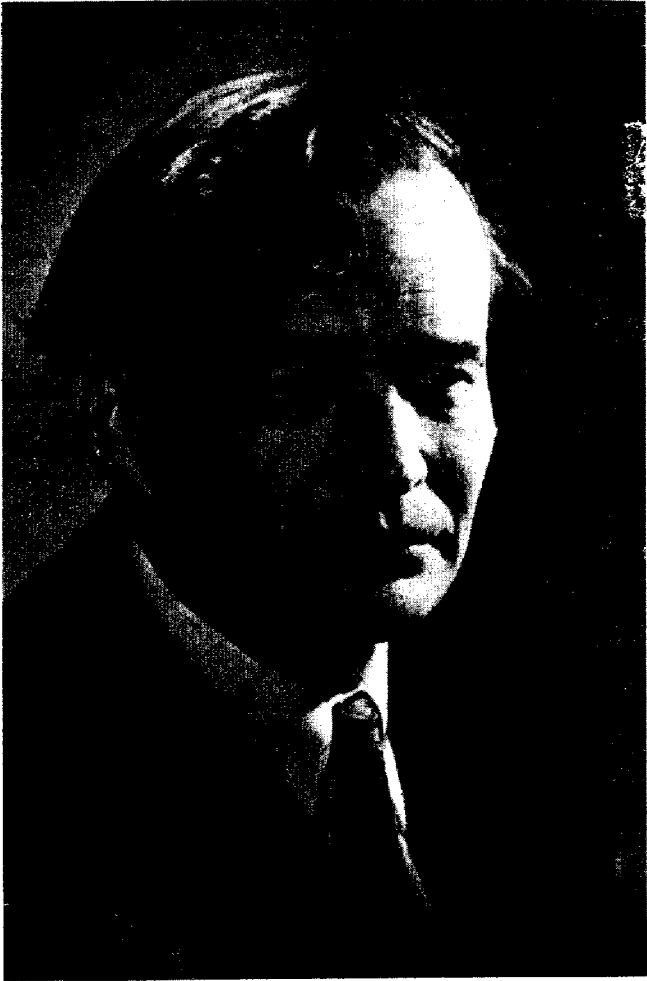

**«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2000**

ЖОНРИД АБДУЛЛАХОНОВ

Т Е Р Г О В

Роман

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2000

A15

Абдуллахонов Ж.

Тергов: Роман. — Т.: Шарқ, 2000.— 336 б.

Ўз 2

© «Шарқ» нашриёт-маъбаа концерни
Бош таҳририяти, 2000

МУАЛЛИФ ДА Н

Табиатнинг энг олий ва қадрли маҳсули инсондир, дея таърифлаган эди Алишер Навоий. Инсонни ардоқлаш табиатни, қолаверса уни яратгучи Аллоҳ Таолони ардоқламоқ билан баробардир. Ўзини униб, ўсмоққа даъват этган оддий гиёҳ қуёш сари мутгасил интилгани каби инсон ҳам ҳаёт гулшанида азборойи азият тупрови, яшашга садоқати туфайли ҳеч зотга тобесиз, зулмсиз, фаровон турмуш сари интилиб, томир отади, камол топади. Зеро эркинлик унинг муқаддас шиоридир. Шу боис азалдан гўзаллик, нафосат шайдоси ва эркин ҳаёт кечирини ташна ўзбек халқи умри бўйи кураша-кураша ниҳоят ёруғликка чиқди, мустақилликка эришди, ноҳақликларни енгиб, ҳақ-ҳуқуқини қўлига олди. Муҳтарам юртбошимиз олиб бораётган одилонани сиёсат, тузилаётган юксак режалар, муҳим ғоялар, бокира туйғулар шарофати билан халқимиз фаровон келажак сари дадил ва жадал одимлаётир. Барчада иймон, эътиқод, миллий ғурур туйғуси, барча она юрт камолини қалбан ҳис қилиш билан мамнун. Хуллас, инсонни бениҳоя улуғлайдиган замон келди.

Дарвоқе, шундай ажиб ҳаловатни қадрламаслик, шундай олий мартаба, шундай улуғ даражали кунларга шукроналар айтмай, ҳар кимса эса шу азият муқаррам давр гулшанига зебу савлат инъом этиш бурчини муқаддас санамай яшашлиги мумкин эмас.

Лекин бу кунларга осонликча эришганимиз йўқ.

Дарҳақиқат, ўзбек миллати ўзининг буюк тарихи, миллий маданияти, бесаноқ истеъдод эгалари, мўътабар авлод-аждодаларининг номларини абадий тиклаши, табаррук юртини жаҳон ичра, жаҳонни эса юрти ичра олиб кириши жуда зарурий, қонуний ва ҳаётий жараён эди асли. Бу жараённи сезган айрим ажнабий вазифадор гуруҳлар эртами-индин ўз мавқелари, таъсир кучларидан бутунлай айрилиб қоладигандай қаттиқ ваҳмага тушиб, тараққиётимиз риддирагини тўхташиб қолишга ошиқдилар. Фитна, ифво, тухматлар ёғдириб, миллат қадрини камситиш, инсон ҳуқуқини

поймол қилишга тиришдилар. Муштипар халқ бошига оғир фожиалар ёғдириш билан унинг иродасини букиш, миллий анъаналар устига тупроқ тортиб, миллат маданиятини йўққа чиқариш бўлди уларнинг маслаги. Асрлар бўйи яратган моддий ва маънавий бойликларини талон-тарож, гуддай манзилгоҳларини харобазорларга айлантириб, бутун бир мамлакат аҳлини қашшоқлик ботқоғига ботириш пайида курашдилар. Халқнинг бахт-саодати йўлида жонбозлик кўрсатганлар эса умрларининг энг яхши дамларини қамоқхоналар, сургунларда ўтказдилар. Гуноҳсизлар гуноҳкор, ҳалол одамлар ноҳалолликда айбланиб, не-не азиятлар чекиб, минг турли азоб-уқубатларни бошдан кечирмадилар. Бироқ жафо чекдилар-у, тиз чўкмадилар ҳеч, ўзгага қад букишни ўзларига ор билиб, курашдилар ва бу курашдан омон чиқдилар. Натижада ҳасадгўйлар ниятларига етолмай, лабларини тишлаб қолишди. Ҳақиқат эгилди-ю, синмади асло! Тун кетидан тонг отиши муқаррарлиги сингари адолат ғолибдир бугун!

Иншооллоҳ, келгуси насрлар бугундан ҳам порлоқ, бугундан ҳам файзли, фароватлироқ, буюк алломалар нафасидек жонбахш даврлар саҳнидан ором олиб, завқ-шавқ лаззатига қонган маҳаллари ана шу истиқболни уларга ҳаёти пайида жон фидо қилган кекса авлод жасоратини ҳам эслаб юрсалар ажабмас!

Мазкур асар худди шу мақсадда битилди.

Ганжинг аро нақд фаровон эди,
Лек боридан ғараз инсон эди...
Бу чаман ўлмоғида мавжуд анга,
Бор эди инсон гули мақсуд анга.

Алишер НАВОИЙ.

БИРИНЧИ БОБ

Комилабону кўзойнаги синиб қолгандан бери телевизор кўрмайди, нуқул радио эшитгани эшитган. Ухлаётган маҳали ҳам ёстиғи ёнида радио варанглаб туриши керак. Бирон юмуш билан машғул пайтлари, ҳатто кўни-қўшниларикига андак чақчақлашгани чиққан маҳали ҳам кўлидан кўлрадио тушмайди. Шунинг учун унинг номини Радиобону қўйиб олишган.

Ҳикоямиз давом этаётган маҳал ойнаванд равонли айвонда кўрпачага чўзилиб, эндигина кўзи илинган эдики, кўкқисдан радио овози тиниб қолди. У худди бирон фалокат юз бергандай чўчиб уйғонди.

— Ҳой, қайсининг олдинг радиёлли? — деган андак хириллаган овоз билан жаҳл аралаш бақирди, — Шамсия, Зиёда, санлардан сўраяпман!

— Ман олмадим-ку... Ман текканим йўқ! — дея бирин-кетин жавоб беришди неваралари.

— Менда радиойингиз, она, — ҳовли ёқдан товуш берди катта қизи, — уйқунгизни бузмасин, деб олиб кўювдим.

Комилабону бошини ғоз кўтариб, ҳовли тамонга қаради:

— Вой, сан шу ердამидинг, Мафтунахон? — сўради у жаҳлидан тушиб, — иш маҳалинг тугадими? Нечук барвақтроқ келсан, қизим, тинчликми?

Кўча-кўйга киядиган кийимларини алмаштириб улгурмаган Мафтуна негадир паришонхотирроқ кўринарди бугун. Унинг кўлидаги кўлрадиодан эса аллақандай янгиликни жаранглатиб ўқиётган суҳандоннинг овози базўр янгради.

— Бе, онажон, ишимда қачон тинчлик бўлгандики... Замон ўзгарган сайин бир тоифа одамларда инсоф қолмаяпти. Устига устак минг ташвиш бошимда. Қадрқиммат, ор-номуслари-ю, ўз эрklarини ўзлари топташгандан кейин нима дейишингни билмай бошинг қотади нуқул. Бу порахўрлик деган дардисардан ҳали-

бери қутилмайдиганга ўхшаймиз. Бутун вилоят шаъ-нига доғ туширишди-я, тавба! Не-не ишонган одамнинг ноинсофлик қилиб, юзингни ерга қаратгандан кейин на уйқунгда ороминг қоларкан, на ўнгингда. Кунда бир ҳарҳашанинг устидан чиқиб, бўғзингга биров пичоқ қадагандек таққа бақрайиб қоласан киши.

— Тагин нима галва, қизим, радиёда бирон нохуш хабар берилаяптими санинг ҳақингда?

— Менинг турган-битганим галва-ку, она. Ўтган кунги газетادا чиққан мақоламни ўқиб, эшиттириш-япти. Энди кўраверасиз, сирлари фош бўлганини эшитишса, бари бадкирдорлар оёғи куйган товукдай питирлаб қолишмаса нимаёмиш...

У қўлрадиони онасига узатди. Суҳандон давом этарди:

«...Бир тўда муртадлар ўз шахсий мақсадлари йўлида адолатга зид ишларни амалга ошириш учун ҳеч қандай қабихликлардан тал тортмаганлар. Ҳеч нарсадан ҳазар ҳам қилмаганлар. Пора берсанг — ҳамма нарса сенга муҳайё, бермасанг — бировдан бир чақалик нарса ҳам ундиролмайсан, деб терговда бутун айбларини бўйинларига олганлар. Мана ўзлари тан олганликларини ўз оғизларидан эшитиб кўринг: «Бизда порахўрлик, қўшиб ёзиш иллатлари, эл мулкани талон-тарож қилишлар ҳаддан ошиб кетмоқда. Устига-устак буларнинг ҳаммаси анъанавий меҳмондўстлик баҳонаси ва режаланган турли ишларнинг бажарилиши зарурияти билан оқланиб келинган доим...»

— Шуларнинг бари санинг гапларингми, болам? — кампир шанғиллаётган радиони шартта ўчирди, — ифвога ўхшайди-ку ҳаммаси? Бировдан эшитиб-нетиб ёзган бўлсанг, шуларнинг рўй-ростиғига ишона қолдингми? Битта-яримтанинг касри бўлмасин тагин?

— Билмай-текширмасдан ёзармидим, она? Терговда ўз оғизлари билан берган жавоблари, имзо чеккан ҳужжатларига суяниб ёзганман.

Шундай деди-ю, Мафтуна қўлрадиони қайтариб олиб, қулоғини буради.

«...Назаргузар тумани фирқа қўмитасининг сарко-тиби Мардон Ортиқбоев ўзига тобе ходимлардан, хўжалик раҳбарларидан кўп миқдорда пул олганликда ва юқори фирқа, шунингдек, шўро маъмурияти раҳбарларига пора берганликда айбланади. Тергов ходимлари унинг пахта заводидаги айрим эгри қўл кимсалар

билан ҳамжихат эл нонини туя қилганлигини ишонар-ли далиллаб, очиб ташлади...»

Мафтуна радионинг овозини пастлатди.

— Қуриб кетсин ҳаммаси, — деди кейин эзилиб, — кундалик топган-тутганига шуқр қилмай бешта қўлини баробар оғизларига тиқишади нуқул. Фикри-зикрлари мол-дунё орттириш. Нима қиласан шунчани йиғиб, нариги дунёга орқалаб кетолмайсанлар-ку, дейдиган одам йўқ биронта.

— Ҳаддидан ошиб, босар-тусарини билмай қолишларига ўзинглар айбдор, бошқага йўйма бу қилмишларингни. Ман шунақа деб ўйлайман, қизим. Янглиш гапирсам узр. Тарбия қилишга нўноқсанлар!

— Буларга ақл ўргатиб, обрў тополмайсиз, она. Мажлис-пажлисда сағал гапириб кўринг, сизни тухматчидан олиб, тухматчига солишади. Мана шу Ортиқ-боев деган отликни туман фирқа қўмитаси саркотиб-лигига ўзим тавсия қилиб, ўзим кафиллик берганман унга. Оқибатда юзимни ерга қаратди.

— Илоё ҳақ жойига қарор топсину охири бахайр бўлсин. Қозонга яқин юрсанг қораси юқар, деганлар. Қўллаб юбарганинг важидан сангаям қаттиқ гап тегиб, каср-касофатига қолиб юрмасанг бас. Қуруқ тухмат тош ёради, тош ёрмасаям бош ёради, деган нақд бор элда. Шундай фалокатдан асрасин худо!

— Айтганингиз келсин...

Мафтуна яқингинада ўттиз бешга тўлиб, ўттиз олтига қадам кўйган эди. Кўзлари катта-катта. Қорамариз, ажинсиз юзлари тиниқ, силлиқ таралган тим қора сочлари тугунча шакл турмакланган. Ўзи ўрта бўй, тўладан келган қоматини тик тутиб, ўтдай чакнаб юрарди доим. Лекин буларнинг ҳаммаси унга хусн беролмасди. Фақат унда кишини ўзига дафъатан жалб эта олувчи кўзга илинмас қандайдир белгилар мавжуд эдики, бундай тоифа аёллар ҳақида халқда «истараси иссиқ» деган ибора ишлатилади доим. Энг муҳими ширин суҳан, бировнинг дардига диққат билан қулоқ солиб, мушқулини осон қилиш пайида жон куйдиришлиги бор. Шу жиҳати билан айниқса, хотин-халаж ичида тилга тушиб туради.

«...Харом-ҳариш йўллар билан топилган пулларнинг бир қисми мансабдор шахсларни сотиб олиш учун сарфланса, бир қисми тўкин-сочин ҳаёт кечиринларга, олтинларни кўпайтиришга сарфланади, — дея варанглашда давом этарди радио, — худди шундай

олчоқ шахслар туфайли вилоятимизда очкўзлик авж олмақда...»

— Бунисини жа ошириб юбормадингмикин-а, болажоним? — сўради кампир, — ёмонни ёмон дейиш билан тилга келганини қайтармаслигинг одабданмасмикин дейман? Пора берган қамоқда бўлса, пора олганлари озодликда юришгандир ахир? Дегин-дегин ана ўшалар шерикларининг қасдида санга зиён-заҳмат етказишмасин-да ишқилиб.

— Уларнинг менда қанақа хусуматлари бўлсин, она? Дили қисикнинг тили қисик. Қоидага зид юриш шайтонга расм. Шунинг учун маскани ҳилват. Сири ошкор бўлишидан чўчимаса ёруғликни хуш кўрмасмиди... Шаҳар ижроқўмининг раиси Нодир Полвоновични айтаман, дунёнинг пасти-баладини билган, фаросатли одам деб юрардим уни. Қилмиши фирромлик экан. Пора олмаган одами қолмабди. Уй-жойини кўрганлар оғзи очилиб, ёқа ушлармиш. Оддий меҳнаткаш ўн-ўн икки жонлаб, тор-тор кулба тенги хоналарда яшасаю, бунақа мансабдорлар ҳайҳотдай қаср қуриб олаверсалар, инсофданми? Ажаб бўлди-қамалди. Терговда тавба-тазарру қилаётган эмиш. Илгарроқ қаёқда эдинг, дейдиган одам йўқ.

— Ҳа, энди одамнинг оласи ичида, деб шунга айтадилар-да, болажоним. Қилмиш-қидирмиш, жазосини ўзи тортаверсин, санга нима? Бировни ундай, бировни бундай деявериш сандай бандога жоизмас. Ёш боламассан. Ҳар нарсага ақлинг етади. Ўзингта эҳтиёт бўл, қизим. Дунёда дўстдан кўп душман. Ёзсам бўлавераркан, деб ҳар кимни пашшадай айбини туядай қилаверишининг оқибатини ўйла. Шуни билиб-билмасдан ёзганларинг учун хап саними, деб жафани силаб кўядиганлар камми дейсан? Айбсиз парвардигор. Бировларнинг бошидан марзава тўка-тўка баногоҳ ҳақ жойини топганда юзи шувутга қолганларни кўп кўрган бу дунё. Шуни танангга ўйлаб кўр, болам, беҳуда ёзиш-чизишларни тўхтатганинг дурустдир. Ман айтдим-қўйдим, ҳа, яна ўйлаб кўр.

Мафтуна фикрга толди. Унинг иш жойида нималар бўлиб, нималар кечаётганини онаси қаёқдан билсин. Вилоят фирқа қўмитасининг иккинчи котиби Иван Исаевич Талмачёв мафкура соҳаси ғариб аҳволдалигини гапиргани гапирган. Бирон йигин, бирон бюро мажлисида танбеҳ бермаган кишиси йўқ. Баъзида Мафтунани ҳам шунақанги изза қиладики, ер ёрилсаю

кириб кетақолсам деб ўтиради у. Шаҳар ижроқўмининг собиқ раиси ҳақида ҳам атайи Мафтунага тегиб, озмунча баланд-паст гап-сўзлар юритмади. «Унинг бу қилмишларидан Мафтунахон алақачонлар бохабар бўлиши, ҳар йиғинда унинг пўстагини қоқиб, кўзини мошдай очиб туриши керак эди. Бироқ мафкура бўлими таълим-тарбия ишларини сусайтириб юборган. Натижада вилоятда ин қурган порахўрлик иллатлари барҳам топиши ўрнига авж олган. Кетма-кет қамалишлар, кетма-кет ҳайфсан олишлар, вазифаларидан бўшатишлар йилдан йилга кўпайган. Вилоят фирқа қўмитасининг мафкура бўйича котибаси Мафтунахоним ўз вазифасини қоникарли адо этолмаётган экан, масаласини бюрода муҳокамага қўйиб, жиддий чора кўришга тўғри келади...» Бундай дашномлар Мафтунани қон-қонига ташна қилиб юборарди баъзан. Вазият шу даражага етиб борардики, Мафтуна истеъфога чиқишликни ҳам режалаб қоларди ҳатто.

Иван Исаевич ишга келганига атиги икки йил бўлди. Шу муддат ичида энг яхши корхоналарнинг тажрибали ходимлари лавозимларидан озод қилинди. Улар ўрнига айнан Иван Исаевич томонидан қўйилганлари эса иш бошқариш у ёқда турсин, ҳатто одамлар билан дурустроқ муомала қилишни ҳам ўрнига қўйишни билишмайди ҳали. Кимнинг нимага интилиши, қандай ихтисосга мойилликлари билан қизиқиш мутлоқо йўқ. Натижада ҳақиқий меҳнат аҳлининг ишга бўлган ҳафсаласи пир бўлиб, ўзаро келишмовчиликлар, норозиликлар туғилиб туради. Бундай вазиятни ўзгартиришга ҳад қилганларнинг масаласи эса эртасигаёқ фирқа мажлиси муҳокамасига қўйилар, натижада улар иссиқ ўринларидан маҳрум бўлишгача борардилар.

Иван Исаевичнинг тутган мавқеига тушунолмаб боши қотган Мафтуна ҳам ўзини икки ўт орасида қолгандай ҳис қиларди доим. Унинг олдига кириб мақсадларини билиш ёки бирон масалада маслаҳат сўрашга ҳам ҳад қилолмасди.

Иван Исаевичга қадар иккинчи котиблик вазифасини бажариб келган Абдумутал Соибов ниҳоятда хушфеъл одам эди, Бировнинг дилини оғритмасди ҳеч. Бирон масалани ҳал қилишдан олдин кўпчиликнинг муҳокамасига қўярди. Шунча ишлаб, аппаратдаги тобе ходимларининг, айниқса, Мафтунанинг қалбини хижил қилмаган ҳеч. Иван Исаевич эса унинг тескариси экан. Оддий фуқорони ҳурмат қилиш ўрнига ўзини

юқори тутиб, уларга нисбатан паст назар билан қараш одатлари бор. Шу боисдан омма орасида ҳар хил мишмишлар ўрмалашига сабаб бўлаётир.

Мафтуна саркотибнинг олдига истаган маҳали, истаган юмуш билан кириб-чиқаверади, маслаҳатини олади. Ҳайиқишни билмайди. Бунинг олдига эса ўзини игна учуда юргандай ҳис қилгани қилган доим. Соибовнинг қадри ўтаяпти-да тоза. Мафтуна унинг иш юритиш усулларида бирон камчилик борлигини сезмасди. Нимагадир шундай одамнинг омади юришмай қолган эди кейинги пайтлар. Унинг устидан қатор юмалоқ хатлар ёзилади, қандайдир ишкалликларга йўл қўйганликда айбланади. Марказдан юборилган тафтиш комиссиялари етти ухлаб тушинга кирмаган камчиликларни топишади ундан. Охир-оқибат ишдан бўшатилади. Кейин қамалади ҳам. Ана шу қамалиш Мафтуна учун бир жумбоқ ҳамон.

Мафтуна ҳудди шулар тўғрисида гапириб берди онасига.

— Антиқа замон бўлаяпти-да. Жонни жабборга бериб ишлаганлар миннатдорлик эшитиш ўрнига таҳқирланиш, чақиққа тушаверишлари адолатданми? Сиз ҳақсиз, она, бирники мингга; мингники туманга, дейдилар, биттасининг илатига ўнтаси қоришиб, қамалишдан боши чиқмай қолаётир сўнги пайтлар. Кечалари уйқум қочса, шуларни ўйлайман. Баъзида эшиқдан биров кириб, мени ҳам олдига солиб кетаётганга ўхшаб қолади.

Комилабону чўчиб тушди.

— Нафасингни шамол учирсин-е, болам. Тавба деб гапир. Яхши гапгаям фаришталар омин деркан, ёмон гапгаям. Ҳа, тавба, де! Аллада азиз, тўрвада майиз қилиб, эъзозлаб ўстирган боламдан айрилиб, афтодҳол кунларга қолишим бормиди ҳали? Тилингни тишла, айланай сандан!

— Тилимни тишласам тишламасам, минг кўргулик борга ўхшайди бошим-да. Буни кўпдан сезиб юрибман. Кимга ҳасратингни айтиб, кўнгил ёзишингни билмайсан баъзида. Одамлар ўртасида бир-бирига нисбатан ишонч қолмаяпти чоғи.

— Одамларга йўверма айбни. Битта-яримтанинг касрига барчани баробар айбситиш гуноҳ. Яхшиси ўзингга имон тила худодан, удаи-шудли бўл. Ўтирган ўрнинг нозик жой, салга чалғисанг маломатта қолишинг ҳеч гапмас. Тарозунинг шайинига қараб юмуш

тутсанг адашмайсан, Элга бўлиш, катта-кичикка ёндош. Йиқилганни ҳадеб тепкилайвермай қаддини тиклаб кўйсанг камлик кўрмайсан ҳеч. Худо кўрсатмасин, бошингга ҳалиги айтганингга ўхшаш савдо тушса, ана шу бўлишганларинг кор келади кейин. Илоҳим бошинг тошдан бўлсину азият чекмагин ҳеч. Бир нима бўлса санга, қариган чоғимда аёл бошим билан қаёққа бораману кимга арзи додимни айтаоламан? Эрингнинг аҳволини кўриб турибсан...

Комилабонунинг бўйи қизиникидан тикроқ, аммо озғинроқ эди. Юзлари ажиндор, сочлари кулранглашиб қолган, фақат кўзлари жиддий боқарди. Хушфеъл, лекин куйинчакроқ. Шунинг учун қизининг сўнги сўзларидан ниҳоятда ҳаяжонланиб кетди. Мафтуна эса ўйларди: «...Зотан онам томонидан «эрингнинг аҳволини кўриб турибсан», деган сўзлар бежиз айтилмади. Ҳақиқатдан ҳам эрим бояқиш кўпдан бери жонсарак. У директорликка тайинлангандан бери боши ташвишдан чиқмайди. Айниқса, сўнги кунлар заводида тинчлик йўк...»

Мафтунанинг қулоғига ҳар хил миш-мишлар эшитилиб турибди. Кимлардир қалбаки ҳужжатлар тўлдириб, хўжаликлардан қабул қилинмаган маҳсулотларни заводга қабул қилинди, деб кўрсатгани, мазкур ҳужжатларга биноан давлатдан қанчалар маблағ ундириб, ўзаро бўлиб олганликлари фош этилган эмиш. Ҳаромхўрларнинг аксарияти қўлга тушибди. Мирихлос эса бундай ноҳалолликларни кўриб, кўрмасликка олгани учун унинг бошида калтак синаётган эмиш. Терговчилар дамба-дам сўроқ маҳали ундан турли ҳужжатлар талаб қилишган эмиш. Масъулиятсизликда айбланишар эмиш нуқул. Мирихлоснинг шаънига доғ тушибди, масаласи судга топширилиб, қамаб қўйишлари ҳам мумкин эмиш...

Бундай миш-мишлар Комилабонунинг ҳам қулоғига чалинган бўлса керакки, қизини огоҳлантираётгандай эди. Шунинг учун онасининг сўнги сўзлари қаттиқ таънадай оғир ботди.

Комилабону радиони бошқа тўлқинга қўйган эди ҳамки, ажойиб куй янгради. Айни маҳал куёшнинг заифгина нурлари ҳам аста сўниб, теваракка оқшом қўнар, азим дарахтлар учини силкитиб, сарсари шамол кезарди.

Шу аснода дарвоза очилди. Йигирма тўрт-йигирма беш ёшлардаги келишгангина қиз — Мафтунанинг

синглиси Маъсума кириб келди. Ҳовлиққанча Комилабонунинг ёнига чўқди-да, қўлидаги тугунчани ерга қўйиб, еча бошлади.

— Мошиначимникига боргандим, — деди шўхчан кулиб, — кўйлаklarимни битириб бермагунча ёнидан жилмай ўтиравердим.

Хушбичим тикилган ҳар хил рангдаги кўйлаklарини бирма-бир кийиб, кўз-кўз қилди. Шамсия билан Зиёда унинг атрофида гир айланар, шовқин кўтаришиб, холаваччаларининг турланиб, безанишларидан қувонишарди.

Комилабону ҳам ҳусн-латофатда тенгсиз қизининг ясан-тусанини кўриб ўтириб, қувончи ичига сиғмай кўзига ёш олди.

— Илоҳим қўшгани билан қўша қаригин, — дея алқарди уни.

Маъсума онасига ҳам ўхшамасди, опасига ҳам. Қадди-бастаи жуда келишган, қуюқ қошлари, найзадор киприklари ўзгача гўзаллик бахш этарди чехрасига. Тим қора кўзлари чақнарди. Қирмиз янглик дудоqlарини, узунроқ кўринган бўйни, бежирим елкалари, хипча белига тушган икки ўрим сочлари билан афсонавий хурилиқо маликаларни эслатарди у.

Комилабону эридан айрилган йили шу фарзандига ҳомиладор эди. Кенжа қиз ширин бўлар эканми, уни еру кўкка ишонмас, фақат Мафтунагагина ишонарди, холос. У ҳам синглисини жондан ортиқ кўрар, онаси қандай ардоқласа, шундай ардоқлаб ўстиришга озмунча ҳисса қўшмади. Икки гапнинг бирида Комилабону Мафтунага «сан турмуш қилиб кетсанг, ёлғиз қолмайдиган бўлдим, синглингни эрга бермай бошимга ёстиқ қилиб ётаман энди», деб қўярди. Бироқ қиз бола бўйга етиб, турмуш қилишга вақти-соати келгандан кейин тенгини топса, оёқ тираб олиш ҳам инсофдан эмас экан. Бирга ўсиб, бир мактабда ўқиган, Тошкентдай жойдаги билимгоҳни бирга битириб келган Бурамагут маҳаллали Муродилла деганга кўнғил қўйибди. Унаштирмай бўладими? Шундай қилинди ҳам. Мана, тўйга ҳам тараддуд бошланиб кетган. Бугунги кўз-кўз қилинаётган янги кийим-кечаклар ҳам шу боисдан. Майли, хайрли ишнинг вақтида мурод топгани яхши. Комилабону худди шуни ўйлаб, тақдирига тан беришдан бўлак иложи қолмаган.

Маъсума ҳам Муродиллага нисбатан булоқ сувидай тиниқ муҳаббатини бахшида этиш билан шу кунлари

еру кўкка сифмайди. Аммо аҳён-аҳён негадир маъюслик қуршаб олади уни. Тонг шабнамидай покиза қалб нимадир содир бўлишини, аллақандай нохушлик бахтига чанг солишга ҳозирлик кўраётганини сезиб тургандай. Айнан шундай онларда уни тўсатдан ғам босади, ҳеч кимса билан гаплашмай гунг бўлиб олади. Сўнг шундай вазиятдан қутилиш пайида ўзини кўкқисдан кулиб юборишга мажбур қилади. Ўн ғуссасини ана шу бир кулги паққос ювиб кетгандай, бирдан гулдай очилиб кетгандай бўлади. Қандайдир кўшиқни хиргойи қилишга ўтади дарров.

Ҳозир ҳам унинг баҳордай яшнаб кетишига маҳлиё бўлган она жағини ушлаганча тикилиб, «илоҳим ёмон кўздан сани асрасин, бахтинг очилсину бадқирдорлик кўрмагин», дея худога илтижо қилиш билан қалби ҳаловат топди.

Мафтунга ҳам сингисининг капалак сингари турлашиб, пир-пир айланишига маҳлиё бўлганча, қилар ишини бир зумгина унутиб қўйди. Бир вақтлар ўзи ҳам тўйи олдидан дугоналарига сепини намойиш қилганларини эслади. У бошқа тенгқурларичалик гўзал эмаслигини биларди, албатта, аммо нимаси биландир йигитларнинг диққатини тортар, ўғли борлар унга кўз қирини ташлаб, келин қилсанг арзиркан, дея юракларига тўйиб қўйганлар ҳам бўлар, ҳатто айримлар ройиш бериб, суҳбатини олишга мойиллик билдиришарди ҳам.

«Тавба, вақт шунчалик тез ўтиб кетдими-я», дея ёқа ушларди Мафтунга. Шундай пайтларда ўзини бевақт қариб қолгандай ҳам ҳис қила бошларди-да, юраги орқасига тортиб кетарди баъзан.

Бирда онаси «ҳййла савлат тўкиб; амирона гаплашадиган бўлиб кетаяпсан, оддий одамлар билан ўзаро муносабат-муомилангдаям улуғворлик бор», деб қолди. Буни эшитган заҳоти у ҳам «наҳотки нуфузли ташкилотда хизмат қилаётганимнинг таъсири ураётган бўлса», дея узоқ ўйга толди.

У мактабдалик чоғларидаёқ жамоат ишларига араллашиб юрарди доим. Ўнингчи синфдалигида эса ёшлар ташкилотига котибалик ҳам қилади. Йигирма тўрт ёшида туман фирқа кўмитасида, йигирма тўққизга кирганда эса вилоят фирқа кўмитасининг мафкура ишлари бўйича котибалик вазифасини ўтай бошлайди. Лекин, бу лавозимни онаси айтгандай «амирона» муомалада бўлиш даражасидаги мансаб деб, санамасди асло. Ҳамма вазифалар қатори вазифа санарди фақат.

Лекин энг муҳими, ўз бурчини сидқидил ва ҳалоллик билан бажаришга интиларди. Шундай экан, ўзаро муносабат-муомаласидаги «улуғворлик» қаёқдан пайдо бўлақолдйкин? Худди шуни ўйлаб, ўйига етолмай қоларди баъзан.

— Бўлди, бас, ечин, — деди Комилабону, ҳамон ўзини бозорга солаётган кичик қизига, — ҳалатингни кий, опангга қараш. Овқатни тезлатинглар, ҳали замон поччанг келиб қолади.

Лекин овқат пишди ҳамки, почча дегандан дарак бўлмади.

— Эринг кечроқ қолишини айтганмиди? — хавотирланиб сўради кампир, катта қизидан жавоб кутмай ўзидан ўзи нолишга тушди дарров, — ҳеч жамулжам ўтириб, томоқ ейиш насиб қилмади-қилмадида бу уйда. Биринг бўлсанг, биринг йўқсан нукул. Бунақада на рўзғорингга барака киради, на туриш-турмушингга, айланай...

Айвонга дастурхон ёзиди. Турли кўкатлар солиниб, иштаҳани қитиқловчи хушбўйлик таратган сергўшт мастава тановвул қилинди. Овқатдан сўнг тагин тўй маросими борасида гап очилди. Қиз базми, никоҳ базмини ҳар ким ўзича тасаввур қилиб, ўзича талқин этарди. Шу боисдан тортишув бошланиб кетди. Ишқилиб, нурга тўлиб турган шу дилбар оқшом фақат эртанги кунга ишонч, ажиб, ҳузур-ҳаловотли, осойишта турмушга катта умид бахш этаётгандай эди. Инсон доим қувончли ҳар бир лаҳзаси, келгуси кунларга бўлган орзуси, эзгу ниятлари билан бажтиёр доим.

Айни маҳал дарвоза қаттиқ таққиллаб қолди. Ҳамма ҳайрон. Чунки ким келса қўнғироқ тугмасини босгич эди. Бу сафар бетўхтов тақилларди. Комилабону нима гап, дегандай, катта қизига қаради. Мафтуна юрагини ҳовучлади. Ичкаридан югуришиб чиққан қизалоқлар ҳам кутилмаган тасодифнинг тагига етолмай ханг-манг эдилар...

ИККИНЧИ Б О Б

Вилоят фирқа қўмитаси ходимлари иш бошланишидан ярим соат олдинроқ келишга одатланишган. Темир интизомга азаддан қатъий риоя қилувчи саркотиб шундай тартиб ўрнатган. Мафтуна эса эрта келишдан ташқари ишдан кейин ҳам анча маҳалгача

қолиб кетар, чала-чулпа ёзув-чизувларини охирига етказиб, эртанги кунга режа тузиб ҳам қўярди. Ўзини шунга ўргатган аёл одатига хилоф равишда бугун анчагина кеч келди ишига. Етти йиллик меҳнат фаолияти даврида биринчи бор шундай ҳол юз бериши. Ишқилиб, йўлимдан биров тўсиб чиқиб қолмасин-да, деган хавотирда ойнадай ялтироқ паркет ётқизилаган узун йўлақдан тез борар экан, худди атайи пойлаб чиққандай айнан Иван Исаевичнинг ўзи қаршилади.

— Салом, Мафтуна Солиҳовна! — сўз қотди у, ясама хушмуомалалик билан, лекин мийғида истехзоли илжайиши бор эди унинг.

Мафтуна ана шу илжайиш тагида қандайдир қабиҳлик яширинганини сезгани учун юраги беихтиёр шир этиб кетди. Дарвоқе, ҳар галги учрашувларида худди шундай ҳол юз беради унда. Хуллас, юрак олдириб қўйган одамдай ҳис қилади ўзини.

— Ассалому алайкум, Иван Исаевич! — чор-ночор жилмайди Мафтуна ҳам.

Иван Исаевич тавозе билан хиёл эгилиб, қўлини ўзининг иш хонаси тамон чўзди.

— Ижозат этилса, икки оғиз сўзлашсак. Беш дақиқагина вақтингизни оламан, холос.

Унинг хонаси саркотиб хонаси билан қарама-қарши бўлиб, умумий қабулхона орқали кирилар эди.

Хонанинг бир тамонини узун стол эгаллаган. Китоб жавон, холодильник, ҳаво ранг духоба жидди диван. Ёғ тушса ялагудай озода, кенг-мўл хонага катта-катта кўзли деразалардан қуюқ нур ёрилиб туради. Хонанинг иккинчи тамонида «Т» шаклидаги устол. Иван Исаевич шуқуҳ-салобат билан ана шу катта устол ортига бориб, жигар ранг чарм қопланган айланма ўриндиғига ўтирди.

— Мақолангиз ҳақида яхши фикрлар юрибди, — дея гапни қўққисдан уни мақташдан бошлади Иван Исаевич, — анча дуруст ёзгансиз... Жуда вақтида. Шу маҳалгача ёзганларингиздан ўлса ўлиги ортиқ. Йил бошидаги бир йиғида сўзлаган нутқингиздан ҳам...

«Йил бошидаги нутқингиз» деб нимага ишора қилаётганига тушинган Мафтуна ичидан зил кетди. Дарвоқе, ўшанда вилоят фаолларининг катта йиғини ўтаётган бўлиб, ҳаяжон ва эҳтирос билан нутқ сўзлаганлиги рост. Вилоятда кадрларга ~~кўрсатилган~~ сиёсат олиб борилаётгани, уларни ўрн ~~сўзлаган~~ тиби, фойдаланилаётганлиги сабабли муассаса, корхо-

наларда парокандалик содир бўлаётгани, маҳсулот ишлаб чиқариш унумдорлиги инқирозга учраётганини рўй-рост очиб ташлаган эди. Бу ўз навбатида Иван Исаевичнинг қитиқ-патиға тегиб кетган, чунки вилоятдаги ишлаб чиқариш корхоналари айнан унинг тобе-лигида эди. Шунинг учун сиртига сув юқтирмайдиган кўринса-да, ичидан хаш саними, деб юрар, ҳар икки гапнинг бирида «ўз аравангни тортаверсанг-чи, бировнинг ихтиёридаги ишга тумшуфингни тиқишни сенга ким қўйибди?» дегандай кесатиб ўтар эди. Пировард шунгача етдики, Мафтуна бюрода ҳам, бошқа каттароқ йиғинларда ҳам ердан бошини кўтаролмайдиган бўлиб қолди. Чунки иккинчи котиб мафкура соҳаси нақадар орқадалиги ҳақида гапириб, оёғи осмондан келтирилган далилларни таҳлаб-дасталаб ташларди. «Пайини қирқиб қўйиш» учун қўлидан келган қабихликни қиларди. Тўғри, аёл кишилигини назарга олиб, очикдан очик уруш эълон қилмасди-ю, фақат зимдан иш кўрарди аслида.

Ҳозир ҳам уни мақтаб туриб, одатича оғзини қийшайтириб кулиб қўйди. Ана шу кулгиси билан эса ичидаги фитна-фасодни яширмоққа уринаётганга ўхшайди. Чунки порлаб турган чироқ ёруғи зимистонликдаги найрангларга мужассам ниқобдир.

Мафтунага унинг мақтови кесатикдай туйилди. Аммо сир бой бермади. Бундай одамдан мурувват кутиб бўлмаслигини билгани учун ноилож аламини ичига ютди.

— Жуда ошириб юборманг, талтайиб кетаман худди, — дея ҳазилга олди ниҳоят.

— Ҳақ гап, — дея давом этди Иван Исаевич, — ёмон одамларнинг кирдикорларини очиб ташлаш ҳам тарбиявий аҳамиятга эга. Юртга бош, мансабдор шахслар элга покликдан дарс бериш ўрнига порахўрликни касб қилиб олганликларини кечириб бўлмайди. Асло! Шу жиҳатдан сизнинг газетада чиқишингиз айни муддао. Қанийди Соибов, Полвонёвлар ҳақида ҳам бир чиқиш қилиб берсангиз. Ахир бу шахсан сизнинг бурчингиз эмасми, ҳурматли Мафтуна Солиховна? Улар терговда ўз қилмишларига иқроор бўлганликларини биласиз-ку? Кимдан қанча олишгану кимга қанчадан беришганларигача эшитган одамнинг сочи тикка бўлиб кетади. Сизнинг ўрнингизда бўлганимда эртагаёқ сўроқномалар билан танишиб, яна каттароқ бир мақола ёзган бўлардим. Бу ҳам сизнинг вазифан-

ғиз, шундай эмасми? Ҳа, шундай қилинг, ҳурматли Мафтуна Солиҳовна! Ушбу таклифимни фирқавий топшириқдай қабул қилсангиз ҳам майлига.

Мафтуна ғиқ этмади. Фақат ўйларди: мансабларидан фойдаланиб, ноҳақ йўлдан юришга ҳақ қилиб, шунақа номунофиқликка қўл уришган экан, бу ёғини суд ҳал қилаверсин-да. Мафтунанинг шундан бошқа бевосита бажарадиган ишлари каммиди? Халқнинг минг хил ташвишлари турганда уларга кўмак бериш ўрнига қилмишлари учун шундоқ ҳам жазосини тортадиганларга элбурутдан гўрига вишт қалайверишни Мафтунага ким қўйибди?

Шуларни ўйлаб ўтириб, таклифларимни рад этишга киришди деган фикрга бормаслиги учун шахсий фикрини Иван Исаевичга айтмади. Тўғриси, бунга юраги дов бермади.

— Ким билсин, — деди ниҳоят гапга тезроқ хотима берилишини истаган Мафтуна, — одамлар шунчалик ёвузлашиб кетаётганига ҳайрон бўламан доим...

— Одамлар эмас, омилар, денг. Ақлли одам ҳеч қачон тўғри йўлидан чалғимайди, — гўё донолик қилди Иван Исаевич, — энг мушкул вазиятда ҳам ўзлигини йўқотмайди ҳеч қачон, шундай эмасми?

— Балким...

— Энди гапнинг индаллосига ўтайлик. Сизга битта маслаҳат, ҳурматли Мафтуна Солиҳовна: ҳушёр бўлиб юринг. Газеталарда бот-бот мақола чиқараверишингиз айни муддао, аммо бу фақат бизлар учун. Кимлар ҳақида ёзганларингиз ўзингиз учун эса фалокатдир. Шунинг учун улар сизга қарши тишларини қайрашмайди, деб ўйлайсизми? Эртага ўнта дўстингиз ёнига ўн бешта душманингиз қўшилиши мумкин, шундай эмасми?

Мафтунанинг кўзлари катта-катта очилди.

— Тушунмадим, — деди у ҳайратини яширмай.

Иван Исаевич илтифотсизгина жилмайди.

— Буни тушунмайдиган ери йўқ. Ҳамма менга ўхшаб қойил қилибсан, деявермайди-ку, ахир? Мушт ўқталиб чиқадиғанлари камми дейсиз? Аввал ўзингга боқ, кейин новара қоқ, дея таъна тошлари отадиғанлар астойдил жангга киришса керак ҳали.

— Буниси табиий. Лекин менга келганда «аввал ўзингга боқ...» дейишга арзийдиган бирон каттароқ нуқсонга йўл қўйганимча йўқ ҳали. Албатта кичик бир

масканда нуқтадек доғ ҳам каттадай бўлиб кўриниши ҳам бор...

Иван Исаевич унинг сўзини бўлди:

— Менга яна тушунмадингиз, — у худди махфий ниманидир шипшитмоқчи бўлгандай Мафтуна тамонга сал энгашди: — айтинг-чи, ҳурматли Мафтуна Солиҳовна, эрингиз кеча қай маҳалда ва қай аҳволда уйга келди ишидан? Ўтиниб сўрайман, саволимдан бад фикрга борманг асло! Сўрашимнинг боиси бор. Ҳозирги суҳбатимиз учун ҳам бевосита даҳли йўқ эмас. — У жавоб кутмай давом этди: — кеча пахта заводи ишчилари тўполон кўтаришган эрингизга қарши. Қадди букилиб, не ҳолга тушганини кўрганингизда юрагингиз эзилиб, йиғлаб юбарардингиз, шундай эмасми? Наҳотки ана шу дакки-дашномлардан кейин ҳам уйга индамайгина келиб, индамайгина ётиб-туриб, кетаверган бўлса? Йўқ, ҳурматли Мафтуна Солиҳовна, мени алдолмайсиз, кўзингиздан кўриб турибман, у алаmidан ичиб келиб, дард-ҳасратини тўкиб солган сизга. Шундай эмасми?

Мафтуна қўлига тушиб қолган қандайдир қоғоз парчасини гижимлаб, Иван Исаевичнинг ҳамон истеҳзоли жилмаяётган юзига қаради. Аммо такаббуруна ва синчковлик билан тикилган кўзларига дош беролмай нигоҳини олди ундан.

— Кечирасиз, Иван Исаевич, — деди қўлидаги ҳимарилган қоғозга термилиб, — эримни билмас экансиз. У кўчадаги гапларни уйига ташийдиганлардан эмас. Мажлисларда бўладиган унча-мунча таъна-дашномларни танасига юқтиравермайди ҳам. Иш бор жойда камчиликлар бор. Шунинг учун танқид қилсалар, ақлли одам бундан фақат ибрат олиши керак.

Шундай деди-ю, дафъатан кўнгли нохуш бир нарсанинг шарпасини сезгандай сесканиб кетди. Шаҳд билан бошини кўтарди. Ҳамон айёрона жилмайиб, ичингда нималар бўлаётганини сезиб турибман, дегандай қаршисидаги тик ўқталган кўзларга қадалиб боқди.

— Иван Исаевич, ўтинаман, очигини айтинг-қўйинг, эримни нима қилмоқчисиз? Ишидан бўшайдими? Ундан кейин-чи?

Иван Исаевичнинг хўроз тожиси янглиқ қипқизил, лўппи юзи ва бурни учиде марварид резалар йилтиллади. Ўсиқ киприклари пир-пир учди, сарғиш қошлари чимирилди. Гўё ақлига келмаган янгиликни эшитиб, ажаблангандай сўзсиз-нидосиз анчагина

қотиб турди. У қишин-ёзин бир хил қийнар — эғнида доим ҳаворанг кўйлак устидан қора ялтироқ костюм, қизғиш бўйинбоғ тақиб юрарди. Бу ўз навбатида алоҳида салобат бахш этиб турарди унга. Аслида эса яқинларидан кимнингдир азасини тутиб юрганга ўхшарди.

— Бу нима деганингиз? — сўради у. норози оҳангда, — биздан бирон ёмонлик кутаётган бўлсангиз, янглишасиз, хоним. Дўст бўла туриб душманнинг ишини қилиш бизга жоизмас. Шундай эмасми? Наҳотки бир жойда ҳамжиҳат ишлаб, бир-биримизнинг феълимизга тушиниб етмаган бўлсак? Фақат айтмоқчиманки, сиз бошқараётган соҳа жуда нозик ва ўта масъулиятли. Мирихлосжон эса сизга бегонамас, турмуш ўртоғингиз. Қисматига бирон кўргилик ёпишса, куясига қолманг, демоқчиман.

— Унинг касрига қолишдан чўчимайман! — кескин оҳангда жавоб қилди Мафтуна ва чиқиб кетишга ҳозирлик кўраётгандай ўрнидан қимирлади. — Вазифам нозик, масъулиятли экан, деб эрим билан ажрашиб, аҳил турмушимни бузмоқчимасман ҳам.

Иван Исаевич орқа суянчиққа қадини ташлаб, кулиб юборди. Икки қўлини олдинга силтай-силтай кулди.

— Худо асрасин, — деди кейин ўпкасини босиш учун қўлини кўксига қўйиб, — эрингиз билан қўша қаринг илойим. Лекин менга тўғри тушунинг, ҳурматли Мафтуна Солиҳовна, масала сиз ўйлагандан ҳам жиддийроқ. Буни тан олмай иложингиз йўқ. Бир бор бошига тушган фалокатдан эрингизни аранг қутқариб қолган эдик. Бу сафарги тафтиш комиссиясининг хулоса хатига қараганда заводда озмунча нуқсон, озмунча иллатларнинг тагига ётилмаган. Охири бахайр бўлсин-у, лекин яна айтаман: масала жиддий. Бунинг ҳеч ўйин-мазах жойи йўқ. Қонун ҳамма учун баробар, биласиз. Ана шу қонун ҳукми билан ҳеч ким ҳеч қачон жазодан қочиб қутилолмайди. Адоватга бешафқат бўлиш ҳам тарбиянинг бир усулидир!

Унинг гапларидан ниманинг ҳиди келаётганини Мафтуна сезиб турарди. Шунинг учун бирдан оёқ-қўли бўшашиб, кўзи тинди-да, эндигина тураётган ерида қайта ўрнига ўтирди. Назарида даҳшатли гирдоб чирпирак қилиб, қаърига тортиб кетаётган эди уни.

— Ялинаман, эримдан шубҳали жойингиз бўлса, айтинг. Мен ҳаммасини билишим керак. Бирон

жазога лойиқ деб топилган экан, шунга қараб иш тутай.

— Мен терговчи ҳам, прокурор ҳам эмасманки, уни бирон жазога лойиқлигини айтолсам. Шунчаки бир жойда ишлаганимиздан кейин, ўзимга яқин тутиб, вазиятдан огоҳ қилиб қўйишни бурчим деб, билдим.

Иван Исаевичнинг ясама хушмуомаласини Мафтуна бошқача қабул қилди. Кишининг ташқи қиёфаси ички қиёфасига ниқобдир. Нур қанчалик қуюқ бўлса, зулматда не бор — сезмайсан. Аввалига хайрият, менга ғамхўрлик қилиб, ёнимни олаяпти, деб ўйлаган Мафтуна кўққисдан унинг юрагида содир қабихликни сезиб қолди. Лекин буни рўй-рост ўзининг юзига соллолмаганидан алам чекди. «Ҳа, бундай тоифа одамлар ўз халқига дардисар, — деган фикр келди миясига, — Мирихлос ака бирда тўғри айтган экан: «Бундайлар бировларнинг бошига тушган мусибатдан фақат қувонишни билишади...»

Мафтуна Иван Исаевичга бўлган воқеани билдирмай қувлик қилаётган эди. Ҳақиқатдан ҳам Мирихлос оёқда туролмайдиган даражада маст қайтган эди кеча. У машинасидан тушибоқ дарвозага ёпишиб олиб, шундай қаттиқ таққиллатдики, қўни-қўшниларгача ҳайратга тушиб, девор оша мўралашди. Мафтуна эрини ҳеч қачон бу алпозда кўрмаган эди. Ранги оқарган Комилабону терак баргидай қалтиради. Болаларининг кути ўчди. Мафтунага ҳовлини бошига кўтариб бақирган эрини тинчиттиш осон бўлмади.

— Бас, бас, — деди у оғзидан боди кириб — шоди чиқаётган Мирихлосга, — қўни-қўшнилардан уялсангиз-чи, қураманинг эчкиси карнайчи бўлгандай мунча бақирасиз?

— Бақирсам нима қилти? — ҳовлининг қоқ ўртасида туриб олиб, даканг хўроздай гердайди Мирихлос, — дунёда нималар бўлаётганини қўни-қўшнилар ҳам билиб қўйишсин. Ҳақиқат йўқ, ҳалоллик йўқ, адолат йўқ — бездим ҳаммасидан. Ўрним ўшаларга керак экан, олавермайдими? Икки қўллаб топшираман ўзларига... Қамаса қамаб қўяверсин, нима қилади бургани эзфилагандай эзфилайвериб! Кун ошира комиссия, кун ошира текширув, дўқ-пўписа, ифво!..

— Шунга ичиш керакмиди?

Мирихлос осмондан тушганмисан, дегандай ажабланиш билан қараш қилди:

— Хўш, нима қилишим керак эди? Ҳа, куйганимдан ичдим, ёнганимдан ичдим. Энг матонатли одам ҳам энг кичкина тухматдан чўчийди-да, биласанми шуни? Менга тухмат қилишди. Хонумонимга ўт қўйишди.

— Уйга киринг!

— Кираман, аввал айтадиганимни айтиб олай, кейин... Ҳа, тухмат қилди ўша Иванинг, курақда турмайдиган гапларни гапирди мажлисда. Яна обком котибимиш... Қаёқдан кеп қолди унинг? Ким юборди уни бизга? Ўз юртида иззат топмаган, ўзга юртга эл бўлармишми! Ўз миллатига содиқ одам ўзга юртга келармидики, бу ерда ҳурмат, оқибат топса. Ҳе, тупирдим мунақасига!

— Уйга киринг, валдирамай!

Мирихлос икки-уч чайқалиб одимлаш билан айвон остонасига яқинлашди. Равон деразалари орқали хаяжонда мўралашиб турган қизалоқлар чопқиллашганча ўз хоналарига киришди.

— У ҳамманинг бошига етади ҳали, — деди яна ортига қайрилиб, хотини томон бармоғини ўқталганча, — ҳаммани қамайди, кейин кўнгли ўрнига тушади. Мани биринчи, кейин... у саниям кушанданг, билиб қўй! Аёллигинга қараб ўтирмайди, кўрасан!

Мафтуна куч билан итариб уни остонадан ичкари киритиб юборди.

Эрталабгача деярли ҳеч ким мижжа қоқмади. Мафтуна ҳалимдай бўшашиб турди ўрнидан. Туни билан ўйлаб, кўнглини қуршаган вазелик ҳамон аксини йўқотмаган эди.

«Ҳа, бу одамдан ҳар нарса кутса бўлади, — деб ўйларди у Иван Исаевич ҳақида, — талабчанликни бешафқатлик маъносига тушинади нуқул. Бировнинг пашшадай айбини туядай қилишга уста. Бюрода-ку бир нави, қурултойларда сўз олса ҳамма бирдай қалтираб туради. Чунки ўша кўннинг эртасигаёқ бирон корхона ўз раҳбаридан айрилиши керак, ё бирон масъулнинг иши судга тушади.»

Мафтуна қаттиқ изтиробда бўлиб, айти пайтда ана шу изтиробни сездириб қўяётганидан жаҳли чиқди.

Иван Исаевичнинг қош-қовоғи уйилиб қолди.

— Яна бир дўстона маслаҳат, хоним, бундан буён вазифангизга жиддийроқ ёндошинг. Орамиз бузилиб қолмасин, десангиз, шундай қилинг!

Бу гап котибага ҳақоратдай ботди. Қачон ишига энгил-елпи қараган эди? Нимага шаъма қилаётир у?

— Мардон Ортиқбоев туфайли лабингиз куйиб қолганини ўйлайман, — давом этди яна эски гапни эсига солиб. Мафтуна этига муздек сув сачрагандай сесканиб тушди. Иван Исаевич эса бамайлихотир стол галадонидан сигарета олди. Лабининг бир бурчига қистириб, гугурт чақди. Аммо ҳадеганда сигаретага яқинлаштиравермай аланга олган гугурт чўпини ушлаб тураверди. — Унинг ҳақида газетада ниҳоят тўғри хулосага келганингиз учун хурсандман. Илгарилари доим ёнини олиб, ҳимоя қилар эдингиз. Жамиятимизга ёт одамни туман котиблигига тавсия этганингизга пушаймон емасдингиз ҳеч.

Ушлаб турган гугурт чўпи ўчди. Уни кулдонга ташлаб, янгисини чирс этиб чақаётганини кузатаётган Мафтуна яниб қўйгиси келди:

— Ўтган ишга саловот-ку, яна нимага қўзғаяпсиз ўша гапларни?

— Сабаби бор, — бамайлихотир жавоб қилди Иван Исаевич, — «берди»сини айтгунча уриб ўлдирмай туринг, хоним. Одам танлашни билмаслик оқибати бошга бало бўлади. Тўғри, аввалига яхши ишлади у. Тилга тушди. Туман гуркираб кетди. Оқибатда кўзимизга чўп солиб қўйди. Ишонган тоғда кийик ҳам ўтламас, деб шунга айтадилар-да, шундай эмасми?

— Ичидан оласи чиқишини туш кўрибманми? Майли, шу билан гуноҳ орттирган бўлсам менга лойиқ жазо бордир. Овул ити ола бўлса, бўри билан бирикар, деб санаётган бўлсангиз, хато қиласиз, десам, узри-дир.

Иван Исаевич сигаретани оғзидан олиб кулдонга қўйди. Оқиш тутун бурала-бурала чилвир тортиб, шипга томон кўтарилди.

— Ундай деб ўйлаганим йўқ, — кескин рад қилди Иван Исаевич, — мабодо ўйлаганимда ҳозир мен билан гаплашиб ўтирмасдингиз. Бу ҳақда гап қўзғашимнинг сабабини айтмоқчи эдим. Сабаби шуки, ҳамма ёқда миш-миш. Мардон Ортиқбоев ҳибсга олинмасдан оддинроқ уникада зиёфатда бўлганлигингизни кўрганлар бор экан.

Мафтунанинг юрагини муздай қўл чангаллагандай бўлди.

— Бўлса бордир.

— Бўлса бордир... маъқул гап. Эмиш қамалишини билган Ортиқбоев турмадан қандай қутилиб қолиш ҳақида маслаҳатлашиб олишга чақирган экан сизни...

— Буниси тухмат!

— Ишонаман! Лекин фақат мен ишонаман. Бошқалар-чи? Бу миш-миш эртага бирон мухбирнинг қулогига етиб, матбуотда босилиб, тарқалса, тамом. Бутун юрт кулади сиздан, бутун мамлакат мазах қилади.

Мафтунанинг стакан ушлаган қўли қалтираб кетди. Иван Исаевич унга графиндан сув қуйишга кўмаклашди. Аёл гулт-гулт сув ичиб бўлгунча кузатиб турди. Мафтуна рўмолчаси билан лаблари атрофини артди.

— У билан бир институтда, бир курсда тахсил кўрганмиз, — дея тушинтира бошлади ниҳоят. — Илмга жуда берилганди. Зўр ўқирди. Ҳаммага ибрат қилиб кўрсатишарди уни. Аммо тирикчилиги унчамасди чори. Ота-онасидан ёрдам келмасди. Шунинг учун стипендиясини тежаб-тергаброқ сарфлашига тўғри келарди. Ҳатто чойчақа ишлаш учун якшанба кунлари мардикорликка ҳам борар экан. Ишқилиб, тирикчилик деб, қора меҳнатдан ҳазар қилмасди. Бир йили комсомол кўмитаси котиблигига сайладик. Жуда яхши ишлади. Ҳаётда жуда узоқни кўзлай биладиган бўлиб кўринарди кўзимга. Аммо ўқишни битиргач ўз юртига қайтмади. Тошкентда қолиб, ёғ заводига ишга кирди. Бир борганимда учрашиб қолиб, шу ёқларга келишга ташвиқот қилдим. Кўнмади. Лекин бир йилдан кейин келди. Туман фирқа кўмитаси саркотиблигига тавсия этдим. Сиз айтгандай ёмон ишламади. Ўтган йили пахта иши билан борганимда уйда тунашимга тўғри келгани рост. Болалари билан танишдим. Чақчақлашдик. У пайтлар бунақа балад-паст гаплар борлигини туш кўрибманмики... Ҳеч қанақа жамғарма-ю, пора-мора олиш-бериш бўлганмас. Бор гап шу.

— Унда миш-мишлар нотўғри экан-да? — Иван Исаевич ўриндиқ суянчигига ястаниб, столга кафти билан урди. — Хайрият, ўзим ўйлагандай ёришди бу ёғи. Суҳбатлашиб олганимизнинг фойдаси бу. Демак, сизга ишониб янглишмабман. — У қаддини тиклади, — баҳсинг бошида андек қизишдик чоғи, шундай эмасми? Айбга буюрмайсиз-да.

— Ҳечқиси йўқ, — улар қўл сиқишди, — кетишга рухсатми?

— Рухсат! Фақат бир илтимос: бу ердаги ўзаро суҳбатимиз ташқарига чиқмасин. Эшитган қулоққа яхшимас, чунки ҳар ким ҳар хил талқин қилиши мумкинда, шундай эмасми? Ишонинг, мен фақат сизнинг шаънингизни ўйлаб гапиряпман.

Мафтуна ниҳоятда ҳориб, деярли судралиб кирди ўз хонасига. Бу хона Иван Исаевичнинг кабинетидан чоғроқ бўлиб, якка-ёлғиз столу бир неча стулдан иборат, холос. Дарвоқе, эшикнинг чап биқинига патнисдай катталиқдаги кўзгу ҳам осиб қўйилган. Мафтуна кириш-чиқишда шу кўзгуга қараб, у ёқ-бу ёғини саришталаб олади. Ҳозир ҳам қизаринқираган қовоқлари, қаңдайдир узун-қисқа, билинар-билинемас из қолдирган доғларни йўқотиш учун юпқа упа суртди юзига. Кейин хонанинг ҳажмини ўлчаётгандай асабий ҳолатда у бурчақдан бу бурчаққа танда қўйди.

Ҳамон ҳаяжонини босолмасди у. Иван Исаевич билан бўлган суҳбат таъсиридан ҳали-бери қутилишнинг иложи йўқдай. Аини пайтда миясига келган шу фикр саросималигини маҳв этди.

Стул усти тўла папка, қоғозлар... Котибаси яна бир дастасини ташлаб қўйган кўринади. Шикоятлар, арзномалар, қайсидир идоралардан юборилган махсус мактублар, «Билим», «Китобсеварлар» жамиятининг кўшма мажлиси бўлиши ҳақидаги телефонограммалар...

Ҳеч ёққа боргиси йўқ, ушбу қоғозларга кўз югуртириб чиқишга ҳам ҳоли қолмаган. Худди биров таёқ билан савалаб, бутун вужудини пўла қилиб ташлагандай.

«Иши ҳам бошидан қолсин! — дея қайта ўрнидан туриб кетди, — шунақа дудмал, бемаъни вазиятдан қутилиш учун бирор ёққа кетсаммикин? Дарвоқе, ўзимдан қочиб, қаёққа ҳам бора олардим. Истеъфога чиқсам-чи? Одамлар нима деркин? Ким нима деса, деявермайдими! Таваккал қиламану кетишга ариза ёзаман, тамом, вассалом! Ишсиз қолмасман, ҳарқалай. Жуда борса бирон техникум, билим юртидан дарс олсам куним ўтади.»

Шундай хаёллар оғушида сузар экан, бирдан хўрлиги келиб, йиғлаб юборди. «Биз аёлларнинг қисмати шу-да, — деб ўйлади кейин, — аламимизни кўз ёшидан олишнигина биламиз.»

Телефон жиринглади. Бир қўли билан телефон гўшагини олар экан, иккинчиси билан деразани очди. Кўк юзини маъюслик ва мотамсаролиқ чулғаб олаётганга ўхшарди. Қуёш булутлар ортига яширинган. Қаёқдадир чақмоқ чақади. Кўп ўтмай гумбурлаган овоз эшитилади. Куз яқинлашиб қолганидан дарак бу. Рангпар япроқларнинг шивири, ариқлардаги зилол

сувлар шилдири, ўткинчи машиналарнинг шовқинигина ҳукмрон атрофда. Одамлар сассиз, садосиз одимлаганча қаёққадир шошадилар. Вилоят фирқа кўмитаси биноси биқинидаги боғчада невараларини аравачаларга солиб, аста сайр қилиб юрган қари-қартанглар кўринади. Гўё шу сайрдан бошқа ҳечқандай ташвишлари йўқдай. Мафтуна шуни ўйлаб, уларга ҳаваси келди. Кошки эди у ҳам қизалоқлари билан боғ айланиб, беташвишгина сайр қилиб юрса.

Телефонда кимдир гапирарди:

— Алло! Опа, нимага индамайсиз? Бу — ман, эшитяпсизми?

— Ҳа, Маъсума! — деди ниҳоят диққатини йиғиб, — эшитаман!

— Бугун кечроқ қайтаман уйга. Онам хавотир олмасинлар.

— Ўзларига телефон қила қолмадингми?

— Биласиз-ку онамни... сиз айтганингиз бошқа-да, опа. Анави... куёв тўрангиз бугун ресторанга таклиф қилганлар. Аввалги икки сафарига кўнмагандим. Яна йўқ, десам, неудобна-да. Хўп дея қолинг.

— Майли, боргину ҳаялламанглар, тушиндингми? Алло, тушиндингми, деяпман?

— Тушиндим, тушиндим, ҳаялламаймиз.

Мафтуна гўшакни қўйиши билан яна жиринглади. Бу сафар саркотибнинг қабулхонасидан.

— Биринчи йўқлаяптилар! — деди ёшгина жувон, — дарров кираркансиз.

Мафтунанинг эсига Иван Исаевичнинг «бу ердаги гаплар ташқарига чиқмасин», дея тайинлагани келди. «Менга шунақа деб, шефга бошқача етказган бўлса-чи? Ҳақиқий машмаша энди бошланади унда.»

Нега хаёлига айнан шунақа фикр келганидан ҳайрон бўлди.

УЧИНЧИ Б О Б

Эртаси куни Маъсуманинг қайлиғини қасддан чала ўлик қилиб кетишибди, деган миш-миш тарқалди. Ҳар ким ҳар хил талқин қиларди: Биров пичоқлаб кетибди, деса, биров бошини ёриб, миясининг қатигини чиқаришибди, дерди.

Маъсуманинг ўзи эса кўрпа-ёстик қилиб, иситмада ёниб ётар, гап сўраганга тузук-қуруқ жавоб беришга

қоли келмай гулдираб-гулдираб қўярди. Ҳузига келган маҳал хўнг-хўнг йиғлай бошларди. Аммо ҳеч кимга ҳеч нима айтмасди.

Шу ётишда бир ҳафтагача ёстикдан бош кўтармади. Ҳўгин-ҳўгин оҳ тортарди. Атрофга телбанамо аланглаб, кимнидир қидиради. Мой юқини сидиргандай кафтини кафтига уриб, сидиради.

Комилабону унинг ёнидан жилмай дардига шерик. Кунда бир-икки бора доктор чақиртириб, укол қилдиради. Пешонасига сочиқ хўллаб босади. Мафтунанинг ҳам кўнгли нотинч. Дамба-дам телефон қилади уйига. Ҳол сўрайди, ҳар лаҳзада доктор чақиритишни буюради.

— Бу кўргилик қаёқдан қараб турган экан бизга? — деб ичидан алам чекади кампир. Кечасию кундузи гусса қалбини зирқиратади.

Бўлажак куёв касалхонада, гоҳ ҳуд, гоҳ беҳуд эмиш.

Икки марта милициядан одам келиб Маъсумани гапга солди. Лекин саволларига тузук-қуруқ жавоб ололмади. Учинчи сафаргисида Комилабону ўзича биланларини айтиб берди:

— Вой, нимасини айтасиз, айланайлар, кеганда афти-ангорига қараб бўлмасди. Кийим-кечаги қон, елкалари қон... Ранги-рўйи бир аҳволда. Юрагим ёрилгудай бўлиб, ақли-ҳушимни йўқотиб анграибман қолибман. Нима фалокат юз берди, деб опаси шунча сўраб-суриштирмасин, бирон тайинли гап айтмайди. Кўни-кўшни чиқишди, таниш-билиш йиғилди, биров у ёққа югуради, биров бу ёққа сим қоқади. Куёв бўлмиш-никига чопишади. Уникадаям қиёмат. Ҳамма гарангсиган, эсини йўқотган. Сирни тагига ета қолинса, кошки. Нақ уч кун деганда ахийри алақайси касалхонадан Муродилланинг дараги топилганини эшитдик. Не аҳволдамиш у бола бояқиш?

— Маъсумахон ўз оёғи билан кириб келганмиди ё биров олиб келдимми?

— Вой, айланайлар, ўзи юриб келадиган ҳолдамасди. Қоронғийди, олиб келганни англаёлмай қолдим. Қаранг-а, ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ, шўримизга шўрва тўкилиб ўтирса-я. Ишқилиб, болам бояқиш кўзини очсину бошини ёстикдан кўтарсин-да. Шунда ўзи бир нима деб, сирни очиқ-ойдин қилмаса...

Лекин кўзини очиб, бошини кўтарган куни ҳам тўртинчи бор келган милиция ходимларини қониқтирадиган гап айтмади.

— «Машраб» боғида ўтиргандик. Орқадан биров келиб Муродилла акамнинг бошига урди. Ўтирган ўрнимдан сапчиб тушдим. Муродилла акамнинг боши шилқ этиб елкамга текканини биламан. Қарасам, шариллаб қон оқаяпти. Эсхонам чиқиб, жоним борича бақира бошладим. Овозимга тумонат одам йиғилди. Кейин нима бўлганини билмайман...

Милиция ходимлари жиноят содир бўлган жойда ҳам одамлар ҳаммаёқни депсиб ташлаганлари сабаб бўлиб, ҳеч кимнинг аниқ изини топишолмабди. Муродилла кўп қон йўқотганлиги туфайли ҳамон ҳолсиз, дармонсиз эмиш. Врачлар унинг олдига ҳеч кимни йўлатмасмишлар.

Маъсума оёққа туриб юрадиган бўлгандан кейин яна ичимдагини топ, хилига ўтиб олди. Ҳеч ким билан очилиб гаплашмас, савол сўраганга калта-култа жавоб қилиш билан кифояланарди. Қош-қовоғи очилмасди, юрагига қил сизмасди. Ҳовлидаги чорпоёда оёғини осилтирганча, чорпоё тўсинига иягини тираб, бир нуқтага тикилгани тикилган. Томоғидан тузук-қуруқ овқат ўтмайди, чой ичмайди. Фақат фулт-фулт совуқ сув ичиш билан жони тирик. Унинг бу қилиғидан юраги қонга тўлиб кетган Комилабону:

— Вой, худойим-ей! — дерди хуноби ошиб, — сағал ёрилсанг-чи, болагинам, дардинг арийди, мунча одамови бўлмасанг?

Маъсума яна гинг демайди. Шу хилда ўтиришнинг ўнинчи куни Муродилла ёлғиз хонадан умумий палатага ўтказилибди, деган хабар келиб қолди. Маъсума оёғини қўлига олиб, касалхонага югурди. У палатага кирди-ю, эшик олдида турганча чор тарафга аланглаб, Муродиллани қидирди. Қаравотда ётган беморларнинг бари бир-бирига ўхшайди. Деразага яқин жойдаги кроватда боши дока билан танғиб ташланган, фақат мўлтираган кўзларигина қолган Муродиллага нигоҳи тушди-ю, титраб-қақшаб, дод солиб юборишига сал қолди. Аммо негадир яқинлашишга юраги бетламади, юришга оёқларининг ҳоли келмади. Эшик олдида серрайганча турарди. Кўзларидан тирқираб чиққан ёш юзларини юварди. Лаблари райҳон баргидай қалтирар, вужуди титрар эди. Унинг аҳволини кўриб, раҳми келган беморлардан бири ўрнидан турди-да, ёнидаги стулни олиб, Муродилланинг кровати яқинига суриб қўйди.

— Келинг, ўтиринг, — деган эшитилар-эшитилмас нозик овоз чалинди қуловига.

Маъсума битта-битта одимлаганча келиб, стул четига омонатгина ўтирди.

— Ўша оқшом юрагинг ёрилгудай бўлди чоғи? — деди кечирим сўрагандай Муродилла, лабларини аранг кимирлатиб. Овози ниҳоятда ҳазин эшитиларди.

— Мени кўяверинг, — деди қиз ҳамон кўз ёшларини тўхтатолмай. — Ўзингиз қалайсиз?

— Жароҳатим хатарлимас шекилли... Кўп ётмасам керак... Милициядан одам келди.

— Бизникигаям. Икки-уч бор келишди.

— Нима дединг?

— Ҳеч нима. Сиз-чи?

Муродилла кўзини юмиб, андак тин олди. Сўнг яна суст овозда:

— Менда кимнинг қасди бўлсин, дедим. Текканга тегиб, тегмаганга кесак отадиган биронта безорининг ишидир, дедим...

Маъсуманинг кўзлари пирпираб кетди.

— Шу холосми?

Муродилла яна кўзини юмди. Фикрини бир ерга тўплаётгандай кўринарди.

— Бошқа нима ҳам дердим?

Қиз кўрқоқлик қилдингизми, деб юборишига оз қолди. Кейин энсаси қотди.

— Нимаям дердим, эмиш. Шу гап бўлдими? Жонингизга қасд қилганнинг кимлигини билардингиз-ку?

Муродилла уни биринчи бор кўраётгандай ажабланди.

— Ўзинг нимага айтмадинг бўлмасам? — дея сўради қиздан.

Бу савол қизни довдиратгандек бўлди.

— Мен... Мен... — деди у тутилиб, — сиздан бемаслаҳат айтолмадим.

Муродилланинг лаблари жилмайди.

— Тўғри қилгансан, — деди кейин, — етти ўлчаб бир кес, дейишган. Бировни гуноҳга ботириш осон. Унинг устига ўз кўзинг билан кўриб, қўлинг билан тутмаганингни айблаб бўлмайди. Қоронғийди-да. Ё сен танидингми уни?

Маъсума елка қисди. «Дарвоқе, Муродилла ҳақ, — деб ўйлади ичида, — у ёқ бу ёққа қараб жинояткорни

таниб қолиш эсимга келибдимми ўша маҳал. Аммо кимлигини юрагим сезиб турибди. Ўша! Ундан бўлак ҳеч киммас!»

Аммо тахминини Муродиллага айтишни эп кўрмади. Шошқалоқлик қилишнинг оқибати яхшиликка олиб бормади.

Шу пайт эшик олдида ҳамшира пайдо бўлди.

— Синглим, — деди у, енгил пўписа билан, — беморни гапга солиш мумкинмас. Чарчатиб қўясиз. Дармонга кириб олсин, кейин, марҳамат.

Маъсума ўрнидан турди.

— Майли, яна келаман, — деди у, Муродиллага яқинроқ энгашиб, — тез-тез келиб тураман.

Шу куни шаҳардан элик чақиримча олисликдаги баҳаво табиат қўйнида Иван Исаевич бошлиқ базми жамшид қизирди. У азалдан маишатни яхши кўрар, кайф-сафо учун истаган маҳали вақт топарди. Унинг ҳар бир идорада биттадан, иккитадан дилкаш улфатлари, ҳамфикр, лаганбардор, ҳар сўзига лаббай деб, етти букилиб, этагини ўпадиганлари бор эди. Шулардан бири шаҳар савдо шаҳобчалари бошқармаси бошлиғи. Ҳафта охирлаб қолганда Иван Исаевичнинг телефонини кутар, бу сафарги кўнгил очар тадбирнинг қаерда ва қачон бўлиши ҳақидаги ишорасини мунтазир кутар, ишора оғиздан чиқиб улгурмай ишга тушиб кетишарди. Навбати билан бирон туман маиший хизмат кўрсатиш шаҳобчасининг ходимлари ўша куни эрта тонгданоқ бутун ашқол-дашқолларни машиналарга юклаб, йўлга тушардилар. Эрталабдан то қоронғу қўнгунча еб-ичиш учун сарф бўлгани неча пулга тушди-ю хизмат ҳақига қанча харажат кетгани билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Бари ўша туман маиший хизмат кўрсатиш жамоасининг ҳисобига. Хизматга — тўхмат, деб шунга айтишса керак-да.

Улар келиб тушган жой сокин оқаётган анҳор соҳилидан баландроқ кенг яланглик, ям-яшил майсазор эди. Бир-бирига туташ ўрмондай, қалин олмазор, олчазорларнинг олис қирларга туташ этакларигача яққол кўзга ташланарди. Ҳаво очиқ ва иссиқ. Бирон ерда шабада юриб, бирон шох-шабба қимир этмайди. Шунга қарамай атроф латофатли ва дилга ҳузур бағишловчи манзара касб этган.

Каттакон ёнғоқ тагига саф-саф терилган столлар тўкин-сочин ноз-неъматнинг оғирлигидан синаман дейди. Турли ичимликлар тўла шишалар сиртида

қуёш акси. Чиройли қорозга ўралган қиммат баҳо қанд-қурс, қазидан-қарта, яхна гўшт, қатлама, сомса — ишқилиб, истаган нарсангиз топилади. Одамлар ебичиб, бир-бирларига гал бермай сўзлашишдан оғизлари толмайди. Қаҳ-қаҳ уришади, ҳазил-ҳузул гап отишади. Ширакайфликдан кўзлар сузилади, биров йўғон овозда, биров чийиллатиб кулади. Аёллар қийқиришади, қадаҳлар кетма-кет урилиб жиринглайди. Магнитофонда янграётган қўшиққа қулоқ тутгувчи йўқ. Бир бичимда тикилган атлас кўйлак кийиб, оддиларига пешбанд боғлаб олган махсус хизматчи аёлларнинг қўли-қўлига тегмай бўшаган ликоп, ликопчаларни йиғиштиради, ўрнига янгисини тиради. Суюқлик кетидан қуюқлик, пармуда, кабоб тортишади. Хуллас, қий-чув билан ўтаётган базмнинг таъриф-тавсифига тил ожиз.

Кимдир кўққисдан ашула бошлаб юборади. Бошқаси унга жўр. Биров югуриб бориб, магнитофон тасмасини ўзгартирган эди — шўхчан куй ер-кўкни тутиб кетди. Эркаклар аёлларни ўртага тортдилар. Бирин-кетин туриб оёқ судрашлар, ирғишлаб ўйинга тушишлар, ер тепиниб, қилпонглашлардан депсалган кўм-кўк майсалар, ёввойи гул-чечаклар майин сас таратиб шиббаламар, кўрпа янглиқ ястанарди. Кўп ўтмай ҳаммаёқ дазмолланган чойшаб сингари теп-текислади.

Бугунги маросимга шахсан Иван Исаевичнинг таклифи билан Мирихлос ҳам келган. У тасодифий илтифотнинг боисига тушинолмай ҳайрон. Яхшиликками-ёмонликка йўйишни ҳам билмай ўтирар, ҳамма билан баробар чақчақлашиб, ўзини бегонадай кўрсатмасликка уринади. Бироқ кетма-кет икки чоғроқ қадаҳни бўшатгандан кейин хомуш тортиб қолди.

— Намунча нам тортмасанг? — деди тўсатдан унинг ёнида пайдо бўлган Иван Исаевич. У ҳам ширакайф, оғзидан гупиллаб коньяк ҳиди анқирди, — туриб, ўйинга тушсанг-чи! Қизларимизга бир қара, Мирпўлатич, кўзларинг қамашади-я, шундай эмасми?

Мирихлос зўрма-зўраки илжайиб қўйди-да, яна мунгайиб ўтираверди.

Иван Исаевич ҳар сафаргидай барчанинг диққат марказида турар, оғзидан нима чиқишига барча баробар маҳтал. У нима қилса ҳамма шуни қилар, у нима деса, ҳамма шуни такрорлар, гапига гур этиб кулишар, қаҳқаҳ уришарди.

Бир маҳал қўллари қанотдай икки ёққа ёйиб билганича миллий рақс бошлаб берган эди ҳамки, унга эргашиб бошқалар ҳам йўрғалашиб кетишди.

— Мирпўлатич, юрагингда ўтинг борми ўзи? Даврага қўши! — бақирди Иван Исаевич бесўнақайлик билан ўйинни давом эттирар экан. Аммо минг уринмасин миллий рақс ўзига хос санъат талаб қилганлиги сабабли уддалай олмасди у.

Шу аснода қадди тик, сочлари деярли белини кучган атлас қўйлақдаги келишгангина жувон унга яқинлашди-да, товусдай товланиб, хиром этиб кетди. Иван Исаевич унинг кўксига тегар даражада яқинлашиб, муқомига жавоб муқом қилишга уринди. Яна бўлмади. Жувонни бағрига тортиб, белидан олди-да, гир айлантириб, ўйинни русча рақсга буриб юборди.

Вилоят фирқа қўмитасининг иккинчи котиби кучоғида чирпирак бўлаётган аёл ўзини беармон ҳис қилар, пешонасига тушган чиройли қўнғир кокилини енгил эсабошлаган шабада аста тортқилар, атлас қўйлагини пуфлаб шиширар эди.

Иван Исаевич шўхчан ҳаракат қиламан деб силлиқ майсалар устида тийғалиб кетди. Аммо бўш қелмади. Айни пайтда одамларнинг бошлари узра бўй чўзиб, аҳён-аҳён Мирихлос Мирпўлатович томон нигоҳ ташлашни унитмасди. Мирихлос эса зимдан кузатилаётганини сезмай хаёл оғушига чўмган, турқини бузмай ўтирарди.

— Бўлди, мен кексалик қилиб қолдим — деди ниҳоят вилоят фирқа қўмитасининг иккинчи котиби, аёлни қўйиб юбориб, — бориб, хўв анави тумтаймининг димоғини чоғ қилишга урин, хоним, шундай пайтда мотам тутгани уялмасмикин? Ҳа, шундай деб дакки бериб қўй.

Иван Исаевичнинг уқдиришини буйруқдай қабул қилган аёл тўппа-тўғри Мирихлос олдига бориб, таъзим бажо келтирди.

— Юринг, ўйинга тушамиз, — деди секингина.

Мирихлос ҳам индамайгина ўрнидан турди, аёлнинг орқасидан юрди. Улар столлар оралаб, майдон томон йўл олар эканлар, боядан бериб кузатиб турган Иван Исаевич мийиғида кулиб қўйди.

Атайин уюштирилган мазкур «олийжаноб саҳоват» Мирихлосга бир жумбоқдай таъсир қилди. Лекин сир

бой бермади. «Ишқилиб, бу саъий ҳаракатларнинг охири бахайр бўлсин-да», деб қўйди ичида.

Аёлдан қимматбаҳо хушбўй атир ҳиди анқирди. У ўйнаган пайтда қошлари чиройли чимирилиб, кўзлари сузилар, антиқа ишоралар қилар, қадди тўлганиб, кўкси силкинар, елкалари учар эди. Мирихлоснинг нигоҳи унинг ўйноқи кўзларига тушар экан юлдузли тун қаърига тикилаётгандек ҳис қиларди ўзини. Шу ондан бошлаб ҳар қараганда аёлдаги яна бошқа янги-янги белгиларни ўзича кашф этаётгандай бўлаверди. Пардозни жуда ўрнига қўяр экан. Заррача бежоллик йўқ-а! Ингичка ип янглиқ сурма тортилган қовоқлар, найза янглиқ мижгон, ол рангдаги лаблар, бежирим бурун, садафдай тишлар, кичкина зирак тақилган қулоқлар гўзалликда тенгсиз қилиб кўрсатарди уни. Бутун юриш-туриши, қулиб боқишларидан бахтиёрлик барқ уриб турганга ўхшарди.

— Исмингизни сўрасам айбга буюрмасиз? — деди Мирихлос.

— Айбга буюрмайман, — шўхчан жавоб қилди аёл, чехрасида мулойим жилва акс этдириб, — Исмин — Сурайё, Фамилиям — Раззоқова. Антиқа бир шифохонанинг бош врачиман. Ўзим сўққабош, армияда хизмат қилаётган ўғлим бор. Яна нима қизиқтирса, сўрайверинг.

Аёлнинг очиқ сўзамоллиги Мирихлосга маъқул тушди. Кўринишига қараб ҳар хил фикрга борганлиги учун ўзига ўзи танбеҳ берди. «Инсоннинг қиёфасини эмас, нафосатини қадрлаш керак,» — деган хулосага келди кейин.

Олисроқдан ҳамон кузатиб турган Иван Исаевич яна қулиб қўйди.

— Менга қара, бошқарма, — деди кейин хотинлар даврасида муқом қилиб ўйнаётган давлат хавфсизлик кўмитаси вилоят Бошқармаси бошлиғи Рўзи Музаффаровичга яқинлашиб, — қора терга ботиб, қилпонг-қилпонг қилавериш сенга ярашмайди. Юр, сойга тушиб, балиқ тутамиз.

Сой томон қиялаб тушиладиган жойдан атроф худди кафтингда тургандай бутун борлиғи билан кўзга ташланади. Соё суви қотиб қолгандек қимир этмайди. Сатҳи узра мовий ранг осмону яқин атрофдаги қумуш баргли жийдазорлар, яшил қирлар ястаниб ётгандек. Ердан гуриллаб кўтарилаётган ўт-ўланларнинг намгир ҳиди димоққа урилади. Соё бўйлари бешарпа, бесас,

оғир сокинлик ҳукмида. Гўё ҳамма нарсани уйқу элитиб, мудроқ босаётганга ўхшайди. Сойнинг нариги томони кенг яйлов, яйлов этаги эса қирлар бағрига туташиб кетган. Сойга яқин кўкатлар устида капалаклар қанот силкийди, қандайдир кўнғизларнинг эри-нибгина гўнғиллаши элас-элас қулоққа чалинади.

Иван Исаевич енгил машина юкхонасидан калта-култа бамбуқларни олиб бир-бирига улаш билан икки қулоч-икки қулоч келадиган бир жуфт қармоқ ясади.

— Умрингда балиқ тутганмисан, бошқарма? — деди, Рўзи Музаффаровичга қармоқнинг бирини уза-тиб, — бунинг гашти бошқача бўлади-да, шундай эмасми? Сув юзида сузган пўкакнинг лип-лип қили-шини кузатиш антиқа завқ. Чарчоғинггина эмас, ичинг-даги ғам-ташвишларинггача танангдан тер сингари чиқиб кетганини билмай қоласан.

Улар орқама-орқа пастликка тушганлари сари сой-нинг намхуш ҳавоси баданларга урилаётгани сезилди. Иван Исаевич оқ йўл-йўл гулли ёзги спорт костюмида бўлиб, ўйдим-чуқур ёлғиз оёқ йўллардан сакраб-сакраб борар, ўрта бўй, тепакал, буғдой ранг кенг юзли, қорин қўйганлиги учун юм-юмалоқ кўринган Рўзи Музаффарович эса инқиллаб-синқиллаб тез юрганга қарамай шеригига етиб ололмаганидан хуноби ошарди. У почаси кенг шим, кул ранг кўйлақда. Илон изидай эгри-бутри сўқмоқдан юриш осон эмасди: Шим почаси, елкасидаги қармоғи бута шохчаларига дамба-дам илиниб қолар, не ҳасратда ундан қутилгунга қадар шериги физиллаганча кетиб қолиб, кўздан йўқоларди.

— Шундай бошқа йўл қуриб қолганмиди? — дея ғулдираб қўяди жаҳли чиқиб.

Иван Исаевич унинг инқиллашидан кулиб, тега-жакли гап отади:

— Судралиб келяпсанми, бошқарма? Бўш келма, сенга фойдаси бор. Атайи шу йўлдан бошладим. Сўқимга боқилаётган буқачадай гўшт тортиб кетяпсан кундан кун. Сағал озиб, қорнингни пучайтирмасанг эртага мешдан фарқинг қолмайди, шундай эмасми?

Рўзи Музаффарович хизмат юзасидан бевосита вилоят қўмитасининг иккинчи котибига тобе эди. Шунинг учун унинг айтгани айтган, дегани деган. Чизган чизигидан чиқишга ҳадди сизмайди. Вилоятда нимаики содир бўлмасин, қаерда қандай гап-сўз қўзғалмасин оқизмай-томизмай етказиб турар, кўп ишларни у билан бамаслаҳат амалга оширарди.

Рўзи Музаффаровичнинг вазифаси ниҳоятда катта масъулият талаб қилар, шу билан бирга ўта нозик ҳам. Қитдек хатога йўл қўйдими, тамом, ҳеч тузатиб бўлмай-диган фалокат содир бўлиши мумкин. Шу билан бир пайтда ўз жонига жабр қилиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Буни доим танасида ҳис қилган бошқарма бошлиғи ниҳоятда эҳтиёткор эди. Шу сабабдан бевосита бошлиғи билан тил топишишга, иззатини ўрнига қўйишга уринарди. Аслида эса раҳбарининг кўп жиҳатларини ёқтирмасди. Айниқса, ўзига ҳаддан зиёд бино қўйиши, алоқаси бўлса — бўлмаса ҳамма ишларга бурнини суқавериши, буйруқ устига буйруқ беравериши жонига тегиб кетарди. Лекин иложи қанча, бўйинсунмаслик шамолга қарши тупириш билан баробар, қайтиб юзига тушиши бор. Бунинг устига Иван Исаевич Москванинг одами. Вилоятдагина эмас, бутун республикада нимаики юз берса, қандай ташаббускорлик ҳақида бирон сўз очилса, ўша заҳотиёқ Москвага етказар, махсус йўл-йўриқ олар, шунга қараб иш юритишни Рўзи Музаффаровичга ҳам тайинлар эди. Шунинг учун Рўзи Музаффарович «ишқилиб, орамиздан ола мушук ўтиб қолмаса бас», дея қалтираб турарди доим. Одамлар ҳам уларнинг ораларидан қил ўтмаслигини билиб қолишган. От тепкисини от кўтарар, дегандай бир-бирларига ўзаро ҳазил мутойиба, қочиримли гаплар ҳам отиб қўйишар, бирон масала юзасидан гўё тортишув бошлаб, аҳён-аҳён қаттиқ-қурум дакки дашном беришарди. Буни кўрганлар ҳайрон бўлишарди-ю, лекин бу фақат одамлар кўзигагина, юзаки мулоқотлигини ҳаммалари ҳам фаҳмлашмасди. Ишқилиб, юриш-туришлари ҳақиқий жумбоқ эди уларнинг. Ана шу жумбоқ туфайли кўп ишлар енг ичида, ими-жимиди битиши ҳам дафъатан кўпчиликка етиб бормасди.

Улар сой бўйига боришгач қармоқни гиёҳлар устига улоқтирган Рўзи Музаффарович тузоқдан аранг қутилган қуш сингари ўзини эркин ҳис қилиб, қулочини кенг ёйди-да, парвозга чоғланди гўё.

— Худога шукр-ей, — деди кўксини тўлдириб нафас олганча, — ёруғлик ҳам бор экан-ку бу дунёда.

— Ёруғликка етганимиз йўқ ҳали, — деди Иван Исаевич уни қирроқ бўйлаб яна юришга ундар экан, — бу ер саёзроқ, балиқ илинмайди.

— Йўқ! — деди ўжарлиги тутган Рўзи Музаффарович қирроққа ўзини таппа ташлаганча, — ҳеч қаёққа бормайман, менинг жойим шу!

Иван Исаевич итоат этишга мажбур бўлди. Ўзи ҳам унинг ёнига келиб оёқларини обдан ёйганча узала тушди.

Қармоққа чувалчанг илдилар. Кейин сувнинг қоқ ўртасига ташлаб, дастасини қирвоққа тиқишди. Қаҳрабо ранг пўкак сув юзида аста тебранарди-ю, аммо балиқ илинишидан дарак бўлмасди. Шунга қарамай кўкат устида ястаниб ўтиришдан роҳат топгандай мамнун эдилар.

Сойнинг нариги қирғоғига этак ёйган адр тўла кўй-кўзилар кирт-кирт кўкат чимдиганча пастликка «окиб» келардилар. Қаёқдандир тракторнинг гулдури эшитилади. Баланг осмон қаърида қанот силкиб, бир ерда муаллақ турган якка-ёлғиз тўрғай живирлайди. Бир тўда каптарлар галаси навбатма-навбат ўмбалоқ ошиб ўйноқлаб, учиб юришади, кейин бир зумда қаёққадир ғойиб бўлишади. Орт томондаги тепаликда эса ҳамон куй кўшиққа, кўшиқ куйга уланиб, сурон авжида.

— Яйрашаяпти, — дейди Рўзи Музаффарович, сувдаги пўкакдан нигоҳини узмай.

— Яйрашсин-да, — илтифот билдирган бўлди Иван Исаевич, — нақ бир ҳафта тўрт девор ичида могор босиб ўтирган одамнинг танасига бир кун шабада тегса бир йиллик ҳузур топади. Инсон доим шавқ-завқ билан яшашга мойил. Шундай эмасми? Айтмоқчи, ўғлингни қачон уйлантирасан?

Томдан тараша тушгандай берилган бу саволдан Рўзи Музаффарович негадир сесканди. Ҳозиргина ёришиб турган кўнглига ғашлик илашди. Куни кеча бўлиб ўтган нохуш воқеа хаёлига келиб, ўйланиб қолди. Ҳадеганда жавоб қилгудай сўз келавермади тилига.

— Сендан сўраяпман, сўққа бошлиғи жонига тегмадимикин?

Рўзи Музаффарович қармоқни сувдан кўтариб, хўракни кўздан кечирди. Чувалчангга қайта тупириб, яна сувга отди.

— Қайлиқ топганди шекилли? Мафтуна Солиҳовнанинг синглисига илмоқ ташлаб юрмаганмиди? — давом этди қисталангига олгандай Иван Исаевич.

Рўзи Музаффарович ялт этиб унга қаради. Ҳамроҳи муғомбирона илжайиб турарди. «Қаёқдан била қолдийкин, — деб ўйлади бошқарма бошлиғи, — вой, айёр-ей, ҳид билишликда менинг олдимга тушадиган

йўқ, деб юрсам, бу хумпар мени ярим йўлда қолдириб кетадиганга ўхшайди.»

— Ҳа, — деди кейин тили калимага келиб, — югурганникимас буюрганники экан. Қизни бошқаси илиб кетди.

— Тушунмадим.

Рўзи Музаффарович ажабланиб қаради.

— Хабаринг йўқмиди ҳали? Маъсума Назар Бойматовичнинг ўғлига унаштирилибди-ку?

— Ихтиёр шунга кўниб, қўлини ювиб-қўлтиғига ура қолибдими дарров? Эҳ, ёшлар, ёшлар... Оғзидагини олдириб қўйиб, қараб турадиганларданмасди шекил, шундай эмасми?

Рўзи Музаффарович қўл силтади.

— Сен билан бизнинг давримизда ризқимизга чанг солганнинг ҳолига вой бўларди... Яна ким билади, дейсан. Маъсума билан Муродилла азалдан бир-бирига кўнгили бериб юришган экан, дейишади. Кўнгили ишига қарши чиқишни маъқул кўрмаган-да ўғлим.

— Қойил қолмадим ўғлингга! — Иван Исаевич шундай дейиши билан пўкаги сув тағига шўнғиди. Зум ўтмай яна чиқди. Қайта шўнғиди. Иван Исаевич ўтирган еридан тура солиб, қармоғига ёпишди. Рўзи Музаффарович ҳовлиқиб унинг ёнига келди.

— Кўтар!

Иван Исаевич бир силтаб қармоқни тортган эди, қуёш нурида кўзни олгудай ялтираган бир қарич катталикдаги балиқ ҳавода тўлганиб, ўт устига тушди. Рўзи Музаффарович лапанглаб бориб олмоқчи бўлувди, Иван Исаевич шаштини бўғди:

— Қўявер, ўша ерда питирлаб ётаверсин, — у қармоққа янгитдан чувалчанг илди, — ўғлингга тушинтир, — деди кейин қармоқни қайта сувга отар экан, — бўрк оламан, деб бош ёриш ярамайди. Безориликка йўйиб, бошқарма бошлиғими, бошқанинг боласими, суриштириб ўтирмай шартта олиб бориб қамаб қўйишади. Шундай эмасми?

Рўзи Музаффарович унинг нимага ишора қилаётганига фаҳми етиб, бирданига бўзариб кетди. «Бунисидан ҳам хабар топганини қаранг, — деб ўйлади, ичидан зил кетиб, — ўғлимнинг ортидан биронта искович қўймаганмикин? Гап очилдими, тамом, энди менга тинчлик бермайди. Икки гапнинг бирида юзимга солиб, таъна тоши отаверади энди.»

Дарҳақиқат, ўғли Ихтиёридин кейинги пайтлар отасига ҳам тизгинини тутқизмай қўйган. Бир нима деса, юзига сапчийди, билганидан қолмайди. Ёлғиз ўғил эмасми, эрка ўсган. Эрталаб чиқиб кетиб, ярим тунда қайтади. Оғзидан ароқ ҳиди анқимаган куни йўқ. Кимгадир тегишиб, кимнингдир дилини сиёҳ қилади, ёқалашади. Бирда милиция ўн беш суткага қамаб қўйибди ҳатто. Эртасига истироҳат боғи-ю йўлкаларни супиртирган. Онаси бориб, фалончининг ўғли, деб ялиниб-ёлбормаганда яна қанча кун чанг-губор ютиб юришини ҳеч ким билмасди.

Шундан кейин Рўзи Музаффарович ўғли ортидан қоровул қўйди. Югурдак ходимларидан бири доим кўз-қўлоқ. Қачон, қаерда, нима қилиб юрса юрсину аммо беҳудага чанг чиқармасин.

«Югурдак» ҳам унинг ишончини оқлади. Ихтиёр қаерда нима қилиб юрганидан отасига кундалигини кунда етказиб, «балонинг олдини» олиб турди.

— Бола деганга панд-насиҳат қилиб, тўғри йўлга солишга не етсин, — танбеҳнома ўғит берган бўлди Иван Исаевич гапида давом этиб, — оиланг номига ҳам доғ тушмайди, мартабанг шаънига ҳам, шундай эмасми?

Вилоят қўмитаси иккинчи котибининг сўнги сўзлари унга айилдай ботди. «Сенга гапириш осон, — деб ўйлади ичида, — боланг бўлганда билардинг. Ота болага жавобгар. Лекин ҳамма ишини ташлаб, унинг бўйнидан боғлаб юриши керакми? Ахир у ҳам битта бошли, икки оёқли банда. Гапирган гапининг биттасини қабул қилади, биттасини йўқ. Минг йўлини тўс, кўнгли тусаган ёққа йўрғаламаса туролмайди... Нафсиламбирини айтганда-ку саниям гапингда жон бор-а. Фурсатини топиб, адабини бериб қўйиш ҳам фойдадан холи эмас, лекин қандай? Сен ади десанг, у бади, деб шартта юзингга сапчийди...»

— Милиция унинг изига тушган, деб эшитаман. Сир очилса, тамом, ўғлингнинг ҳолига маймунлар йиғлайди. Амалдор отаси ҳам қутқариб қололмайди кейин, шундай эмасми?

Рўзи Музаффарович жавоб қилмади. Сувга тушган бўлка нондай бўшашиб ўтирарди у.

Маъсума опасига телефон қилиб, ўша оқшом кечроқ қайтишини айтган куни қайлиғи билан ваъдалашган жойга борар экан, кутилмаганда қаршисидан Ихтиёр келаётганига кўзи тушди.

— Қаёққа шошаяпсан? — деди кўққисдан йигит, — кино-пинога бўлса, бирга борамиз.

Қиз тўхтаб, бир қадам орқага чекинди-да, уни ўтказиб юбормоқчи бўлди. Аммо Ихтиёр яна қизга йўл бермай, сурлик билан безрайди. Унинг елкасига жигарранг пинджак бефарқ ташланган, хабаш сингари қопқора, бўртиқ юзи ва кўзларининг оқигача қизарган эди. У гапирар экан, сарғиш, йирик тишлари орасидан тунуги сачраб турарди.

— Йўлимни тўсманг, шошиб турибман, — деди қиз уни четлаб ўтмоққа уриниб.

— Қаёққа боришингни айтсанг, йўл бераман.

Қиз жавоб қилмади.

— Қайлиқчанг ёнигами? Унда мен ҳам бораман, таништирарсан?

— Йўлимни тўсманг, деяпман! — Силтаб ташлади қиз.

Улар шаҳарнинг марказий кўчаларидан бирида ёнма-ён юриб боришарди. Маъсуманинг кўнгли ғаш, ҳозир Муродиллага дуч келиб қолишса, у нима деб ўйлаши мумкинлигини тасаввур қила бошлади.

Нон ва сут-қатиқ савдо қилиш дўконлари, кийим-кечак магазинлари ойналаридан тушган шуъла қизнинг чиройли юзини ёритар, нозик елкасини сийпаб ўтар, кўлидаги сигаретасини торта-торта пишиллаганча бораётган Ихтиёрнинг қиёфасини эса янада кўполроқ қилиб кўрсатаётганга ўхшарди. Қиз қанчалик тез одимламасин йигит ундан бир қадам ҳам ортда қолишни истамасди. Буни сезган Маъсума баттар азоб чекарди.

— Майхона бу ёқда қолиб, қаёққа бормоқчисизлар?

Маъсума шартта бурилиб, ёнига қараган эди, мулойим жилмайиб турган Муродиллага кўзи тушди.

— Вой, сизмидингиз? — ноқулай вазиятда жилмайишга ҳаракат қилди қиз ҳам, — танишинг, бу кишим билан бир мактабда, аммо бошқа-бошқа синфларда ўқиганмиз.

— Мен икки синф пастда ўқирдим, — аниқлик киритди Ихтиёрнинг ўзи, — кейин ташлаб кетганман мактабни.

— Тасодифан учрашиб қолдик, — деди Маъсума.

Икки йигит бир-бирлари билан эски танишлардай қўл сиқишиб сўрашишди.

— Кирамизми? — Муродилла неъматхона томонни кўрсатди.

Ихтиёр зўрға илжайди. Қиз «билмадим» дегандай елка қисди. Сўнг Ихтиёрнинг сурбетлиги учун аламини олмоқчи бўлгандай қайлиғини қўлтиқлади. Уччовлон орқама-орқа ичкари кирдилар. Ёп-ёруғ, кенг-мўл зал гавжум. Биронта бўш жой йўқ. Ихтиёр чаққонлик қилиб, неъматхона бошлиқлари билан пичир-пичирлашиб келди. Кўп ўтмай эстрада сахнасининг шундоққина ёнгинасига стол қўйилиб, қордай оппоқ дастурхон ёзилди. Ўтирдилар. Бўлажак куёв тавозе ила Маъсумага «Таомнома» узатди. Ихтиёр ўтирган ерида жағини одинроқ чиқариб, бурнини жийриб қўйди. Сўнг яна ўрнидан турди-да, ҳалиги гаплашган ходим ёнига бориб, нималарнидир қайта уқтирди. Стол нознеъматга тўлди.

— Ичамизми? — деди бўлажак куёвга у, — беш юдузлигидан буюрдим.

Унинг бетакалуф ташаббускорлиги Муродиллага ёқмади. Бироқ иложи қанча, сир бой бермаслиги керак. Маъсума унинг ичида нималар содир бўлаётганини сезиб, бунга ўзини айбдор қис қилгандай маъюс тортди. Кумушдай ялтироқ санчқи, пичоқлар сиртида акс этган чироқ нури унинг ана шу гуноҳқорона боққан кўзларида ҳам чақнади.

Ихтиёр йирик қадаҳларга муздай мева суви, ширин-ширин қадаҳчаларга эса коньяк қуяр экан, зарда билан уни бунга, буни унга жаранг-журинг урар, сал нарсага ҳиринглаб кулар эди. Афтидан ичини рашк куйдириб, нари-бери олиб келарди.

Биринчи қадаҳни дўстлик учун кўтардилар. Бу таклифни Муродилла ҳавола этгани учун Ихтиёрнинг зардаси қайнади. Шунинг учунми коньякни охиригача ичмади. Қанча уринмасин ўзини қўлга ололмасди ҳеч. Айниқса, ёнма-ён ўтирган келин-куёвнинг дамба-дам ўзаро пичирлашаверишларидан қаттиқ алам чекди у. Хунук ва жирканч бир тарзда қизга, сўнг еб қўйгудай бўлиб Муродиллага тикилди. Муродилла ҳам «ий-е, сен ҳам шу ердямидинг?» дегандай ҳайратомуз қараб қўйиши қаттиқ ботди. Маъсума ана шу турланиб турган афт-ангорга ер тагидан зехн солар экан, гоҳ кулгиси қистар, гоҳ бу вазиятни қандай қабул қилаётганлигига қизиқсиниб Муродиллага боқар эди.

Эстрада сахнасида оркестр қулоқни батангга келтиргудай даранг-дурунг билан машқ чалди. Та-

рақа-туруқ нәғара, пианинодан таралған аюхан-нос солувчи замзамаға ғал берар, гоҳ яна майин куй авжи кишини аста аллалар ва яна бутун зални бошига кўтарарди. Эркак-аёлларнинг жарангдор кулгулари, столлар теварагини тўлдирган хўрандаларнинг ўзаро суҳбатлари эшитилмас, гап-гапга қо-вушмасди ҳеч.

Ихтиёр ширакайф ҳолда кўзларини сузиб, Муродилла билан Маъсумадан нигоҳини узмай ўйлар эди: «Буларнинг ўртасидаги шунчалик яқинлик қачон туғула қолдйкин? Нега бунга йўл қўйдим? Шунча кўзқулоқ бўлиб юриб, оқибатда оғзимдагини олдириб ўтирсам-а...»

У ўзини камситилган ҳис қилди, бўлаётган ишлар иззат-нафсига қаттиқ тегди. «Нима учун мен қолиб, Маъсума уни куёвликка танлади, — деб эзиларди ичидан, — пулим йўқми ё? Башарам уникадан хунукми? Муродилланинг мендан ортиқроқ нимаси бор? Майли, омадинг келибди, бола. Бугунча айшингни сур, эртага бурнингни қонатаман барибир. Менинг сову-нимга кир ювмабсан ҳали...»

У сўнгги қадахни бир кўтаришда ичди. Ўрнидан турди.

— Мен билан рақсга тушмайсанми, Маъсума? — деди у қизга қўлини узатиб.

Маъсума кўнишни ҳам, рад қилишни ҳам билмай қолди. Кейин «сиз нима дейсиз?» дегандай қайлиғига қаради. Муродилла унга кўмак бериш мақсадида бошқача таклиф киритди:

— Аввал бир рюмкадан отиб олайлик, — деди бамайлихотир қадахчаларни тўлдирар экан, — рақсга тушиш бўлса, бир гап бўлар, келинлар, отдик!

— Илтифотлари ўзларига сийлов! — деди бирдан бўғилиб Ихтиёр, кейин мушги билан столга шундайин қаттиқ урдик, бўш қадахлар бир-бирига урилиб, шишалар ағанаши туфайли кўтарилган жаранг-журинлар қўшни устол атрофида ўтирганларни ҳам қизиқсиниб қарашга мажбур қилди.

— Офециант! — дея бақирди у, — ҳисоб-китоб қил!

Муродилла унинг пул олиш учун киссасига солаётган қўлидан тутди:

— Овора бўлманг, ўзимиз ҳал қиламиз бу ёғини...

— Дастпанжангни торт, номард! — жеркиб ташлади Ихтиёр, — мени ким деб ўйлаяпсан? Санда бор пул

бизда йўқми? Бировларнинг яканига ичадиган ҳолга тушганимизча йўқ ҳали.

— Мунча дағал бўлмасангиз, Ихтиёр? — деди Маъсума.

— Сенга гап тушгани йўқ, пилдир-пис бўлиб ўтиратур!

У курақда турмайдиган иборалар билан шундай сўкиндики, жаҳли чиққан Муродилла дафъатан ёқасига ёпишди. Дод, деб юборган Маъсума шошиб, босди-босди қилишга уринди. Ялиниб-ёлбориш билан аранг икковини ўрни-ўрнига ўтқазди.

Ихтиёр ҳисоб-китобни бақамти қилиб, қайта-қайта сўкинганча неъматхонани тарк этди. Қизнинг ранги қув ўчган, Муродилла эса қалт-қалт титрашдан ўзини босолмасди.

Икковларининг таъбилари тирриқ бўлганча гап-сўзсиз, хатто бир-бирларига ҳам тик боқолмай ўтирдилар. Сўнг Маъсума Ихтиёрнинг кимлиги, бир куни кўчада тутиб олиб, менга тегсанг ҳам тегасан, тегмасанг ҳам, дея зўравонлик қилганлиги, ўзи эса унга рад жавоб қилиб, оёқ тираб олганлигини гапириб берди.

Муродилла кутилмаганда қаҳқаҳ уриб кулиб юборди.

— Демак, отга вақтида қамчи уриб қолибмиз-да, — деди у кулгудан ўзини аранг тийиб олгач, — сал кечиксам икки қўлим бир тутам бўлиб қолар экан-а, қойил...

Маъсуманинг жаҳли чиқди.

— Мени ўшанга тенг қиялсизми? Қанақалигини кўрдингиз-ку? Унга теккунча дунёдан тоқ ўтганим яхшимасми? Тенг-тенги билан, тезак қоши билан, деган нақл бор элда. Шуни бир карра билиб қўйинг, хўпми?

Улар неъматхонадан чиқиб, катта кўчани кесиб ўтишди-да, гира-шира ёритилган сердарахт хиёбон қўйнига киришди. Ҳаво салқин. Дарахт япроқлари, ўтўланларнинг намгир ҳиди димоғни қитиқлайди. Хиёбоннинг охири шинамгина истироҳат боғи этагига уланган бўлиб, унда одамлар сайр қилишарди. У ер-бу ерга қўйилган ўриндиқларга чўкиб ҳордиқ олишарди. Маъсума билан Муродилла ҳам ана шундай ўриндиқлардан бирини эгаллашди.

Орқадан чоғроқ ариқ ўтар, мажнунтол шоҳлари ўтов шаклида қаппайиб, ергача кокил ёйган. Майда япроқчалар шилдираб, қандайдир буталар шохи ма-

йин шабадада елпиниб, ўрмон сасини берарди. Кўкдан ёғду сочган ой теваракни олтин ранг нурга тўлдирган. Ҳаммаёқ сирли, афсонавий тусда товланар, ним қоронғулик ичидан эса қандайдир шарпалар сизни кузатиб тургандай. Муродилла қизни аста бағрига тортиб, қоронғуда порлаган кўзлари атрофидан ўйиб қўйди. Ҳозиргина неъматхонада ўтирганлари чоқ содир бўлган нохушлик кайфияти унитилиб, эрта-индин бошланадиган тўй-базмларининг тасаввурига берилдилар.

Тўсатдан шитир этган шарпа чўчитиб юборди уларни. Муродилла ортига қайрилиб, қоронғулик ичига мўралади.

— Бу ерда ҳам ёлғизмасга ўхшаймиз, — деди у, андак хавотирга тушиб, — биров юрибди шекилли?

Маъсума ҳам Муродилла тикилиб турган томонга боқди. Ҳеч қандай шарпадан дарак йўқ.

— Сизга шунақа туйилди чамаси...

Муродилла қизнинг қўлидан тутиб, ёнига яқинроқ ўтқизди. Қиз эркаланиб, унинг елкасига бош қўйди. Муродилла шу заҳоти ғайри табиий овоз билан қаттиқ бақириб, қизнинг юрагини ёрди. Маъсума нима бўлганлигига тушуниб улгирмай Муродилланинг боши унинг кўкси узра шилқ этиб тушди. Тирқираб сачраган қопқора қон кўкракларини қизил рангга бўяди.

Даҳшат ичида қолган қиз ақли ҳушини йўқотиб, атрофига қарай олмади ҳам. Қараганда, ўтирган жойларидан атиги ярим қадамча орқада ҳамон қўлидаги чўқмордай ўткир қиррали ниманидир ушлаб серрайганча қотиб турган, кўзлари ғазабнок ёнган ўрта бўй кимсани кўрган ва унинг кимлигини ҳам таниган бўларди. Кимса ҳам қилиб қўйган ишидан ўзи даҳшатга тушди шекилли, ҳайкалдай қотганча қимир этишга ҳоли келмай серрайди.

Маъсума аюҳаннос кўтарди. Унинг овозини эшитган яқин-йироқдагилар югуришиб келишди. Орқадаги кимса эса қисматимда нима бўлса кўрарман, дегандай ҳамон ўрнидан жилай демасди. Ҳали замон тутиб милицияга топширадилар. Ундан кейин тирик одамга қасд қилишда айбланиб қамалиши мумкин. Ўлдирган бўлса-чи? Ўн йил, ўн беш йил, балки бир умрга қамашар...

Шундай ўй хаёлидан ўтиши билан кимдир унинг ёнида пайдо бўлиб, қўлидаги чўқморни тортиб олди. Ўзини елкасидан олиб, оёғини ерга тегиздирмай чопдирганча кетди. Одамлар йиғилган маҳал улар қора-

ларини ҳам ўчириб улгирган эдилар. Ўша оқшом ҳам, ундан кейинги кунлар ҳам жинояткорнинг изини топишолмаганликларининг боиси шундан...

Сой бўйида Иван Исаевич «сир очилса, тамом, ўғлингнинг ҳолига маймунлар йиғлайди», дейиш билан худди шунга ишора қилаётган эди.

«Из топилса, сир очилади-да», деб кўйди ичида Рўзи Музаффарович.

— Тўғри, — деди Иван Исаевич, худди унинг ўйлаганини аниқ-равшан уқиб олгандай, — йўқ, изнинг нимасини топишардики, жазога тортишса. Хўп омадли йигит экан-да, ўғлинг. Тегирмонга тушса ҳам бутун чиқади. Энди уйлантир тезроқ. Елкасига тўрва-халта ос, қуйилиб қолади, шундай эмасми?

Унинг мулоҳазаларидан самимийлик сезилиб турсада Рўзи Музаффаровичнинг ичини шубҳа кемирарди. Шунга қарамай ташида миннатдорлик билан жиламайишга мажбур бўлди-ю, жавоб бермади.

ТЎРТИНЧИ Б О Б

— Келинг, — кўзойнаги устидан ғалати қараш қилиб сўз қотди саркотиб, чунки Мафтуна кирган замоноқ эшик олдида серрайиб қолган эди, — намунча хомуш кўринасиз, тинчликми?

— Тинчлик.

Мафтуна салмоқ билан одимлаганча яқинлашди-да, одобли ўқувчидай ийманибгина ўтирди. Балки ўзи бирон нима дер, дегандай саркотиб сукут сақлади.

Тўра Фуломович саркотибликка сайланганлигига бир йилдан сал ошди, холос. Унга қадар шаҳар фирқа қўмитасининг мафкура соҳаси бўйича котиби эди. Вилоят раҳбарларининг топширигини бажариш билан чекланарди. Энди ҳаммаси ўзгарди. Буйруқлар, қарорлар, режалар тузилиши ўзининг мутасаддилигида амалга ошади. Вилоятдаги ҳар бир хўжалик, ҳар бир жамоа ва ҳар бир киши учун жавоб бериш туйғуси ўз мавҳумлиги билан бутун фикри-зикрини чирмовикдай чирмаб ташлади. Бажариш зарур бўлган вазифаларнинг маълум бир чегараси йўқ. Вилоятнинг бутунги, эртанги куни учун ҳам, сиёсий-иқтисодий аҳвол, ҳар жабҳадаги ишларнинг ривожини, қолаверса, алоҳида ҳар бир фирқа аъзоси учун ҳам жавобгар.

Тўра Фуломович фирқа қўмитаси ходимларига ўзи-

ни яқин тутиб, ҳар бирлари билан алоқани мустаҳкамлаган сари Иван Исаевичнинг кун сайин кучайиб бораётган адоватини ёрқинроқ сезар, ҳар йўл билан Мафтуна сингариларнинг обрўсини тўқишга уринишларидан ранжир, аммо кескин қаршилик кўрсатишдан ўзини олиб қочарди. Ким билади, ундаги муҳофаза-корликнинг сабаби ўртага ногоҳон совуқчилик тушиб қолишидан чўчиётганидир. Ана шу муҳофазакорлиги туфайли айрим жабҳаларда нохушликлар, мураккабликлар туғилиб турарди. Айниқса, кадрлар сиёсати бўйича тўсқинликлар содир бўларди тез-тез. Бирон кескин ўзгаришлар қилиш учун эса қатъият етишмасди унда. Шунга қарамай маҳаллий эл ўртасида ҳурмати бор, алоҳида эътиборга сазовор. Мафтуна ҳам унинг иззатини ўрнига қўярди. Буни Тўра Фуломович яхши билар, шунинг учун масаланинг муҳим, шу билан бирга нозиклиги важдан аёлнинг дилини сиёҳ қилиб қўйишдан ҳайқиқибгина ўтирарди.

Тўра Фуломовичнинг бўйи Иван Исаевичга қараганда пастроқ, юзи ифодасиз, қошлари сийрак, қирра бурун эди. Унда кишини ўзига жалб қиладиган бирдан-бир нарса кўзи бўлиб, худди алақандай қувончли ҳодисанинг юз берилишини кутаётгандай, яхшиликка мойилдай чақнаб турарди. Ҳозир эса ана шу белгилардан ном-нишон йўқ, қайтага маънос ва ўйчан. У Мафтунага тикиларди-ю, аслида кўрмасди. Шу ўтиришда ниҳоят жилмайди. Иван Исаевич билан бўлган суҳбат таъсиридан ҳамон қутилолмай ўтирган Мафтуна эса мазкур жилмайишнинг маънисига тушинолмасди. Балки Мафтуна туфайли икки котиб ўртасида бирон аламли гап-сўз ўтгану худди шуни айтишдан қийналаётгандир? Ҳарқалай, Мафтуна бу ерда бирон жумбоқ борлигини сезиб, унинг тагига етолмай қийналарди. Саркотиб эса ичимдагини топ хилига ўтиб олган.

Тўра Фуломович ошиқмай устолдаги қоғозларни тита бошлади. Ниҳоят катак дафтар ўртасидан юлиб олинган, узун вараққа бир текис ёзилган хатни олиб, узатди. Вилоят раҳбарияти номига келган мазкур имзосиз хатда Мафтунанинг газетада босилган мақоласи бошдан-оёқ қораланган эди. «... Қайси виждон, қайси диёнат билан бўлмағур уйдирмаларни тўқишга ҳадди сигди унинг? Шундай инсофсиз одамнинг эл-юрт устидан раҳбарлик қилишга ҳуқуқи борми? Кечагина зиёфатини еб, совға-саломларига машина юкхонасини тўлдириб кетган, бугун эса унинг юзига

тушурганни нима деб аташ мумкин? Пичоқни ўзингга ур, оғримаса — бировга, дейдилар. Ўзининг пора олгани кўзига кўринмас эмишу бошқанинг ҳалолу пок тошгани харом эмиш. Худонинг қаҳридан кўрқса-чи... Ҳақиқат бир куни очилади барибир. Бунақа ёзмачининг ҳақиқий афт-башарасини очиб бериш керак бўлса, исбот-далиллар бизда етарли...»

Тўра Фуломович креслосига ястанганча хат ўқиётган Мафтунани кузатар, ҳализамон тутақиб кетса керак, деб ўйларди. Бироқ, кутгани бўлмади. Мафтуна қоғозни қайтарар экан, ўзини оқлашни хаёлига ҳам келтирмади. Фақат қўллари хиёл титради. Ана шу титроқни қаршисида ўтирган раҳбарига билдириб қўйгани учун хижолат тортди.

— Ақлинг бовар қилмайди-я! — зўрға гапга кирди у. Кейин сўради: — шуларнинг чинлигига ишонасизми?

— Имзосиз, юмалоқ хатларга ишонганимда, ўзингизни чақириб, қўлингизга тутқазиб ўтирмасдим. Демокчиманки, сассиқ нарсага тегмасанг ўзидан-ўзи қуриб, қовжираб, йўқ бўлиб кетади. Қўшиласизми шунга? Демокчиманки, газетага ёзадиган бошқа мавзу каммиди? Душманингизни кўпайтириб нима қилардингиз?

Мафтуна ҳайрон бўлди. Наҳотки, шу мулоҳазалар вилоят раҳбаридан чиқаётган бўлса? Бировга айтсанг, ишонмайди-я, тавба?

— Сизнингча қуриб-қовжираб битгунга қадар ҳаммаёқни саситиб, ачитиб ётаверсинми? Барини кўриб, кўрмаганга олиб юрганимиз яхшимиди?

Тўра Фуломович бошини сарак-сарак қилди.

— Нимани кўрдингиз? — фикрини гапирди у, — жинояти аниқлангани, суддангани йўқ. Подадан илгари чанг чиқаришдан нима ҳожат?

Мафтуна эътирозини ичида сақлаб қололмади:

— Кечирасиз, Тўра Фуломович, масалани мен бошқача тушинар эканман. Ахир уларнинг ишини комиссия текширди, бюрода кўрилди. Тергов кетяпти...

— Текширганлар хато қилмайди, деб ўйлайсизми? Бюрода бирон қатъий қарор чиқаришдан олдин етарли далиллар йиғиб, мазкур масалани қайта-қайта ўрганиш зарурлигини кўпчилик овоз билан келишилган эди-ку? Шошма-шошарлик қилиб ҳибсга олинган бўлса, ҳали тергов давом этаяпти.

«Дарвоқе, тергов давом этаяпти, — деб ўйлади

Мафтуна ҳам, — ҳали бир хулосага келиб улгуришгани йўқ. Наҳотки... Наҳотки, чанг чиқаргани рост бўлса? Ахир Иван Исаевич бошқача фикрда-ку? Ёзган бўлсам, ўзбошимчалик билан эмас, айнан унинг буйруғига биноан ёзганман...»

— Ҳамма хато қилса ҳам биз қилмаслигимиз керак. Бизнинг ишимизда халқнинг бир мақолига амал қилиш жуда ўринли: Етти ўлчаб, бир кес! Ҳарқалай, гап инсон тақдири устида борар экан, эҳтиёткорлик қилсак ютқизмаймиз. Тушунтира олдими? Ҳозирги кунда фақат биздагина эмас, бутун эл-юрт бўйлаб тушуниб бўлмайдиган воқеалар юз бераяпти. Бировнинг устидан ёз-ёз, уни у ёққа ол, буни бу ёққа кўчир. Айниқса, раҳбар ходимларнинг палаҳмон тошидан фарқи қолмаяпти. Аслида менга ҳам кўп нарса аёнмас ҳали. Ё сизга аёнми? Ҳамма нарсага бошқача шубҳа билан қарайдиганлар кўпайиб кетаяпти... Бунинг олдини олиш ўрнига ҳар кимнинг устидан пала-партиш ҳукм чиқаравериш ярамайди. Бу гапларнинг мағзини чақинг, Мафтунахон.

Мафтунанинг эсига онасининг гапи келди: «Бировнинг бошидан мағзава тўка-тўка баногоҳ ҳақ жойини топганда юзи шувит бўлганларни кўп кўрган бу дунё. Мендан сенга насиҳат, болам, бировнинг устидан шунақа ёзиш-чизишларни тўхтат!» Тўра Фуломович билан худди маслаҳатлашиб олишгандай. Наҳотки, улар ҳақ. Мафтунанинг ҳали ҳам кўп нарсага ақли етмаётганмикин ё? Иван Исаевич бўлса... Тавба, кимга ишониш керак?

Унинг маънос ўйга толганини кўрган Тўра Фуломович қўлида боядан бери ушлаб турган хатни олиб иккига бўлди.

— Келинг, буни мана бундай қилиб йиртиб ташлаймиз, — деди кутилмаганда. — Имзосиз хатта эътибор бериш — ўта бемаънилик!

Мафтуна чўчиб, кўзларининг ола-куласи чиқди.

— Тўра Фуломович, хат рўйхатдан ўтказилган-ку?

— Нима қипти? Бир оғиз сўзим — ўчириб ташлашади.

Мафтунанинг юрагида саркотибга нисбатан самимият уйғонди.

— Иван Исаевич ўқиган бўлса-чи?

— Ўқимаса, ёмби топиб олгандай оғзи қулоғида олиб кириб берармиди менга?

«Э, ҳа, гап буёқда денг, — оғир хўрсинди Мафтуна, — Мардон Ортиқбоевнинг уйида бир кеча тунаганимни қаёқдан билибди, деб, ҳайрон бўлиб юрибман-а. «Одамларнинг оғзига элак тутиб бўлмайди», деган гапда жон бор экан-да...»

У саркотиб олдида бўшашиб чиқди.

Вилоятдаги айқаш-уйқашликларга асли сабаб сўнгги йиллар ичи аччиқ тутундай буруқсаб қолган парокандалик иллатлари эканлигини ҳар ким ҳам тушуниб етмасди ҳали. Ҳамма ёқда қайта қуриш туфайли эски тартибларга барҳам бериларди. Аслида бу ўзгаришлар эл-улус, оддий фуқоро манфаати учун эмас, ерли миллатнинг расм-русуми, тили, маданиятидан бутунлай беҳабар гуруҳлар фойдасига хизмат қиларди. Улар гўё ночор аҳволни бошдан кечираётган миллатга мадад бермоқ учун марказнинг хоҳиш-фармойишига биноан келишар, ҳақиқий нажоткорлардай иззат-икром билан кутиб олинарди. Турар жойларнинг энг яхшилари уларга, яхши таъминоғ уларга, тағларида машина. Фақат ўзларигагина эмас, оила аъзолари-ю қариндош-уруғларига ҳам барча шарт-шароитлар яратиларди. Улар дуч келган соҳага донга ёғилган чигирткадай ўзларини уришар, ҳамма нарсага аралашар, юртда нуқул якка бошқарувчилик жараёнини туғдиришарди. Ҳатто марказқўм бюросигача кириб олиб, қабул қилинаётган қарорларга ўз таъсирларини ўтказишар, мазкур қарорларни ўз манфаатлари учун хизмат қилдиришга уринишарди. Натижада йирик-йирик ташкилотлар, катта-катта жамоалар аро норозиликлар туғилиб, арзимас муаммолар устида қаттиқ тортишув, олишувлар келиб чиқарди. Оддий меҳнат аҳли учун эса минг хил фурбатни бошдан кечиришга тўғри келарди. Жойларда шундай оғир вазият туғилардики, бунга тоқат қилолмаганлар хизматдан кетишгача ҳам мажбур бўлардилар.

«Келгинди нажоткорлар» учун худди шу керак. Ишдан кетганларнинг эса эртасидан бошлаб орқаларидан тош отиларди. Бўйинларига етмиш хил инсоний ахлоқ-одоб доирасига сифмаган тухматлар тўрваси илинардики, охир-оқибат ҳибсхонага тушардилар. Уларнинг ўрнини эса мамлакатнинг қайси бир гаёй топмас бурчида яшаб, бирон фойдали юмушнинг урдасидан чиқиб-чиқмай, фақат каттароқ мансабга эришиш илинжида юрган қариндош-уруғлари эгалларди. Ҳарқалай, ўзингники ўзгача яхши-да. Сен уларга ишонасан, улар сени қўллайди доим.

Хуллас, элнинг содда, хокисорлигини суиистеъмом қилишларга йўл қўйилди. Шулар сабаб бўлиб, юртда умум асабийлик, умумхавотирлик ҳукм сураб, ярим юпин, ярим очликка юз тутган кунлар яқинлашаётганга ўхшар, истиқбол бесамардай туйилаверарди. Рўзгорлар нурсизланиб, хароб ҳаёт исканжасига тикмоқчи бўлганларга нисбатан халқнинг нафрати ошарди кундан кун. Бесамар фармонлар, буйруқбозликлардан тўйган эл-улуснинг кўшиқлари ҳам ғамгин, куйлари мунгли янграрди. Ҳаётдаги гўзаллик, эзгулик, поклик сингари инсоний фазилатлар эса ўз қадрини йўқотиб, инқирозга учрарди. Худди ана шу кайфият юртнинг чекка-чеккаларига ҳам етиб бориб, разолат уругини сочарди. Аввалига оламшумул каромат кўрсатаётгандай кўрингани учун элда эъзозланиб, мансабдорлик пуфаклари шиширилгани натижасида «заминнинг меҳвари»га айланганларнинг бири Иван Исаевич эди. Юрт тақдири, маҳаллий халқнинг эртаги куни қизиқтирмасди уни. Кўринишдан меҳрибон, ҳақиқий жонкуяр эди-ю, аслида шахсий манфаатини кўзлаб иш юритарди. Ичидаги ниятларини ташқарига чиқармасликка уринарди. Доим эътиборда бўлиб, обрўсига путур етказмаслик пайини кўзларди. Аммо аксарият унинг асли мақсадига тушуна бошлаган эдилар. Айниқса, аёллар у ер-бу ерга уюр қўйдаи тўпланиб қолишса, тилларига эрк бериб, бемалол «таъриф-тавсиф»га киришишарди:

— Ўша Иван Исайич ўлгир балойи қазодай қаёқданам пайдо бўлди-ю, баракамиз ўчди-я!

— Худонинг берганига шайтон қизғанар, деганлари шу-да. Топган-тутганимизни баҳам кўриб, тирикчилигимиз бир чиройли ўтаётганига ғайирлиги келган чамамда. Ўлгидай зикна, ичи қора экан асли.

— Худонинг ғазабига учрасин ўша Иван Исайич, у дунёи бу дунё ёруғлик кўрмасин. Эгачимни бошига солганларини айтаверсам ҳар тукингиз тикка бўлади-ган.

— Бугун биттасини ишидан ҳайдаттиради, эртага бошқасини... Индинга қамоққа қамаб, бола-чақасини чирқилатиб қўяди. Ҳай, кўргилик экан, ёмонгайм боққан бало бордир, ахир!

Ҳеч қайсилари кунлари ночор ҳолда ўтишини ишташмасди. Шунинг учун кундалик ҳаётларига танда қўйиш пайида бўлганни кўргани кўзлари, отгани ўқлари йўқ. Мафтуна уларнинг гапларига қулоқ солиб,

минг хил ўйларга борар, фирқа қўмитасидаги айрим мавҳумликлар, йўл қўйилаётган қўпол камчиликларнинг олдини олишга имкон топилмаётганидан ранжир, қаттиқ азоб-чекарди. Бажарилиши зарур бўлган муҳим вазифалар қалашиб ётганда, тайини йўқ, ҳеч кимга кераксиз буйруқлар билан ўралашиб қолишлардан қутилишнинг чорасини изларди. Бир масала ҳал бўлмай туриб, иккинчиси кўндаланг. Чала-чулпа қилиб, ярим йўлда қолдириб кетишларни эслаганда кўнгли бузиларди. Вазият шў даражага етардики, одамларда умумий манфаат учун жавобгарлик ҳиссини уйғотиш ўрнига ҳафсаласини ғиппа бўғиш, арзимас баҳоналар ўйлаб топиб, мутахассисларнинг ўз касбига бўлган эътиқодини ўлдириш каби ҳоллар атайин содир этилаётганга ўхшарди. Булар дўстдан кўра душманнинг иши эканлигини у танасида ҳис қилар, ваҳма қуршаб оларди баъзан. Кундан кунга чигаллашиб бораётган калаванинг учини тополмай боши қотарди. Иван Исаевич учун эса бунинг аҳамияти йўқ, ҳаммаси гўё шундай бўлиши қонунийдай. Мафтуна бирон маҳал шулар тўғрисида унга эслатмоқчи бўлса, оғзидан олиб, бўғзига ёпиштирарди. «Сиз ортиқча машмашалар билан миянгизни ачитаверманг, айтганни қилинг» ёки «ўзбошимчаликни ташланг, буйруқни бажаринг», дея ҳарбий қоида жорий қиларди. Бора-бора Мафтуна ҳам бўш келмасликка ўтди. Айрим йиғинларда сўз олиб, аҳволнинг нақадар мураккаблашиб бораётгани, бундан қутилмамай туриб на вилоятда ва на қўмитанинг ўзида бирон фойдали ишнинг улдасидан чиқиб бўлмаслигини ўртага ташлай бошлади. Оқибатда ўз бошига бало орттириб олди. Иван Исаевич «ўз айбини бировга тўнкаш билан қутулиб қолишнинг усулини қўллаш бу», деб, Мафтунага ёпишиб кетарди кўпинча. Йўл қўйилаётган барча хатоларга вилоятдаги мафкура соҳасининг сусайиб бораётганлиги сабаб эмиш. Худди шу масалани бюрода кўтариб чиқиб, баъзи бировлар орқали Мафтунани танқид қилдирар, қатъий хайфсан олиб беришга эришарди. Буниси ҳам камлик қилгандай бора-бора унинг устидан ёзилган юмалоқ хатларнинг кети узилмай қоларди. Хуллас, Иван Исаевич Мафтунанинг тагига сув қуйиб, тезроқ ундан қутулиш йўлини қидираётганга ўхшарди.

Аҳён-аҳён телефон орқали кимлардир Мафтунанинг истефога чиқишини талаб қилиб қолардилар. Дўқ-пўниса, куракда турмас гап-сўзлар...

Бундай пайтларда Мафтуна кимга шикоят қилиб, бунинг олдини олишни, ҳатто бошини қаёққа уришни ҳам билмай гарангсиб юрарди. Унинг ана шу вазияти уйдагиларга ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда эди. Худди ҳалигиндақа телефонбозликдан сўнг она қизининг ҳаётидан хавотирга тушиб, ишидан эсон-омон қайтишини пойлаб, дарвоза олдида ўтириш одатини чиқарганди.

Буларнинг ҳаммаси Мафтунанинг жонига тегиб кетди. Устига-устак бўйнида қатъий хайфсан билан фирқа кўмитасининг мафкура ишлари бўйича котибалик вазифасида туришлиги фирқавий қонун-қоидаларга тўғри келмаётгандай туйиларди унга. Ниҳоят истеъфога чиқишга мажбур бўлди. Унинг аризаси кўрилган бюрода кўпчилик овоз билан илтимоси қондирилганлигини Иван Исаевич ўрнидан туриб, тантанали равишда эълон қилди.

Ўша куни Мафтуна кўмитага ишга ўтгандан бери биринчи бор уйига пиёда йўл олди. У Катта бино зиналаридан эндигина пастга тушган эди ҳамки, тирсагидан кимдир тутди. Иван Исаевич экан. У аёлни ўз машинасига таклиф қилди. Мафтуна шартта бурилиш билан юз-юзга тўғри келди.

— Келинг, келишиб олайлик, хоним, — деди у аёлнинг қўлтигидан олиб, — иш юзасидан қанчалик тортишмайлик, амалда эски дўстлигимизча қолишимиз керак, шундай эмасми? Хизмат ишини шахсий муносабатга аралаштириш мутлақо нотўғри.

Мафтуна кескин ҳаракат билан кўлини тортиб олди-да, бир қадам орқага чекинди.

— Йўқ, Иван Исаевич, — деди аёл истеҳзоли жилмайиб, — ҳеч қачон дўст бўлмаганмиз, бўлолмаймиз ҳам!

Иван Исаевич сарғиш киприкларини пирпиратди.

— Наҳотки? — деди у ҳайрон бўлиб, — мен бошқача ўйлардим, наҳотки, янглишган бўлсам?

— Янглишгансиз!

Мафтуна икки қадам қўйиши билан Иван Исаевич яна ҳиммат кўрсатди:

— Машинамга ўтиринг, обориб қўяман.

Мафтуна аччиқ кулди.

— Номерингиз ўтмайди, Иван Исаевич, — деди яна, — бизнинг йўлимиз бошқа-бошқа... Бутунлай бошқа!

Лекин бу гаплари ўзининг бошига балодай ёғилишини билганда шундай демаган бўларди.

Иван Исаевич узоқлашиб бораётган аёлнинг орқасидан қараб қолди. «Ҳаддингдан ошма!» дегандай иягини сийпаб қўйди у.

Бу — Маъсуманинг тўйи бўладиган кунларга тўғри келган эди.

Уч ой мобайнида не азоб-уқубатни бошидан кечирган Муродилла ниҳоят шифо топиб, оёққа турган. Бир ўлимдан қолганлиги муносабати билан жонлиқ сўйиб ис чиқарилди-ю, сўнг тўй ҳам бошлаб юборилди.

Ҳаво очиқ. Баҳор куёшининг сахий нуридан одам мунаввар. Ҳовлининг чор тарафини қуршаган столларда ноз-неъмат. Идиш-товоқ, шиша-қадаҳлар, гул қўйилган вазаларда кун тири ёқут янглиғ товланади. Ранг-баранг кийиниб, безанган қиз-жувонларнинг қўли-қўлига тегмайди. Ҳали замон ЗАГСдан ўтиб келадиган келин-куёвни йўлига кўзлар нигорон.

Келиннинг дугоналари шарафига уюштирилаётган «қизлар базми» тушдан кейинга тайинланган. Фовур-ғувур, кулги, магнитофондан таралаётган қўшиқлар гапни гапга қўшмайди. Ҳамманинг дили баҳор янглиқ. Биров патнис, ликопларда яхна гўшт, қазии-қарта кўтариб уёқдан бу ёққа югуради, дастурхонларни камчил жойини тўлатиш, биров куёв жўралари келгач бир нафас ўлтириб, бир пиёла чой ичиб кетадиган жойни безаш билан овора.

Ниҳоят «келишяпти, келишяпти», деган овоза тарқалди. Барча баробар кўча томон қалқиди. Қатор-қатор энгил машиналар атроф-теваракни бошларига кўтаришади. Машиналарнинг биридан тушган келин-куёв гулдурос қарсак остида кутиб олинди. Майин шабада эсиб, Маъсуманинг қоматига ярашган қордай оппоқ кўйлагини тортқилар, куёвнинг сочларини титкилар, кўкка ўрлаб дов-дарахтлар шохларини силкитар экан, жажжи япроқчалар ҳам шодиёна чапак уриб, икки ёшни олқишлаётганга ўхшарди. Гўё бутун борлиқ ёрқин истиқбол тиларди уларга.

Куёв жўраларга Ихтиёр ҳам аралашиб қолган. У янгигина хушбичим костюмда, гулдай яшнаб, юдуздай чарақлаб аста-аста одимлаганча куёвни қўлтиқлаб ҳовли томон яқинлашаётган Масъумадан кўзини узмайди. Аммо қош-қовоғи солиқ, аламдан қўлига тушганни ҳозироқ важиб ташлагудай. Ҳамма ўзи билан ўзи бўлгани учун унга эътибор бермасди.

Ҳовлига киришган он қизлар қий-чув кўтаришиб, келинни куёвдан тортиб давраларига олиб кетдилар.

Куёв жўралар эса сиполик билан келиб, махсус тайёрланган жойга қалдирғочдай терилишди. Ажойиб чинни идишларда лазиз таомлар, янгигина пиширилиб, ҳоври таралиб турган калла гўшти келтирилди. Бирдан ер-кўкни чирманданинг бақа-банги тутди. Қизлар товусдай товланиб, бирин-кетин ўртага тушдилар. Қийқириқ, кулги аримас. Болабақраларгача бир маромда қарсақ уриб, аста чайқалардилар.

— Куёвни торт, келинни торт ўртага! — деган хитоблар янграйди.

Аёллар чинқиришиб кулишади, йигитлар қаҳқаҳ уришади. Аввалига куёв тортиниб, ийманиб, ердан кўзини кўтармай даврага тушди, сўнг минг ноз-карашма билан келин йўрғалади. Яна қийқириқ авжида.

— Яшшавор, ўғил бола, давринг кепти, ўйнаб қол! — дейди тенгқурлардан бири.

Бошқаси:

— Келинпошшанинг омади юришган-да, ўздан артист чиқиб қолди, уйда ўйнатиб, концерт кўраверадиди ҳар кун, — дея ҳазиломуз гап отади.

Келин-куёв рақси базмга бошқача руҳ бахш этарди.

Ўйин маромига етгач, куёв жўралар ўринларидан туришди. Қизлар кўшиқ айтиб, рақсга тушган ҳолда уларни кўчагача кузатиб қўйишди.

Базм фақат қизларнинг ихтиёрига қолгач ўйинга Мафтунани тортдилар. Бироқ, Мафтуна қўлини кўтаришга ҳам улғирмади. Қўққисдан кириб келган икки эркақдан бири унинг қулоғига шивирлади. Кейин четга тортиб, қандайдир қоғоз кўрсатди. Бир зумда Мафтунанинг ранги қув ўчди.

— Бош прокурорлиқдан келган вакил сиз билан суҳбатлашиб олмоқчи, — деди у.

— Ҳозир боришим шартми?.. Шундай пайтда-я? — деди Мафтуна қоғоз тутган қўли билинар-билинмас қалтираб, — эртага қолдирсак бўлмас эканми?

— Бўлмас экан! — кескин жавоб қилди номаълум киши.

— Нима гап, тинчликми? — сўрашди унга яқин келганлар.

Мафтуна саволни эшитмади шекилли, жавоб қилмади.

— Обкомга чақиришяпти, — деди унинг ўрнига қоғоз кўрсатган киши, — тезда қайтиб келсалар ажабмас!

— Кўча эшик олдида Фотима милиция турибди, — бақриб юборди ҳовлиқиб кирганлардан бири.

Шу гапнинг ўзиёқ барча сирни ошкор этди-қўйди. Чунки Фотима милициянинг қаерда ишлашини ҳамма биларди. Бунинг устига шу кунлари алғов-далғов кучайиб, «уйидан уни олиб кетишибди, буни олиб кетишибди», деган гаплар бевақт тўзғиган тумандай кезиб юрарди. Ҳатто қайси бир бюродан кейин қайсидир арбоб тўппа-тўғри касалхонага тушибди, иккинчиси уйга ҳам етиб боролмай жон таслим қилибди. Шунинг учун Фотима милициянинг номини эшитишлари билан базмга йиғилганларнинг ҳаммаси ақли-ҳушини йўқотди, довдираб қолди. Мафтунанинг кўзлари эса аланг-жаланг, лабларида титроқ. Онасини қидиради.

Унинг бир зумда-ночор-нотовон ҳолга тушиб қолганини кўрган она халослаганча яқин келди:

— Нима гап, айланайлар, боламни қаёққа олиб кетмоқчисиз? Йўқ, қизимни бермайман сизларга. Қаёққа юр, десангиз, ўзим бораман. Дод соламан, фарёд соламан. Бутун бандайи мўминни бошимга йиғаман!

Номаълум киши бир қадам олға силжиди:

— Фойдасиз! Қизингизни зудлик билан олиб кетишимизга буйруқ бор. Бажармаслик мумкин эмас. Балки англашилмовчиликдир. Унда қайтиб келар...

— Вой, шўрим, қайтмаслигим борми ҳали? Ахир бутун тўй-ку, мусулмонлар, ҳайит куни худо ҳам бандасининг гуноҳини кечиради, деган гап бор. Шу ишинглари эртага қолдириб турсанглар, осмон узилиб, ер ёрилиб кетмас, ахир!

Онасининг бу гаплари Мафтунандаги саросималикни маҳв этди.

— Қўйинг, она, — деди у Комилабонуни бағрига олиб, — буларнинг қўлидан келадиган иш — шу. Ўзингизни қўлга олинг. Йиғи-сиғи қилманглар. Тўй тўйдаё ўтсин. Куёв томонга билдирманглар.

Шундай деди-ю, энтикиб кетди. Онанинг чехраси ташвишли тус олди, телбанамо бир вазиятда оҳ урди-да, қизининг бўйнига маҳкам чирмашиб олди.

Мафтунга қизчаларини бирма-бир кўксига босди, ўпкаси тўлиб йиғлади. Боядан бери кўзларига ёш қалқиб, нима қиларини билмай турган Маъсума кўққисдан додлаб юборди.

— Кечир, синглим, — уни кучоқлади Мафтунга, — орзу-ҳавасли кунда ёнингда бўлиш насиб қилмади.

Комилабону икки қўлини тиззасига ура-ура фарёд чекишдан ўзини туголмасди.

— Сингилгинангнинг тўй-томошасидан бенасиб қилганни уйи куйсин, хонавайрон бўлсин! Шундай ширин кунни қаро кунга айлантирган имонсизни боғи кўкармасин! Энди не ҳасратда ўтади куним, онагинанг айлангур, болам?

Унинг ҳасрат-надоматини эшитган девор-дармиён қўшниларгача югуришиб чиқишди. Ҳовлини чувур-чувур босди. Айримлар юрак-бағирлари эзилиб, пиқ-пиқ йиғидан ўзларини тутиб қолишолмасди.

— Мирихлос акамга айтинг, — деди тўйга кийган либосларини алмаштириб чиққан Мафтуна, — болаларимга йўқлигимни билдирмасинлар. Қаерда бўлмайин хабар қиламан.

— Йўқ, ҳеч қаёққа кетмайсан, ҳеч қаёққа қўймайман сени! Кетсанг, бирга кетаман, мениям қамашсин бирга. Шу ёшга етганимда сендан айрилиб, қон ютганимдан кўра, ўлганим яхшимасми?

— Ўзингизни босинг, она, ўзингизни босинг! — дерди унинг бағридан узилолмай қизи, — ўлмасимдан олдин аза очманг. Ростданам англашилмовчилик бўлса, қайтиб келаман.

— Илоҳим айтганинг келсин. Бизларни интизор қилиб, кутдирма, қизим. Бўйларингга онанг қоқиндиқ. Болаларингни тирик етим қилма!

Номаълум киши пинагини бузмади. Онанинг зор йиғлаб, қалби минг пора бўлиши-ю қизалоқларнинг чирқиллашлари ҳам унга таъсир қилмади.

Мазкур мотамсаро ҳодисани боя куёв жўралардан ажралиб, орқада қолган Ихтиёр пана жойдан кузатарди. Ниҳоят ўйлаган режаси амалга ошиб, кўнгли жойига тушди шекилли, мийиғида мамнун жилмайганча яширинган еридан чиқди. Ҳозиргина хотин-халаж шовқинига тўлиб турган кўчанинг нариги беткайига ўтди-ю, муйилишга яқин жойдаги оқ «жигули»га ўтириб, шошмайгина газ берди. Машина ўрнидан қўзғалди. Кўз очиб-юмгунча вақт ичида ғойиб бўлди у.

БЕШИНЧИ Б О Б

Бўлиб ўтган воқеадан Мирихлос беҳабар қолди. Заводни текширишга келган комиссия машмашалари билан ўралашиб қолиб, қизлар базмини ўтказишга

ёрдам беролмаслигини айтиб, хотинидан узр сўраган эди. Бироқ, Мафтунани олиб кетганликларини эшитган чоғ жони ҳалқумига келди. Нима бўляпти ўзи? Намунча оиласига ҳар тарафдан ҳужум бошланиб қолди?

У шундоқ ҳам юрагига чироқ ёқса ёришмай эзилиб юрарди кўпдан. Навбатдаги адолатсизликдан эса қони қайнаб, жумбушга келди.

Ўзига қолса ўша очиқ табиат қўйнидагига ўхшаш зиёфатларга худоси таклиф қилса ҳам бормасликка тайёр эди. Бироқ, Иван Исаевич деганларининг таклифини рад этиш қийин. Иззат-нафсига қаттиқ олиб, багтар ўчакишиб қолиши мумкин. Йўқ қиладиган ҳам, бор қиладиган ҳам Иван Исаевич эди ҳозир. Шунинг учун ноилож таклифини қайтара олмади ўшанда. Вилоят фирқа қўмитасининг иккинчи котиби ҳар кимни ҳам бунақа тадбирларга айтавермайди-да...

— Тоза ҳавода андак ёзилиб, ғам-ташвишларингни унутиб келасан, — дея ғамхўрлик қилган бўлганди у.

Аммо ғам-ташвишларни унутиш айтишга осон. Ўша куни ҳамма еб-ичиб, ўйнаб-кулиш билан банд бўлса, у эса нотайинлик, турли гумон, нимадандир ҳавотирликни ҳис қилиб ўтирди яққаш. Ўй-хаёллари чувалиб, боши берк минг хил кўчаларга етаклади. Бир кўнгли столларни ағдар-тўнтар, ундаги бор нарсаларни айқаш-уйқаш қилиб юборгиси келди. Бироқ, ўша суқсурдай аёлнинг мулойим жилмайиши банди қилиб олди уни. Шундай бўлмаганда мақсадига эришарди ҳам.

Мирихлос илгари кўрмаганди уни. Кўқдан тушган фариштадай хурлиқо ҳамма қолиб, уни рақсга таклиф қилиши ғойибдан инъоми эҳсон этилган мукофот эди. Аслида бу Иван Исаевичнинг «илтифоти» туфайлигина содир бўлганини билмасди. Фақат рақс тушаётган маҳал олисроқдан синчиклаб кузатаётган бир жуфт кўзни кўргандагина кўп нарсага тушинди. Оёқлари чалишиб кетди. Шунга қарамай рақсни давом этдираверди. Бағр бағрга тегиб, вужудига жонбахшлик ато этаётган самбитдай қоматли аёлдан воз кечиш ширакайф одамга осон эмасди. Баъзида шундай: Эътиқод билан қарасанг, оддий нарсалар ҳам ноёбдек кўринади кўзингга. Шоир айтгандай «юзи моҳ, юдузи ўт, кўзлари чўлпон» эди унинг.

Кўқдан хуршиди олам нур сочар, атрофдаги дов-дарахтлар тинимсиз тебранар, осмон чарх урар, рақс тушаётган Мирихлоснинг боши ҳам гир айланарди.

Шундан кўнгли беҳузур бўла бошлади. Балки ортиқроқ ичиб юборганиданмасмикин? «Эҳ, нега ичдим-а», дея афсусланди у.

— Бас, чарчадингиз, — деди Сурайё, унинг аҳволига раҳми келгандай.

Мирихлос чуқур нафас олди. Лабларидаги илиқ, аммо бир оз тахирроқ намни ялаганча уч қадам нари юриши билан кўксига ёқимли шабада тегди. Олдинда бораётган Сурайёнинг этаклари еллиниб, пуфақдай шишар, чиройли болдирларигача кўриниб кетарди. Орқасини тутган йкки ўрим йўғон соч илондай тўлғанарди.

— Юринг, — деди аёл Мирихлосни кўлтиқлаб, устоллар томонга эмас, қарама-қарши ёққа бошлар экан, — менда коньякнинг бошқача хилидан бор.

Куюш қиёмга келиб қолган, зич ўсган турна қатор олча дарахтлари остига тангадай нур тушмас, салқин эди. Шохдан шохга сакраб сайраётган қушларнинг живир-живири бир зумга тинай демас. Сурайё индамайгина бориб, машина эшигини очди-да, Мирихлосни таклиф қилди.

— Қўрқманг, еб қўймайман, — ишва билан ҳазиломуз гап қистириб ҳам қўйди, — ўзим уйингизга олиб бориб қўяман.

... Куюш сўнги нурларини борлиқ сатҳидан тортиб, кўкнинг ранги ўча бошлади. Раста-раста дарахтлар ҳам қора тус ола бошладилар. Ҳаш-паш дегунча атрофни қоронғулик қуршаб олди. Зиёфатга хотима берилиб, дастурхонлар йиғиштирилди. Меҳмонлар гуруҳ-гуруҳларга бўлинганча машиналарга ўтиришиб, бирин-кетин йўлга тушишди. Орқама-орқа пушти ранг «жигули» ҳам силжиди.

Сурайё ширакайфлигига қарамай машинани енгил ҳайдарди. Орқа ўриндиққа ястаниб, ширин уйқуни ураётган Мирихлосни уйғотиб юбормаслик учун авайлаб йўл босарди.

Ҳақиқатдан ҳам машинага яшириб қўйилган коньяк Сурайёнинг айтганича бор экан. Биринчи қадахдан кейиноқ Мирихлос хушбахтлиққа эришгандай ҳис қилди ўзини. Иккинчисидан сўнг вужуди бўшашиб, кўзларини уйқу тортиб кетди. Аммо юзлари олов тусига кирган эди. Шу ўтиришда қанча ухлаганини билмайди. Кўзлари очилганда уни ичириб қўйиб кепатасини томошо қилаётган аёлнинг сеҳрли тикилишини кўрди. Тиззасига тиззаси тегиб, алақандай ҳузур

бахшлик ато этиши афсоналардаги шоҳ Сулаймоннинг айш-ишратидан кам туйилмасди. Аҳён-аҳён кўзини очиб, гўё олис-олисдан жилмайиб кўринган ҳурилиқога гап қотарди:

— Менга бунақанги тикилаверманг... — деди лабларини ялаб, айни пайтда пайпаслаб аёлнинг тиззаларини қидирди, — мени ўлғидай маст қилдингиз... Яхшимас... Лекин шу кунгача юрагимга чироқ ёқса ёримасди... қандай кун-а бутун... Сиз ундан зўрсиз...

— Нима зўр?

— Жуда гўзалсиз.

Аёл қикирлаб кулди.

— Қўйинг, уялтирманг, Мирихлос Миршўлатович, — ноз-карашма билан жавоб берди у, — эркаклар қитдаини отиб олса, тамом, симобдай суйилади-я...

У «талтаяди», демоқчи эди, ибораси бошқача чиқди.

Мирихлос ҳар қандай ийманишни йиғиштириб қўйиб, аёлни ўзига тортди. Сурайё авайлабгина унинг кўкрагидан итарди. Эҳтиёж қаршиликка учрагани маҳал эҳтирос кучаяди. Мирихлосда ҳам шундай бўлди. Бутун ҳатти-ҳаракатлари ихтиёридан ташқарида содир бўлаётгани учун қилмишидан ўзига ҳисоб беролмасди. Аёлнинг белидан маҳкам қучганча лаблари билан унинг лабларини қидира бошлади. Ниҳоят топди. Дунёнинг жаннатига эришгандай ҳис қилди ўзини.

Аёлнинг лаблари қуёш қиздиргандек иссиқ ва тотли эди. Гўё эрта кўклам қир-адирни қоплаган турли-туман чечаклар, ариқ бўйларида гуркираган ялпиз, гунафшаларнинг нафаси анқиётганга ўхшарди...

Аёл аранг унинг қучоғидан бўшалди. Ортга тисарилди. Мирихлос ўзидан узоқлашиб бораётган аёлга томон қўл чўзганча қолди. Лабларида бўсаннинг таъми ўчмаган ҳали. Ҳузур қилиб тамшанди. Шу заҳотиёқ кўзлари сузилиб, юмилди-да, яна уйқуга кетди...

Шу ухлаганча ярим кечага борганда кўзини очди. Аввалига уйимда ётибман деб ўйлади. Йўқ, бутунлай бошқа жой, бошқа каравот. Димоғига нотаниш атир ҳиди урилмоқда. Қордай оппоқ чойшаб, пар ёстиқ, майин ва еңил кўрпа. Кенг-мўл каравотнинг ярмисини гулдор ички кўйлақдаги қоматдор аёл эгалаган. Бадани унинг баданига деярли тегиб турганини кўрган Мирихлос бир сесканди-ю, бу хилда ётишнинг оқибати хунук бўлишини кўз олдига келтириб, юраги орқасига тортиб кетди. Беихтиёр кўзларини юмиб, бу ерга қандай келиб қолганини эслашга уринди. Боши эса

хамон карахт, ари уясидек гувуларди. Ўрнидан туришни ўйлаб, кўзини хиёл очди. Ечган кийимларини қидирди. Буни сезган аёл ёнига ағдарилиб, бўйнидан кучоқлаб олди. Қимир этгани қўймади. Унинг бу қилиғи аёллик табиатидан кўра эрка, ва тантиқ ёш қалиқларнинг табиатига ўхшаб кетарди.

Мирихлос унинг қўйнидан бўшалишга ҳаракат қилди. Аёл маҳкамроқ кучоқлади.

— Бу ерга олиб келишга қандай ботиндингиз? — Жаҳл билан сўз қотди Мирихлос, — мастлигимдан фойдаланибми?

Сурайё кафти билан унинг оғзини беркитди.

— Жим ётинг, бўлар иш бўлди.

Мирихлос аёлнинг қўлини олиб, силтаб ташлади. Аёл ноз ила жилмайди.

— Сизга нима дедим, жоним? Яхшиси ҳозирча ҳеч нима сўраманг, — иссиқ юзини унинг юзига қўйди, — бутунги тунингизни менга бағишлаганингизни унитдингизми дарров? — яна эркаланди, — шунчалик мастмидингиз?

Мирихлос ўрнидан кўзгалди.

— Нари туринг!

— Ҳа, шундай пайтда кетмоқчимисиз? Ярим кечаку? Мен обориб қўя олмайман. Кўчадан ҳам машина тополмайсиз барибир.

Мирихлос ўрнидан туриб ўтирди.

— Гапга жавоб беринг, қанақасига келиб қолдим уйингизга?

Аёл қикирлаб кулди.

— И-ий, анов кишимга пул беринг. Этагимга ёпишиб, ўламан олоҳ, олиб кетсанг ҳам бораман уйингга, олиб кетмасанг ҳам, деб хархаша кўтарган ким эди? Шунча ялиндим: бола-чақангизнинг олдига боринг, биров билса, эшитган қулоққа яхшимас, деб. Қулоқ солдингизми? Сатта бутун бирга бўлмасам, ўзимни ундоқ қиливораман, мундоқ қиливораман... Ҳоли-жонимга қўйдингизмики? Балли-е, кўзга яқинроқ аёлни кўрганда томирингиз бўшашиб кетаверишини туш кўрибманми? Тагин мендан олдин уйга отилиб кириб, ҳа йўқ, бе йўқ, шартта кўрпага ётдингиз. Мени босиб олиб, нафас олдиргани қўймадингизку? Сал бўлмаса, ўлдириб қўяёздингиз.

Мирихлос қаттиқ оғриқ таъсирда озор чекиб, жони халқумига келган бемор сингари аянчли ингради. Кейин қайта бошини ёстиққа ташлади.

У шу кунга қадар ўйнашлар, алданган қайликлар ҳақидаги латифаларни, бир вақтнинг ўзида бир неча аёлга кўнгил қўйганлар саргузаштларини эшитар ва улардан жирканарди. Мана энди ўзининг бошига тушиб турибди. Қилмишидан қаттиқ нафратланди. Эртага биров билиб қолса, карнай қилиб чалади тоза. Эшитган борки беандиша латифалар тўқишади. Кейин бош кўтариб, эл ичида юришини айтинг.

— Қўйинг, ҳадеб ўйлайверманг, — уни юпата бошлади Сурайё, — мастлик-ростлик, дейдилар. Мастлик баҳона сизга эришдим. Кўпдан кўз қиримни ташлаб юрадим. Парво қилмасдингиз. Васлингизга эришиш насиб қилди ниҳоят. Келинг, мени кучоқданг, жоним, қаттиқроқ!..

Шу кунги саргузаштдан Мирихлос кейин икки ҳафтагача бошини қаерга уришни билмай юрди. Виждони кафил, хотини олдида гуноҳкордай ҳис қилди ўзини. Эҳ, хом қалла, шунчалик паст кетасанми-я? Нега бунга йўл қўйдинг, нега?

Ана шундай асабийлашиб юргани устига ишхонасига уйдан телефон бўлиб қолди. Мафтунани олиб кетишибди. Бу хабар ўлганнинг устига чиқиб тепгандан баттар таъсир қилди. Фалокат фалокатни бошлаб юради, деб шунга айтсалар керак-да.

Ер остин-устин бўлиб кетди наздида. Худди тегиримон тоши босиб қолгандай қимир этолмай ўтираверди. Қаёққа боради энди, кимга ҳасрат қилиб, кўнглини ёзади. Умидсизликка лиммо-лим тўлган қалбидан қандайдир ғайри-табiiй ингроқ нидо отилиб чиқа бошлади.

— Аблаҳ, ниятингга етибсан-да ахир! — деёлди ғазабдан кўкариб. Бу сўзни кимга қарата айтгани ёлғиз ўзигагина аён эди ҳозир. — Энди мендан кўр! Бўш келиш йўқ, бўш келмайман!.. Шарманда қиламан. Ҳаммасини очиб ташлайман, ҳаммасини!..

ОЛТИНЧИ Б О Б

Улар икки қаватли чиройли бинонинг эшиги олдига етишганда бояги милиция кийимидаги аёл кутиб олди. «Биздан олдин қачон келиб улгирган экан», деб ўйлади машинадан туша туриб Мафтунани. Фотима милициянинг вазоҳатини биринчи кўргандаёқ сесканиб кетган эди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Аммо эшикни

очиб ичкарига бошлар экан, индамайгина орқасидан эргашди.

Мазкур бино органнинг вилоят бошқармаси эканлигини Мафтуна яхши биларди. Бироқ, фирқа қўмитасида шунча ишлаб юриб бу бинога йўли тушмаган эди. Энди эса махбус сифатида ташриф буюрмоқда.

Узун йўлакнинг охиридаги кичкина хонага бошлаб кирдилар. Каттагина устол ёнида бир-бирига ёнма-ён икки киши ўтирарди. Улардан бирининг юзи заҳил, қаҳрабо ранг, буришиб, туршакка ўхшаб қолган эди, сийрак сочларига оқ аралашган, бошининг ўртаси яйдоқ. Жағидан бир тутам кулранг соқол осилиб турар, юқори лабининг устида бош бармоқнинг ўрнидай кичкина мўйлави ҳам бор. Кўзлари киртайган, аммо кишига қадалиб боқарди. Эғнида бўйнини бўғиб турган беёқа тўқима юнг кўйлак. Иккинчиси юмалоқдан келган, шеригига қараганда бақувватроқ гавдасига кул ранг костюм ёпишиб турар, сочлари қоп-қора, чуст дўшпили, буғдой ранг чехрали қирқ-қирқ беш ёшлардаги жўшқингина киши.

Мафтуна уларнинг икковини ҳам бу атрофда кўрмаган, танимас эди.

— Мен — Москвадан... Бош прокурорликдан, — ўзини таништиради ранги заҳил, чўққи соқоллиги, — исми-шарифим — Артём Ашотович Тигирян. Бу киши республика прокурорлигидан, — Мансур Зуфарович Зуфаров. Сизга савол: Вилоятдаги шу кеча-кундуздаги вазиятга қанақа баҳо берасиз?

Томдан тараша тушгандай сўроқ бошланганига ҳайрон бўлган Мафтуна жавоб беришга ошиқмади. Бўйини қисиб, нима десам экан, вазиятнинг қайси томонлари уларни қизиқтираркин, деган фикр миясини ўртарди. Артём Ашотович ҳам шошилтирмади уни. Савол бепарво ва ҳорфин эшитилгани ва унинг худди менсимаётгандай гапириши таъсирида Мафтуна ланжланди.

Мансур Зуфарович дегани эса бутун вужуди қулоққа айланиб, хиёл энгашган тарзда, бўл тез, нимага жимсан, дейётгандай кўзларини унга тиккан эди. Ана шу кўзларга нигоҳи тушиши билан тутулиброқ тилга кирди Мафтуна:

— Вазиятни икки оғиз сўз билан тушунтириб бериш... Вазият қандайлиги матбуотдан маълум... Мен ҳам кўп ёзганман. Кўриб юрганларим, бевосита ўзим иштирок этганим...

— Нимага иштирок этгансиз?

Мафтуна саволга мужмал жавоб қилаётганини тушиниб, қизариб кетди. «Дарвоқе, нимага иштирок этганим?» дея ичида савол берди ўзига ўзи. Кейин ақлини йиғди.

— Тўхтанглар, нима учун сўроқ қияпсизлар мени? Нимага бу ерга олиб келдинглар? Кимнинг буйруғи билан? Айбим нима? Ахир мен — депутатман, Депутатлик ҳуқуқимни поймол қилишга кимнинг ҳаққи бор?

Унинг бидиллай бошлаганидан энсаси қотган Мансур Зуфарович шартта сўзини бўлди:

— Бу ерда саволни сиз эмас, биз берамиз.

— Бу ишингиз қонунга хилоф! Бирорта саволингизга жавоб бермайман, тамом! — Тескари ўтрилди Мафтуна.

— Унда ўзингизга қийин. Терговнинг аччиқ ичакдай чўзилишига сабаб бўласиз.

Мафтунанинг ранги ўзгарди.

— Қанақа тергов? — деди у, ҳайратини яширолмай, — бирон жиноятга қўл урибманки, тергов қилсангиз? Ҳе йўқ, бе йўқ, тергови нимаси? Сизларнинг бу ишларингиз ҳеч қанақа қонунга тўғри келмайди-ку? Ўта бемаънилик бу! Жиноятимни тушунтириб бермагунингизча ҳеч қанақа жавоб ололмайсиз мендан. Борди-ю, мени ҳеч балага ақли етмайдиган лақма, деб ўйлаётган бўлсангиз, янглишасиз... Ҳеч қанақа терговни тан олмайман!

Ўзини ниҳоятда босиқ одам қилиб кўрсатаётган Артём Ашотович тўсатдан тутақиб кетди-да, ҳеч кутилмаганда уни санлашга ўтди:

— Бас! — дея бақириб юборди у, — бу ерда сен билан кимошди савдоси юргизаётганимиз йўқ, ҳақиқий тергов бораётганини билиб қўй! Шунинг учун берилган саволларга аниқ ва тўғри жавоб беришга мажбурсан!

Мафтуна аччиқ кулди. Кейин деди:

— Аввал менинг ҳибсга олиншим сабабини тушинтириб беринг!

— Бу ҳақда сенга ҳисобот бериб ўтирмаймиз. Бесабаб ҳеч ким ҳеч қачон ҳибсга олинмайди. Буни билишинг керак. Ҳурматингни қилиб, вилоятда жиноятлар содир бўлишига нималар сабаб бўлаётганини айтиш ҳуқуқини ўзинга бермоқчи эдик. Афсус, иззатингни билмадинг. Модамики, шундай экан, тўғридан-тўғри мақсадга ўтамиз. Қани, айтчи, граждanka Мирпў-

латова, хизмат вазифангдан фойдаланиб, кимдан қанча пора олгансану, кимга қанча бергансан? Шундай келишган ва ақлли аёл бўлатуриб шунақа бедаво дардага қачондан бошлаб йўлиқа қолдинг ва қандай қилиб? Фақат тўғри гапир. Ҳар бир нотўғри ва ёлғон кўрсатманг зиёнингга хизмат қилишини унитма!

Мабодо кунинг битди, эртага уйингдан ўлигинг чиқади, дея Азройил бошига келиб турганда ҳам Мафтунага бунчалиқ ёмон таъсир қилмасди. Шунинг учун бир неча дақиқагача мияси карахт тортиб, тили калимага келмай анграйганча қотди.

Мансур Зуфарович қоғоз жилди ичидан сўроқнома олиб, Мафтунанинг оғзидан чиқиши мумкин бўлган гапларни пешма-пеш ёзиб олишга ҳозирлик кўрди.

— Ҳазил... — деди Мафтуна, аранг лаблари қимирлаб, — ҳазиллашаяпсизлар шекил?..

— Ҳазилсиз! — деди пинагини бузмаган чўққи соқол терговчи, — масала жиддий! Сенинг кимдан қанча олганинг, кимга қанча берганинг бизга аён. Лекин буни ўз оғзингдан эшитсак, ишинг енгил кўчиши мумкин.

Мафтунанинг оёқ-қўлида қалтироқ турди, кўзларига ёш қалқди.

— Виждоним ҳақи ростини айтаман, — деди ниҳоят, товуши титраб, — умримда биронтадан бирон чақа олган эмасман. Бировга бирон чақа бермаганман ҳам. Сизларга менинг ҳақимда кимдир нотўғри маълумот берганга ўхшайди. Мен сиз ўйлаётган одамлардан эмасман. Ким биландир адаштиряпсиз шекил...

— Бехуда бошни қотирмаслигингга маслаҳат берман. Ҳаммасини бўйнингга олганинг маъқул. Чунки гувоҳларни сен билан юзлаштирадиган бўлсак, уялиб қоласан кейин!

— Қайтариб айтаман, — сувга чўкаётган одам ҳасга ёпишгандай Мафтуна ҳам ўзининг шу сўзига ёпишиб олган эди: — мен ҳеч кимдан пора олган эмасман, бермаганман ҳам! Қайтага ўшанақаларга қарши ўт очганман. Буни ҳамма билади.

— Унда ўзингни оқлашга урин, ҳақлигингни исбот қил!

— Бўлмаган нарсанинг нимасини исботлайман?

— Бўлганлиги ҳақида бизда мужассам далиллар бор!

— Ўша далилларингизни кўрсатинг, танишай... Шунга қараб...

Артём Ашотович маъкул, дегандай бош силкиди.

— Фақат ҳаммаси навбати билан... Аввал ўзингдан эшитайлик. Ўжарлик қилма, хоним, бундан сенга фойда йўқ. Яхшиси бундан буёнги тақдирингни ўйла. Болаларинг, қари онангни... Эрингга ҳам енгил бўлмайди ҳали.

— Эримни нима қилмоқчисизлар?

— Гапни бурма. Мақсадга кел, тезроқ! Кимдан пора олиб, кимга берганларингни айтсанг бас!

Мафтуна бу одамлардан инсоф кутиш мумкин бўлмаслигини кўриб, дод, деб юборишдан ўзини аранг тутди. «Хўш, яна кимнинг тумшугидан илинтиришмоқчи? — дея ўйларди ичида, — кимнинг исм-шарифини айтишим керак? Сичқон-мушук ўйнагандан кўра муддойингни айта қолмайсанми?»

Унинг мияси баттар ғовлаб, тегирмон тошининг фир-фир айланишидай бетўхтов ғувуларди нуқул.

— Мен ҳеч нарса деёлмайман!..

— Унда ўзингдан кўр! Сенга енгиллик бермоқчи эдик. Бунга ўзинг кўнмаяпсан. Балки ҳаммаси эсингда йўқдир? Ўзимиз ёрдам берамиз унда. — Артём Ашотович қоғоз жилдининг боғичини еч, дегандай Мансур Зуфаровичга ишора қилди. Мансур Зуфарович қоғоз титкилаб, бир варрагини ажратиб олди-да, унга узатди, — мана, эшитиб қўй, — давом этди Артём Ашотович, — Назаргузар тумани фирқа қўмитасининг саркотиби Мардон Ортиқбоевдан кўп эмас, оз эмас, нақ бир юз беш минг олгансан...

— Олмаганман, бир тийин ҳам олмаганман...

— Гурунҗтепа тумани фирқа қўмитаси саркотибидан етмиш беш минг сўм, шойи тўқиш корхонаси бошлиғидан бир юз ўн минг...

— Бўлмаган гап! Ахир буларнинг ҳаммаси ёлғонку, қаёқдан олдинлар шунақа тўқима гапларни?!

— ...Шаҳар ижрокўмининг собиқ раиси Нодир Полвонов юз минг берган сенга, — давом этди терговчи, — ўз навбатида ўзинг Вилоят фирқа қўмитасининг собиқ котиби Абдумутал Соибовга бир юз ўн минг инъом қилгансан. Давом этаверайми ё басми ҳозирча?

Мафтуна унга эътироз билдириш билан енгил бўлмаслигидан қаттиқ ларзага келиб, бирдан боши айланди, кўнгли беҳузур бўлди, ҳушидан кетди. Унга сув сепдилар, нимадир ичирдилар.

— Бари бўлмаган гаплар-ку буларнинг... — дея олди у хушига келгач ҳазин ва паст овозда, — бари ёлгон...

— Буларни мен ичимдан ўйлаб топаётганим йўқ, хоним, гувоҳларнинг ёзган далилларига асосланиб айтаяпман. — Артём Ашотович Мансур Зуфаровични қўлидан яна бир даста қоғоз олиб, Мафтунанинг қоқ бурни остида силкитди, — менга ишонмасанг, ма, буларни, бир бошдан танишиб чиқ, марҳамат!

Мафтунга икки-уч варақ қоғозга нигоҳини ташлади-ю, яна боши айланиб, ўтирган еридан қулаб тушай деди.

— Барибир бунга ҳеч ким ишонмайди. Ақлга сиймайдиган, бемаъни гаплар ҳаммаси. Майли, жиноятчига чиқаринг, қаманг. халқим мени оқлайди.

— Оқламайди! Бугунги газетада сенинг тўғрингда мақола босилган. Халқ асли кимлигингни билиб улғирди аллақачон!

У қоғоз жилди ичидан бутунги сон вилоят газетасини ҳам суғуриб олди-да, узатди.

Гарчи Мафтунанинг юраги ҳовлиқиб, нафаси тикилар даражада хансираб, тўлқинлаётган бўлса ҳам ўрнидан сапчиб турмади, ҳарфлар ҷумолидай гивиргир қилиб ҳар. тамонга ўрмалаётгандай туйилса-да, не азоб билан мақолани охирича ўқиб чиқди. Ҳаммасига тушунди. Бари оёғи осмондан келтирилган давоий дастонлар. Мафтунани ёмон отликқа чиқариш ниятида ботқоққа булғашган тоза.

У мақоланинг охирига қадар етгунча Артём Ашотович диққат билан уни кузатиб турди. Қани, қандай таъсир қиларкин. Мафтунанинг қизариб кетган қавоқлари таажжубдан катта-катта очилиб, андак саросимага тушаётган, газета тутган қўллари қалтираётган бўлса ҳам, негадир у кутгандай аюханнос солмади, бақариб ҳам юбормади.

— Чакки ёзилмаган-а? — Аччиқ киноя билан сўради терговчи, унинг қўлидан газетани шартта тортиб олар экан, — майли, ҳар дардга даво топилгандай буни ҳам босди-босди қилишнинг эвини топармиз, — аёлнинг бошига тушган бало-қазодан уни қутқариб қолишга қодир бирдан-бир нажоткордай қилиб кўрсатишга уринди ўзини, — улар таёқ кўтаришган бўлса, биз болта бўлиб чопамиз. Мақолага мақола билан жавоб бериб, абжақларини чиқаришимиз мумкин. Улар сени ҳибсга олиндим, энди қайтиб келмайди,

деб чучварани хом санашаяпти чоғи. Йўқ, биз бошқача иш тутамиз. Сени қўйиб юборамиз.

Мафтунанинг юраги шунчалик тез ва қаттиқ тепа-бошладики, гупиллагани ўзига яққол эшитилаётгандай туйилди. «Наҳотки, ҳозир ҳаммаси яхшилик билан тугаса», деб ўйларди у.

— Таваккал-да, — давом этди Артём Ашотович, — масалани мана бундай ҳал қилайлик... — Мансур Зуфарович тўлғазиб ўтирган сўроқномани қўлига олиб, Мафтунага узатди, — буни бошдан-оёқ ўқиб чиққинда, тагига имзо чекиб берсанг бас, шунда сиз ҳам куймайди, кабоб ҳам.

Мафтуна сўроқномага аввал шунчаки кўз югуртирди, кейин бир бошдан ўқий бошлади. Яна чалкашлик. Унда кимдан ким қанчадан пора олганлиги ёзилган бўлиб, Мафтуна шуларнинг бари тўғрилигини тасдиқлаб, гувоҳлик бериши керак.

— Имзо чексанг олам гулистон, кейин ҳеч нарса бўлмагандай шу ернинг ўзидан чиқиб, тўппа-тўғри уйингга бораверсан.

Мафтуна сўроқномани ўзидан нари сурди. Кейин икки қўли билан икки чаккасини маҳкам қисганча эгилиб қолди.

— Имзо чек! — Қисталанг қилди Артём Ашотович.

Мафтуна қўлига ручка олишга мажбур бўлди. Сўроқномани қайта ёнига тортиб, тагига катта-катта харфлар билан қуйидагиларни ёзди:

«Бу ердаги ёзилганларни бошдан-охир инкор қиламан. Турган-битгани бўҳтон! Бунчалик беор, беандишаликка борганларни эса жавобгарликка тортилишини қатъий талаб қиламан!»

Мансур Зуфарович ўрнидан туриб кетди. Нимадир демоқчи бўлиб, оғиз жуфтлади-ю, тили тутилиб, гулдираб қўя қолди.

Артём Ашотович қаттиқ тутоқди.

— Энди ўзингдан кўр! — деди ғазабдан титраб-қақшаб, — Иззатини билмаган, кўрнамак! Уйингдаги ҳужжат сақланадиган қутининг калити кимда?

«Ҳужжат сақланадиган қути борлигини қаёқдан билишибди булар? Нега сўрайди. Тинтув қилишмоқчимиз? Булар учун зарур ҳеч нарса йўқ-ку унда? Тинтув қилишса, қилиша қолишсин. Қарши чиқишдан фойда йўқ. Инсофсиз одамни инсофга чақириш деворга гапирриш билан баробар...»

Жавоннинг устида.

— Яхши. Депутатлик билетингдан ҳавотир олма-
бизда.

Мафтуна сапчиб тушди.

— Қаёқдан... қандай қилиб сизда бўлсин?

— Иш кабинетингдаги темир жавондан олдик.

Дарҳақиқат, Мафтуна ўзига тегишли кўп нарсалар-
ни кабинетдаги пўлат сандиқда сақлар эди. Демак,
булар уни очиб, тинтув қилишган. Шундан маълумки,
аллақачонлар Мафтунани хибсга олиш режасини ту-
зиб улгуришгану халқ депутатлари кенгашига мурожа-
ат қилиб, сиртдан уни депутатлик ҳуқуқидан ҳам
махрум этишга эришишган. Ҳа, кези келганда бундай
доғулилар ўз фойдалари учун Давлат қонунларини ҳам
поймол қилишдан тойишмайди.

— Менга қороз-қалам берилишини сўрайман! —
деб қолди Мафтуна, дафъатан.

— Ҳозирча ҳеч нарсага руҳсат йўқ! — дея тўнғил-
лади терговчи.

— Мен Олий Кенгаш номига устингиздан шикоят
қилиб, эътирознома ёзишим керак. Сизларнинг қонунга
хилоф қилмишларингни рўй-рост очиб ташлайман.
Қайси Давлат, қайси жамиятда яшаётганликларингни
унитиб кўйибсизлар чоғи!

Терговчи пинагини бузмади. Столининг бир чети-
даги кўнғирок тутмасини босган эди, Фотима милиция
кирди.

— Олиб чиқинг!

Фотима милиция Мафтунанинг устига келиб, ўда-
ғайлаганча буйруқ қилди:

— Қани, юр!

Яна ҳалиги бефайз, совуқдан совуқ йўлак. Ундан
кейин ер тўла.

Кичкина ойиналарига темир панжара қоқилган
икки-уч эшикни босиб ўтилгач, тўртинчисининг қул-
фига калит солинди.

— Кир! — деди Фотима милиция, ҳайрон бўлиб
турган Мафтунанинг тирсагидан нуқиб.

Мафтуна остона ҳатлаши билан орқасидаги эшик
тарақлаб ёпилди. Шундан кейингина ўзини ҳақиқий
махбусга айланганини ҳис қилди у. Деворларидан зах
ҳиди анқиб турган, ним қоронғу, кичкина хужрадай
хона бир кишилик камера эди. «Майли, ҳозирча чи-
дайман. Бугуннинг ўзидаёқ Олий Кенгашга ҳам, Бош
прокурор номига ҳам ёзганим бўлсин. Эрта-индин ҳам-
маси оппа-ойдин бўлганда елкаминг чуқури кўради

бу ерни. Қоғоз-қалам беришмаса-чи? Уйгаям хат ёзиб, қаердалигимни билдиrolмайманми? Йўқ, қоғоз беришмагунча қўймайман. Маҳбуснинг талаби қондирилмасин, деган қонун йўқ... Маҳбус... — аччиқ кулди у, — тавба, етти ухлаб тушингга ҳам кирмаган гап-а!»

Хонанинг ўртасида турганча ана шундай хаёлга ботган Мафтуна ҳатто қаердалигини ҳам унитди. Атрофга аланглаб, бурчақда бўёқсиз, оддийгина тахтакаравот, бир қисми девор ичига киритиб ўрнатилган икки оёқли кичкина устол, ерга мустаҳкам маҳкамлаб ташланган биргина курсини кўргандагина ўзига келди. Дарвоқе, каравотнинг бош томонига тақаб қўйилган жавонча ҳам бор. Жавончанинг шундоққина устгинасида башаранг аранг кўрингудай кафтдек ойна. Шунинг ўзи мазкур хона аёл маҳбуслар камераси эканлигидан дарак беради.

Мафтуна қимир этмай турган ерида ҳар бир нарсага ғусса билан боқди. Майда панжарадор тўрт бурчак кичкина дераза ҳам унинг не алпозга тушаётганидан кулиб, ичидан тантана қилаётганга, ҳар бурчаққа осилган ўргамчиқ уялар эса янги меҳмонни олқишлаб тебранаётганга ўхшарди. Шундай жонсиз нарсалар ҳам кишида қанчалик нафрат уйғотиши мумкинлигини Мафтуна энди билди. Қани эшик очилса-ю, шўрлик аёл хонадан ўқдай отилиб чиқиб кетолса. Афсус, бунинг иложи йўқ. Истаса-истамаса шу муҳит, шу жирканч манзара билан ҳамхона бўлишга мажбур. «Эътирозномам инобатга ўтса-ку хўп-хўп, ўтмаса бу рутубатли қафасда қандай яшайман энди?»

Шу ўй, шу туйғудан қаттиқ кўрқиб ҳам кетди. Юзларига оқиб тушган ёш доналари қалампирдай ачиштирди. Каравотнинг бир четига омонатгина ўтирганча мисдай қизиган икки чаккасини икки қўллаб қаттиқ қисди, сочларини чангалаб торта бошлади. Шу аснода йўлақда тапилаган овоз эшитилиб, кимдир эшик қулфига калит солди. Фотима милиция экан. У йўл-йўл гулли, увадаси чиққан матрац қўлтиқлаб, кулранг жилдли чоғроқ ёстиқ кўтариб кирди-да, индамай-нетмай каравотга улоқтирди. Мафтуна қоғоз-қалам сўраганини эслатмоққа оғиз рослаган эди ҳамки, у эшикни қаттиқ вижирлатиб ёпибоқ қулфлади.

Ёлғиз қолган Мафтуна матрацни каравотга ёйди. Гижим ва намгир чойшаб солди. Ёстиққа қум тикилгандай оғир. Ҳолдан тойиб, кийим-пийими билан ўзини ташлаган эди, ёстиқ бошига тошдай бот-

ди. Шундан кейин ўпкасини тутолмай юм-юм йиғлашга ўтди.

Болаларини эслади. Мафтунанинг бошига тушган савдога ичидан ачиниб, изтироб чекаётган онаси келди кўз олдига. Ҳали замон қайтарман, деб дом-дараксиз кетганидан қон йиғлашаётгандай кўринди. Ўз ташвишлари етмагандай хотинининг бу аҳволга тушганини эшитган эрининг холи не кечдийкин?.. Одамлар, қўни-қўшнилар нима деб ўйлашаётганикин? Газетада унинг ҳақидаги тухматдан иборат мақолани ўқиган борки, бамисоли асалари уяси бўлиб ғувуллаётгандир?

Эри ҳам қараб турмас, эртагаёқ ҳар ёққа жар солиб; мақоланинг тит-питини чиқаришга киришар, у ёқ-бу ёқларга учрар, арз-шикоятлар ёзар...

Саркотиб унинг қамалганидан хабарсиз қолди. Эшитган бўлса, юраги ачигандир тоза. Ахир ишдан кетишига қанчалик қаршилиқ кўрсатмади. Қайта-қайта овозга қўйди. Бироқ, Иван Исаевич томон балаңд келиб, у кўпчиликнинг талабига бўйсунисга мажбур бўлди. Кейин Мафтунани чақириб оталарча насихат қилди. Кўнглини чўктирмасликни, бугунча эгилиб, эртага яна тўғри бўладиган ҳақиқатга ишонч йўқотмаслигини уқдирди. Дарвоқе, шундай одам газетадаги уйдирмаларга қандай ишонарди...

Яна болаларини эслади. Мактабда дугоналари ўртага олиб, онангизни қамалгани ростми, деб сўрашса, қандай тутишаркин ўзларини? Фалончининг боласи, деб камситишмасмикин?.. Шунчалар бемаъни, бетаъсир ишлар бор-а дунёда. Қандай бўлмасин бундан тезроқ қутилиш керак. Лекин қанақасига? Ким унга бирон маънилироқ маслаҳат бера олади, ким, ким, ким?..

Ана шундай хаёллар исканжага олиб, кемани денгиз ютгандай ўз қаърига ютиб юборди уни...

Тагин аламини кўз ёшидан ола бошлади. Аччиқ-аччиқ йиғлади. Шу алпозда кўзини уйқу тортиб кетди.

Қанча ухлаганини билмайди. Бир соатми, тўрт соатми... Уйғониб кетишига яна йўлақдаги тап-тап оёқ товуши сабаб бўлди. У қаерда ётганини англаб етмасдан қалин эшик тарақлаб очилди. Қўлчиरोқ ушлаган Фотима милиция остонада турганча эркакчасига дўриллади:

— Сўроққа!

Мафтунна ёғду сочган чироқдан кўзи қамашиб, кафти билан юзини яширди.

— Соат неччи? — сўради у овози хириллаб.

— Савол берилмасин! Сўроққа! — такрорлади

Фотима милиция.

Мафтуна безътирозгина унинг олдига тушди.

ЕТТИНЧИ Б О Б

Мафтуна олиб кетилгандан кейин базм базмдай ўтмади. Кўпчилик бирин-кетин ҳовлини тарк этди. Фақат Маъсуманинг яқин дугоналаригина мотамсаро қизни ёлғиз қолдиришни эп кўришмади. Шу куннинг эртасига тўй келиши керак эди, унинг ўрнига никоҳ базми қолдирилибди, деган хабар берилди. Комилабону ақлини йўқотди. Маъсума «оҳ» деди-ю, турган ерига кулаб тушди. Уни кўтаришиб, айвонга олишди, юзига сув сепиб, аранг ўзига келтиришди.

Тўй қолдирилиши сабабларини ҳар ким ҳар хил талқин қиларди:

— Бу бежиз эмас, орага биров совуқчилик солди-ёв!

— Бетайиннинг қилмиши ҳам бетайин. Қуда томоннинг қанақалиги азалдан маълум эди. Кеча ундай деб, бугун бундай дейдиганлардан ёруғлик чиқмаган ҳеч.

— Келин бояқишнинг бахти очилишига опасининг касри урди чамаси.

— Мафтунанинг ҳибсга олиниши икки ёшнинг қовушишига нима дахли бор, ахир бу ўлганнинг устига чиқиб тепгандан баттар-ку!?

— Ҳар қалай, бу ишларнинг тагида бир гап бор-ов!

Тўйнинг қолдирилганини эшитган Мирихлоснинг фигони фалакка чиқди.

— Сендақа бемурувват қариндошдан қадр билган кўппак яхшийди асли — дея қуда томондан нолиб, вайсай бошлади, — куни кеча эгнингга кийим битмай жағи тушган кавуш судраб, йиртиқ-ямоқ кўйлақда юргандинг, бугун замоннинг зайли билан чўнтагингга тўрт танга тушганда димоғинг кўтарилибди-да! Ҳе, сендақа корчалоннинг падарига минг арава-е!.. Ўлгудай бадгир, нияти чаппа одам билан қариндош-уруғ бўлиш пешонамда борлигидан нолиб юргандим. Яхши бўпти қайтага... Сендақа пасткаш, ҳасадгўйларга келин чикора. Ўғлингга хотин бўлгандан кўра, тоқ ўтсин-е қайинсинглим.

У таҳқирга олаётган кимса заводда классификаторлик вазифасини ўтаётган Назар Бойматович Бойматов эди. Ноҳалол, ҳуфия ишлари очилиб, икки-уч бор вазифасидан ҳайдалган, ҳар сафаргисида ҳам кимларнингдир мадади, кафиллиги туфайли қайта ўрнига тикланган эди. Мирихлос эса ундан қутулиш учун қанча уринмасин пана егани еган.

Ҳар лаҳзада заводга молиявий зиён етказиш пайида, ҳар лаҳза бировни бировга қарши қайраш билан ҳузур топади, турли нотинчликлар туғдириб турмаса қулоғини кесади. Унинг ана шу иллатлари ҳаммага аён, қитмирлиги кўпларнинг жонига тегиб кетган, аммо пайини қирқийша ҳеч ким ҳад қилолмасди. Кимки унинг мушугини «пишт» деб қўйсин, тавбасига таяниши турган гап.

Назар Бойматович ўрта бўй, қотмадан келган, қаримсиқ башара, бўйинини бир томонга эгиб, ўзини хокисордай кўрсатиб юрарди. Ёши қирқ бешлардаги бу одам икки йилча бурун қаёқдандир кўчиб келиб, ҳар хил йўллар билан таниш-билиш орттирди. Заводга жойлашиб олди. Камгап, камсуқим, лекин ичида шайтон базми жамшид қуради.

Айрим миш-мишларга қараганда унинг ўсмирлиги сарсон-саргардонликда ўтган. Қандайдир айблари туфайли қамалиб ҳам чиққан. Ўғирлик ҳам қилган, қўлга тушган, қочган. Бирон жойда қўним топиб ишлаган эмас. Чунки ишдан кўра мўмайроқ пул топиш қизиқарлироқ. Бироқ, омади чопавермагани учун тақдирдан нолишга ўтади, ўзини ниҳоятда камситилган, жабрдийда санаб, неча бор қисматига лаънатлар ўқийди. Шундай одамнинг қўлига кутилмаганда беш-ўн танга тушди-ю, уйланиб олди. Бахтига хотини сабр-тоқатли, оёқ-қўли ҳам чаққонгина экан. Борига шукр қилди, йўғидан нолимади. Турмушнинг офир-енгилини тушиниб яшади. Ана шу хотиннинг қистови билан Назар Бойматович бу ёқларга келиб, қўним топиб, заводда ишлай бошлади. Қўр-қутли бўлди. Аммо ўрганган кўнгил ўртанса қўймас, деганларидай пул топиш, бойлик орттиришнинг осон йўллари қидириш касали яна тинч қўймади. Бир мунча қинғир ишларга қўл урди. Елканни кенг ёйиб, денгиз узра олис сафар сари эркин сузмоққа аҳд қилди. Шамол йўлини кесаётган Мирихлос бўлмаганда аҳдига эришарди ҳам. Наздида Мирихлос унинг изидан тушиб, ҳар қадамини кузатади. Каттароқ айбини топ-

са-ю, Назарни қўлга туширса, жиноятга тортса дар-
ров. Яхши ҳамки унинг ортида ишонган «тоғлари»,
ҳарчанд қўлаб қўлтиқлайдиганлари бор. Шундай-
ликка шундайку-я, лекин бари бир улар ёрдамида
умидига тўла-тўкис эришолмаганидан доғда ҳамон.
Бунинг устига улар офизлари мойланиб турилгани
учун бугунча бор, эртага нима бўлишлари даргумон.
Шундан хавотирда у. Кошкийди Мирихлос деган от-
лиқнинг иши бирданига чаппа айланиб кетса-ю, ома-
дини бой берса, ўрнига Назар Бойматович қўйилса.
Қўйилдагидай иш бўларди-да. Қанотни кенг ёйиб,
парвозни баланд оларди кейин. Ахир бургут ҳам
қанча баланд учса, бутун оламини шунча юқоридан
бошқараётгандай ҳис қиларкан-ку ўзини. Баландда-
ғини тузоққа илингириш амри маҳол-да. Ҳеч ким-
нинг бўйи, қурби ҳам етмайди. Эҳ, қанийди, шундоқ
бўлса... Дарвоқе, шунинг учун астойдил курашмоқ
керақдир. Бўш келсанг оғзингдани ҳам олдириб
қўйишинг ҳеч гапмас бу замонда. Бўш келмаслик
керак. Асло!

Шу шиор, шу мақсад билан ишга киришди у.
Кетма-кет юмалоқ хатлар уюштирди. Иван Исаевич-
дақаларнинг қўнига кирди, тил топишди. Завод фао-
лиятини текшириш учун комиссия устига комиссия
уюштиришларнинг асли мутасаддисига айланди. Ишқи-
либ, қўлидан келган баттолликни ишга солди. Бироқ,
ҳадеганда яна ниятига ета қолмаганидан кўнгли ваз.
Бошқа қайлиқ қуриб қолгандай ўғли ҳам келиб-келиб
ўша рақибининг қайин сингисини танлаганига ҳай-
рон. Она-бола тўй тарадудини бошлаб юбордилар.
Шунча уриниб, аҳдидан қайтаролмади уларни. Гаф-
латда қолиб юрибди-я, тавба.

Ниҳоят мужда келди. Мирихлоснинг миси чиқиб,
вазифасидан бўшатилиши тўғрисида гап тарқалди.
Ўрнига Назар Бойматовни мўлжаллайдилар. У фирқа
қўмитасига чақирилиб, суҳбатдан ўтади. Бу айнан
Маъсуманикига тўй юбориладиган кунга тўғри келган
эди. Оғзи қулоғида. Энди фақат тўйни тўхтатиш керак.
Аксинча иши ярим йўлда қолиши муқаррар. Буни
Иван Исаевич гап орасида қистириб қўйди. Унинг
айтганига кирмаслик нонкўрлик қилиш билан баробар.

Назар Катта бинодан қайтиб келиши билан уч-тўрт
қарияни уйга чақириб, чопон кийгизди. Шундоқ-шун-
доқ деб тушинтирди. Ҳамма бирма-бир қўл бериб, таб-
риклади-ю, аммо тўйни тўхтатиш маслаҳатини берма-

ди. Баҳс қизигандан қизиди. Ҳатто айримлар кийган чопонларини эгниларидан ечиб, чиқиб кетишди.

Ичкаридаги баҳс мавзуси ташқаридагилар учун қанчалик сирли туйилган бўлса, «ақлини еб қўйибди бу», дея баҳс ҳайъатининг феъли айниб, чиқиб кетишлари ҳам шунчалик таажжубли эди.

Назар Бойматов эса одамларнинг хаёлига нималар келгани билан иши йўқ. Умуман, ким нима деса деяверсин. Дунёни сув босса боссин, қўлга кираётган мансабнинг тагига сув етмаса бас!

Ёлғиз қолган Назар Бойматов хонанинг бир бурчагига бориб, чўкка тушди. Фотиҳага қўл очди:

— Э, парвардигори олам, — деди у ғулдираб, — мани ҳар нима қилсанг ихтиёр ўзингда. Фақат бутунги ато этган ҳимматингни кам қилма. Шу кунгача боши саждага етмаган осий бандангни кечир. Қолган умрини ибодатга бахшида этишига ишон. Онт ичиб, сенга қасамёд қилиб айтаман, якка-ю ёлғиз сиғинганим — яратган эгам ўзингсан...

Бир даста ликоп, тавоқ кўтариб ўтаётган хотини қизиқиб эшиқдан мўралаган эди, эрининг тиз чўкиб ибодат қилаётганидан ажабланди.

— Ҳа, намунча, қиблага қараб дуо ўқиб қолдингиз, отаси, бир гап борми?

Назар Бойматович ўрнидан турди.

— Э, бу ёққа кир, хотин, янги хабар... Астойдил сиғинсанг худонинг қудрати билан нималар рўёбга чиқмайди. Гап мундоқ, эшити бу тўғрида ҳеч кимга финг дея кўрма. Анчадан бери битта ният билан яшардим. Ниятим ушаладиган бўлди.

— Вой, айтганингиз келсин-эй, нимаикан ушаладиган ниятингиз?

— Бу шунақанги ишки... Ҳой, сен аввал анови келган-кетганларга шипшит, келинникига хабар қил, тўй тўхтатилди, де! Ҳа, шунақа қил, аввал буёғи ҳал қилинсин, у ёғи бир гап бўлар. Хуллас, тўй юборишни тўхтат!

— Вой, шўри-им, — қўлидан тушиб кетай деган тавоқларни ерга қўйди хотини, — ҳой, эсингиз жойидами ё ҳазилми?

— Э, ҳазилга балс борми? Шундай қарорга келдим, гап тамом, вассалом!

— Вой, қарорингизни ел учирсин, бошланган хайрли ишни тўхтатиб бўладими? Қўйинг-е, галингиззи тузи қурсин...

— Айтганни бажар! — амирона буйруқ қилди эри. — Ҳали замон ҳовлига одам босиб келади, кеч қоласан худди!

Хотини ўрнидан туриб бориб, эрининг пешонасига қўлини қўйди.

— Иситмангиз борми ё ичиб олдингизми дарров? Қани, пуф денг-чи!

— Ўчир! Айтганни қил!

— Вой, мунча бақирасиз? — кўксига тупирди хотини, — юрагим чиқиб кетай деди-я. Ўша амал ўлғирга минсаман пўниса, минсангиз уриб ўлди-раркансиз-да ҳаммани?! Сизга шунақа қиласан, деб ўргатишдимми ё! Қаёққа борувдингиз?

— Ҳей, мани қаёққа бориб-бормаганим билан нима ишинг бор? Билмоқчи бўлсанг — эшит, обкомга бордим, обкомга! Кўнглинг тинчидими? Тоза савол-жавоб қилишдик. Синовдан дуруст ўтдим чамамда. Биласанми ким бўламан энди? Директор! Каттакон заводга бошлиқ, Омадим юришгани шу! Пахта заводи-га директор-а!? Агар эшлаб кетсам, бундан ҳам баланд зиналарга кўтариламан ҳали. Мани айтди дерсан!

— Вой-й, Мирихлос ака-чи?

— Унинг думи тугиладиган. Шунинг учун у билан қариндош бўлишим тўғри келмайди, билдингми?

— Яхши бўпти, локигин бу гапларингиззи тўғри тўхтатишга ҳеч қанақа даҳли йўқ, — тавоқларни кўтариб, ташқарига йўл олди хотини.

— Тўхта! — деди Назар Бойматович жувон остона-га етмай, — айтганни қиласанми?

— Бекорларни бештасини ебсиз. Мунақа телва-тескари иш қилиб ўрганмаганман. Эсимни еб, ақлимни ахлатга булғайдиганларданмасман, биласиз!

— Ҳой, эсинг жойида бўлса, гапга тушинардиг-ку! Ахир хабаринг борми, кеча қудангни обориб турмага тикиб қўйишган. Унинг касрига қоладиган гўсхўр йўқ. Ишим энди ўнгидан келаётганда чаппа бўлиб кетишимни истайсанми ё? Устига устак эрта-индин Мирихлоснинг қисматида нима бор — нима йўқ — худонинг ўзи билади. Шунинг учун ақлинг борида этагингни ёп. Бунисига тушиндингми?

— Ҳой, эр, мунча мани қийнайсиз? Тушунмай ўлибманми, ҳаммасига тушуниб турибман. Локин... Тўғри, Мафтунабону қамалгани яхши бўлмабди. Эшитган қулоққаям яхшимас. Локин думи тугилса, поччасиники тугилади. Келинда нима гуноҳ?... Йўқ, мени

сўясизми, ўлдирасизми, гапингизга кирмасам узр, да-даси. Ахир эл нима дейди? Қариндош-уруғ... ЗАГСдан ўтишмаган бўлсаям гўргайди. Ўғлингизни ҳоли нима кечади кейин, буёғини ўйлаб кўрдингизми? Унга қандай айтаман бу гапни? Маъсумани жонидан ортиқ кўради-я, отаси! Йўқ, тўйни тўхтатишни ўйламанг ҳеч. Кейин пушаймон ейсиз! Ундан кўра мени ўлдилинг, кўминг, кейин билганингизни қиласиз. Кўзим очик экан, бу бемаза ишингизга йўл қўймайман. Дод дейман, ҳаммани бошимга йиғаман!

— Ўчир чакагингни! Ўғлинг билан ўзим гаплашман. ЗАГСини бекор қилишним бўйнимга оламан.

— Илоё сиззи йўлдан урганни уйи куйсин, берган маслаҳатиминан қўшмозор бўлсин. Ўша тўнғиз қўпгур ким ўзи? Ҳозироқ бориб, тилини суғириб, кўзларини ўйиб оламан худди. Анави ўрисвой бўлмасин тагин. Ҳамманинг ёстиғини қуритгани етмагандай энди мани ўғлимми бахтига чанг солиши қолибмиди?

— Мунча аккилайсан, алвасти! Тўйга кетган харажатларингга ачинапсанми?

Хотини аччиқ қудди.

— Жинни бўпсиз, ақлингиздан озиб қопсиз ростданам. Ўзингизни табибга кўрсатиб олинг. Харажатингизга гўрга куяманми? Ман болагинамми қисматига ачинаман...

Назар Бойматович унинг гапини эшитмай давом этди:

— Худо хоҳласа бундан ўн баробар ортиқ маблаб сарфлаб, тўй қилиб бераман ўғлимга. Келинга келганда... Ке, қўй, қиз зоти анқонинг уруғимас, буниси бўлмаса, бошқасини топади ўғлинг. Топмаса, ўзим бундан гўзал ҳурилиқосини топиб бераман! Бўлди, бас, йиғини тўхтат. Ташқаридагилар унингни эшитса, гур киришади ҳозир.

— Киришсин, — йиғидан ўзини тўхтатолмасди хотини, — қанақа бекурд эркаклигингизни ҳамма билиб қўйсин.

Шундан кейин ўкириб юборди у. Лекин на йиғиси, на даккиси, на ялиниб-ёлбориши таъсир қилди эрига.

— Қўйинг, она, куйинманг, — деди кўққисдан остонада пайдо бўлган ўғли, — ҳаммасини эшитдим, ҳозир отамдан яхшилик тилаш, хасисдан хайри-эхсон тилаш билан баробар, — эри-хотин уни кўриб тошдай қотди. — Амал ўлсин, амал! — давом этди ўғли икки қадам олдинга юриб, — одамни шунчалик бағри

қаттиқ, бераҳм қилиб қўйишини билмаган эканман. У кишига энди бизлар керакмас, мартаба керак, обрў керак, бойлик керак. Бу йўлдан қайтаролмайсиз. Туринг, бизлар кетдик, она, бу ерда ортиқчамиз. — У таҳмонда тахлоғлиқ кўрпаларни олиб, ерга улоқтира бошлади. — Кўп керакмас бизга, энг зарурларини оламиз!

Она югуриб бориб, унинг бўйнига осилди.

— Қаёққа, болам?

— Дунёнинг бағри кенг. Бу уйга сизмадик, биз сизгадиган бирон кулба топилиб қолар. Бу уйда тўй ман қилинган экан, бошқа бирон жойда ўтказармиз. Хайр-ли иш маскан танламайди.

— Қўй, бу шаштингдан қайт, болам, отанг шунчаки айтди-қўйди.

— Йўқ, она, отамни билмас экансиз, айтганидан қайтадиганмас!

Бундай ҳол юз беришини ҳаёлига ҳам келтирмаган Назар Бойматович анграйиб қолди. Тилига лом-мим келмасди. Сандиқдан айрим бисотларни олиб, жон-жаҳди билан бўғча тугаётган ўғлининг қўлидан ҳамма нарсани тортиб олгиси, пўписалаб чўчитиш, инсофга чақиргиси келди-ю, оёқ-қўли бўшашиб, бир одим ҳам силжий олмади.

— Қўй, болам, қўй, — дерди онаси.

— Тўй қолдирилмайди, — деди қатъий ўғли, — тўй бўлади бугун. Фақат бошқа ҳовлида. Бўлмаса, номусдан ўламан, она... Кейин қорамниям кўрсатмайман бу ҳовлида.

— Муроджон, ўғлим, — деди ниҳоят ўзини қўлга олган отаси, — аввал қулоқ сол, кейин қаёққа борсанг, ихтиёринг...

Муродилла бир қадам ортга силжиди.

— Ўз ҳолимга қўйинг, ота. Нима қилишни ўзим биламан. У қизни жонимдан ортиқ кўраман, бошқаси керакмас. Ўлсам ўламанки, ундан воз кечмайман!

— Сабр қил, тушунтирай, — унинг икки қўлидан маҳкам тутди ота, — қулоқ сол...

Сўзини тугатиб улгурмади. Муродилланинг ранги кув ўчди. Бутун вужудида безгак хуруж қилгандай титроқ турди. Кўзлари олайиб, қовоқлари пир-пир учди. Қалтироқ қўллари билан икки чаккасини босганча икки букилиб қолди. Оёқлари тебраниб, мадори қуриган кекса сингари аста эгила-эгила чўкка тушди-да, тўсатдан қулади. Ота-онанинг қути ўчди.

— Вой-дод! — деб юборди она, — боламни едингиз, вой, мен ўлай, вой шўргинамга шўрва тўкилди-ку!

Унинг шовқинига ташқаридагилар югуриб киришди. Назар Бойматович «Тез ёрдам» чақириб учун телефонга ёпишди. Кирганлардан бири ерда гужанак бўлиб ётган Муродилланинг қалт-қалт титроқ қўллари, оёқларини уқалай бошлади. Биров сув тутди. Муродилла эса аянчли нидо билан инграр, нималардир деб гўлдирадир, ётган жойида тебраниб, ирғиб-ирғиб тушар эди.

«Тез ёрдам» барвақт етиб келди. Доктор беморни обдон текшириб, бирга кириб келган ҳамширага қандайдир дориларнинг номини айтди, кетма-кет укол қилишди.

Муродилла сурункасига қилинган уч уколдан сўнг оёқларини узала ташлаб, андак ўзига келди.

— Қаттиқ лат еган мия жароҳати қайта қўзғабди, — деган хулоса чиқарди доктор, — шифохонага ётқизиш керак.

Она хушидан кетаёзди.

— Боламни ҳеч ёққа бермайман! — деб оҳ чеқди у.

Назар Бойматович дам ўғлига, дам хотинига қараб изтиробда эзилар, кафтини кафтига уриб, уй ичида телбадай у бурчак билан бу бурчакка танда қўярди. Аммо айбини тан олиб, тавбасига таянмасди ҳеч. Ўғли, кўзини очгач ташқарига чиқди-да, бир-икки яқинларини чақирди:

— Муроджоннинг тоби қочганлиги важдан бугунги тўйни тўхтатишга тўғри келади — дея уқтирди, — ҳаммага эълон қилинлар, келинникига одам юборинлар!

Она ҳам, бола ҳам беҳабар қолди бундан.

— Э, худо, бу қанақа кўргилик? Айни тўй кунин-я... — дерди она Муродилланинг аланг-жаланг қарашларидан юраги ёрилгудай бўлиб, — бирор еринг оғрияптими?

— Бошим...

— Дўхтур банисага борсин, дейди, майли десанг оборай?

— Йўқ!

— Кўрқитма, болагинам. Кўзингни юмсанг юрагим шув этади. Юрак бағримга ўт қўйма. Худо асрасин, бир нарса бўлса, онагинанг тирик қолмайди.

— Қўйинг, бемор устида унақа ният қилманг, — дея насиҳат қилишарди унга бошқалар.

Муродилла онасини юпатиш учун хиёл жилмайишга ҳаракат қилди.

— Тузалиб қоламан. Тўй ўтгач бирор ёққа кетамиз. Бу ҳовлида турмаймиз. Отам менга отамас...

— Майли, нима десанг — шу, болам. Қаёққа борсанг ҳам бирга бораман. Ишқилиб, тезроқ тузалишинг рост бўлсин.

Бироқ, унга нақ беш кеча-ю беш кундуз кўрпатўшак қилиб ётишга тўғри келди...

Сўлим оқшом. Янги туғилган ой мовий осмон кифтига ўроқ осган. Унинг ним ранг ёғдусида ажиб дилбарлик мавжуд. Дов-дарахтлар баргида кумуш тус жило. Муродилла ҳовли айланиб, фақат Маъсумани ўйларди. Тўй қолдирилганидан у нима хаёлларга бордийкин? Наҳотки тўй бўлмаслигига ишониб, умидини узган бўлса? Йўқ, мумкин эмас. Маъсума ақлли қиз. Ҳаммасига тушунди. Муродилла тушунтиради унга. Тезроқ тузалиб, олдига бориши керак, қандай бўлмасин тезроқ учрашиш керак. Ҳа, тўппа-тўғри унинг уйига кириб боради-да, тўйни сизларнинг ҳовлингизда ўтказамиз, дейди. Бошқача бўлиши мумкин эмас, бошқа чора ҳам йўқ. Оҳ, учраша қолсайди...

У ўрнидан туриб юрарди-ю, андак ўтмай яна чарчаб қоларди. Паққос дармонга кириб улгурмаган ҳали. Дармонга киргандан кейин эса Маъсума билан қаерда, қачон учрашиш мумкинлиги ҳақида ўйлай бошлади. Тўппа-тўғри уйларига кириб бораверса-чи? Ким айбситарди уни. ЗАГСдан ўтиб қўйишган...

Шу аснода Маъсуманинг чиройли чехрасини кўргандай, унинг жонбахш ёқимли товушини эшитгандай, кўлидан ушлаб, бармоқларини сийпаётгандай бўлди. Бадани тотли жимирлаб кетди, кўзларига муздай ёш қалқди. Соғинган кўнгил ҳозироқ ўша дилбар қизнинг ҳузурига чорлади.

Тун сокин ва жилвакор, ёқимли ҳам. Фақат дарахтларнинг тепа шохларига ин қурган қандайдир қушларнинг аҳён-аҳён енгил қанот қоқиб қўйиши эшитилади. Баргларнинг аста тебраниши аёллар қўйлагининг нафис шитирлашига ўхшаш майин сас беради. Муродилла кўчага чиққандан кейин аввалига битта-битта одимлади-да, кейин бирдан тезлаб кетди. Кўқдаги ой бир савам пахта янглиқ булут ортига яшириниб, пинҳона кузатарди. Жимжит зулмат сеҳридаги нима-лардир пана-панадан туриб гўё уни пойларди.

Муродилла ўз ҳаёли, ўз фикри билан банд бўлиб, атроф-теваракка қарамай бошини қуйи солганча шаҳдам одимларди. Шу боришда анчагина юриб қўйди. Маъсума турган ҳовлининг дарвозаси уни оҳанграбоддай тортар, яқинлашган сари юраги ниҳоятда шиддатли ураётганга ўхшарди. Дарвозага етгандан кейин ана шу шиддатни босиш учун бир нафас тўхтади. Пешонасини дарвоза қиррасига тираб, нафасини ростлади. Сўнг аста итарди. Ичидан беркитилмаган экан. Унинг худди шу ҳаракатига маҳтал тургандай сассиз-садосизгина дарвоза очилди. Шу заҳоти қандайдир дадиллик сезди ўзида. Баҳташ таваккал деб, шартта кириб боришга ҳезланди.

Каттагина ҳовлининг бир томон деразалари ланг очик равон бўлиб, ундан ҳовли саҳнига ҳали ўчирилмаган чироқларнинг қуюқ нури ёғилиб турарди. Шипга осифлиқ бежирим, аммо оддийгина қандил ҳам кўзга ташланади. Унинг остида иккита қизалоқ дарс тайёрамоқда. Бир-бирига нималарнидир уқдириб, дафтар варақлайди. Уларга ёнма-ён хонадаги дераза ёнида кўзига кўзойнак тақиб олган Комилабону чок тикар, Маъсума эса енгилгина гулдор оқ кўйлақда, сочлари паришон, стул суянчигига қўлларини, қўллари устига жағини тираганча ҳовлидан нигоҳини узмай ўтирарди. Муродилла унга кўзи тушиши билан ақлини йўқотаёзди. Ўзини панага олиб, яширингиси келди. Лекин улгурмади. Маъсума унинг шарпасини эшитди шекилли ўрнидан ирғиб туриб, дераза орқали ҳовли томон тикилди. Бирдан кўринмай қолди. Муродилла югуриб бориб уни чақирмоқчи бўлди. Бироқ оёғи ўрнидан қимир этмади. Қандай бўларкин, дафъатан ҳузурига кириб борса илгаригиндай севинч ила кутиб олармикин ёки...

Сўри ток устунига суянганча хаёл оғушида тўлғанар экан, кимдир яқинлашиб келаётганини сезди. Бошини кўтарди. Юраги қинидан чиқиб кетгудай алпозда талпиниб унга томон отилмоқчи бўлди. Яна ўзини тутди. Қаршисида жиддий тикилиб турган қизнинг ранглари синиққан, ич-ичига кириб киртайиб қолган кўзлари мунгли боқарди.

— Маъсума! — деб юборди беихтиёр чинқирган овозда. Лаби лабига тегмай титради.

— Нимага келдингиз? — деди дафъатан Маъсума. Унинг овозида кескинлик, шу билан бирга илтижога ўхшаш оҳанг ҳам бор эди, — бекор кепсиз, кетинг!

Муродилла бир қадам олдинга юрди. Қиз ортга тисарилди.

— Кетинг! — такрорлади қиз ва орқасига шартта бурилиб олди.

Муродилла ақлини йиғиб қараса, у қайта кетиб бораётир. Чаққон олдига ўтиб, йўлини тўсди.

— Маъсума, ҳайдама, жоним... Гаплашайлик... Икки оғиз... Жинни бўлишимга оз қолди.

— Жинни бўлдим, эмиш, — гина-кудуратли оҳанг билан сўз қотди қиз, — менга осон бўлди деб ўйлайсизми? Бир эмас, икки марта келиб, тўй ҳақида оғиз очманглар, деб писанда қилиб кетишди. Шундай қилишмаса, бориб бўйнингизга осилиб олмасдим-ку? Ҳамманинг ҳам ўзига яраша иззат-нафси бор.

— Маъсума!

— Маъсума, деманг. Маъсума ўлган сиз учун!

Бу сўзлар дунёдан тўйган одамнинг дардли фарёдидек эшитилди. Муродилланинг вужудидан тер чиқиб кетди. У телбаларча бошини сарак-сарак қилиб, дод деб юборишига оз қолди.

— Йўқ! — деёлди ички изтироб билан, — йўқ, жоним, ҳайдама мени, ялинаман, азизам, яхшиси эшит... Кўрпа-ёстик қилиб ётгандим. Сенинг таъналарингни кўтарадиган ҳолдамасман. Аранг туриб келдим ўрнимдан, тушин! Менда гуноҳ йўқ, ҳаммасини отам қилди, отам!..

У қизнинг қўлига ёпишганини сезмай қолди.

— Қўйиб юборинг... Кетинг!

— Маъсума! Гап бундай... қулоқ сол... Бир қарорга кеп қўйганман. Хўп десанг бас. Ҳовлимиздан кетаман, бутунлай... Сениям олиб кетаман.

Қиз чўчиб тушди.

— Қаёққа?

— Жон бўлса, жаҳон топилади. Сен билан менга лойиқ бирон маскан топилар...

— Олиб қочмоқчимисиз ҳали, тўйсиз, бошқасиз-а?

Муродилла шошиб унинг қўлини ушлади. Қиз бу сафар қаршилик қилмади. Улар қуюқ барг ёйган ток орқасига ўтдилар. Чунки гангур-гунгур кимларнингдир сўзлашаётгани қулоғига илинган Комилабону безовталаниб, ҳовли томон мўралай бошлади. Буни икки ёш ҳам баралла кўрди.

— Ахир биз бир-биримизни севамиз, — деди Муродилла овозини пасайтириб, унинг қўлини қўйиб

юбормай, — ЗАҒСимиз бор, бизни ким таъқиқлайди? Тўй қилиш қочмас... ўтказамиз бир куни.

Маъсума шартга қўлини тортди. Кўзлари катта-катта очилди.

— Мени лақиллатманг, ҳеч қаёққа бормайман! — деди кескин қиз, — уйи йўқ, жойи йўқ, кўчадаги одамдидим? Онам нима дейдилар, жиянларим, поччам, опам... Эшитганлар зўрға турган экан, қайлиғининг орқасидан чопа қолибди, дейишлари қолибмиди энди. Бусиз онамнинг бошларидаги ташвишлари камми ё? Опамни олиб кетишгандан бери кўзларига дунё қоронғу, кўз ёши тўкмаган кунлари йўқ. Энди мени йўқотишлари кўшилиб, бир дардлари ўн дард бўлмайди, дейсизми? Йўқ, Муродилла ака, бу гапни бир айтдингиз, иккинчи айтманг. Шунақа қилсак, сизнинг ота-онангиз шаънига ҳам яхшимас.

Муродилла қўл силтади.

— Отам бағри тош одам. Ўғил керакмас унга. Унга мартаба керак, ўғил эмас! Фақат онамга ачинаман. Сизни олиб, онамни олиб бир ёққа кетсам, дегандим. Мундоқ ўйласам, ҳозир сизгаям осонмас. Опангизни олиб кетишгани етмагандай мен туфайли қанча ғусса чекдингиз. Қаердаликларини билмадингизми ҳали?

— Айтишмаяпти. Поччамнинг бормаган идораларию, сўрамаган одамлари қолмади. Биронта тайинли жавоб йўқ. «Сабр қилинглар» дейишармиш, холос. Онам адоий тамом бўлдилар. Бедаракликдан ёмони йўқ экан. Поччам аламларини ичкиликдан оладиган бўлиб қолганлар.

— Яқин-ўртада ишдан кетармишлар, деган мишмиш юрибди, шу ростми?

— Шунақа гап бор. Аммо ўзлари индамайдилар. Сўраш ноқулай.

Бир нафас икковлари жим қолишди. Қиз биринчи бора йигитнинг юзига қаради. Ундаги офир ғусса изларини кўриб, қалби ўртаниб кетди. «Ҳа, анча азоб тортибди бояқиш», деб ачинди.

— Қаттиқ касалландингизми, кўп ётдингизми? — деб сўради ундан.

— Нима бўлсаям ўтиб кетди. Энди буёғидан гаплашайлик, нима қиламиз?

Маъсума силагандай қилиб, унинг елкасига қўлини қўйди.

— Муҳими, тузалибсиз-ку, қолгани бир гап бўлар.
— Мабодо... — тутилди йигит. Сўнг хижолат чек-
кандай ерга қаради.

— Айтинг, — дадда берди қиз.

— Мабодо сизларникида турсак-чи? — У ичкүёв
бўлсамчи демоқчи эди, гапи бошқача чиқди.

Маъсума бошини ҳам қилди.

— Билмадим, — деди қиз ийманиброқ, ер чизар
экан, — буни мен ҳал қилолмайман...

Кўққисдан Комилабонунинг овози эшитилди:

— Маъсума, ким билан гаплашаяпсан?

— Ўзим, шундай.

— Бемаҳалда нима бор у ёқда, қизим?

— Ҳозир, она! — деди-да, айни чоғда Муродиллага
юзланиб буйруқ қилди, — кетинг!

— Саволимга жавоб олмадим-ку?

— Бу ҳақда кейин... Онамга айтиб кўрай. Бир
битимга келсак, хабарини етказарман.

Маъсума Муродиллани эркалагандай елкасидан ен-
гилгина турта-турта кўчагача чиқариб қўйди.

— Кейин, — деди яна қўл силтаб хайрлашар экан.

Муродилла уйига қайтар экан, йўлка қолиб, кимса-
сиз кўчанинг қоқ ўртасига тушиб олди. Ҳамон ой
юзидан оқиш парда кўтарилмаган. Фақат қатор уйлар-
нинг деразаларидан тушган чироқ нурлари елпигич
шаклида таралиб турарди. Девор, томлар оша изғиган
шабада дарахт баргларини тебратиб, майин шитирла-
ган сас таратади. Муродилла Маъсума ҳақида ўйлаб
борарди. Шунча кун чеккан изтиробларини ҳам. Унинг
ўрнини фақат қайлиғининг сўнгги сўзлари ва ҳаёт-
бахш таассуроти эгалаган. Қизнинг жавоби дудмал
бўлганига қарамай мужассам умид баҳш этди. Майли,
отаси қарши бўлаверсин, оёғини тираб тураверсин,
бари бир тўйи бўлади, албатта бўлади...

Шу маҳал кимлардир орқасидан тез-тез қадам
ташлаб келишаётганга ўхшади. Қулоқ солди. Улар
деярли югуриб, етиб олишга олиқишарди. Ўқтин-
ўқтин ҳарсиллашлари эшитилди. Муродилла тўхтади.
Ортига қаради. Унинг қаршисида сўйилдай таёқ кўтар-
ган уч кимса пайдо бўлди. Оёқларида этик, кун иссиқ
бўлишига қарамай эгниларига тўн кийиб, қийиқча
боғлаб олишган. Юзларида қора сатиндан ниқоб. Му-
родилла орқага чекинди. Пайт пойлаб қочмоққа тутин-
ди. Буни сезган ниқоблилардан бири кийик сакраш
қилиб, унинг йўлини тўсди. Қай бири «Ур!» дея буйруқ

қилди. Шу заҳоти елкасига, гарданига кетма-кет тушган сўйилдан Муродилла довулга учраган қайиқдай чайқалиб кетди. У дод дейишга ҳам улгурмай яна бир таёқ белига тегиб, икки букиб қўйди. Бошига теккан зарбадан эса ҳушини йўқотгудай қолга тушди, гарангсиди. Кейинги ўрилган таёқлардан бадани оғриқни сезмай қўйди. Башарасини тўсишга уриниб кўтарилган қўллари карахтланди, чопқи еган жўхори поя сингари ўнг ёнига шалвираб тушди.

Шу аснода уч кишининг бир кишига ҳужум қилиб, дўппослаётганларини биров хабар қилдими ёки таёқларнинг баданга урилгандаги тапир-тупир овози эшитилдими, яқин-яқин эшиклардан одамлар шовқинсурон билан югуриб чиқишди. Ўткинчи машиналар тўхтаб, улардан тушган кимлардир воқеа содир бўлган жойга чопқиллашди.

— Ҳой, номардлар, бир кишига уч кишими? — деганга ўхшаш овозлар эшитилди.

Ҳужумчилар эса тум-тарақайлаб қочиб қолишди. Уларни тутмоқ бўлиб орқасидан тушганлар ҳарчанд югуришларига қарамай ета олмадилар.

Ариқ бўйига яқин жойда қоп-қора қонига беланиб юзтубан ётган Муродилланинг танаси. Кимдир елкасидан кўтарди. Биров чироқ тутди унга. Аммо қошқовоқлари моматолоқ кўкарган, қонга беланган башарасидан кимлигини таниш мумкин бўлмади. Чалажон Муродилла не машаққат билан бир зумгина кўзини очди. Нимадир демоқчидай лаблари аранг қимирлади. Бироқ, тили айланмай лом-мим дейишга қурби етмади. Икки-уч киши қон халқоби ичидан даст кўтариб олмоқчи бўлган эдиларки, боши улардан бирининг қўлига шилқ этиб тушди.

САККИЗИНЧИ БОБ

Шаҳарнинг қоқ марказида салобат тўкиб қад тиклаган тўрт қаватли бинода Вилоят фирқа кўмитаси жойлашган. Халқ унга Катта бино деб ном қўйган. Бинонинг олди катта майдон. Майдон ўртасида улкан фаввора отилиб турар, фавворанинг тевараги эса енгил машиналар билан тирбанд. Бино майдондан беш-олти газча юқорида бўлиб, унга оқ мрамар зиналар орқали кўтарилади. Серҳашам саҳндан пештоққа қадар бўй чўзган азамат мрамар устунлар бино арки-

ни адил кўтариб тургандай. Ўз вақтида алоҳида эътибор билан катта маблағ сарфлаб қурилган бино заллари ёғ тушса ялагундай. Оқ калоннали, саройдай кенг ҳашаматли кошона новвот тусида жилваланиб кўзингизни олади. Камалақдек ранг-баранг биллур қандиллар ярим тунгача, баъзан эса тонгга қадар ўчмайди. Катта-кичик корхоналар, маданий-маиший муассасалар, ўқув юртлари, айниқса улкан хўжаликлар, катта қурилиш раҳбариятининг оёғи узилмайди бу ердан. Чунки тақдирлари худди шу ерда ҳал бўлади. Олисдан қалин туман уюми мустаҳкам қоя бўлиб кўрингандай бирон марта қадам қўймаганлар тасаввурида бу ер қатба мисол. Чунки саҳоват тилаб келган биров мушқули осон топиб, учмоққа қанот боғлаб чиқса, биров аксинча: қиморда бор сармоясини бой бериб, ўзини жар ёқасида кўргандай бутун қадрияти топталиб, дунё кўзига зиндон кўриниб, ҳаётдан умидини узиб чиқади. Лекин Комилабону учун дардига малҳам берадиган бирдан-бир нажоткор даргоҳ шу. Бутун эзгу нияти рўёбга чиқишига астойдил ишониб келади у. Икки кундан бери тонг ёришди дегунча эшик қоқади, «жуда барвақт келибсиз, иш куни бошланишига ҳали бор», дея огоҳлантиришларига қулоқ солмайди, дўқ-пўписаларини писанда қилмайди. Ялиниш-ёлбориш, алқаш-салқаш, аврашлар билан бир амаллаб, ичкарига кириб олади-да, панароқ жойга ўрнашиб, ҳақ деб ўтираверади. Атрофга аланглайди. Эгасиз қолган каттакон ҳовли янглиқ шундай кўркам масканда на файз бор, на фазилат. Юрак сиқилгудай, пашша учса эшитиладиган. Келган-кетганлар ҳам бир ерда бир зум тўхтамайди. Худди поездга кеч қолаётган йўловчидай югуриб-елади. Олов рангидаги поёндозлардан шарпа чиқармай юриб, балаңд зиналардан юқорига кўтарилади, икки ёққа қулоч ёйган йўлаклар бўйлаб физилаганча қаёққадир шошади. Фақат эшик олдидаги қизил алвонли стол биқинида келган-кетганга честь бериб, кутиб олаётган милиция ходимигина ёлғиз қолади, холос. Комилабону ўтирган ерида унинг ҳар бир ҳаракатини кузатади, кирганлардан биронтасини сиз кутаётган мана шу одам, деб кўрсатармикин, деган илинжда нигоҳини ундан узмайди.

Кампирнинг эғнида ҳайит кунлари, тўй-ҳашамга киядиган одми гулдор кўйлак, олди очиқ қора камзул, оёғида кавуш-маҳси. Бошига симоб ранг чорси рўмол ташлаб олган. Қизини уйдан олиб кетишгандан, Маъ-

суманинг тўйи бузилгандан бери ўтган вақт ичи у ўзини анча олдириб қўйди, бели букилди. Биров ҳол сўраса ҳасратидан тутун чиқади. «Шу қисқа фурсат ичи мен тортган жабр-жафолар ёлғиз эгамга аён», дея ақунлайди гапини. Ахир у ўтган умри мобайнида нималарни кўрмади: Яхши-ёмонни ҳам, золим, мазлумни ҳам. Бировнинг ҳақини ейдиган очкўз ва одилу инсофлиларни ҳам... Лекин ҳеч қачон, ҳеч ким биров муштипар аёлни олдига солиб кетиб, этни тирноқдан ажратгандай, оиласидан айириб, ном-нишонасиз қилган, бадғумон иш тутган замонни эслолмайди.

Қадимда мардикорга олганлар ҳам оз муддатдан сўнг ким дунёнинг қайси бурчида юрганидан дарак беришган, хат-хабарга ижозат қилишган. Комилабону куёви билан яқин бир ойдан бери бормаган жойи, қоқмаган эшиги қолмади. Биров қизинг фалон жойда, соғлиғи яхши ё ёмон, деб тайинли гап айтмайди. «Билмаймиз, хабаримиз йўқ», дейишгани дейишган. Билса ҳам айтишдан чўчийди чоғи. «Қандай замон бўлди-я, — деб нолийди кампир, қон йиғлаб, қон ютади ҳар куни. Қўмита эшиги ҳам бировга очиқ экан, бировга йўқ. Яхши ҳамки кун ошира навбати билан турадиган анави милициянинг инсофлироғи билан тил топишиб олгани. Бошқаси бу ергача кириш у ёқда турсин, остонага яқинлаштирадиган эмас. Ишқилиб, умридан барака топсин, менга қилган яхшилиги худодан қайтсин...»

Шундай фикрга толган маҳал ўша милиция ходимининг безовталаниб қолгани диққатини тортди. Каттароқ одам келди чамаси.

Дарҳақиқат, бино зинапоясига яқин тўхтаган қора машинадан қора костюмли, кўзойнак таққан барваста рус киши тушди. Бу Иван Исаевич эди. Милиция ходими эшикни очди-да, роз туриб честь берди. Айни пайтда Комилабонуга қараб, шу киши, дегандай ишора қилди. Ҳеч ким билан сўрашмай, сўрашганларга эса парво ҳам қилмай бошини мағрур кўтарган тариқа шаҳдам одимлаганча юқори қаватга йўл олган қора костюмлининг ортидан эргашди Комилабону.

— Болам, — деди унга етиб олгач, қўлини хиёл олдинга чўзиб, — қиёфаю қиёсингиздан шу жойни каттаконига ўхшатдим. Бир оғиз арзим бор эди сизга.

Иван Исаевич таққа тўхтади. Кўзойнаги устидан норозӣ қараш қилди. Кейин Комилабону қолиб, милиция ходими томон ўтирилди.

— Нима гап дежурний? — сўради силтаб ташлагандай дўқ билан.

— Онамиз саркотибни йўқлаб келган эдилар. Саркотиб сафардалар, бу ҳафта ичи бўлмайдилар, дедим.

— Хўш?

— Онамиз саркотиби бўлмаса, унинг ўнг қўл муовинига учрайман, деб, сизни пойлаётган эдилар.

— Мафтуна Солихвой қизининг онаси бўламан, — дея муддаога ўта қолди кампир, милиция ходимининг гапига аниқлик киритишга уриниб, — сизда котиба бўлиб ишларди. Унинг дарагини сиз биларсиз, билсангиз айтарсиз, деб келувдим.

Иван Исаевич Комилабону билан юзма-юз бўлди.

— Э, шунақами? Дафъатан танимаганим учун узр, онажон, — деди ҳамдардик билдираётган одамдай овозига маъюсона мулоимлик бериб, — ҳурматли Мафтунахонимнинг бошига тушган мусибатдан кўп афсусдаман. Ўз синглим тенги санардим у кишини. Энди аттанг дейишдан бошқа чора йўқ, шундай эмасми? Сизга тўғриси айтмаслик гуноҳ, онасиз, энгил эмас бўни эшитиш. Айтсам — тилим куяди, айтмасам — дилим. Тилим куйса куйсин, айтмай иложим йўқ; қизингиз... Мафтунахон оғир жиноятчи бўлиб чиқди. Жиноятчини энгиллатиш борасида бирор нарса деб сизни умидвор қилишдан ожизман. Унинг дарагига келганда, мени кечиринг, айтолмайман, бу давлат сири.

Комилабону уввос солиб юборди.

— Қанақасига жиноятчи бўлади? — деди ўпкасини босишга уриниб, — бировнинг ҳақиға хиёнат қилмаган болагинам, бировнинг молини таламаган... каттакичикка баробар ширин тил, ширин сўз... Бировнинг дилини сағал сиёҳ қилишни билмасди. Тепамда худо шоҳид, бир умр ҳалол меҳнат қилиб, беминнат нон топиб еди, болам бояқиш. Она сутидай пок, бегубор аёлни оғир жиноятчи деганингиз нимаси, айланай сиздан? Бегуноҳдан бегуноҳ одамни ҳақиға копар ҳақорат-ку гапингиз. Сиздай тушунган бандага ҳеч муносибмас-ку, ахир, тасаддуфингиз кетай?

— Билмадим, билмадим. Тергов ҳал қилади буни. Балки айтганингиз тўғри чиқиб, оқланар, яна ким билади.

У юқорига кўтарилмоқчи бўлиб бир қадам қўйган эди ҳамки, Комилабону унинг йўлини тўсди.

— Қаердалигини айтиб кетинг, ўлик-тириклигидан хабар олай боламни.

— Билмайман, она, билмайман. Менга маълуммас...
— Ким билади, кимга борай?
— Уни ҳам айтолмайман. Умуман, қизингизнинг иши менинг ихтиёримда эмас. Йўлимни тўсманг, она-жон, ишим зарур!

Комилабону кўнгли вайрон, вужуди тилка-пора қиёфада қайтди уйига. Қайтди-ю, дераза ёнига ўтирганча енги билан юзини яшириб, юм-юм йиғлай бошлади. Орадан кўп ўтмай дарвоза олдига келиб тўхтаган енгил машинанинг фириллагани эшитилди. Бири — ўттиз ёшларда, балаңд бўйли, қорачадан келган, манглайи кенг, қушбурун, кўринишдан бад-жаҳд, иккинчисининг ранги совуқ, кўзлари аланг-жаланг, похол шляпали, калта енг кўйлак кийган, сўлоқмондай беўхшов — икки киши ҳовлиқиб кириб келди. «Буларнинг келиши яхшилиқданмас-ов», деб ҳадиксиради Комилабону. Балаңд бўйлиги яқинлашди:

— Мана, ўқинг! — салом йўқ, алик йўқ, томдан тараша тушгандай муомила қилди, машинкада нима-дир ёзилган бир варақ қоғоз узатиб.

Комилабону қўл чўзди-ю, шу заҳоти яна тортиб олиб, соддалик билан деди:

— Бо, болам-а, ман ўқишши биларканманми? Ўзинг нималигини айтиб қўяқол. Мани турмага қамайдиган қоғозмасми ишқилиб?

— Бу — уйингизни тинтув қилишга буйруқ! — калондимоғлик билан жавоб берди қоғоз узатган.

Кампирнинг тамогидан биров гипна бўғқандай бўлди. Индамайгина яна турган жойига ўтириб қолди.

Тинтувчилар ичкарига ўқдай отилиб киришди. Аввал катта хонанинг алғов-далғовини чиқаришиб, кўзларига илинган нарсаларни қопга тиқишди. Ойнаванд жавонга тартиб билан терилган идиш-товоқлару эрихотин сафарга чиққанда қизалоқларининг бўйи етиб, тўйи бўлса асқотар деган ният билан битгалаб йиққан вазалар, сервизларгача қолмади.

— Ғам-ғуссага туғилган эканман асли, — дея зорланди кампир эшик орқали мўралаб, уларнинг ҳар нарсага оч бўридай ташланаётганларини кузатаркан, — ҳа, олинлар, ниятинглар кафангадо қилиш бўлса, ҳеч нимани қолдирманглар!

Тинтувчилар унинг гапига парво қилишмади. Жавонлар бўм-бўшагандан сўнг, тахмондаги кўрпаларни олиб, ерга улоқтиришга ўтишди. Афтидан сандиқни очишмоқчи.

— У ёқда мени ўлимлигим. Инсоф қилинг, болаларим, тегманг унга, гуноҳ бўлади.

Сандиқдаги латта-путтага ўхшаш нарсаларнинг тити-питисини чиқариб ташлашди. Ўзини тутиб туролмаган кампир шартта ташланди-да, оқ докага ўралган бўхчани уларнинг қўлидан тортиб олди, бағрига босди. Кейин шундай нолайи фиғон кўтардики, уни кўрган ҳар қандай тош юракли ҳам кўнгли бузилиб, раҳм-шафқат қилган бўларди. Лекин булар пинак қоқмади. Иккинчи хонага чиқиб, Маъсуманинг сепигача битта қўймай йиғиштиришди. Мафтунанинг ёзув устолини ҳам ағдар-тўнтар қилишди. Ҳар бир қоғоз кўздан кечирилиб, сараги саракка ажратилди. Пардозандоз буюмлари, тақинчоқлар солинган қути, кийим-кечак жавонларигача қоқлашди.

— Ҳеч нима қолмасин, — деди яна кампир фарёд чекиб, — жоним керак бўлса, мана, буни ҳам олинглар!

... Мирихлос кириб келган маҳал ҳаммаёқ ивирсиқ, сочилган китоб, дафтарлар, қоғоз парчалари, идиш-товоқ синиқларидан оёқ қўйишга жой йўқ эди.

— Бор-шудимизни шипириб кетишди, — дея хўнграб юборди қайнона, — сағал аввалроқ келсангиз бўлмас-миди-я, тасадуғингиз кетай!

Мирихлоснинг қалбини алам тимдалаб, тинка-мадори қуриган одамдай деворга суянганча қотди. Қаёққа бориш керак, кимга арз-дод қилиш керак булар устидан, куппа-кундуз куни келиб, талончилик қилиш қайси қонунга тўғри келади. Наҳотки буларнинг танобини тортиб қўйишнинг иложи йўқ?

У офир, диққинафаслик исканжасидан холис бўлиш учун кўчага отилди. Қаёққа боришини айтмади ҳам. Сувга тушган тошдай зим-зиё бўлиб кетганидан кампир ташвишланди. Қизалоқлар мактабдан қайтишди, Маъсума келди. Тўс-тўполонни кўриб, оҳ урди, бўғилиб-бўғилиб йиғлади. Комилабону эса тинтувни ҳам унутиб, куёвининг йўлини пойлаб, кўчага чиқар, қайтиб кирар, ишқилиб, бирон жойга борган бўлса, чанг чиқариб, ўзига зиён-заҳмат орттирмасин-да, дея хавотирланди.

Маъсума шундоқ ҳам ҳаддан зиёд эзилиб, бўшашиб қайтган эди. Муродилланинг жасадини текширгани олиб кетишган, бир ярим кундан бери тутиб туришарди. Текширувнинг шунчалик чўзилишига ота-она, яқинлари норозилик билдириб, вала-фовур кўта-

ришлари ҳам ёрдам бермади. Маъсума марҳумнинг яқинлари қатори ўликхона олдида ўтказди кунини. Шу ўтган бир ярим кун мобайнида кўзлари киртайиб, ичичига тушиб кетди. Кечаси бир неча соатга уйига келиб, эрталабгача мижжа қоқмай чиқди. Ҳовлини гир айланиб юрди. Нималардир дея фулдиради. Жиннипинни бўлиб қолмасин-да, дея она хавотирда. Эрталаб нонушта ҳам қилмай яна югуриб кетганча мана, кунни кеч қилиб келди. Оғзига туз тотмади. Буни кўриб, онанинг баттар юрак-бағри хунга тўлди. Бунинг устига катта қизининг ташвиши, кувёнининг индамай-нетмай кетганча қайта қолмаслиги кўшилиб, кўксини тика-пора қилди. «Дунёнинг азоб-уқубати шунчалар кўпми, янаям инсон жони темирдай мустаҳкам экан, аксинча бардоши чидармиди», деб ажабланиб қўяди.

Кечга яқин осмонни бирдан булут қолай бошлади. Кул ранг парда ортига яширинган уфқ четигадаги қуёш алланечук сарғишланиб борарди. Қушлар ҳам сайрамасди. Теварак жимжит, дим. Ток барглари ҳам шалвираб, бу дунёнинг ташвишларидан эзилиб, алам чекаётгандай. Комилабонунинг ҳам ички олами ана шундай...

Денгизда сузган кемани туман ютиб кетгани каби қуёшни ҳам уфқ ютиб юборди. Тубсиз қоронғулик қуршади бирдан. Йилт этган нуқрадан нишона йўқ. Комилабону деразаси ёнига чўнқайганча хаёллари мезон тортиб ҳар ёққа учар, ҳарчанд чирпирак бўлиб тўзғир, бошини гир айлантитар эди. Ўйига ўй уланиб, яна Иван Исаевич билан бўлган бугунги гапларга тақалди. Ҳа, ундан бирон ёруғлиқ чиқмайдиганга ўхшайди. Шундай экан, қизини излаб қаёққа боради энди? Тагин кимга учраши керак? Бу тўғрида кувёи билан бафуржа маслаҳатлашиш нияти бор эди. Бўлмади. Бир жойда қўними йўқ унинг ҳам. Бир ташвишга ўн ташвиш қўшилиб, ҳийла гангитиб қўйган. Кўпдан ақли-ҳуши жойидамас. Заводадаги иши ҳам чаппага кетган бояқишнинг. Ё ишидан бўшадимикин? Шуниси етмай турувди. Ундай деса, эркак киши-ку, ахир. Хотин боши билан Комилабону ҳаммасига чидаяпти-ку ҳарқалай. У ҳам чидасин, ўзини қўлга олсин. Хотини қаёқдалиги маълуммас, Комилабонунинг аҳволи бу бўлса, иккита қизчасининг ўқиши қанақа, емиш-ичмиши қалай — ўйлаши керакми? Ҳали қелсин, яхшилаб дашном бериб қўймаса нима эмиш.

Шундай ўйга ботиб, вақтнинг алламаҳал бўлганини сезмай қолди у. Кувёи аламданми, бошқа сабаб бўлди-

ми, ҳар қалай ичиб, кайфи тароқ ҳолда қайтди. Бу унинг фиғонини баттар фалакка чиқарди. Чидаб туролмади. Ҳоли не кечаётганига қарамай ўзини босиб, панд-насиҳат қилишга қудрат топди.

— Қалай, фуборингиз тарқаб, дилингиз роҳат топдими? — деди уни ёнига ўтқазиб, чой қуйиб узатар экан.

— Ичим тўла фубор, қанчаси тарқасин?

— Бошимизда шунча можаро, сиз ичиб юрсангиз яхшими, болам?

— Кечиринг, она!

Комилабону ичдан хўрсиниб олди-да, яна қаттиқ-қаттиқ ачитиб гапир бошлади. Мириҳлос бошини ҳам қилиб, жимгина уни тинглар, ички ҳаяжони эса дақиқа сайин кўпириб, вужудини ларзага соларди. «Эҳ, она, — дерди йиғламоқдан бери бўлиб, — менга ҳозир осон, деб ўйлайсизми? Ичимдан нималар ўтаётганини ўзим биламан, холос. Сизга айтолмайман. Бўлаётган ишларни сиздан кўпроқ ўйлайман, сиздан кўпроқ изтироб чекарман балки. Бироқ, аросатда қолганман. Ундан кутилишининг иложини қилолмайман ҳеч. Макр, гирромлик, алдамчилик кундан кун ўргамчак уясидай тўрига тортиб, қонимни сўрмоқчи, оёқ-қўлимни қимирлатишга эса имконим бўлмаса, қандай кутилайин ундан? Сувдан олиб, қирғоққа ирғитиб ташланган балиқ куни бошимда. Инсоф, диёнат деган нарсаларнинг устига кул тортиб, ғаддорлик, жаҳолат гурзисини тепангда ўйнатиб туришса, буниси етмагандай эртага нима бўлишининг билмай юрак чангаллаб, ўзининг доим аросатда ҳис қилишининг айтишга осон фақат. Буларнинг қайси бирини билдириб, тушинтирайин сизга? Тўғри, яхши одамлар кўп дунёда, лекин улар ҳам сувнинг оқишини кузатиб, охири кимнинг тегирмонига қуйилишини кутиб юргандайлар. Вақт келар, ҳақ жойини топар, минг афсус, унгача аҳвол шу-да, онагинам! Мен вилоят катталарининг кирдикорларини, эл-улус бошига солинаётган мусибатларни батафсил ёзиб, тегишли идораларга юборганман. Натижасини кутаман ҳануз, бесабр кутаман, орзиқиб кутаман...»

Шуларни идрок этарди.

Қайнона эса унинг ичида нималар содирлигидан беҳабар, дам қайғуриб, дам насиҳат тариқа сўзида давом этарди. Мириҳлос ҳамон итоат билан эшитардию, аслида ўз хаёли дарёсига фарқ. «Нима учун сувнинг оқишинигина кузатиб, охири кимнинг тегирмонига

қуйилишини кутиш керак? Қачонгача? — дерди унда-
ги яна ички овоз, — аҳволни тузатиш муддати қачон
келади? Ҳақиқатни ким қўлингга мана, ол, деб кимга
тутқазиб қўйган? Қачон? Унинг учун курашмоқ ке-
рак-ку, ахир? Курашни эса кимдир бошлаб бериши
лозим. Ким? Балки менинг ўзимдир? Ҳақ-хуқуқимни
бировга бериб, қачонгача лалаяман? Қоқилсанг тош-
дан ўпкалама, деганлар. Мен бўлсам...»

У ўрнидан сакраб турди. Яна ўтирди. Ҳовлига
чиқди. Бир маҳалгача тентираб юрди. Гуё ўзи билан
ўзи курашиб, янги бир одам туғилаётгандай эди.
Ётгандан кейин эса тонгга қадар деярли мижжа қоқма-
ди. Эрталаб ишга бориш ўрнига вилоят фирқа қўмита-
си томон йўл олди. Иван Исаевичнинг келишини
кутди. Келгандан кейин орқасидан кирди. «Ҳаддидан
ошиб кетаётган одамнинг» танобини тортиб қўйишга
астойдил бел боғлаган эди у.

Иван Исаевич жуда хушмуомилалик билан кутиб
олди уни. Мирихлоснинг кўзи қонга тўлиб турганини
кўрса ҳам кўрмаганга олди.

— Хуш келибсан, қайси шамол учирди? — деди
тилёғламалик билан. Сўнг эгнидаги пиджагини ечиб
стул суянчигига идиб қўйди-да, Мирихлосни ўтириш-
га таклиф қилди.

Мирихлос ўтириш ўрнига қабулхонага қайтиб чи-
қиб, машинкасини чиқиллатаётган котйбага деди:

— Иван Исаевич ҳеч кимни кабинетга қўймай
турсин, дедилар, телефондаям ҳеч ким билан уламас
экансиз!

Қиз маъқул дегандай бош ирғаб қўйди. Мирихлос
Иван Исаевичнинг ҳай-ҳайига қулоқ солмай кабинет
эшигини ичидан беркитди.

— Нима қиялпсан, жинни бўлдингми? — деди эшик
томон талпиниб.

— Қимирлама! — Улар деярли тенгқур эдилар.
Шунинг учун санлаб гап бошлади Мирихлос ҳам. Айни
пайтда шимининг чўнтагига қўлини тикди, — яна бир
қадам силжисанг, тил тортмай ўласан!

Мирихлос бўлар иш бўлди, астойдил ҳужумга
ўтишдан бошқа чора йўқ, дегандай ўйлаган режасини
ишга солди. Уни кўрган Иван Исаевич баногоҳ даҳ-
шатта тушди, чехрасида саросималик акс этди.

— Ўтир ўрнингга! — амирона буйруқ қилди Мир-
ихлос, — қуролим борлигини айтишим зарурмас-

дир? — Унинг қўли тиқилган чўнтагида нимадир «шилқ» этгани эшитилди.

«Вальтер», деган фикр келди Иван Исаевичнинг миясига. Бир вақтлар — милиция мактабида таълим олган йиллари амалий дарс соатларида курулларнинг ҳамма турларидан машқ ўтказишар, қайсиниси қай ҳолда қандай овоз беришининг фарқини билиш ўйнашарди. Ҳозир ҳам «шилқ» этган товуш айнан «Вальтер» тўппончасининг отилиши олдидан тепкиси кўтарилгандаги сас-садони эслатди. Шунинг учун ранги кумдай ўчди унинг.

«Ҳа, кўрқмас экансан-а! — деб ўйлади Мирихлос ичидан тантана қилиб, — жон ширинми шунақа!?»

— Милиция чақираман! — кўрқитмоқчи бўлди Иван Исаевич, телефонга қўл чўзиб.

— Улгирасан! Икки оғиз гапимни эшит. Кейин милтонингни чақирасанми, бошқа қиласанми, менга барибир. Ўлимимга розиман. Ҳа, мана мундоқ тўйиб кетдим! — томоғининг остини кафти билан кесиб кўрсатди.

— Йўқ, ўлдиртирмайман сени, умрингни қамоқда чиритаман!

— Бу қўлингдан келишига ишонаман. Навбат менга етиб қолганини ҳам биламан. Кўпларнинг бошига етиб бўлдинг. Энди менга, менинг оиламга ёпишдинг. Юртимизга келганингдан бери ўнлаб кадрлар тақдирини топтади. Энди менинг тақдиримни бир ёқлик қилишга киришганга ўхшайсан...

Иван Исаевичнинг чеҳрасида шафқатсиз ғазаб аломатлари уйғонди.

— Оғзингни юм! Ақлингни еб қўйибсан, хароми! Қаерда турганингни унитганга ўхшайсан!

— Йўқ, — деди Мирихлос баттар жўшиб, унинг юзлари лавлагидай қизарган, кўзлари ёнар эди. — Мен вилоят фирқа кўмитаси саркотибининг биричи ўринбосари, аслида одамларни аҳил, бири-бирига меҳроқибат қўйиб, адолат билан яшашга даъват этмоқ ўрнига адоват кўзгаётган, кишиларни бир-бирига қарши гиж-гижлатишни ўзига касб қилиб олган, ичи кўмирхона, нияти бузуқ кимсанинг қаршисида турганимни жуда яхши биламан. Андишанинг номини кўрқоқ, дейдилар. Қачонгача сендан аламзада бўлганлар аламини ичига ютиб, қилмиш-қидирмишларингни юзингга айтишдан ҳайиқишлари керак? Қачонгача сенинг амри-фармонинг билан эгри йўлларга юриши,

давлатни алдаши ва охир-оқибат умри хазон бўлиши керак? Қачонгача бегуноҳдан бегуноҳ жазога тортила-вериши, порахўр деган ном олиб, ҳалол тер тўкиб топган беш сўми учун беш юз баробар товон тўлаши, натижада кафан-гадо бўлиши керак? Буни ҳеч ким билмайди, билса ҳам эътироф этишга юрак қилолмайди, деб ўйлайсанми? Бекорларнинг бештасини ебсан шундай деб ўйласанг. Халқ бугун индамайди, эртага индамайди, индинга сабр косаси тўлади. Бурнингни қонатиши турган гап. Мана мен худди ўшаларнинг биринчисиман. Бор гапни башарангга айтиб, бундан кейин қадамингни билиб босмасанг тавбангга таянишинг ҳақиқатлигидан огоҳ қилгани келдим. Эшитишга мажбурсан, аксинча ҳолингга маймунлар йиғлаши турган гап...

Иван Исаевич хиринглаб кудди. Лекин кулгиси бемаъни эшитилганини ўзи сезиб, алам билан тезда лаб-лунжини йиғиштириб олди.

— Ке, қўй, бунақа сафсатаринг билан мени кўрқитолмайсан. Мени ёш бола санаётган бўлсанг хато қиласан. Ундан кўра даъвойи достонингни айт, хўш, нима қилай, хотинингни оқланишига ёрдам берайми?

— Хотинимнинг сенсиз ҳам оқланишига имоним комил. Бу борада ёрдамингга муҳтож эмасман. Ундан кўра ўзингни ўйла. Ҳақиқатни осиб ҳам, отиб ҳам, болта билан чопиб ҳам йўқ қилиб бўлмаслигини унитма!

— Хўш, ўзимни ўйлаб нима қилишим керак, ҳақиқатпарвар?

— Истеъфога чиқ!

Иван Исаевич бошини орқага ташлаб кула бошлади.

— Вой, сен-ей, жуда яхши маслаҳат бердинг-ку! — деди кулгидан ўзини тўхтатолмай. — Борди-ю, маслаҳатингга кўнмасам-чи?

— Унда ўзлари олиб ташлайдилар. Шарманданг чиқади. Эътибордан қолиб, ҳамманинг ишончини йўқотасан. Бир жойга ўйлашиб ишга оладилар кейин.

— Менинг ғамимни емай қўя қол. Ақл ўргатишга ёшлиқ қиласан ҳали. Билмас экансан: мен тоифа одамлар тегирмондан ҳам бутун чиқади, тушиндингми? Бўлди, бас, кабинетни бўшатиб қўй. Сен билан ади-бади айтишиб ўтиришнинг вақтимас ҳозир. Ишлашим керак. Қабулхонада кутувчилар йиғилиб қолди.

Мирихлос бир қадам ташлаш билан унинг юзига тегай даражада яқинлашди. Чўнтагидан қўлини олманган ҳолда кўзларига қаттиқ тикилди.

— Истеъфога чиқишга ваъда бермас экансан, бу ердан соғ чиқиб кетаман, деб ўйлама. Ҳали айтганимдай, мен жонидан тўйган одамман. Аввал сени, кейин ўзимни бир ёқилик қиламан!

— Жинни бўлиб қолибсан... Мени бақирришга мажбур қилма! Мабодо касал-пасалмасмисан?

Мирихлос бўш келмасликка ўтди:

— Биринчидан тўрт мучалим соғ, иккинчидан... Қани, овозингни чиқариб кўр-чи! Нафас чиқаришга улгирармикинсан? Мен гапни икки қиладиган бўлсам, олдинга кириб ўтирмасдим. Мақсадимга эришишга астойдил ишониб келганман.

— Балки шунақадир... Ахир мушук ҳам кушандасига хужумга ўтар чоқ ўзини шерга қиёс қилар экан, эшитганмисан шуни?

— Йўқ, мен бошқачасини эшитганман: чумоли ҳам ажали олдидан қанот чиқарар экан. Сен минг ўзингни катта тутма, бугунги кунда эл аро ўша қадри-қиматинг қолмаганини сезмаяпсан. Эл шармандангни чиқариб, думингни туғишингга мажбур қилмасдан ҳали айтганимдай истеъфога чиқишга ишонтир мени. Шундан кейин омон қолдириб, чиқиб кетаман кабинетингдан.

Иван Исаевич унинг қўли суқилган чўнтагига нигоҳ ташлади. Назарида Мирихлос тўппончасини суғуришга ҳозирлик кўраётир. Чўчиётганнини билдирмаслик учун гапни чўзишга ўтди:

— Ўзингни ҳам ўйла, бола, — деди астойдил хужумга ўтишга чоғланган Иван Исаевич, — мени деворга тақаб кўйдим, деб қиёс қиляпсан-у, эртага ўзинг қандай қилиб бош кўтариб юришингни ўйлама-япсан. Ахлоқий жиҳатинг қай даражадалиги маълум бўлиши олдида турибсан. Ким билан қаерда дон олишган пайтинг суратга олинган. Матбуотда чиқади, тегишли жойларга жўнатилади. Ҳар бир муйлиш деворида кўришади башарангни...

Мирихлос кулди.

— Нима бало, гапимга тушинмадингми? Мен жонидан тўйган одамман, дедим-ку сенга? Мендан кейин хулқи-атворимни карнай қилиб чалинмайдимми-е! Борди-ю, сенинг айтганинг бўлди ҳам дейлик, хўш, бу

муттаҳамлик сенинг ижодинглигига одамларнинг ақли етмайди, деб ўйлайсанми? Кимлигинг отнинг қашқасидай маълум-ку?

— Нимаси маълум? Нима деб валдираяпсан ҳадеб? Муттаҳам дейсан, у дейсан, бу дейсан, кимни ҳақорат қилаётганини билмаяпсан чоғи?

— Биламан. Нима деган бўлсам, деганларимни истаган жойингга исбот қилиб бераман. Бутун ҳалол одамларнинг устидан тухмат, ифво уюштириб, бошига кулфатлар ёвдирган, харом-хариш йўлга юришга мажбур қилиб, яна худди ўшанинг ўзинг жавобгарликка тортирган, турмаларга тикқан, вилоятда пала-партишликларни авж олдириб, бу иллатни бошқаларга тўнкашга устаси фаранг бўлиб кетганини юзингга солаётганимни ҳам жуда яхши биламан. Назаргузар тумани фирқақўмининг бошига худди шу йўл билан етдинг. Менинг классификаторим Назар Бойматовни ўзимга қарши қайрадинг, унинг қанча-қанча хуфия ишлари эса сенинг буйруғинг билан бўлди. Линтер пахтани Орехово-Зуево тўқимачилик комбинатидаги айрим пихини ёрганлар билан тил бириктириб олий нав тола сифатида расмийлаштириш йўл-йўриғини қўллашлар ҳам сенинг мутасаддилигингсиз бўлмаганини мен биламан. У жинойт устида қўлга тушди. Жавобгарликка тортилиши керак эди. Аммо сен мартабангни ишга солиб, бор қобилиятингни сарф қилиб, уни асраб қолишга эришдинг. Энди менинг ўрнимга мўлжал қияпсан. Ҳа, менинг бошимга етмоқчисан. Сенинг айтганларингга юрмаганлигим, ҳалоллигим билан ҳеч келишолмай қолгандинг асли. Мана, ниҳоят хотинимдан бошладинг фириб ишларингни.

— Бекорларни айтибсан. Хотинингни қамалишида менинг иштироким йўқ!

— Мени ҳеч балога фаросати етмайдиган, гўл санашингнинг ўзи ўзингнинг гўллингдан нишона.

— Аҳмоқ! Ақлини еган! Миянг жойидамас сени, жиннихонага топшираман!

— Аҳа, қасос олишининг яна бир усулини ўзинг эста солдинг. Менга қанақа жазо қўллашинг мумкинлигини ўйлаб, тагига етмай юрардим, ўзинг тилингдан илиндинг энди. Лекин бу йўл билан мендан қутилолмайсан. Гўрга тикқанингда ҳам бир кунмас бир кун кафанимни йиртиб чиқиб, тўппа-тўғри келиб, кекиртагингдан оламан. Қасосли дунё, дейдилар. Шу гапим эсингда турсин! Энди тирик қолишни истасанг, истеъфога чиқа-

ман, деб қасам ич! Менга тилхат ёзиб бер! Сенга айтяпман!

Мирихлос чўнтагидан қўлини суғира бошлади. Иван Исаевичнинг тили калимага келмай қолди.

— Учгача санаёман!

— Яхши, сенга... айттай... Ваъда бераман... Истефога чиқаман!

— Қасам ичаман, де!

— Қасам ичаман!

— Ниманинг номи билан қасам ичасан?

— Фирқа номи билан... Фирқавий сўзим!..

— Худди шундай деб тилхат ёз! — бўш келмади Мирихлос. Тилхатни қўлига олгач эса қўшиб қўйди: — шу эсингда турсин, қасамингни бузсанг, худо ҳақи буни астойдил ишга соламан. Ҳа, сен шохида юрсанг, мен баргида юрадиганларданман! Энди милициянгни чақирасанми, обориб қаматасанми-билганингни қил! — У эшикни ланг очди. — Чақир! Нега жимиб қолдинг? Чақир, деяпман!

Иван Исаевичнинг қўллари қалтираб, ранги бўзариб, кўзлари бақрайганча тикилиб қолганини кўрган Мирихлос хузур қилиб кулди.

— Тилдан қолдингми, дейман? — деди кейин қабулхона томон чиқар экан ва шу заҳотиёқ яна ортига қайтди, — дарвоқе, билиб қўйганинг яхши, сени ваҳимага солган нарса — мана бу, — чўнтагидан бир жуфт калит олиб, бармоғи учига илганча жиринглатиб, ўйнади. — Менда қурол нима қилсин.

Дарҳақиқат, Мирихлоснинг чўнтагида ҳеч қандай қурол йўқ эди. Фақат кабинетдаги пўлат жавонининг калитлари бўлиб, орасига бармоғини тикиши ва қайта суғуриши натижасида эшитилган «шилқ-шилқ» садо Иван Исаевичга тўппонча тепкисини эслатган эди.

Иван Исаевич ақлини йириб улгурганга қадар Мирихлос ғойиб бўлди. Иван Исаевич телефон гўшагини олиб, рақам теришга қанчалик уринмасин, қалтираган қўли ўзига итоат этмасди ҳеч. Фақат столи бикинидаги қўнғироқ тугмачаси сари аранг етиб борди, холос. Аммо уни шундай қаттиқ босдики, чўчиб тушган котиба ўқдай отилиб кирди.

— Рўзи Музаффаровични ула! — бақирди унга, — нимага бақрайиб турибсан, тез бўл!

— Рўзи Музаффарович телефондалар... — шошиб қайтиб кирган котиба лаби-лабига тегмай бидирлади.

Иван Исаевичнинг қўлидан гўшак тушиб кетди. Қайта олгандан кейин гўшак худди ҳозир қанот пайдо қилиб учиб кетадигандай икки қўлаб қулоғига босди.

— Менга қара, бошқарма, анави... заводдир... Мир-ихлосни оёқ олиши бежо демабмидим сенга!? Хароми-ни додини бериш керак, ҳа! Йўқ, тўхта, мен уни... — бир зум ўйланиб қолди негадир, — қўя тур, майли, менинг ўзимга қўйиб бер уни! — гўшакни шарақ этиб қўйди-да, яна котибасини чақирди. — Валя! Қани анави? Чақир, қайтар харомини!

Котиба қаёққа югурмасин, кимдан сўрамасин, бирон жойда Мирихлоснинг изини ҳам тополмади, кўрганлардан тайинли жавоб ҳам ололмади.

Мирихлос қаттиқ жангда ғолиб чиққан марди-майдон лашкарбошидай ҳис қилди ўзини. Буни тантана билан нишонлаш керак эди. Шунинг учун фирқа қўмитасидан чиқиб, тўппа-тўғри вокзалдаги майхона томон мағрур одимлади.

Оқшомга яқин ширакайф ҳолда қайтди уйига. Қайинонасида яна дакки эшитди. Худди шу маҳал қизалоқлари чувур-чувур қилиб олдига киришди.

— Ота, қаёқда юрувдингиз, сизни қидиришяпти, — деди Шамсия ҳовлиқиб..

— Обкомдан ҳар ярим соатда телефон қилишиб сўрашади, — деди Зиёда, — келишингиз билан тез етиб бораркансиз, кутиб ўтиришаркан.

— Иван Исаевични котибаси шунақа деди, — аниқлик киритди Шамсия, — нимага мунча қидир-қидирга тушишмаса-а, ота? Яхшиликкамикан?

Мирихлос тиржайди. Кейин телефонга бориб, рақам тера бошлади.

— Ҳой, Иван, — деди у, Иван Исаевичнинг овозини эшитиб, — осмон қўлингга бўлса, ташлаб юбор! Бор-майман олдинга! Ҳа, билганингни қил, тушундинг-ми? — У гўшакни қўйди-ю, ўзининг гапи ўзига наша қилиб, хохолаб юборди.

ТҲҚҚИЗИНЧИ БОБ

Тонг нури «ғурбатхона» бурчакларини ғира-шира ёрита бошлаган маҳал Фотима милиция одатича эшик-ни «ғий-йит» этиб очди. Мафтуна хонанинг қоқ ўртасида ҳайкалдай қотиб турар, уйқусизликдан қовоқ-лари шишиб, ранги сомондай сарғайган эди. Ташқари-

да шивалаб ёғаётган ёмғирнинг така-туми тинай де-майди.

Мафтунани тунда икки бора сўроқ қилдилар. Иккинчиси соат тўртларга бориб тутади. Шундан бери у мижжа қоққани йўқ. Каравотига ётмади ҳам. Тик турганча вам-ғуссадан адоий тамом бўлаётган онаси, чирқиллаб қолган болаларини ўйлади. Тўй маросими кўнгилдагидай ўтиб, муродига етди-йўқми, ё Мафтуна туфайли таъна-дашноларга қолишди — ишқилиб, тақдири номаълум бўлган синглисини кўз олдига келтирди. Тасодифан хотини қамалиб, уч ойдирки, кимдан дарагини топишни билмай, гарангсиб юрган эрига ачинди. Уч ойдирки юзларини юмдалаб, фарёд кўтараётган муштипар она овозини эшитаётгандай бўлади. Уйига икки элликкина хат ёзиб юборишга эса на рухсат бор, на улардан хабар топишга имкон.

Ташқарида ҳамон жала қуяр, момақалдирак кетмакет гулдираб, темир панжарали деразани зириллатади. Дераза тирқишларидан елиб кирган куз салқини этларини жунжиқтираётганига Мафтуна парво қилмайди.

— Намунча қоққан қозикдай бир жойда қаққаймансанг, — дўрилади Фотима милиция, унинг елкасидан туртиб, — сенга айтаман, ҳой, кар-пармисан? Кечги овқатинггаям қўл тегизмабсан. Бунақада икки кунда суробинг тўғри бўп қолади-ку?

— Опа, — деди Мафтуна ақлини тўплаб, — бир парчагина қоғоз билан қалам беролмайсизми? Уйимдагиларни жуда-жуда соғиндим, ақалли қаердалигимни билдириб қўйсам, овунч топардим қитдай.

— Маън этилган!

— Ўтинаман, жон опа, қизчаларим, онам... Уларнинг ҳоли нима кечди — билмайман.

— Маън этилган!

Фотима милиция нонушта учун бир пиёла сув билан икки бурда нон қўйиб, тезда чиқиб кетди.

Мафтунанинг бир неча кундирки, иштахаси йўқ. Фақат сув ичади, холос. Фотима милиция уни ҳовли айланиб, оёғининг чигалини ёйиш, тоза ҳаво олиб келишга шунча ундаса ҳам кўнмайди. Худди ҳовлида бирон таниш-билиш кўриб қолиб, унинг ҳолига ачиниши ёки мазах қилиши мумкиндай. Уч ой ичида атиги бир марта чиқди, холос. Ўша куни қуёш нури ҳовлининг баланд қизғиш деворларига тушиб, масхараомуз тикилаётгандай туйилди. Одатда ўлжасини пок-покиза тушириб, қон ёпишган лабларини ялаётган йиртқич

шу алпозда хотиржам ва кибор билан тикилади атрофга. Мафтуна шуни эслаб тезда нигоҳини олиб қочди. Галати ҳолни бошдан кечирди. Дунёда жонсиз нарсалар ҳам кишида шунчалик нафрат уйғота олиши мумкинлигини ҳис қилди. Шундан бери ташқарини кўришга юраги безиллар, ёруғ дунёдан бутунлай узилиб қолгандай димиқиб, ёлғизлик азобига ноилож чидаб ётарди. Баъзида ҳибсга олинган кунини эслайди. Юр, деса олдиларига тушиб келаверганига ҳайрон. Хархаша кўтариш, қаршилиқ кўрсатишни ўйламабди. Балки шундай қилганда вазият ўзгача тус олармиди, яна қим билади дейсиз. Энди бу ердан қачон қутилиб кетишига ақли етмайди.

У ўйлайверганидан мияси чарчаб кетади баъзан.

Кейинги пайтлар қалби жўшиб, асаб торлари тараңглашиб, дәмбадам ғам-ғуссага ботгани-ботган. Ишқилиб, бирон дардга чалиниб қолмасам бўлгани. Бу бедаво жойда қим ҳам унинг ғамини ерди.

— Сўроққа! — деди яна эшикни зарб билан очган Фотима милиция.

Мафтуна девордаги ойначага қараб, сочларини тартибга солди. Синиққан юзларига ула суртгандай қилиб, икки кафти билан сийпаб қўйди.

— Менга қара, — деди деярли шивирлаб Фотима милиция, — сўроқ маҳали талаб қил, уйингга хат ёзишга рухсат беришсин. Қонунни биласанми? Гуноҳкор деб топилган шахс ҳақида йигирма тўрт соат ичи оиласигаям, прокурорликкаям хабар қилишлари шарт. Локин буни ман айтмадим, сан эшитмадинг, хўпми? Буларингнинг ҳозирги тутган йўли қонунга зид. Мабо-до ундаймас-бундаймас, дейишадиган бўлишсаям бўш келма!

— Раҳмат, опагон!

Мафтуна севиниб кетиб, ўпиб олмоқ учун яқинлашган эди, у силтаб ташлади.

— Бўлди, бас! Мунақа нозик-назокатни ёқтирмайман!

Ҳар сафарги сўроқ ўтган галги тўлғазилган сўроқнома билан танишиш ва унга имзо чекиш билан бошланарди. Унда ёлғон-яшиқ сўроқ-жавоблар ҳам аралашиб қолар, Мафтуна ўқиб кўриб, жиғи-бийрони чиқар, имзо чекмайман, деб хархаша кўтарар эди.

— Нотўғри ёзилган, бошқатдан тузилсин!

— Хўш, қаери ёқмади сизга? — пичинг билан сўрайди Тигирян, — қаери нотўғри?

Шундан кейин сўроқномани таҳрир қилишга тушиб кетишади. Баъзида ора-чора тортишув бошланиб, аччиқ-аламли гаплар ўрмалайди ўртада. Тергов ўрнига бир-бирларига ақл ўргатиш, сафсата сотишга ўхшаган фиди-биди билан вақтни ўтказаётганларини билмай қоладилар.

Бу сафар ҳам шундай бўлди.

— Имзо чекиш ҳақида сўз бўлиши мумкин эмас! — дея сўроқномани қайтадан тўлғазилишини талаб қилди у.

Тергов ҳайъати уч ой ичида Мафтунанинг феъл-атворини қанчалик ўрганиб олишган бўлишса, Мафтунна ҳам ўз навбатида «об-ҳаво»ни шунчалик пухта ўзлаштириб олаётган эди.

Хона ичида хира туман кезиб, махорка ҳиди анқирди. Анави Артём Ашотович дегани жуда кўп чекар экан. Кетма-кет сигарета тутатади. Сўроқ тугагунга қадар кулдон сигарета қолдифига тўлиб кетади. Лабининг бир учига қистириб, кўзини қисиб олганча чеккани чеккан. Ҳар бир саволни беришдан олдин қоғоз титкилайди. Аввалги сафарги сўроқномаларни варақлаб, кўздан кечиради. Мансур Зуфарович унинг тескариси. Қоғоз жилдини очишга тоқати йўқ. Лекин берган саволи мазмунан бошлиғининг фикрлари, ишлатган ибораларидан заррача фарқ қилмайди. Тигирян сўроқ қилган пайтда у бошини сўроқномадан кўтармай шитирлатиб ёзгани ёзган.

— Хўш, қалай? — Ниҳоят асосий мақсадга ўтди Артём Ашотович, сўроқнома Мафтунанинг кўнглидагидай таҳрирдан чиққач. У ҳар бир жумла устида тортишиб, даҳанаки жангни қизитгани учун бўшашиб, кичкина кўзларини юмганча стул суянчифига ястанди. — Эс-хушингни йиғиб олгандирсан?

Мафтунна Фотима милиция берган маслаҳатта кўра жавобни талабдан бошлади. Бироқ терговчи паришонхотирликка берилиб, унинг гапини эшитмайди.

— Эс-хушингни йиғиб олгандирсан, деб сўраяпман!

— Эс-хушим жойида, нимани йиғишим керак?

— Саволга жавоб бер!

Мафтунна ажабланиб тикилди.

— Менга қоғоз-қалам беринглар. Бош прокурорликка раддия ёзаман. Уйга ҳам қаердалигимни билдириб қўйишим керак. Бунга рухсат бермасликка ҳақларинг йўқ. Қонунга хилоф иш тутаяпсизлар.

— Ке, қўй, бизни ҳам қийнама, ўзингни ҳам, — бирдан ҳовридан тушди терговчи, — қонунга келганда... Унга хилоф қилиш-қилмаслик қанақалигини сендан яхшироқ тушинамиз. Билиб қўй, қанча тихирлик қилсанг, тергов шунча чўзилаверади.

— Норозилик билдираман! Қоғоз-қалам беринг. Аксинча ҳеч қанақа саволингизга жавоб йўқ!

— Мен фалончи, фистончидан шунча пора олганман, фалончига шунча берганман, деб тўғриси айтсанг, вассалом, гап тамом! — Унинг сўзига парво қилмай давом этди Тигирян. — Кейин уйингга борасан, бола-чақанг билан бирга чақчақлашиб ҳузур топасан. Юмшоқ кўрпаларда мазза қилиб ухлайсан. Шундай гўристондай пашша учмас хонада, биқин ботар каравотда ётиб туриш ҳавасми? Ранги-рўйингга қара, ўзингни жуда олдириб қўйдинг. Гулдай ҳуснингни сўлдириб, жонингга жабр қилишдан нима наф?

Мафтуна ҳам ўз билганидан қолмади:

— Ҳибсга олинганимдан кейин қонунга мувофиқ 24 соат ичи оиламга қаердалигимни билдириб, нима учун қамалганимдан прокурорликка хабар беришингиз керак эди. Шунга талаб қиламан!

Артём Ашотович тиржайди.

— Устозингдан яхшигина дарс олганга ўхшайсан. Ким у? Дарс бериш қанақалигини ўргатиб қўйишимиз мумкин!

— Қатъий сўзим шу!

— Саволга жавоб беринг, — ёзишдан бир нафас тўхтаб орага суқилди Мансур Зуфарович.

— Хабар бериш қочмайди, — муросага келган бўлди Тигирян ҳам, — ўзинг йўл қўймайсан бунга.

— Тушунмадим.

— Тушунмайдиган ери йўқ. Айтганни қил-да, кетавер.

— Мен бировларнинг устидан тухмат қилишликни энг ярамас, тубанлик деб биламан. Ҳеч кимга пора ҳам бермаганман, пора ҳам олмаганман.

— Унда далилларга мурожаат қиламиз, — столи галадонидан Мафтунанинг уйини тинтув қилиш пайти олиб келинган олмос кўзли узукни кўрсатди, — буни танийсанми?

— Учинчи бора кўрсатишингиз. Уни эрим совға қилган, деб неча марта айтаман сизга? Ичида ёзуви бор, совға қилинган куннинг числосигача: 15 январь, 1965 йил. Дурустроқ қаранг, кўрасиз. Қандай қилиб

Ўзимнинг узугимни ўзимга биров пора сифатида бериши мумкин? Тагин йили ҳам тўғри келмайди. Сизнингча пора 1980 йилда берилган. Қани мантиқ?

— Бошни қотирма! Эрингнинг маошини сенинг маошингга қўшганда кундалик тирикчиликларингга аранг етади. Қандай қилиб, шундай қимматбаҳо узукни сенга эринг совға қила олади, ўғирлик қилмагандир ҳарқалай? Ёзилган числосига келганда... Биз бундақа ҳийлаларнинг кўпини кўрганмиз. Уйингдаги қимматбаҳо вазалар, бошқа тақинчоқларни ҳам эринг олиб бермагандир, ахир?

— Уни ўзим йиққанман. Бировнинг совға-саломига ҳам, порасига ҳам муҳтожлагим йўқ. Маошимиз айтарли кўп бўлмаса ҳам, ўлар ҳолатда эмасдик. Ундан ташқари, нима учун бошқалар менга совға қилишлари, пора беришлари керак? Оддийгина котиба бўлсам...

— Нима учунлигини ўзингиз яхши биласиз, — яна орага суқилди Мансур Зуфарович.

— Буни ўз оғзинг билан ўзинг исботлаб бергансан. Марҳамат, эсингдан чиққан бўлса, қайта эслатишимиз мумкин, — Тигирян Мафтунанинг мақоласи босилган газетани олиб, ўқий бошлади: — «...Бир тўда муртадлар ўзларининг шахсий мақсадлари йўлида адолатга зид ишларни амалга ошириш учун ҳеч қандай қабиҳликлардан тап тортмаганлар. Пора-берсанг ҳамма нарса сенга муҳайё, бермасанг бир чақалик нарса ундиролмайсан...» Иборани қаранг, — лабини буриб кулди у, — бир чақалик-а... Ана шунақа, бировнинг айбини топиб, дўшпослаш осон, ўзингники эса ўзингга билинмайди.

— Бари бир тан олмайман. Бу тақинчоқлар меники, ҳеч кимдан олмаганман уларни.

— Мана шу узукни совға қилган одам билан юзлаштиришга мажбур қиляпсан бизни.

— Юзлаштинг! Ким экан у?

Тигирян қўл силтаб уни тинчитган бўлди.

— Ошиқма, тегирмон навбати билан, деган гап бор ўзбекда-а, тўғри талқин қилдимми? Аввал бошқа пора берганлардан бошлайлик. Назаргузар фирқа кўмитаси саркотиби Мардон Ортиқбоев, ёғ заводи фирқа ташкилоти котиби Омон Ўсаров...

— Уларни мақоламда айбситганим учун ўч олиш мақсадида мени ўз гирдобларига тортмоқчилар шекилли.

— Балки. Майли, пора берганларни кўя турайлик унда. Сендан пора олганлар-чи?

— Унақаларни билмайман!

— Алдама! Жуда яхши биласан, жуда яхши, туши-насан.

— Йўқ, йўқ! Ишонмайман уларнинг мендан пора олдим, дейишларига! Уша иввогарларни бир кўрай. Кўзимга қараб туриб айтишсин-чи. Юзлаштиринг!

— Юзлаштириш қочмайди. Ишим енгил кўчсин, десанг, ўзинг бўйнингга ол ҳаммасини. Бир қоғозга ёзиб бер!

— Йўқ!

— Абдумутал Соибовга қанча берганингни ёз!

— Йўқ!

— Тўра Фуломовичга қанча берганингни...

Мафтунани тер босиб, қизариб кетди.

— Тўра Фуло-мо-вич? — тутилди у, — ахир... қанақасига тилингиз борди шунақа дейишга?

— Ўзингни гўлликка солма!

— Тўғри одамни эрига чиқаришдан мақсад нима? Барчани баробар лойга булғайверасизларми?

— Бас! — устолга мушт туширди вазабдан кўкариб кетган Артём Ашотович. — Шунча адий-бадий айтишганимиз етар! Мақсадга кел, номманом ёзиб берасанми, йўқми?

— Кўнмасам-чи?

— Мажбур қиламиз! Турмада чириydi умринг!

— Майли, бировга қуруқ тухмат қилганимдан кўра турмангизда чирий қолай.

Тигирян қаҳқаҳ уриб юборди, унга Мансур Зуфарович кўшилди.

— Қандай олийжаноблик! — деди захархандалик билан Артём Ашотович — Ўзингнинг жонинг ўзинга ширин кўринган чоғ бор ҳамтовоқларингни сотишга мажбур бўласан ҳали. Бўлак чоранг йўқ. Яхшиликни билмадинг. Баттар бўл энди.

— Барибир айтганингизга кирмайман. Мен сиз ўйлаган одам эмасман!

— Сен умуман одам эмассан! Одам бўлганингда тақдирингни ўйлардинг. Муштипар онангни, болаларингни ўйлардинг. Эрингнинг қисматига ачинардинг. Сен бағри тош, бераҳм, бешафқат маҳлуқсан! Энди мендан кўр, шундай қиламанки, биринчидан эринг қамалади, кейин синглинг, онанг, уруғ-аймоғинг қамалади. Болаларингни етимхонага топширтираман...

— Йўқ! — Мафтуна даф-даф титрай бошлади. Кўзи ёшга тўлди, — болаларимда нима хусуматингиз бор? Онам чивинга ҳам озор бермаган. Синглим бировга хиёнат қилмаган... Уруф-аймоғимда нима гуноҳ?... Бари гуноҳсиз...

— Шунга аминмисан? — киноянамо кулди терговчи.

— Устингиздан ёзаман ёзадиган жойимга. Арзодим инобатсиз қолмас, ахир! Адвокат ёлашим мумкинми?

— Адвокатнинг қўлидан нима келарди, эртагаёқ кутқариб олармиди?

— Ахир менинг депутатлик ҳуқуқимни поймол қилгансиз. Бу — қонунни бузиш! Адвокат ажрим қилиб беради ишимни. Бунга ишонаман.

— Депутатлик ҳуқуқинг қўлга олинмасингдан олдинроқ поймол бўлган. Депутатлар кенгаши ҳуқуқингни бекор қилган алақачон, фирқадан ҳам ўчирилгансан. Сен туфайли эрта-индин эринг ҳам ўчирилади фирқадан!

Мафтуна титраб-қақшаб кетди.

— Бунга ҳеч кимнинг ҳақи йўқ! Ишонмайман гапларингизга. Биронта сўзингизга ишонмайман!

Тигирян яна боягидай киноя билан кулди.

— Сени қамашга эришибмизми, демак ҳақимиз бор экан.

— Эрим виждонли, пок одам, уни қандай қили...

— Э, ҳа, хом сут эмган баъда экансан. Мен сени ақли-ҳуши жойида, идроки ҳамма нарсага етадиган деб ўйлардим. Гўл экансан ўлгидай.

Тигирян Мансур Зуфаровичга ишора қилган эди у қоғозлар ичидан икки дона сурат олиб, Мафтуна томон суриб қўйди.

Мафтуна суратга қарагиси келмади. Буларнинг яна бир найрангидир деб ўйлади. Тигирян эса унинг суратларга нигоҳ ташлашини истарди. Шунинг учун қистади. Мафтуна аввал лоқайдлик билан, кейин беихтиёр чанг солиб, шартта устол устидан юлиб олди. Қайси кўз билан кўрсинки, унда қип-яланғоч икки киши кучоқлашиб ўтирган бўлиб, бири нотаниш аёл, иккинчиси ўзининг эри эди. Мафтунанинг вужудидан тер чиқиб кетди. Юрагида санчиқ турди. Кўзини юмди. Боши гир айлана бошлади. Бирдан эсини йиғиб, лабини тишлади. Қаттиқ тишлади. Лекин ўзини вазмин

тутишга уринди. Шулар олдида сирни бой бергандан кўра тилкапора бўлгани яхшироқ. Шунинг учун бо-
сиқлик билан суратни қайтиб берди.

— Буни нимага кўрсатяпсизлар, ахир бу ўта паст-
лик, қабиҳлик-ку? Ё мени шу йўл билан илмоққа
илинтирмоқчи бўляпсизларми? Хомтама бўлманг, мен
сиз айтган аёл эмасман. Бунақа найранглар билан
мени енгиб ололмайсизлар!..

— Нима найранг, қанақа илмоққа илинтириш? —
ғазабдан кўзларининг атрофларигача кўкариб, бақира
бошлади Артём Ашотович, — шундай дейишга қандай
тилинг борди?

Артём Ашотович яна нималардир деб ўдағайлашга
ўтди. Лаби-лабига тегмай бидирлади, бироқ Мафтуна-
нинг қулоғига ҳеч нарса кирмасди ҳозир. Қулоғи
вишпа битиб қолган. Юрагининг санчиғи зўрайди.
Қўли беихтиёр кўтарилиб, кўксини босди. Муздай
тердан бадани совий бошлади. Аммо томирларида қон
қайнаб, тўфон қутираётганга ўхшарди. Олдида ҳеч ким
бўлмаганда ўрнидан ирғиб туриб кетарди. Қутирган
сиртлоқдай ўзини ҳар ён урган, қўлга нима тушса,
чор томонга отган, нима кўринса уриб синдирган,
аламини олган бўларди. Ахир Мирихлос қандай қилиб
шу аллозда суратга тушишга имкон берди. Яна нота-
ниш қандайдир яланғоч хотин билан... қип яланғоч-а...
Бирида қучоқлашиб ўтиришар, иккинчисида бир
ёстиққа бош қўйиб ётишарди.

«Хиёнаткор! — деб юборди ичидан тўлқинланиб, —
сени шу қиёфада кўраман, деб ўйлаганмидим? Шунини
кўрган кўзларим ситилиб тушса бўлмайдимми? Мафку-
раси пок, боадаб, деб мақтаганим, не умидлар билан
бир ёстиққа бош қўйганим оқибатда шундай ҳунар
кўрсатдингми ҳали? Қанийди ёнимда бўлсангу сочла-
рингни битталаб юлсам, кўзларингни ўйсам, башаранга
тупурсам...»

Қаршисида тўртта кўз ўқдай қадалиб қолганига
нигоҳи тушгач диққати бўлинди. Айни пайтда хушёр
тортди. «Булар мақсадларига етиб, қилмишларидан
завқланишлари учун имкон бермаслик керак, — деб
ўйлади кейин, — ичдан тантана қилишларига заррача
йўл қўймаслик керак!»

Унинг ғамгин қиёфасидан кўп нарсаларни уқиб
олаётган Мансур Зуфарович оловга лампа мойи қўйди:

— Ҳа, сиз бу ёқда, у сиздан қутилганига шукр
қилиб, айшини суриб юрибди. Уйда онангиз, болала-

рингиз, синглингизнинг ҳоли нима кечаётгани билан иши йўқ.

— Ёлғон! Гапингизнинг биронтасига ишонмайман!

— У — сенинг ишинг! — дўқ билан силтаб, гапини андавалашга ошиқди Артём Ашотович, — эрингнинг заводдан думи тугилган ҳозир. Энди нима бўлишини худо билади. Касофат касофатни бошлаб юради, дейдилар. Синглингизнинг тўйи бузилиб, куёв бола юз ўтирган, — аммо негадир ўлдирилганини айтгиси келмади.

— Шу айтаётганларигизнинг биронтасига ишонмайман!

— Барига сенинг касофатинг урди! — унга қулоқ солмай давом этди Тигирян, — бир норасиданинг бахтига зомин бўлдинг. Сендан умрбод домангир бўлиб қолди у. Қизи жиноятга тортилиб, юзи шувут онанг эса остона босиб кўчага чиқолмай қолган. Қайси юз билан кимнинг кўзига қарай олсин. Сенинг касрингга қолган болаларингнинг ҳоли ундан баттар. Мактабида болачалар ана, фалончининг қизчалари, деб бармоқлари билан кўрсатишади. Қон-қора қақшаб қайтишади ҳар куни уйга. Мактаб деса юраги безилайди.

— Йўқ, йўқ! — дея ўзини туголмай қўллари билан юзларини яширди Мафтуна, — бунга мен эмас, сиз айбдорсиз, сиз, сиз, сиз! Ниятинглар менинг бошимга етишу уларда нима гуноҳ, мунча ҳаммани баробар исканжага соласизлар? Болаларим у ёқда турсин, менинг ўзим гуноҳсизман-ку?

— Тўғри, — ўзини инсофпарвар қилиб кўрсатишга ўтди Тигирян, — янглишув бўлган бўлиши мумкин. Қўлингга худди шуни исботловчи қороз ёзиб берамиз. Депутатлик ҳуқуқинг ҳам қайта тикланади. Аввалги вазифангга қайтасан. Бутун шубҳа-гумонлар барҳам ейди. Фақат айтганимизга кўнсанг бас, келишдикми?

Мафтуна кўз ёшларини артиб, терговчининг қаримсиқ башарасига тикилди. Хўш, нима қилиш керак? Айбсизларнинг айбини билмай кўр-кўрона булғайверсинми? Унда нима бўлади? Ой ўтиб, йил ўтиб, лойқа сувлар тиниб, ҳақ жойига қарор топганда уларнинг ўзлари Мафтунани айбситмайдими кейин? Гуноҳсизни гуноҳга ботириб, бошидан маъзава тўккани учун умрбод иснодга қолмайдими? Йўқ, содда, анойисини бошқа ёқдан қидиришсин!

Мафтуна бошини қаттиқ силкиди.

— Келишмадик! — деди қатъий.

Мансур Зуфарович ёзишдан тўхтаб, ўрнидан турди.

Артём Ашотович қўлидаги сигарета қолдигини кулдонга эмас, жаҳл билан хонанинг бир бурчига ирғитган эди, бориб деворга чишпа ёпишди.

— Ўзингга ўзинг гўр қазияпсан! — у шундан кейин курақда турмайдиган сўзлар билан жийитиб сўка бошлади. Айни пайтда яна сигарета тутатди. Чўзиб-чўзиб сўрди. Оғзидан буруқсатиб чиқарган тутундан кўзлари қисилди, — ўзингни ўйламаганингга ярашур, оилангга раҳминг келсин. Тубсиз жарликка қулатаяпсан уларни. Ўта бешафқат жаллод аёл экансан!.. Эрингнинг бошига кулфат ёғилишига ҳам сен сабабчисан!

Унинг гапларини Мафтуна жуда бепарво ва ҳорғин қиёфада эшитди. Бундай эҳтироссизлик ҳолати кўққисдан пайдо бўлганига ҳайрон қолди ўзи ҳам. Жавоб сўзлари ҳам жуда менсимагандай ифода этилди.

— Йўқ, мени лаққилата олмайсиз! Бунингиз ўта найрангбозлик! — деди у суратга ишора қилиб, — ҳеч ким ҳеч қачон ўз хоҳиши билан шу қиёфада суратга тушишга кўнадимми? Буни ёш бола ҳам билади-ку ахир? Атайин уюштирилган лўттивозлик бу!

Артём Ашотович кўзлари ғазабга тўлиб, шердай ўкириб юборди. Аламига чиқолмай у ёқдан бу ёққа юрди. Сўнг Мафтунанинг қоқ бурни остигача эгилиб, пастдан юқорига қаради. Тишларини гижирлатди:

— Ишонмасанг, ишонишга мажбур қиламан. Сенга ўхшаган нодонларнинг қанча-қанчасининг ақлини киритиб қўйганман. Баданга ёпишган қуртдай кемириб, емириб, қонларини бурунларидан булоқ қилиб оқизганман. Сени ҳам шундай қиламан ҳали. Дунёга келганларингга минг пушаймон едирмасам номимни бошқа қўйганим бўлсин. Ҳамманг бир гўрсан, аввал ўзингни ҳар ён урасан, тонасан, кейин оёғимга йиқи-лишга мажбурсан! Амал, мартаба бузган санларни. Энг катта раҳбарингдан тортиб, энг кичик мансабдорингача бойиш, бойиш, бойишни муқаддас бурч қилиб олгансанлар. Ҳа, бу касал қон-қонингга сингиб кетган ҳаммангнинг. Бутун-бутун вилоятларни сотиб олишга етади йиққанларинг, тўплаганларинг. Барини қайтариб беришингга мажбур қиламан. Бор қобилиятим, маҳоратимни ишга солиб, мажбур қиламан. Барини ўз кўлларинг билан топширишингга мажбур қиламан, мажбур!

У шунчалик жазаваси тутиб, оғзидан тупик сачрати-тиб, кучала еган ҳўкиздай ўкирар эдики, Мансур Зуфаровичгача уни биринчи кўраётган каби таажжубда қотди. Мафтуна эса уни қандайдир жуда ёмон, кечаси тушингда кўрсанг юрагинг ёриладиган даражада бадбуруш махлуққа ўхшатди.

Дарвоқе, Мафтунанинг амакиси эл-юрт манфаати учун жонини тиккан фидойи чекист эди. Уруш йиллари мамлакат ичкарасида қўпоровчилик, жосуслик билан шуғулланиб, элга зиён-заҳмат етказиш пайида бўлганларни қўлга туширишда марди майдонлик кўрсатган эди. Унинг ҳақида қўшиқлар тўқилган. Саҳна асарлари ёзилган. Лекин уни кўролмаган ёвуз ниятликлар бошига етишган охири. Бир неча кун қидирақидира кўзи ўйилган, тилка-тилка бўлган танасини қайси бир жарлик тубидан топиб келганлар. Мафтуна етти-саккиз ёшларда эди ўшанда. Қўрқмасин, деб ўликни кўрсатишмаган. Аммо у шу кунгача ҳам амакисини одам ўлдирганига ишонмас, бирон йиртқич тўсатдан ҳужум қилиб, ғажиб, нимталаб ташлаган деб ўйлаб келарди. Наҳотки инсон инсонни шунчалик қиймалашга ҳад қилолса, ахир у ҳайвон эмас-ку, дерди.

Яна қаердадир ўқиганди: бир вақтлар элга озодлик инъом этиш баҳонасида машҳур бир саркарда катта аскар билан Қўқон шаҳрига бостириб кириб, бир неча кун ичида йигирма мингга яқин бегуноҳ аҳолини қириб ташлаган. Бунга ҳам ақли бовар қилмасди унинг. Ниҳоят энди билди: шундай одамлар мавжуд экан. У Мафтунанинг айнан қаршисида кўзлари қонга тўлиб, тишларини вижирлатиб турибди ҳозир. Ҳарқалай, ўша бўлмаса ҳам ўшалардан бир туки ўзгамас...

Артём Ашотович вайсай-вайсай жағи толди, ўкира-ўкира томоғи қирилди. Кетмон чопиб чарчагандай хансираб чуқур-чуқур нафас ола бошлади. Янги сўйилган ҳўкиз гўштидай қизариб, қора терга ботди. Бир тутам соқолига оқиб тушган тупугини артиб олиш эса эсига келмасди. Икки қўлини столга тираб, битта-битта босганча деярли судралиб аранг ўриндиққа етиб борди-да, ўзини ташлаб, қимир этмай қотди.

Мафтуна парво қилмади унга.

— Адвокат ёллашим мумкинми? — сўради яна паст овозда.

Мансур Зуфарович Мафтунага таажжубли қиёфада боқди. Нимадир демоқчи эди, Артём Ашотович илиб кетди:

— Шартимизга кўнсангина... — деди, бир дақиқалик сукунатдан сўнг, — барибир кўнасан, кўнмай қаёққа борардинг!

— Адашянсиз, — бўш келмади Мафтуна, — ростига гап, сизга раҳмим келади.

— Йўқол! — Тигирян қаттиқ бақирган эди, хирилдоқ овози чийиллаб чиқди, — йўқол кўзимдан!

Мансур Зуфарович кўнғироқ тугмачасини босди. Эшик очилиб, Фотима милиция кирди.

Мафтуна ўрнидан кўзгалди.

ЎНИНЧИ БОБ

Муродиллани эрталабга чиқариш мўлжалланган эди, лекин айрим ҳужжатларни расмийлаштириш учун баъзи идораларнинг иш бошлаш соатини кутишга тўғри келди. Маъсума уни махсус текширувдан ўтказилгандан кейин олиб кетишга рухсат берилган маҳал кўриб қолди. Бир одам танаси аранг сиққудай харрак устида чалқанча ётган марҳумнинг юзи қордек ошпоқ бўлиб, қандайдир гуссали белгилар намоён эди. Доим кулиб турадиган кўзлари юмуқ. Узун-узун киприклар бир-бирига ёпишиб, аммо найзадай ўқталиб турганга ўхшарди. Лаблари қия очилиб, бир оз қийшайгандай. Маъсума узоқ қараб туролмади. Йиғламади ҳам. Аммо бўшашиб кетди. Секин-секин тисарилганча жасади ётган хонадан чиқиб, кўчага отилди-да, уйига деярли чопқиллаб кетди. Анча маҳалгача ёстиқдан бош кўтармай ётди.

Онаси «озгина йиғлаб олгин, енгил тортасан» дея маслаҳат берди. Маъсума парво қилмади. Кўзига эса негадир ёш келай демасди. Ишига ҳам бормасди. Дунёдаги ҳамма нарсага қўл силтаб, ҳаммасидан кўнгли муздай совиган одамни эслатарди ҳозир.

Ҳаво айниб, шамол турди. Осмонда фарам-фарам оқ булутлар оч қолган туя янглиқ бир-бирининг ортидан югуришади. Дарахтларнинг балад-балад шохлари тебранишдан тинмайди. Қўшни ҳовлидаги радиодан мотам куйи сингари муножот оғир янграйди.

Маъсума кўзини юмди. Ана шу маҳал Муродиллани тушга чиқарилиши ҳақида хабар келди. Маъсума тараддудга тушди.

— Бормасанг ҳеч ким айбситмайди сени, — шаштидан қайтармоқ учун сўз қотди онаси, — жиянларинг

мактабдан қайтишса уйда сан йўқ, ман йўқ, ҳайрон бўлишмасин. Ўлган ўлиб кетди... Ўзингни сиҳатингни ўйла, жон болам. Ҳали учи бор, еттиси, қирқи бор, ушанда борарсан.

Комилабону кўчага чиққандан сўнг Муродималарнинг хонадони қаердалигини суриштириб олмаганлигини эслади. Бу ердан уч маҳалла наридалигини эшитган эди. Лекин худонинг нимаси кўп — кўчаси экан, қайси йўлдан юрилади-ю, қайси муйилишдан бурилади? Орқага қайтишни эп кўрмади. Бураматут маҳаллалигини билади-ку ҳарқалай. Сўрай-сўрай одамлар Маккани топиб борган экан. Юраверсинчи, биронтаси айтиб берар.

Олдинда азага кетаётган ўзига ўхшаш яна икки-уч хотин-халажни кўриб қолди. Орқама-орқа юрди. Иттифоқо беш юз қадамчадан кейин кўк дарвозали ҳовли ичидан аёлларнинг дод-фарёди эшитилди. Дарвоза олдида тўн кийиб, белига қийиқча боғлаб олган ёш-яланг қўл қовуштириб турардилар. Қари-қартанглар эса кўча деворга тақаб қўйилган узун харрақларга тизилишган. Аёлларни кўрган чоқ тик турганлар ўзларини четроқ олишди, йўл беришди.

Каттакон ҳовлининг чор тарафидаги уйларнинг эшиклари ланг очиқ. Уй ичидан рўмоллари билан юзларининг ярмини тўсиб, йиғи солаётган аёлларнинг шарпаси кўринди. Ҳовли саҳнига гулдор палак, марҳумнинг тўй либослари ташланган тобут қўйилган. Тобутнинг икки ёнида Назар Бойматович билан хотини юзларини юмдалаб, тиззаларига ура-ура дод солишади.

— Арслонимдан айрилиб қолдим, уйим куйди мусулмонлар! — дейди йиғлай-йиғлай овози бўғилиб қолган ота.

Она эса тобут ичига ўзини уради нуқул, марҳумни кучоқламоқчи бўлади. Яқинида турганлар бунга йўл қўймай елкасидан тутиб қолишади.

— Вой, сен қолиб, мен ўлсам бўлмасмиди, болажоним. Бу дунёда сандан бўлак кимим бориди-я, бахтим, баҳорим, болагинам!..

Комилабону унга бўлишиб, йиғи бошлар экан, теvaraқдагиларнинг бағри эзилиб, уввос тортиб юборишди. Комилабону ўпкаси тўлиб йиғлади, унинг бағрига ўзини ташлаган она эса овозини баланд қўйиб, ҳасрат чекиб бўзлади.

— Очилмасдан гунчаликда нобуд бўлган вой, болам, — дерди у, — куёвликни умид қилиб, муродига етолмаган, вой, болам...

Назар Бойматович марҳумнинг оёқ томонига чўккалаб, бошини тобут шотисига ура бошлади. Узун-узун бармоқлари билан кўксини тирнади, сочларини юлқиди. Бир-икки эркак яқинлашиб, унинг қўлтиғидан кўтармоқчи бўлди-ю, иложини қилиша олмади. У жон-жаҳди билан тобутга ёпишди яна.

Ўғлининг жонсиз жасадини олиб келганларида у уйда эди. Аҳволни кўрди-ю, ақли-ҳушини йўқотган телбадай ҳар ён ўзини урди. Милиция идораларига телефон қоқди, жиноят қидирув ходимларини оёққа турғизди. Муродилланинг жонига қасд қилганларни албатта топиб, терисига сомон тикиш, уруф-аймоғини қуритишга астойдил аҳд қилганини айтиб, кўча-кўйни бошига кўтарди. Қидирув мутахассислари ҳам вазифаларини сидқидил адо этишга киришдилар. Калаванинг учини топиш учун зир югурдилар. Гувоҳлик беришга хоҳиш билдирганлар, шубҳа остига олинганларни бирма-бир сўроққа тутдилар. Бироқ, ҳар сафар калава чувалиб, охири Ихтиёрга бориб тақалганда негадир ҳамманинг нафаси бирдан ичига тушар, тилларини тишлаб қолишарди. Ахир кимсан Рўзи Музаффаровичнинг арзандаси эмасми — фаросатсизлик қилиб, фалокатга йўлиқишни исташмасди чамаси.

Қидирув ишларидан натижа чиқавермагач Назар Бойматович баттар куйиб-ёнди. Ўғлини шаштига гов бўлганлиги учун ўзини нодонликда айблаб, ич-этини еди. Амал деб қайсарлиги тутмаганда бундай фожиа юз бермасди балки. Тўй бўларди. Келин кўриб, бағри тўларди. Қайси шайтон йўлдан урди-я? Кимнинг сўзига кирди? Кошки кўз олдида содир бўлаётган воқеанинг ҳаммаси туш бўлиб чиқса, уйғониб кетса ҳозир, ўғлининг тириклигини кўрса. Бироқ, афсуски, бари унинг ўнгида юз бераётир. Бу — ҳақиқат. Шу сабаб минг тавба-тазарру қилмасин, кеч эди, жуда кеч!

Ниҳоят тобут елкага олинди. Тўда-тўда одамлар тобут ортидан қабристон томон йўлга тушишди. Фарёд кўтариб кўчагача чиққан аёлларни аранг ичкарига қайтариб қолишди. Она ҳовлини бошига кўтариб дод солди.

— Қўйинг мени, боламнинг орқасидан бораман. Мениям бирга кўмишсин, охиратгача чидолмайман!

Орадан ўн-ўн беш дақиқа ўтгач ҳовли ўртасида давра олиб, айтиб йиғлашни бошладилар. Ҳаммадан онанинг гўёнаси давра аҳли қалбини пора-пора қилди. У дерди:

Сан кетдинг қайғу босди боғи арони,
Хувуллагиб ҳовли-жойинг — мотамсарони,
Не кўргилик кутар онанг — кўкси ярони,
Зор йиғлатиб, қон йиғлатиб бахти қарони
Кимга ташлаб кетдинг болам, болажоним-ей...

У шундай оҳанг касб этиб, фиғон чекардики, ҳовлининг у ер-бу ерида куйманиб юрган эркақлари кўни-кўшниларгача ичдан тўлқинланиб, йиғидан ўзларини тутиб қололмасдилар.

Онаизор давом этарди:

Ширин-ширин сўзларингга тўёлмай қолдим,
Қадди-басдинг-бўйларингга тўёлмай қолдим,
Орзу-тилак, ўйларингга тўёлмай қолдим,
Ният қилган келинимни кўролмай қолдим,
Қандай кунга солиб кетдинг, болажоним-ей.

Сенсиз қандай ўтар куним, тўлмай армоним,
Қарвон қолди аросатда, йўқдир сарбоним,
Баҳор келмай ҳасдай тўзди барғи-хазоним,
Қон йиғлабон, қон ютарман, қийналиб жоним,
Ёлғиз кимга ташлаб кетдинг, болажоним-ей!

Ундан кейин яқин қариндошларидан бири айтиб йиғлашни давом эттирди. Бошқалари эса жўр бўлишиб, уввос тортардилар.

Комилабонунинг йиғлай-йиғлай кўзлари қип-қизариб, қовоқлари шишиб кетди.

У қоронғу тушган маҳал қайтди уйига. Маъсумани яна ўша дераза ёнида мўлтайиб ўтирган ҳолда кўрди. Шундоқ ҳам вайрона кўнглини баттар вайрон қилмаслик учун ўтган маросим ҳақида оғиз очмади. Дарвоқе, ўзи ҳам оғиз очадиган ҳолатда эмас эди.

Куз сепини ёйиб келарди. Зим-зиё тун мунгли юракни зориқтирар, олтин тусга кира бошлаган дарахтлар Маъсумага бўлишгандек аянчли ва хорғин фарёд чекаётганга ўхшаб чайқалардилар.

— Вой, болажоним-ей, ойнани ёпиб ўтирсанг бўларди, — деди онаси унинг вам чўккан кўзларига тикилиб, — ёзмас-ку, шамоллаб-помоллаб қолмагин тагин?

Маъсума Комилабонунинг айтганини қилди. Лекин орадан кўп ўтмай яна очди. Яна ўша-ўша ўтириш.

Ташқари салқин бўлгани билан уй ичи дим эди. Ё Комилабонуга шундай туйилдими, ҳарқалай, бўғилиб кетаётгандай ҳис қилди ўзини. Ётгандан кейин ҳам худди ажриққа думалагандай азоб чекди. Гусса уни исканжага олиб, босинқирашга ўхшаш вазият бир лаҳза ҳам ҳаловат бермасди. Кўз олдига дамба-дам катта қизи келиб, ўз ғаминг билан ўзинг танҳо қолишингдан ёмони йўқ экан, деб зорланаётганга ўхшайверарди. Бирдан қоп-қоронғу хонада ёппа-ёлғиз бўзлаб йиғлаётгани кўринади. Оёқ-қўли занжирбанд, устидан эса муздай сув қуйишади, қамчи билан савалашади, калтаклар зарбидан яра-чақа бўлиб кетган бадани туз сепгандай ачишининг азобига чидаш йўқ, кўтарган оқ-воҳига ҳеч ким эътибор бермайди...

Комилабону чўчиб ўрнидан туриб кетди. «Хайрият тушим экан, — деб кўксига тупирди, — қаерда бўлмагин, худо саломат қилсин».

Маъсума ҳамон дераза олдидан жилмай, ҳайкалдай қотиб ўтирарди. Мирихлоснинг хонасида ҳам чироқ ёниқ. Демак, ишдан қайтибди. Нималарнидир ёзиш-чизиш билан банд. У бояқишга ҳам осон эмасди ҳозир. Ташвиши икки туяга юк. Кўзлари киртайиб қолган, ранги заъфарон. Комилабону унинг ишдан бўшатилаганини кеча эшитди. Сабабини сўрашга ҳад қилолмади. Ярасини баттар янгилаб қўймайин, деб чўчиди чоғи. Ўқтин-ўқтин йўталишлари, бошини икки қўллаб чангаллаганча узоқ-узоқ ўтираверишидан хастамасмикин, деган фикр келади қайнонанинг миясига.

Мирихлос ҳақиқатдан ҳам нохуш сезарди ўзини. Ташидан теварақдаги ҳодиса, воқеаларга бефарқ қараётганга ўхшаса-да, ичидан қаттиқ изтироб чекарди. Ҳар бир ноҳақлик, адолатсизлик унда нафрат уйғотар, ҳар бирига қарши курашга ўзини шай туришга чорларди. У ишдан кетганига ачинмасди ҳеч, фақат ишининг нодон, қўли эгри кимсалар ихтиёрига инъом этилгани билан келишолмасди. Вазиятни ўзгартришининг иложи борми, бор бўлса унга қандай ёндошмоқ, барини қайта қурмоқ мумкин? Бирон йўли топиладими? Топиш учун ҳар қандай жангу жадалга ҳам тайёр у.

Шуларни ўйлаб ўйига етолмайди. Ҳаммасидан хотинини олиб кетишган куни уйда бўлмаганлиги, ақалиси хайрлаша олмаганлиги учун қаттиқ эзилади. Мафғунанинг ҳам, қайнонасининг ҳам олдига ўзини гуноҳдор ҳис қилади. Айниқса, Сурайё билан бўлган

яқинлик, ўша оқшом саргузашти учун ўзини кечиролмайди ҳеч. Мафтуна билса, қулоғига етса, тамом, бу дунёлиги йўқ унинг. Ахир чеккан ўз изтироблари етмагандай эрининг бевафолик қилиши ўлганнинг устига чиқиб тепган билан баробар эмасми! Бу ҳақда эса ҳеч кимга, энг яқин дўстига ҳам айтиб, юрагини ёза олса кошки... Бу борада ҳамма унга бегона. Ҳамма уни айбситиб таҳқирлаётгандай.

Шунга ўхшаш қалбида қалашиб ётган, бири қолиб, бири бижиб, гўё қўланса ҳид таратаётган жирканч нарсалар кўнглини беҳузур қилар, қаттиқ азоб берарди. Айниқса, шунча уриниб, хотинини қутқаришининг бирон иложини тополмаётгани учун куяр, ич-ичини ерди. Сўнгги ойлар мобайнида қалбининг бир бўлаги билангина яшаётгандай. Мавжуд чигалликлар, кирдикорлар, вилоятдаги ноҳақликлар ҳақида юқори ташкилотларга ёзганларидан на хабар бор, на унинг фикри рад этилгани ҳақида жавоб. Наҳотки ҳақиқат деган тушунча қуриган қовун палак сингари интиҳоси тез, инқирози совун кўпиги мисол? Наҳотки хўроз ҳамма ерда бирдай қичқирганлиги рост?

Наҳотки, наҳотки, деган саволлар миясини ўйдилайди унинг. Сўнг фақат Иван Исаевичнигина эмас, одамларни боши берк кўчага киритиб, гангитиб қўяётган бутун бошли тузумни, муқаррар телба дунёни айбашга ўтади. Ахир аҳволни тузатмоқ, мушкулликдан қутилмоқ учун кимга қарши чиқиш керак, кимдан қасос олмоқ зарур?

Шу хилдаги фикрлар мияни эговларди.

У Иван Исаевич билан юзма-юз учрашиб, нимаики ҳақида ўйлаган бўлса, ҳаммасини тўкиб солди, алаmidан чиқдию орадан уч-тўрт кун ўтгач яна ўйлаб қолди: Шу иши тўғри бўлдим, нотўғри бўлдим, бундан буёғи-чи? Ҳар қалай яхшилиқ билан тугамас. Лекин уни олиб кетишмасди, унинг бу дунёда бор-йўқлигини ҳам унутиб қўйишгандай.

Шунинг устига қаттиқ чарчаганини сезди. Тез-тез парижонхотирлиги тутарди. Яқинлари ҳам бундан воқиф бўлиб, кўча-қўйда кўрганларида алақандай ғайри-табиий назар ташлашар, раҳмлари келгандай тикилиб қолишарди. Баъзилари ҳатто кулиб юбормаслик учун тескари ўтрилиб олишарди. Бунинг тасодифан сезиб қолган Мирихлос «Нима бўлаяпти ўзи, Иван Исаевич писанда қилгандай ростдан ҳам ақдан озаётган бўлсам-а?» деб қўярди.

Комилабону ҳам куёвида ўзгаришлар юз бераётганини сеза бошлади. Лекин толиққанга йўйиб, унча эътибор қилмасди. Ҳозир эса бошини чангаллаб, қимир этмай ўтирганидан яна ҳар хил шубҳаларга борди.

— Ё парвардигори олам, — деди турган жойида юраги орқасига тортиб, — ўзинг раҳм қил, ҳар бандайи мўминга ўзинг мадад бер, эгам. Қайси гуноҳларим учун бунчалик жабру ситамларни раво кўрдинг?!

Шу кеча мижжа қоқмади. Тонг отар-отмас, оёғига маҳси-калиш, эғнига энг яхши кийимларини кийиб, бошига тивит рўмол ташлаб отланиб қолди.

— Кўчада ёмғир, ҳаво совуқ, шунақа пайтда қаёққа борасиз? — сўради қизи.

— Ох, болам-а, ёмғир, совуқ, деб ўтираверсам, опангнинг дарагини билмай кунимиз ўтаверадиганга ўхшайди. Поччангга ишонсам, ҳали-бери бир ниманинг урдасидан чиқадиганмас. Сани дардинг ўзингдан ортмайди. Борайчи, ахтарган топар, деган гап бору...

— Яна обкомга борасизми?

— Апкумда нима қилдим? Апкумингдан бир ёруғлик чиқадиганмас. Ҳолингга астойдил қайғурадиган йўқ у жойда. Унинг устига бора-бора жонига тегдим шекил, мелиса ичкарига қўймайдиган бўлган, болам. Зора уйдан топсам, деб каллаи: саҳарлаб кетяпман-да. Нонуштасининг устида тутаман ўша Иван Исоқваччани.

— Уйини билмайсиз-ку?

— Билмасам, топарман. Сўраб-сўраб Маккайи мукарамани топиб боришаркан одамлар. Поччанг ўзи турмагунча уйғотма. Кечаси анча маҳалгача кўз юммади. Ҳа, унгаям енгилмас ҳозир. Озроқ ором олсин. Айтгандай, жияларингни нонуштасиз мактабга жўнатма. Кечаги овқатдан иситиб, едир. Вой, худойим-ей, қандоқ кунларга қолдик-а!

Кўчада шамол гувилларди. Майда ёмғир юз-кўзларни савалайди. Оёқ ости ёқимсиз шилп-шилп қилади. Комилабону хиёл букилиб, оқимга қарши сузган чўртан сингари бошини хиёл чўзганча шамол таъқибини ёриб борар, юзларини юваётган ёмғир сувини рўмоли учи билан сидириб ташларди. Шамол дам ёпирилиб, дам олислашиб елар, унинг этакларини тортқилар, бошидан рўмолини юлиб қочмоқчи бўларди. Бировдан Иван Исаевични қайси даҳа, қайси кўчада туришини билиб

олган эди. Бир-икки йўловчини тўхтатиб, ўша йўлга солиб қўйишларини сўради. Билганлар илтимосини қайтаришмади. Кўчанинг қоқ ўртасига тушиб олиб, гизиллаганча кетар экан яна ўйларди: «Тавба, қандай замон бўлди-я, куни-кеча ҳамма оға-ини, туғишган қариндошдай меҳр-оқибатли эдилару, нимага бугун бири-бирининг тагига сув қуйиш пайида? Отасидан қолган меросини талашадими, ҳайронман. Катталарнинг бири келади ҳукумат бошига — бир қилиқ чиқаради, бошқаси келади — бўлак хунар кўрсатишга тушади. От минган отасини унитар даври бўлгани шумикин ё? Бири бирининг кўзига ровдай худди. Сўраб-суриштирмасдан унинг орқасидан туш, бунинг орқасидан пойла, уни қама, буни қама, ҳой, мунча ҳовлиқмасанг, барибир ҳаммангнинг охир-оқибат борадиган жойинг битта-ку? Қийин-қийин — шўринг қурғур фуқарога қийин. Янаям қўйдаи юввош экан, бояқишлар. Барига чидайди-я, борига бозор дейди, рўзфорининг ғамини ейди, берганига шукр қилади. Катталарга тушиниш қийин. Бугун кимни ражисам деб тишини қайраб туради шекил. Бир-бирини қадрлаш ўрнига бошидан мағзава тўка қолса. Инсонда инсоф қолмаётир. Эҳ, одамлар, одамлар...

У анча юриб қўйди. Қадам босиши сусайди. Ёмғир елкасидан ура бошлади.

— Апа, сизга ким киряк? — сўради у тақиллатган дарвозани очган малла соч, оқ рўмоли, узун бўй, қирқ-қирқ беш ёшлардаги тўлагина рус аёли.

— Издрасти! — ажиндор, озғин қўлини кўксига қўйиб, таъзим қилди кампир, — қизимка, манга апкумда ишлайдиган Иван Иса... Ҳа, ўшани қидириб келувдим. Апкумга борсам йўқ, дейишади нуқул. Уйдан топсам зора, деб каллаи саҳарлаб келяшман. Ман анави Мафтуна Солиҳ қизи деганни онаси бўламан. Апкумда ишларди уям, биласанми?

— Ҳа, тушиндим, тушиндим. Иван Исаевич ўн кун бўлди районда, пахтада юрибди.

— Вой, шундай ҳавода пахта қолтими, айланай қизимка?

— Ҳа, пахтада. Эртагамас, индинга келинг. Бу ергамас, обкомга боринг. У ўша ерда қабул қилади, уйдамас.

Комилабону бир пас боши қотиб турди-да, қўлидан тарвузи тушиб, ортига қайтди. Ҳа, бугун яна иши юришмади унинг. «Апкум»ига эса боргиси йўқ. Унинг

устига эрта ўтиб, индингача кутишнинг ўзи бўларканми. Изтироб билан ўтган дақиқаларнинг машаққатини тортган билади, тортмаганга эрта-индин деявериш осон. Эҳ, одамлар, одамлар...

Келишда ошиқиб келган кампир қайтишда ёмғирдан шилтаси чиққан кўчада мувозанатини аранг тутиб, судралаётганга ўхшарди.

Бу вақт малла соч аёл кўча дарвозани беркитиб, уйи томон одимларкан айвонда газета ўқиб ўтирган кўзойнакли кекса тўхтатди уни.

— Келган ким экан, Мария?

— Қамалган котибанинг онаси, Ваняни сўраб келти.

— Бонуми? — кексанинг қўлидаги газета ерга тушди. — Нимага уйга таклиф қилмадинг? Бошига кулфат тушгандан кўнгиш сўраш ўрнига остонадан қўймаслик одобдан бўлдимми? Яхши қилмабсан, келин, чақир уни, қайтар тез!

Орадан бир неча дақиқа ўтар-ўтмас Комилабону инқилаб-синқилаб кириб келди. Каттагина равонли айвон остонасида пешвоз кутиб олган кексани кўрган-да анграйиб қолди.

— Исоқжон акамисиз? — сўради кўзойнаги устидан қараш қилиб, илжайиб турган кексадан.

— Оҳ, Бону, бормисан, келин? Кўришмаганимиздан бери етти қовун пишиғи ўтди-ёв. Хуш келибсан, азизам. Кечир, бошингга савдо тушганини эшитганим заҳотиёқ ўзим боришим керак эди. Бунақа пайтда дўстнинг бир оғиз сўзи беморга энг камёб дори-дармондай даво.

— Вой, Исоқжон ака, — у Исай Владимировичга шундай мурожаат қиларди, — ҳозир бировдан бировгина қиладиган замонми, айланай? Ҳар кимми ташвиши ўзига етарли. Худога минг шукр сиззиям кўрар кун борақан-а, дунёдан ўтдингизмикин, деб юрардим. Умрингиз узун бўларкан.

— Тирикман, Бону, тирикман. Сан ҳам унча қари-мабсан, тетиксан ҳали.

— Тетиклигим бор бўлсин. Бошимга мингта гурбат ёғилиб нимжон толдай эгилиб қолган палламда кўряпсиз мени, айланай. Қаранг-а, Иван Исай... сизни кимингиз бўлишини билмас эканман-а, билсам, аллақачонлар келмасмидим.

— Кимиммас, Иван — менинг ўғлим бўлади, Бону, ўғлим. — Боядан бери уларни кузатиб, кулиб турган

аёлга мурожаат қилди чол, — Мария, таниш, Бону менинг энг яқин дўстимнинг хотини. Ҳа, Солихвой билан бирга қирда пода боққанмиз. Бир бурда нон топсак, бўлишиб ердик. Бир кафт ундан декча тўла атала қайнатиб ичардик. Уришгаям бирга борганмиз. О, тилло одам эди эринг, Бону, топилмас одам эди. Жуда эрта кетди-да оламдан, ҳали яшаса бўларди. Элик учда кетдими, Бону?

— Уч кам олтмишда.

— Уч кам олтмиш дегани нима бўлти. Мана ман саксон учдаман. Ҳой, эшик олдида нимага серрайиб турибмиз. Ичкари кирайлик. Мария, қўлбола чой дамла.

Исай Владимировичнинг хонаси оддийгина жиҳозланган, деярли бир диван-каравоту икки юмшоқ креслодан иборат эди. Жавон тўла китоблар, деворда эса қариянинг ёшлиги, уруш йиллари тушган суратлари ва аллақачонлар оламдан ўтган хотинининг катга қилиб ишланган портрети.

Комилабону қавушини кираверишга ечиб, диванга чиқди-да, чордон қуриб ўтириб олди. Чол елиб-югуриб дастурхон ёзди. Келини дамлаб келган чойни қайтариб қуяр экан Комилабонуга тез-тез нигоҳ ташлар, тийрак, кўкиш кўзлари, оқ аралашган қалиң қошлари, майда ажин босган юзидан илиқ самимийлик ёғилиб турарди.

— Эсингдами, Бону, — деди чол, — тўйингда аравага солиб ўзим олиб келгандим куёвникига. Ёнингда дугоналаринг бака-банг чирманда уриб, ёр-ёрни ванг қўйиб, бутун чўлни бошларига кўтаришарди-ю, сан юм-юм йиғлардинг. Нимага йиғлаганингда ҳайронман. Солихвой ёқмаганмиди ё?

— Ким билади. Иримига йиғлаш одат эди-ю ўша пайтлар.

— Ҳа, иримига йиғлаяпсан деб ўйлагандим ўзим ҳам. Айтгандай, ҳалиям лағманга устамисан? Хамирини кокил қилиб чўзардинг-а. Бир мазали, бир мазали бўлардики, ҳали-ҳали эсласам, таъми оғзимга келади.

— Ҳозир қизим Маъсумахон овқатга пазанда бўлган. Борсангиз меҳмон қилиш бош устига, Исоқжон ака.

— Маниям Наташам яхшигина пазанда эди. Ўлганига ўн икки йил бўлди, шундан бери сўққабошман. Уни кўргансан-а?

— Эс-эс биламан Наташахонни. Яхши аёл эди.

— Хўш, ўзингдан гапир, невараларинг соғ-омонми?

— Невараларимни соғлиғидан нолийдиган ерим йўқ, Исоқ ака, локин онасининг йўқлиги касридан ҳаловати жойидамас бояқишларнинг. Дили вайрон, кўзлари гирён, ақли-ҳуши фаромуш. Мени абгорлигимни десангиз... Ёлғиз худонинг раҳми келмаса менга, бандасидан ҳеч нажот чиқадиганмас. Бормаган жойим, кирмаган эшигим қолмади. Болам бечорани дарагини айтадиган мусулмон йўқ. Қамалган бўлса — қамалган, жони тирик бўлса — тирик, демайди. Нимага олиб кетишди, нима хусуматлари бор қизимда — ақлим етмай гаранг-гунгман.

— Ажаб савдо! — бошини қашлаб қолди Исай Владимирович, хомуш ўйга берилиб. — Ишидан олинганини газетада ўқиб ҳайрон бўлгандим, унинг кетидан қанақадир пора олганими-ей, жиноятга қўл урганими-ей... Наҳотки аёл боши билан шунақа эгри йўлга юрган бўлса, деб бир ишонаман, бир ишонмай ёқа ушлайман.

— Ишонмаганингиз тўғри, Исоқжон ака, ҳаммаси тухмат, бўҳтондан бўлак гапмас, айланай сиздан. Умрида бировнинг бир чақасига хиёнат қилганмас, худо тепамда. Боламини билмай кўр бўлганим йўқ-ку ахир.

Чолнинг раҳми келди унга.

— Қўй, кўп уринтирма ўзингни. Топилади қизинг, топамиз. Игнамас-ку тупроққа қоришиб йўқолса паққос. Бус бутун одамнинг зим-зиё бўлиб кетиши мумкинмас. Мингтаси айтмаса, битта айтадигани чиқиб қолади албат. Бунга ишонавер, Бону. Мен бунга кафилман.

— Ох, Исоқ ака, — ичидан оғир хўрсиниб гапирарди кампир, — наздимда ўша айтадиган оғзига талқон солиб олган. Ўзини юз алпозга солади нуқул. Тайинли бир нима деса қулоғини кесадиган.

— Ким экан у?

— У... ўша сизни ўғлингиз, Исоқжон ака, бошқа ҳеч киммас, худди ўша.

Чол ялт этиб қаради унга. Ишонқирамай сўради:

— Менинг ўғлим?

— Ҳа, Иван ўғлингиз. Бу ўшанга тегишли иш.

— Қаёқдан... Аниқ биласанми шуни?

— У билан учрашганим бор. Ўзи оғзидан айтди. «Қизингнинг иши терговда», деди. Локин тергови қаёқда, оқибати нима кечди, лом-мим дейишдан бош тортгани-тортган.

Кампир уйини тинтув қилиб, бор бисотини олиб чиқиб кетганларигача гапириб берди.

Исай Владимирович мулзам тортди. Муштипар она олдида ўгли учун ўзини гуноҳкордай ҳис қилди. Ҳа, Иваннинг қўлидан бунақа иш келишини яхши билади. Шунақа қилмишлари важидан неча марта қаттиқ қўйиб берган ҳам. Кўп ноўрин, ноҳақ ишларга қўл урганини ҳам сезар, ўт билан ўйнашгандай ишлар қилаётганини биларди-ю, аммо Мафтунага боғлиқ бу ҳодисада қўли борлигини билмасди, тасаввур ҳам қилмасди ҳатто. «Элга бемехр, беоқибатлигинг бошингга етмаса эди, шунинг учун бу ишдан кет, у ер сенинг ўрнингмас, яхшиси вазифангдан воз кеч, десам кимга айтяпсан демадинг-а, багтол! — дея ичидан ғазаби қайнаб, пешонасигача тер босди, — дардисар одамнинг қилмиши ҳам дардисар. Бўйдан берди санга, савлатдан берди, аммо тариқча ақл бермаганига куяман»...

У қандай бўлмасин кампирга ёрдам қилишга аҳд этди. Лекин қандай? Ўгли туманда ҳозир. У келгунча яна кампирнинг ҳоли не кечишини худо билади. Қизининг дарагини қанча эрта билса, шунча тез кўнгли тинчийди, овунч топади. Шундоқ ҳам бедараклик эзиб қўйибди уни.

— Мария! — дея чақирди ошхонада куйманиб юрган келинини. Аёл чаққон кириб келди, — телефон дафтарчани топ. Телефонниям бу ёққа олиб кириб бер!

Мария елиб-югуриб, қайнотасининг буйруғини ба- жарди.

— Алло! — деди телефон рақамини териб, — менга қара, полковник, — у вилоят милиция бошлиғига мурожаат қилаётган эди, — мени танидингми? Ман вилоят фирқа қўмитасининг иккинчи котиби Иван Исаевич Талмачевнинг отаси бўламан. Менга қара, деяпман. Сенинг онанг борми? Онанг борми деяпман? Ҳа, вафот қилганми, унда худо раҳмат қилсин. Энди ўша онангнинг арвоҳи ҳурмати бир бечора аёлниг онасига ёрдам қил. Ҳа, бунинг хосияти яхши бўлади, савобга қоласан. Мабодо қўлингдан келса-ю ёрдам қилмасанг — гуноҳга ботасан. Ҳа, менинг гапимда жон бор. Хўш, гап бундай, полковник, ҳозир олдинга бориб дархаша кўтармасимдан телефон орқали тўғри- сини айт. Фирқа қўмитасининг мафкура бўйича собиқ котибасини қаерда ушлаб турибсан? Нима учун уч ойдан бери оиласига дарагини айтмадинглар? Қайси қонунда бор бу? Ҳой, полковник, манга қара, мен

уруш фахрийсимаан. Салкам қахрамонман... Салкам қахрамонман, деяпман, қулоғингга том битганми, нима бало? Хўп, хўп, кўп бидирлавермай манга қулоқ сол, марказкўминггача бориб, устингдан шикоят қиламан, полковниклик унвонингдан маҳрум бўласан кейин. Урушда қон кечиб келганнинг гапи ҳамма ерда инобатга олинадиган замон ҳозир. Ҳа, Масковинггача бораман. Генералний прокурорингга учраб, ноқонуний кирдикорларингни очиб ташласам мендан домангир бўлиб юрмаларинг, хўпми? Нима-нима? Қанақа сиёсий масала? Унда ўша бошқарманинг телефонини бер! Кўрқма, сени айтди демайман.

У қўлига қалам олиб, телефон дафтарига янги рақамлар ёзди-да, яна қўнғироқ қилишга тутинди.

— Ассалому алайкум, Рўзи Музаффарович! — ўзбекчалаб силлиқ-сиполик билан гап бошлади у, кўзини муғамбирона қисиб қўйиб. — Камнамо, кам дийдор? Нима гап, пом чиқмовдик шекил? Иш одамнинг жонимас-ку? Илгаригиндай бот-бот қадам ранжида қилиб турсангиз бошимиз кўкка етарди. Ҳадеб иш деб, жонга жабр қилавериш қахрамонликка кирмайди, азизим! Ҳа, иш топиладиган нарса. Йўғ-е, йўғ-е, бизда нима тоншириқ бўларди сизга, шунчаки овозларини бир эшитиб қўйгим келди-да, Кечирасиз, гапни чўзмай, бир савол сўрамоқчийдим. Бу... котиба қизимиз Мафтуна Солиҳовнанинг иши нима бўлган?.. Билмайман дейсизми? Йўғ-е, сиз билмайдиган бирон нима борми вилоятда. Ҳаммасидан бохабарсиз, деб билардим. Э, ҳа, тушиндим, бу сир денг? Унда жуда-жуда тўғри қиласиз, қасамни бузиш Ватанни сотиш билан баробар. Шундай бўлиши керак, ҳа, балли, балли. Демак, Иван Исаевичнинг шахсан ўзларига мурожаат қилишни маслаҳат берасизда, а? Хўп-хўп, айтганингизни қиламан. Партия — бизнинг онгимиз, фахримиз, виждонимиз! Ҳе, йўқ, сизга эслатмоқчимасман. Шунақа шиор бор — тилга келиб қолди. Гапий-да...

У гўшакни ўрнига қўйиб, Комилабонуга тикилди.

— Сен уйингга боравер, Бону, — деди кейин хаёлчанлик билан, — мен бу муаммонинг тагига етмай қўймайман. Қизинг билан яқин ўртада юз кўришасан, гапимга ишонавер!

Комилабону севинганидан хўрлиги келиб, йиғлаб юборди. Чолнинг эгнидаги уринганроқ пинджагининг барини олиб, кўзига суртди.

— Вой, нафасингиздан айланай, Исоқжон ака, шунақа яхши гаплар ҳам боракан-ку дунёда! Дунё тургунча туринг илоё, невараларингизнинг хузуруни кўринг.

— Бўлди, бўлди, мен сенга ҳизир буваמידим. Қўй, ўзингни уринтирма. Эрта-индингача сабр қилиб турсанг, ўзим хабарини етказаман. — Шундай деди-ю, даҳлизга чиқиб келинига мурожаат қилди, — холодилнигингда ниманг бор, Мария?

Келини ҳам тўғрисини айтишни маъқул кўрди:

— Кечаги олиб келинган бир бўлак лаҳм гўшт бор, колбаса, икки килоча пишлоқ.

— Колбасанг, пишлоқингни қўй-да, гўштни бир қоғозга ўраб, халтага сол. Биз гўштсиз қолмаймиз. Эринг қушхонага қўнғироқ қилса, сўйилган қўйлар ўз оёғи билан кириб келаверади.

Орадан ўн дақиқа ўтар-ўтмас хийла оғиргина тўр халтани Комилабонунинг қўлига тутқазди.

— Вой, буниси нимаси, Исоқ ака, гўштсиз жа ўлар ҳолатдамасдирмиз?

— Невараларингга озроқ насиба. Бирон нарсага зориқсанг неварангни, қизингними физиллат олдимга. Шунақа маҳалда ҳолингга кор келмасам, дўстим Солиҳвойнинг арвоҳи олдида нима деган одам бўлдим!

Комилабону алқай-алқай йўлга тушди. Уйига кириб келган маҳал терлаб-пишиб кетган эди. Бу ерда яна бошқа нохуш хабар кутиб турарди уни.

Остонада йиғидан кўзлари қипқизарган икки қизалоқ кутиб олди.

— Вой, мактабга бормадингларми, болаларим?

— Отамни олиб кетишди, — деди ўпкасини тутолмаган Шамсия.

— Маъсума опам бирга кетдилар, — унинг гапини тўлдирди Зиёда, — қайтиб келгунимча уйда бўлиб туринглар, деб тайинладилар.

Комилабонунинг қўлидан тўр халтаси тушиб, бўшашган бир қиёфада сўради:

— Қаёққа?.. Ким олиб кетди?

Зиёда хўнграб юборди. Унинг ўрнига Шамсия жавоб қилди:

— Шифохонага. Эрталаб сиз кетгандан кейин отам «Мазам йўқроқ, «Тез ёрдам» чақиринглар», дедилар. Тезда телефон қилдик. «Тез ёрдам» ўн дақиқада етиб келди. Дўхтур «шифохонага ётқизмасак бўлмайди»,

деб туриб олди. Опам бирга бораман, деб отам билан ёнма-ён машинага чиқиб олдилар.

— Қанақа шифохоналигини айтишмадими?

— Айтишди... анави... рухий касалликларни тузатадиган жойга, дейишди.

— Вой, шўрим, — турган ерига ўтириб қолди Комилабону, — жиннихонагами?..

ЎН БИРИНЧИ БОБ

Мафтуна камерага қайтгач рашк, алам унинг бўғзидан бўғиб, тинчлик бермай қўйди. Эри кўз олдига келиб, муғомбирона тиржайиб, мазах қилаётганга ўхшарди.

— Имонсиз! — деб юборди у беихтиёр. Сўнг ўзини ўзи таҳқирлашга ўтди, — ғирт аҳмоқ экансан, нимасига ишонгандинг! Ана оқибати: Юзингга куя чаплаб қўйди... Эркаларнинг ҳаммасига ҳам ишонавермаслик керак, деганларида, кулардинг нуқул. Мана, яна кулиб кўр-чи... Шундайликка шундайку-я, унда кимга ишониш керак бўлмасам? Наҳотки дунё алдамчилик, ғирромликдан иборат фақат? Ё, парвардигор, (умрида биринчи бор парвардигорни эсга олиши эди унинг) оҳимни кимга айтмай, мени тингловчи борми бу дунёда, ё сув уриб кетганми ҳаммасини? Инсоф, диёнат, деган нарсалар барҳам еганми паққос? Унда борлиқ нечун яралган, шу қуёш, шу ғир айланиб турган куррайи замин... Одиллик, шарм-ҳаё — ҳамма-ҳаммасининг устига кул тортиб, алвидо дейишга муддат етганмикин ё? Фафлат уйқисидамидим шунча йил, шунча замон?

Алам ниҳоятда бўғиб келарди. Ниҳ қоронғу, фақирона кулба ичида ўтказаетган умри, бемаъни терговлар, адолатсиз айбсйтишлар ҳам эрининг хоинлиги олдида ҳеч гап бўлмай қолди. Инсоҳ ҳар қандай машаққатга чидаши мумкин, лекин ишонган одамнинг лабингга кесак суртиб қўйса, озори енгил бўлмас экан. Шунинг учун айтадиларда: душманингни қиличидан кўра дўстингни бир тарсакиси оғирроқ, деб.

Шундай фикрлар исканжасидан бир неча кунгача кутилолмади у. Юрагини фақат нуқра янглиғ биргина нур хиёл ёритиб турарди. Фотима милиция ваъда қилган қоғоз ва ручкасини олиб келиб берди. Хат ёзиб, унинг ўзи орқали уйига жўнатди Мафтуна. Уйдан хат олади, эрининг қилмишлари рост бўлса, хабар топади.

Шунинг учун Фотима милициянинг кириб келишини интизор кутади. Кун эмас, соат, дақиқа санаб кутади.

Илгари ҳадеганда эшикни ғийқиллатиб кириб келадиган одам энди ўчакишаётгандай дараксиз.

Ҳа, милиция ходимасининг дўстона ҳиммати далда бермоқда. Авваллари кўргани кўзи йўқ эди уни. Яқин бир ойдирки, келса, худди жигаргўшасини кўргандай севиниб, очиқ кўнгилик билан кутиб олади. Бирон янгилик айтирмакин, деб оғзига маҳтал. Айниқса, терговдан хориб-чарчаб чиққан пайтлар бирдан-бир кимса, юрагини очувчи, андак дардини айтса, эшитувчи ҳам шу аёл бўлиб қолган. Ҳар қараганда Мафтунанинг ҳолига қайғудош, қисматига ачиниш билдираётганга ўхшайверади. Ожиз вазиятни бошдан кечираётган одам учун озгинагина тасалли ҳам бахт ваъдасидай оромбахшдир.

— Ўзингиз тўғрингизда гапириб беринг, — деб қолди бир куни уни мулоқотга тортмоқ бўлиб.

Фотима қовоғини очмай тўнғилади:

— Нима қиласан юрагимга қўл солиб, ўзингнинг хасратинг каммиди?

Лекин бу тўнғиллашда кишига қаттиқ ботмайдиган шарпа ва шафқат аломати намоён.

— Бир илож қилиб пенсиямга етиб олай, кейин елкамни чуқури кўрсин бу ерни.

— Менга ўхшаганларнинг кўпини кўргандирсиз бу ерда?

— Қайдам. Санаб юрганмасман. Бу ҳужрага нуқул сиёсий маҳбуслар тушгуч. Узоқ ушлаб турилмайди. Уч тўрт кун, нари борса, бир ҳафта. Сен ҳам ўшанақалардандирсан десам, нечук бунчалик узоқ тутиб қолишганига ҳайронман. Афтидан муҳим маълумотнинг тагига етишмоқчи-ю қаттиққўллигинг вазидан муродлари ҳосил топмаётир. Шунданмикинки, жиғи-бийрон иккови. Қўйиб берсанг, ҳозироқ тақдирингни ҳал қилиб қутилиша қолишса. Шуни билиб, ўжарлигинг ўз бошинга бало бўлмасин, деб қўяман. Айтдим-қўйдим, тагин ўзинг биласан. Бас, меъдан гап сўрама бошқа. Маҳбуслар билан вақирлашиш ман қилинган.

У гапини тугатар-тугатмас, камера эшиги устидаги чироқ ёниб-ўчиб, «ғарр-ғарр» қилгандаги ёқимсиз овоз эшитила бошлади. Фотима югуриб чиқиб, йўлакдаги телефон гўшагини кўтарди.

— Сўроққа! — деди у қайтиб кириб.

Бу сафарги тергов ҳаддан ташқари узоқ чўзилди. Мафтуна ҳар галгидай биронта одамнинг устидан тухмат қилиш, биронтасининг жиноятига гувоҳлик беришдан бош тортди. Терговчилар авваллари масалага жуда эҳтиётлик билан, ўсмоқчилаброқ ёндашиш орқали иш кўришаётган бўлишса, энди очиқчасига, буйруқ тариқа муносабатга ўтиб, уни мажбур қилишга уринардилар. Вилоят фирқа кўмитасининг ҳозирги саркотибини ҳам порахўрликда айбловчи ёзма гувоҳлик беришини талаб қилишди. Демак, уни ҳам томирига бола уриш пайти етган. Иван Исаевичнинг гуруҳига нимаси биландир ёқмай қолган у. Ёхуд хуфияки фаолиятларига ҳалал бераётгани учунмикин? Ҳарқалай, ўртадан улоқтириб ташлашга киришишган шекилли:

Мафтуна тергов материалларига ишониб, айримларнинг устидан газетага ёзиб юргани учун пушаймон ея бошлади. Бари фирромликларнинг боисига энди тушуниб етди. «Тентак эканман», дея койиди ўзини. Шунинг учун қайтадан кимларнингдир юзига қора суркашни истамасди.

Терговчилар унинг қайсарлигидан қанчалар асабийлашиб, жазавалари тутмасин Мафтунанинг вужудида шунчалик гурур, кўзларида эса разолатга қарши ғазаб ўти чақнарди. Депутатлик ҳуқуқини паймол қилганликлари учун ҳали жавоб беришларини ҳам эслатиб ўтади доим.

— Наҳотки, тушинмасанг, — деди хуноби ошган Тигирян, — ҳаммаси қонун асосида ҳал бўлган. Биз шунга эришганмиз. Вилоят раҳбарияти биз нима десак, бажаришга мажбур. Чунки ўзларининг бошларига кулфат тушишидан чўчийдилар.

— Ахир бу зўравонлик сиёсати-ку?

— Йўқ, бу мамлакатни талон-тарож қилувчилар мафиясидан тозалаш сиёсати! Юзлаб ана шундай жиноятчилик уясини фош қилишга эришдик. Эшитяпсанми, юзлаб... Минглаб одамларни қамадик, яна қамаймиз. Улар ичида ўнлаб фирқа котиблари бор. Улар ҳам сенга ўкшаб депутатлик даҳлсизликларини пеш қилиш билан ундан қалқон сингари фойдаланмоқчи бўлишди. Бироқ, номерлари ўтмади, ўтмайди ҳам. Бизнинг айтганимизча бўлди ҳаммаси. Бундан буёнги ишимизга сен ёрдам беришинг керак. Йўқ, десанг, ўзингга қийин. Улар билан бирга Бутир турмасига тушасан, Калима сингари дўзохи жойларга бадарға қиламиз.

Лекин унгача ниқоби йиртилиб улгирмаган шерикларинг, раҳбарларингни фош қилишимизда кўмагинг керак. Буни бажаришга мажбурсан! Мажбур қиламиз!

Бу гаплар қатағон йилларнинг даҳшатини эслатарди. Юзлаб, минглаб давлат арбоблари, илғор зиёлилар жаҳолат қурбони бўлишган ўшанда. Ҳозирги уюшган жиноятчиликка қарши ўт очиш баҳонаси билан ўнгу-терсига қарамай қўлланаётган инсон ҳуқуқини пой-мол қилиш усуллари ўша йиллардаги усуллардан бир зарраси ўзгас. Фақат номи янгича-ю, мазмуни фарқсиз.

Мафтунани аҳволи танг даражага етган алпозда камерасига келтириб ташладилар. Роппа-роса беш соат каравотига қапишиб, қимир этмади у. Фотима милиция раҳми келиб, чой берди.

— Иссиқ-иссиқ ич, мадор бўлади, — деди у ёнига чўк тушиб, — айтганларига хўп десанг нима қиларди. Жонинг текинга келганми ё? Дардга чалиниб, ўлиб-нетиб қолсанг ким куяди санга!

— Бировларга хоинлик қилганимдан кўра ўлганим яхши, — сўнг эсига нимадир келиб, милиция ходимасига савол назари билан тикилди. — Бир илтимос опа, йўқ, деманг, менга ёрдам қилинг. Мана шу бўлаётган қитмирликларни бировнинг имзоси билан ёзиб бераман, редакцияга етказинг.

Фотима кескин рад қилди.

— Маслаҳат бермайман.

— Нима учун?

— Чунки... бу мумкин эмас. Иккинчидан, буларга мушт кўтарганинг бошига қилич бўлиб қайтади. Ана газетада ҳам чиқди, дейлик, оддий фуқаро бошлабсан, дейиши мумкин. Катталар-чи? Уларга тирикчилик зарур. Сени ҳимоя қилиш ўрнига ўзини муҳофазага олади. Мақолангга қўйилган имзонинг эгасини топиб, тухматчи сифатида жазога тортишади. Ўзинг қолиб, унга жавр қилганинг қолади. Эзилиб юрасан тагин. Қўй, бу гапларни миангдан қоқиб ташла. Фотима опанг милицияда ишлаб, кўпни кўрган. О, унинг бошидан нималар ўтмаган-а. Ке, қўй, жағимни очма!

Фотима чиқиб кетишга тараддудланар экан Мафтунани ғам босди. Чунки яна ёлғиз қолиб, жон-жонига теккан диққинафаслик қон-қонига ташна қилиб юборишидан чўчирди. Фотима буни биларди. Шунинг учун тунда яна келишга ваъда берди.

Мафтуна мижжа қоқмай кутди.

— Ҳаммаёқ сув селгандай жим, — деди у келган маҳал, — хўш, мендан нима истайсан? — ёнига ўтирди кейин.

— Ўзингиз тўғрингизда айтиб беринг, дегандим. Батафсилроқ ҳикоянгизни эшитгим келади.

— Нимам қизиқтиради сени? Ҳамма қатори одамман-да. Тагин сан билан лақиллашганимни биров билса, онамни учқўрғондан кўраман-а! Қамоқнинг қонунқоидаларини бузиш — жиноят.

— Жон опа, бир пас ўтиринг. Гаплашайлик. Терговчиларнинг дўқ-пўписасидан ўлар ҳолатга келаман ҳар кун. Яхшиям сиз борсиз...

— Тилёғламаликка ўтмай қўя қол, — унинг сўзини кесди Фотима, — жиним кўтармайди, дегандим-ку санга? Хўп, нимадан бошлай?... Агар билиб қолишсами, пенсиядан тамоман умид узавер, дегин. Хўш, майли, икки шингил эшит бўлмаса: Хўш-ш, отам ҳам милицияда ишларди. Биз онадан Фотима-Зухро туғилгандик. Синглим икки ёшга тўлмай қазо қилади. Мен эрка ўсдим. Ўлгидай инжиқ эдим. Отамнинг этагига ёпишиб, қаяққа борса, бирга олиб кетасиз, деб хархаша кўтараверардим. Локин отам аристонлар билан шуғуллангани учун манга камдан-кам вақт тошарди. Болалигимда аристон деган сўз қулоғимга яхши эшитилиб, тез ўшанақага олиб борасиз, дердим. Отам аристон нималигини тушинтиришга уринди. Улар ҳақида ҳикоя бошлаб, қисмати нима билан тугашини гапириб берарди. Шулардан баъзилари эсимда. Кимни ҳибсга олиш зарур бўлса, ордер билан уйига бориб, бўйнига жиноят қўйилганни олдига солиб кетаверар экан. У НКВДга тошпирганларнинг аксарияти куни битиб, уйига қайтиб келмас экан. Отамнинг бир-иккита улфатлари бўлиб, бўш вақт топишди аҳён-аҳён чойхонада йиғилишиб шакарғуфторлик қилишаркан. Баъзида шакарғуфторлик ҳам юрагига сиғмай қоларкан унинг. Бунақа маҳалда тумтайиб юраверар экан, гап сўрасанг, жавоб бериш ўрнига силтаб, жеркиб ташлайвераркан. Мен отамнинг виждонли одамлигига ишонардим, фахрланардим. Бировларнинг хонадонига ҳа деганда бостириб киравергани, ҳар кимнинг елкасидан тўшпонча ўқталиб пиёда физиллатганча кетавериши жонига тегар, ўз ишидан нолиб қоларди. Мен «шу ишдан бўшаб, бошқа вазифага ўтиб кета қолмайсизми?» деб маслаҳат берардим. У жавоб бериш ўрнига нуқул уҳ тортарди. Кейин билсам, отам саводсиз, ўша ишидан бошқа-

сига ярамас экан. Бир куни онамга ҳасрат қилиб, юрагини очаётгани устига кириб қолдим: «Атрофда бўлаётган воқеалардан хабаринг йўқ, хотин, — дерди у, ниҳоятда эзилиб, — ҳозир биров бировни қамамай туролмайди. Қамамаса ўзи қамаладиган замон. Манави гапга пул бер. Бирда қўлимга ордер тутқазиб, Алиаҳмедов деганни аристон қилиб кел, дейишди. Бориб, унга сиз аристонсиз, дедим. Алиаҳмедов апил-тапил кийиниб, олдимга тушди. Болалари чирқиллаб қолди. Уни НКВДга топширдим. Билсам, Наби Алиаҳмедов ўрнига укаси Раҳмон Алиаҳмедовни олиб борган эканман. Энди тоза кулги бўларканманда, деб ўйлагандим. Қайда дейсан. Ҳеч ким пинагини бузмади. Мен хижолатда қолдим. Зўраки аристонимдан узр сўрадим. У бир ғалати қараш қилди-да, терс ўтрилиб олди. Сабаби бор экан: хато иш қилинганини билган «аристон» энди кетаверайми, деб ўрнидан турган экан, елкасидан босиб, қайта ўтирғизиб қўйишибди. «Янглиш ўтибди, деб жавоб берсак, ташкилотимизнинг обрўси неча пулга тушади, бизга келганлар қайтиб кетмайди. Қўлга олинибсизми, энди тура-турасиз», дейишибди. Шунини эшитиб, ёқамни ушлаб қолдим. Орага тушганим билан манам гапим бир чақа. Нафасим ичимда. Шундан тўрт кун ўтиб, акаси Наби Алиаҳмедов ҳам қўлга олинди. Энди укасини бўшагишар, деб ўйлагандим. Қаёқда. Икковига ҳам ўн беш йилдан беришди. Эҳ, хом калла, деб ўзимни-ўзим ражийман, ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ, битта бегуноҳ мусулмон бандасининг умрига завола бўлдинг-а, деб пешонамга муштлайман».

Отамнинг ҳикоясини эшитган онам катталарга ёзинг, деб маслаҳат берди. «Шундоқ-шундоқ, инсофсизликка йўл қўйилди, ундан кўра шу хатойим учун мани жазоланглар, денг», деди. Отам: «Э-э, ким манам ёзганларимни инобатга оларди? Қайтага иввогарга чиқариб қўйишади. Ҳукуматнинг ишига зид келиб бўладими бу замонда? Ё эрингниям умри қамоқда ўтишини истайсанми? Бунақа қалтис ишлардан нарироқ юрган маъқул», деб жавоб қилди.

Фотима милиция ҳикоясининг шу ерига келганда сукутга толди. Мафтуна эса совуқ қота бошлаган елкаларини иситиш учун қизғиш жун адёлга ўралиб олди. Фотима милиция ким билан, қаерда ўтирганини паққос унутиб қўйди шекилли, яна гапга тушиб кетди:

— Битта аристонни олиб кетаётган маҳал йўлда Турди бақалоқ учраб қолибди. Отамнинг ҳаммаҳалла

шунақа дўсти бор эди. «Ҳой, тезроқ қайтасанми, бугун чойхонада ош» депти. «Манавини эгасига топшираману қайтаман», деб жавоб қилибди отам. Турди бақалоқ; «Унда ман ҳам борақолай, бирга тезроқ қайтамыз, ошгача вақт бор-ку» деб эргашибди.

Уччовлон НКВДга кириб келган маҳал аристон билан бирга Турди бақалоқни ҳам қамашибди. «Ахир буниси маним дўстим, шунчаки бирга келди, ман билан келган, ҳозир бирга қайтишимиз керак», деб отам худонинг зорини қилибди. Қани қулоқ солишса. «Вой худо, бу ўта ёввойилик-ку» деб ёқа ушлармиш отам. Турди бақалоқ ўз оёғи билан келиб, ўзи тузоққа илиниб ўтирса-я. Кейин маълум бўлишича НКВД ходимлари тузган режа бўйича битта одам етмай турган экан. Турди бақалоқнинг келиши улар учун айни муддао бўлган экан. Шу-шу отам ишидан ҳафсаласи совиб, индамас бўлиб олади. Уйдан тонгда кетиб, тунни ярим қилиб қайтадиган бўлади. Кимларгадир арз-дод ёздиреди, қаёқларгадир юбореди. Аммо омади юришмайди ҳеч. Ёзганлари эса ўзининг бошига етади. Қамайдилар. Оғир дардга чалиниб, турмадалигида жон беради отам. Ў-ў, ўша пайтлар қанчалар тугёнга келганимни билсанг эдинг. Милиция маҳкамаси қолмади, турмаси-ю, НКВДси қолмади мен бормаган. Тўс-тўполон кўтардим. Эшиқдан ҳайдашса, деразадан ошиб тушаман, туйнук тешаман. Отамни топиб бер, уни ўлдирганлар жазосини тортсин, деб талаб қиламан. Қамаб қўямиз, деб кўрқитишади, кўчага улоқтиришади, судраб-суриб уйимга элтиб қўйишади. Тагин келаман. Яна хархаша. Бир куни милиция маҳкамаси деразасини чилпарчин қилдим. Тутиб олишди. Безорилигим учун қамаб қўйишди. Берган овқатларини емай, очлик эълон қилдим. Балоғатга етмаган норасидалигимни инобатга олиб, озод қилишди. Уйга келсам онам йўқ. Менинг дардимда куйиб, оламдан ўтибди. Ўзим аллақандай дардга чалиниб, касалхонага тушдим. Сочларимни олиб ташлашди. Ўғил болага ўхшадим-қолдим. Ўшангачаям биров мени қиз бола санамасди. Хуллас, уч ой деганда тузалиб чиқдим. Фамгузорим йўқ, кўнгил сўрайдиганим йўқ, кимсасиз ҳувулаб қолган уйда ёлғиз тургим келмади. Яна НКВДсига бордим. Арз-дод ёздим. Улардан лом-мим чиқмади. Барибир бўш келмадим. Шикоят ёзмаган жойим қолмади. Қараки, тинмай қоқилган эшик албатта очилади, деганларидай менга ҳам қулоқ солувчилар топилди.

Отам ва унга ўхшаганлар тўғри жазо олишганмиди-йўқмилиги устидан текшир-текшир бошланиб кетди. Уч ярим ой деганда отамнинг ҳақиқий жафокашлиги, ҳалолу пок ходим бўлганлиги аниқланиб, тамом оқланганини айтдилар. Менга эса нафақа тайинлашди. Ҳақиқат бор экан-ку, дейман. Кейин кўп нарсаларнинг тагига етдим. Кўзим мошдай очилди. Билсам, ўша пайтлар тиниқ сувни лойлатаётганлар бизнинг халқ милициямизга алоқаси йўқ, алақандай келгинди ун-сурлар экан. Улар органларимизга жойлашиб олиб, халқ билан халқ ҳимоячилари ўртасида атайи совуқчилик таратиш, низо чиқаришни ўз оқдиларига мақсад қилиб қўйган эканлар. Муддат етиб барининг башараси очиб ташланди. Милиция ташкилотларимиз ишбузуқилардан тозаланди чамамда. Ҳа, бора-бора қонун ҳимоячилари ичида жасур ва адолатпарварлар кўплигига ишондим. Ўшаларга ўхшагим келди. Бироқ ёшим тўғри келмай милиционерликка олишмади. Мен ҳам уларнинг эшиги тагидан кетмадим. Охири фаррошликка олишди. Бўш вақтимда унинг-бунинг кирини ювиш, чой дамлаб бериш билан бир сўм, ярим сўм чойчақа ҳам ишлайман. Ишқилиб, умрим бир нави ўта бошлади. Одам ҳаммасига кўникаркан. Мен ҳам кўникдим. Шу ташкилотда кўп қолиб кетдим. Милиция ходимларига қўшилиб, у хил-бу хил ўқишларга қатнашдим. Форма беришди. Мана шу хизматга ўтказишди. Энди нимасини айтай... Барча баробар тинч ўз бурчимни адо этиб юргандим. Яна ўшанақа сувни атайи лойлатиш замони қайтиб келдими-билмайман. Худди аввалгидай ичимизга бузғунчилар аралашиб қолди чамамда. Билиб қўй, бу бўладиган ишларга бизнинг ҳеч қандай алоқамиз йўқ. Фақат буйруққа итоат этаяпмиз холос. Фақат анави Марказдан келган нафси бузуқ, кўнгли эгри бедаволар бош-қош бўлиб ҳаммаёқнинг алфов-долфовини чиқариш пайидага ўхшайди. Омма ўртасида ўзаро «десантчилар» деб аталмиш гуруҳларнинг қўли баланд бугунча. Аммо уларнинг кирдикорлари кўпга чўзилмас, деб ўйлайман. Сабр қил. Мен эсам... Пенсиямга бор-йўғи уч ой қолган. Кейин нима қилишимни ўзим биламан!

— Бола-чақа қилмаганмисиз?

Фотима лабини буриб, кулиб қўйди.

— Қайдан бола-чақа қиламан? Эркаклар ичида юраверсанг, эркаклашиб кетаркансан-ку. Аслида кимлигимни ҳам унитиб қўйганман.

Мафтуна илжайди.

— Шу ердаги умрим мобайнида яхшиниям кўп кўрдим, ёммонниям, — давом этди Фотима, — гуноҳкорларниям, бегуноҳларниям. Бир қарашда билиб оламан қанақа-қанақамаслигини. Саниям юз-кўзинг айтиб турибди — ёмон одаммасан. Шунинг учун отамлашаётганим... Нима қилайликки асли замон шунақа бўлса! Ҳақиқат бир куни барибир енгади. Сабртоқат қил. Бошқа иложинг ҳам йўқ. Сабр қил...

Фотима чиқиб кетгандан кейин Мафтуна унинг гаплари таъсирида узоқ ўйланиб ўтирди. «Асли замон шунақа бўлса», дея такрорлади унинг сўзларини. «Дунёнинг лаззатидан кўра ташвишлари кўп экан», дея кўшимча қилди яна ўзи.

Худди шу куни Фотима ваъда қилган қоғоз ва ручкани ҳам олиб келиб берди. Қоғознинг бир қисмини икки буклаб, хотира дафтар ясади. Иккинчи қисмини хат ёзиш учун яширди. Ёзиб берган хатни Фотима унинг уйига етказишни ўз зиммасига олди.

...Мана орадан икки кун ўтди. Ўтган куни олиб бориб берган бўлса, бугун жавоб келиши керак. Лекин хат у ёқда турсин, Фотиманинг ўзидан дарак йўқ. Мафтуна илҳақ бўлиб кутади. Кўз олдига хатини ўқиётган қизалоқлари, хатни кўзларига суртиб ёш тўкаётган онаси келди. Синглиси, эри... Шамсия билан Зиёданинг чувур-чувирини эшитаётгандай бўлди. Бехитиёр илжайди. Овунч топди...

— Сенга айтаман, — деди ясама пўписа оҳангида Фотима, — қулоғингга том битганми? Сўроққа!

Мафтуна хаёлга берилиб, Фотиманинг эшик очиб кирганини ҳам, гапини ҳам пайқамай қолибди. Ҳар сафар «сўроққа» деган сўзни эшитибоқ бир сакраб тушар, кўнгли хира тортар эди. Бу сафар ундай бўлмади. Руҳи кундай ёришди қайтага. Ўрнидан чаққон туриб, сочларини тартибга солди-ю, умидвор кўзларини Фотимадан узмади.

— Бўрими, тулки? — сўради ниҳоят.

Фотима унинг сўз ўйинига эътибор бермаётгандай такрорлади:

— Сўроққа!

Мафтуна байрамга ошиққан ёш қизалоқ сингари ич-ичидан севиниб, илдам унинг олдига тушди.

Ҳақиқатдан ҳам Мафтунанинг хати етиб борган уй чинакам байрам тусини олган эди. Қандайдир нотаниш аёл хатни топширар экан, жавоби билан бирга

тоза кийим-кечаклар тайёрлаб қўйилишини буюрди. Кечроқ келиб, ўзи олиб кетармиш.

Хатни қайта-қайта ўқишди. Мафтуна тасаввур қилгандай кўзларига суртишди. Йиғлашиб олишди. Маъсума билан қизчалар опаларига кийим-кечакдан ташқари яна нималар юбориш тўғрисида тортишишди.

Хатдан фақат Мирихлос беҳабар қолди, холос. Чунки у шифохонада. Маъсума поччасини кузатиб борди-ю, докторлардан унинг касали жиддийлигини эшитиб, дили вайрон бўлиб қайтди. Булар тўғрисида опасига ёзиш керакми-йўқми, шуни ўйларди.

ЎН ИККИНЧИ БОБ

Комилабону қизидан олган хатни қўни-қўшнилар-гача кўрсатиб, қувончини бўлишди.

— Исай Владимирович келдилар, — деди Маъсума, бир четдаги халта-хултани кўрсатиб.

— Барака топсин, Исоқ ака, овора бўлиб шунча нарса кўтариб кептиларми? Қачон кетдилар, бирпас ўтиринг демабсан-да?

— Ичкаридалар. Сизни кутиб ўтирибдилар.

— Вой, шунақа демайсанми, болам? Қадамларига хасанот, — дея кириб келди кампир, — ассалому алайкум, хуш кепсиз, айланай. Бизни йўқлайдиган ҳеч ким қолмади. Мафтунахон анави ёқдалиги учун баъзи қўшнилар ҳам илгаригиндаймас. Худди касофатимиз юқиб қоладигандай ўзларини четга олишади. Зерикиб қолмадингизми, айланай?

— Йўқ, Маъсумахон гапга солиб, зериктирмади. Дамлаб берган чойини майдалаб ўтирибман.

— Айтгандай, Исоқ ака, суюнчи беринг, Мафтунахондан хат олдик.

— Хабарим бор. — Шундай деди-ю, Исай Владимирович яна ниманидир айтолмай турганини билдириб қўйишдан чўчиди, — кийим-кечак юборибсиз ҳайтовур... — бўшашиб гапирди чол, — саломатлиги жойидамиш, ҳайтовур...

— Ҳа, қайда бўлсаям омон бўлсин, ишқилиб. Ғамгузоримнинг одил худодан бўлак ишонган тоғи қолмади чоғи. Ёзишича, ҳали-бери кутилиб чиқадиганмас. Кўргилик экан, нимаям деймиз. Энг муҳими дарағи топилди-ку, шунга шукр. Эрта ўтиб, индинларга худо насиб қилса, дийдор кўришадиганга ўхшаймиз.

Анави Фотима милицияга инсоф кириб, бир йўлини топишга ваъда қилди. Ўша кийим-кечагини олиб кетгани келган аёлдан эшитдик. Оҳим яратган эгамга етганидан бошим осмонда, айланай.

— Бону, қизинг билан дийдор кўришишни сал кечиктиришга тўғри келади.

Комилабону чўчиб тушди.

— Нимага унақа дейсиз, айланай?

— Қизингни Тошканга олиб кетадиган бўлишибди. Эҳтимолки олиб ҳам кетишгандир.

Комилабону тахта бўлиб қолди.

— Кимдан билдингиз? — Овози қалтираб сўради кампир.

— Ўғлимдан.

— Вой, шўргинам...

Кампир шундай деди-ю, худди қулаб тушадигандай деворни ушлаб қолди.

— Ўзингни қўлга ол, болалар билса, таъсир қилади.

— Оҳ, парвардигори олам, яна қанақа зарба-ю заҳматларинг бор менга атаган? Энди нима қил дейсан?

— Тинчлан, бону, кўз ёши билан дунёни ўзгартириб бўлганда эди... Дийдор кўришишнинг бошқа йўлини топамиз. Атайи шунга келдим-олдингга.

— Бошқа йўлини?.. Айтинг, ўша йўлини. Дунёнинг қайси бурчига бор, десангиз, бораман. Айтинг, айланай сиздан, айтинг...

— Умрингга барака берсин.

Исай Владимирович гапни бошлашга бошлаб қўйиб, яна ўйланиб қолди. Йўлда келаётган маҳал тузган режаси амалга оширса бўладигандай туйилган эди. Ҳозир иккиланиб қолди. Режасини тушунтиришга-ку тушунтирар, амалга ошмай қолса, кампирнинг олдида нима деган одам бўлади? Шу томонларини ўғли билан маслаҳатлашиб, пухталаб олмаганлиги учун ичида қўйинди. Дарвоқе, ундан маънилироқ маслаҳат чиқишига ишониб бўлармиди? Отанинг гапи ўрилга ўтмаса-я? Қачон шундай бўлган? Толмачевлар зотида бунақа тоифаси йўқ эди-ку? Унда кимга ўхшаб ўсди бу? Давр айборми ё? Дарвоқе, даврни айбланиш ҳам инсофдан эмас. У ўсган муҳит айбидир балки?

Ота-бола ташқи кўринишдан бир-бирларига айнан ўхшаб кетардилар: Юмалоқ юз, кўз қарашлари, бурунларининг яссилигигача бир хил. Икковлари ҳам қадрларини тик тутиб, бошларини фоз кўтариб, бўйинларини

бир оз олдинроққа чўзиб юрардилар. Фақат отанинг сочлари оқариб, хиёл чўкиб қолганлигини айтмаса...

Исай Владимирович фронтга жўнар чоғда хотини Анна Сергеевна ҳомиладор эди. У қотмадан келган, бўйдор, шу билан бирга ниҳоятда чиройли, куй-қўшиқни ҳаддан зиёд ёқтирадиган, вақтини доим хушчақчақ ўтказишни яхши кўрадиганлардан эди. Эри кетгандан кейин борди-ю, қайтмаса дунёга келадиган болам билан қандай кун кўраман, деб ғамга чўқди. Ўтган кунларини кўмсади. Бунинг устига ўғли туғилиб, тез-тез касалга чалинаверди, сути келмай қолган она учун овқат етказиб беришни ташвиши тушди. Кун ора докторга югуриш, овқат қидириш жон-жонига тега бошлади. Ана шундай кунларнинг бирида фронтдан қайтиб милиция бўлимида иш бошлаган девқомат, кўзлари ўйнаб турган, ғўлабир одам билан танишиб қолди. У тез-тез келиб жангтоҳ хотираларини айтиб берар, оқшомдан кейин ҳам алламаҳалгача уникида қолиб кетар, юмушларига қарашиш билан жонига аро кирадиган бўлди. Бора-бора бир-бирларига ўрганиб қолишди. Бир кун келмаса аёл ҳам ўзини қўйишга жой тополмай питирлай бошларди. Юраги тўкилиб кетаётганга ўхшайверарди.

Уруш охираб қолганига яқин милиция ходими она юртига кетадиган бўлди. Анна изтиробга тушди. Эридан эса кўпдан хат-хабар йўқ, Тирик бўлса-ку — ана, ҳалок бўлган бўлса-чи? Шу ўй унинг изтиробини баттар кучайтиради. Анави жазмани эса уни боласи билан олиб кетишга тайёр. Шу мақсадини Аннага изҳор қилади ҳатто. Мазкур таклиф айтиш мурдаси бўлади.

Улар кўчиб келган юрт яқингинада фашистлар асоратидан қутқариб олинган эди. Янги жойда бутунлай янги ҳаёт қуришга киришадилар. Уруш тугайди. Бола улғайиб мактабга борадиган бўлади. У ўқишга меҳр қўйганлигидан эмас, вақт ўтиши билан феъл-атвори ўзгарган ўғай отанинг дакки-дашноларини эшитиш жонига текканидан борарди. Ўқинининг эса мазаси йўқ, кўпинча бир-иккита хулқи бузуқ, ўзи тенги болаларга қўшилиб, кунини ўтказарди. Папирос чекишга, қимор ўйинига берилади. Натижада ўғай отасининг қиссасидан пул йўқолиб, вақти-вақти билан тўполон чиқишларга сабаб бўлади. Ҳатто мактабдан ҳам ҳайдалади. Ана шундан сўнг бола тарбиясининг ғамини еб, онанинг чумчуқдай чирқиллашига қарамай тўппа-тўғри етимхонага топширади. Бироқ, у ердаги

тарбиячилар ҳам Иваннинг кирдикорларидан безор бўла бошлайдилар. Бу тўғрида ўғай отага ёзилган шикоят хатларининг кети узилмади.

— Мишиқингнинг одам бўлиши қийин, — деб масалани кўндаланг қўяди арз-додлардан безиган ўғай ота, — улғайса, умри турмада ўтадиганга ўхшайди. Шунинг учун отасига юборайлик, боласининг гамини ўзи есин.

Бу вақт жангда офир ярадорликдан кейин шифохонада ётиб, аранг оёққа турган Исай Владимирович уйига қайтган, хотинининг бевафолик қилганидан куйиб-ёниб, охири ўзини босиб олган эди. Лекин қўни-қўшнилардан ўғли борлигини билгандан кейин оромини йўқотади. Кечалари ухлай олмайди. Бир кўрмоқ ниятида сўроқлаб хат ёзмаган жойи қолмайди. Газетада эълон беради. Анна Сергеевна ҳам, ўғай ота ҳам ана шу эълондан билган эди унинг тириклигини. Аммо нафаслари ичларида эди. Эрининг олдида хижолатдалиги ва яна минг хил мулоҳазаларга борганлиги сабабли Анна на ўзидан дарак бера олади унга ва на ўғлидан.

Мана энди ўғай ота масъулиятдан қутулиш учун ўғлини ўз отасига юборишни таклиф қилмоқда. Она эса ҳам эрининг инжиқликлари, ҳам ўғлининг безориликларига чидолмай офир дардга чалинади. Докторларнинг муолажалари кор қилмай оламдан кўз юмади. Ўлими олдида ўғлининг номига хат ёзиб қолдиради. «Мабодо менга бир нарса бўлса, иложини қилиб Ўзбекистонга бор, — дейилганди хатда, — сўрасанг, билганлар ўз отангни топиб беришади».

Ўғай ота учун ҳам худди шу керак эди.

Иванни самолётга солиб юборади. Бироқ, Иван ўз отасининг ҳузурда уч ойча туриб қайтиб кетади яна. Нимадандир келишмовчилик туғилиб, оралари бузилиб қолган эмиш.

Ўғай ота зўрлик билан уни қайта ўқитишга мажбур бўлади. Ўзи ишлаётган маҳкамага ишга жойлаштиради.

Иван катта бир ташкилотнинг омборида посбонлик қилади. Ундан кейин ўт ўчириш командасига ўтади. Шу йўл билан милиция мактабида ўқиб, қурол-яроғларнинг турли хиллари билан танишади, ўрганади, отиш бўйича машқларда муваффақият қозонади.

Ўқишлар тугагандан кейин эса яна ўт ўчириш командасига қайтиб, бошлиқ бўлиб олади. Фирқага ўтади. Лекин шахсий ҳаётдан мамнун эмасди. Туғилибдики, бири икки бўлмайди, ёруғ дунёнинг лаззатига

қонолмайди. Не машаққат билан топган маошининг ҳар бир сўмини титраб-қақшаб, авайлаб сарфлашнинг охири бормикин, деб ўқинади. Ҳеч қандай заҳмат чекмаса-ю, қўлида жарақ-жарақ пул ўйнаса фақат. Бойлик ортгирса, одамлар унга сажда қилиб, қуюқ мулозаматда бўлсалар, хушомадни ўрнига қўйиб, қуңда бир таъзим-тавозега ошиқсалар — бу дунёнинг жаннатига эришгандай санарди ўзини.

Бот-бот шундай фикрлар бошида гужрон ўйнаб, гаройиб тасаввурларга берилар, қалбининг тўрида эса ўшандай кунларга эришиш умиди йилтиллаб қолар, бироқ шу йилтиллаган қўрни аланга олдиролмаганидан армонда эди. Ниҳоят уни бошланғич фирқа котиблигига сайлайдилар. Амалпарастлик, одамлар устидан ҳукмронлик қилиш учун имконият туғилганидан мамнун бўлиб, ишга киришади. Не иложки бундай сиёсатнинг вақти ўтган эди. Одамлар ҳақ-ҳуқуқларини таниб олганлар. Орада низолар чиқади. Ҳатто кўпчилик ундан қутилишнинг иложини қидира бошлайди. Худди ана шу пайтларга келиб, Ўзбеклар юртида қандайдир жиддий камчиликларга йўл қўйишлар, пахта билан боғлиқ қусурлар очилиб, гўё вазият бўшашиб кетган эди. Шу важдан унинг раҳбариятини янгилаш баҳонаси билан ёрдам сўраб кимларнингдир ташаббусига кўра марказга мурожаат қилинади. Лекин ким ҳам ўзининг яхши кадрини бегона юртга юборишга кўзи қиярди. Қўлида дурустроқ юмуши йўқ, фаолиятсиз шахсларнигина юборишга рози бўлиши мумкин. Шу йўсинда кўплар қатори Иван Исаевич Толмачев ҳам Ўзбекистонга йўл олади. Уни айнан қиндик қони тўкилган вилоятга ташлайдилар. Марказ юборган одамни иззат-икром билан кутиб олиш, эъзозлаш удумда бор азалдан. Каттакон ҳовлили, боғ-роғли болалар боғчаси бўшатилиб, унинг ихтиёрига топширилади. Етти хонадан иборат уй пухта таъмирдан чиқарилиб, энг яхши жиҳозлар билан тўлдирилади, безатилади. Хуллас, барча қулайликлар муҳайё этилган беқиёс маскан гўё ўз эгасини топган эди.

Иван Исаевич отасига ҳам олийҳиммат кўрсатган бўлиб, уни ўз бағрига олди. Унга етти хонадан бирини инъоми-эҳсон қилди.

Туман сафаридан ҳориб келганига қарамай отасидан хабар олмоқ ниятида айнан унинг олдига кирди. Исай Владимирович куни кеча Комилабону билан

сухбатлашиб ўтирган диванга чўзилганча мудармоқда эди. Ёнида чала ўқилган газеталар сочилиб ётар, яқингинада ёзилган дастурхон йиғиштириб улгурилмаган.

Иван Исаевич отам ухляяпти деб ўйлади шекилли, оёқ учида юриб, қайтиб чиқмоқчи бўлувдики, остонага ётар-ётмас отасининг:

— Тўхта! — дегани эшитилди. Ортига қаради. — Ўтир! — Иван Исаевич ажабланган қиёфада диванга келиб ўтирди. — Ишларинг қалай?

— Бир нави. Намунча ишим сени қизиқтириб қолди, илгари ҳеч сўрамасдинг-ку?

— Сени яхшилаб савалаш керак!

Иван Исаевич отасининг кўк томирлари бўртиб турган қўлларига қараб қўйди. «Бу қўлларнинг тасма олиб, савалашга кучи ётармикин», деб ўйлади ўзича.

— Нима айб қилдим савалашга лойиқ?

Исай Владимирович кўкиш кўзларини катта-катта очиб тикилди унга.

— Айбинг шуки... Ҳаддингдан ошиб кетяпсан, бола! Пожарний командага бошлиққина эдинг, холос. Замоннинг зайли билан омадинг юришиб, кимсан обком секретари бўлиб олдинг. Шукр қилиб, виждонан иш-лаш ўрнига ўзингга бино қўйиб юбординг. Аммо омад омонат нарса — бугун бор, эртага йўқ. Шунини унутмансанг бўларди, ўғлим. Хато йўлдан борияпсан, ақлинг борида қайт бу йўлдан. Акс ҳолда бурнинг қонаб қолади.

— Тушинтириброк гапирсанг-чи, нима бало урди сенга, ота?

— Бало мени эмас, сени урган. Яхши-ёмонни фарқига бормаи аралаш-қуралаш қамоққа олиш ҳунарини қачон орттиргандинг? Менинг ўғлим жаллод эмас, одам, деб ўйлагандим.

Иван Исаевичнинг қош-қовоғи осилди. Чиқиб кетмоқчи бўлиб ўрнидан турди.

— Менинг ишларимга аралашма, ота, — такрорлади тик турганча, — ундан кейин қамоққа мен эмас, суд ҳукми билан олинади. Мен суд ҳам эмасман, милиция ҳам. Буни билишинг керак.

— Милиция эмассан, тўғри. Аммо ўша милицияга буйруқ қиладиган — сен. Буни билмайдиган оми деб ўйлама мени. Тўғри, пахта дейсан, ишлаб чиқариш дейсан, ободончилик, иқтисод, тартиб-саришталик, мажлиснинг кўп, йиғининг. Лекин биринчи галда ин-

тўғри ўйламаганинг катта хато. Бу хатойинг бошингга бало бўлади. Халққа жабр қиялпсан. Ҳўдакларни она-сидан, отасидан айириб, тирик етим қиялпсан. Бундан кимга фойдаю кимга зиён? Эртага мениям қаматарсан балки, навбатим кеп қолдими?

— Алжирама, ота, — Иван Исаевич яна ўтирди, — сени нимага қамарканман?

— Уларни-чи?

— Улар жиноят қилишган.

— Аёллар ҳамми?

— Ҳаммаси, ҳаммаси! Аёлу эркагу қари, ёш... Бутун юртни сигирдай соғиб ичаётганларини кўриб, билиб, индамаслигим керакми? Мамлакатни хонавайрон қилишларига тамошобин бўлиб туравер, демоқчимисан ё?

— Бас! Ичи қоранинг кўзига ҳамма нарса қопқора бўлиб кўринади. Бир-иккитаси бўлса бордир. Аммо ҳаммаси деб, гуноҳга ботишингни ўйламайпсан. Ожи-за бир аёлнинг қўлидан юртни хонавайрон қилиш келишлигига ишонмайман. Адашма!

— Қайси аёл тўғрисида гапираётганингни сезиб турибман. Унинг жинояти катта. Пора олган, пора берганлигини тергов аниқлаган. Яқинда суд бўлади, қилмишига яраша жазо олади у. Қонун хотинга ҳам, эркакка ҳам бир хил. Буни тушунмасанг, нима қилардинг сиёсий ишларга бурнингни тикиб?

Исай Владимирович шердай ўкириб юборди:

— Ҳали сан тушунадигану, бизлар тушунмасликка чиқдикми? Хотиржам бўл, оддий халқ ҳамма нарсага тушинади. Барини тарозуга солиб кўради. Қаёғи енгилу қаёғи оғир. Ана шунга қараб иш тутади. Сенларга ўхшаб, орқа-олдига қарамасданмас. Ноҳақлик олдида у сенлардан кўра бешафқат, бешафқатлиги эса тўфонча бор. Халқ тўлқинига қарши юрсанг, ғарқ бўласан, чирпирак қилиб, гирдобига тортиб кетади. Ўт билан ўйнашиб бўлмайди, ўғлим!

Отасининг қизишиб бораётганини кўрган Иван Исаевич ўзини оғир тутишни маъқул кўрди.

— Ота, мендан бекорга ранжияпсан. Ҳар ким ўз бурчини бажаряпти бу юртда. Ножўя ишлар учун ҳукм чиқариб, жазо берувчилар бошқа, менинг бурчим бошқа.

— Беҳуда гап! Мен ҳам газета ўқийман, телевизор кўраман. Сенга ўхшаганлар арш-аълога чиқиб олиб, пастдагиларни назар-писанд қилмай кўйганла-

рига ақлим етади. Кўпга тош отаётганингга ҳам. Ана шу кўплар ичида мен ҳам борман. Модамики, уларга жабр қилишни ихтиёр этибсанми, улар билан мениям қама, жазо бер. Аксинча эл олдида бош кўтариб юролмаيمان, ана, фалончи жаллоднинг отаси, деб кўллари билан ниқтаб кўрсатишларига чи-долмайман!

— Мени ҳақорат қиляпсан, ота, жабринг нимаси, жаллод деганинг нимаси? Нимани ҳиди келяпти бу гапларингдан? Ё сен ҳам ўшалар билан бирга тил бириктириб, менга қарши чиқмоқчимисан? Мунча донолигингни пеш қилавермасанг? Бир-иккитаси қамалса, қамалибди-да, сенга нима!?

Исай Владимирович бир ирғиб тушгандай бўлди-ю, унга ўшқирди:

— Оғзингни юм, баттол! Қанақасига тилинг борди шунақа дейишга? Бир-иккитаси қамалса-я... Ҳўкизининг шохига урсанг — туёғи зирқирайди. Мен шу ерда туғилдим, шу ерда ўсдим, шу халқ билан ҳамжиҳат яшаб, бирга топганимни баҳам кўрдим. У бир дарахт бўлса, мен шу дарахтнинг япроғиман. Бирон шохи лат еса, менинг ҳам лат еганим, иддизига заҳа етса, менинг нобуд бўлганим. Кеча туғилган бола сен нимани билардинг? Нима кўрдинг ҳали дунёга келиб? Ҳеч нима! На ночорлик заҳматини чеқдинг, на турмушнинг азобини. Бари осонгина кўчди сенларга: емиш-ичмиш, кийим-кечагинггача бут, тагингда ват-ват машина, тобе бирон корхонангга телефон қоқсанг, истаган нарсанг муҳайё. Оддий инсон тақдири иккинчи даражали сенга. Мафтунадай бир ожизага кучинг етибди мана. Бу ишинг чумчуққа замбарак отиш билан баробар-ку? Нима хусуматинг бор эди унда?

— Мунча ўша аёлни ҳимоянгга олиб қолдинг, қариндошингни, уруфингниди?

— Уругимдан яқинроқ. Унинг отаси билан жанггоҳда жон олиб, жон берганман. Дўзах олови ичидан бирга чиққанмиз. Энг оғир дамларни бирга кечирганмиз. Бундай одамлар дўстгина эмас, туғишгандан ҳам яқинроқ. Минг афсус, жангдан келиб, узоқ яшамади. Мен тирикман. Дўстимнинг фарзанди — менинг фарзандим. Шунинг учун ҳимояга олишим табиий. Парвосизликка берилиб, хабарсиз қолдим қисматидан. Дўстимнинг руҳи олдида гуноҳкорман.

— Тергов давом этяпти, — тўнғиллади ўғли, — қандай тугаши номаълум.

— Ишни енгиллатиш ёхуд қутқариб қолишнинг йўлини қилолмайсанми?

— Бу иш менинг ихтиёримдамас. Айтдим-ку тергов давом этаяпти, деб. Тергов тугагач маълум бўлади ҳаммаси.

У сочилиб ётган газеталарни йиғиштириб, ўз хонасига чиқмоқ учун йўл олди.

— Тўхта! — деди яна отаси, — унинг қаерда сўроқ бераётгани ҳол-аҳволи қандайлигини биласанми?

— Қаёқдан билайин, бориб, кўриб келибманмики...

— Мен бориб келаман. Тайинини билиб бер. Онасини етаклаб бориб, кўрсатиб келаман.

— Ҳаракат қилиб кўраман. Аммо мени қистама, қўлимдан келмаса узр.

— Қўлингдан келади. Бу вилоятда сенинг айтганинг айтган, деганинг деган, мени билмайди, дема! Сенга икки кун муҳлат. Айтганимга кўнмасанг бу ишнинг улдасидан ўзим чиқаман. Москвагача бораман, устингдан шикоят қиламан. Нобоп одамни вилоятга бош қилиб юборгансизлар, дейман. Бу хатони тузатиш керак, дейман.

Иван Исаевич зарда билан қўл силтаб, чиқиб кетди. Орадан икки кун ўтгандан кейин яна кирди.

— Бу ердаги тергов тугабди, — деди у қошларини чимириб, — Мафтунани Тошкентга олиб кетишибди. Сенсиз ҳам ғамхўрлик кўрсатадиганлари бор экан-ку? Турма назоратчиси Фотима милиция орқали хат юборилибди уйига.

— Хўп, қибти, ажаб қипти. Анавини ҳақиқий одамийлик, дейдилар.

Шу куниёқ Исай Владимирович оёғини қўлига олиб, Комилабонунинг олдига ҳаллослаганча келган эди.

...У ана шулар тўғрисида гаприб берди Комилабонуга.

Кампир яна кўз ёши қилди.

— Менга қара, бону, — деди Исай Владимирович, аини муддаони изҳор қилишга ўтиб, — Тошкентга бориб келишга қувватинг етармикин?

— Вой, қувватим етмаслиги борми, зарил бўлса, дунёнинг нарғи бурчига бошласангиз борганим бўлсин. Болам бояқиш дўстга зор, душманга хор бўлиб қаёқларда юрсину қувватим бор-йўқлиги кўринадими кўзимга айланай?

— Келишдик, Бону. Қачон йўлга чиқишимиз хусусида алоҳида келаман. Менинг уриш қатнашчиси деган номим бор. Бунинг устига иккинчи гуруҳ ногирони... ҳозир эътибор яхши биздакаларга. Бари дарвозалар очик.

— Илоҳим айтганингиз келсин, Исоқжон ака, умрингиздан барака топинг. Бахтимга худонинг ўзи етказди сизни...

Унинг ўпкаси тўлиб кетди.

ЎН УЧИНЧИ Б О Б

Мафтунага кийим-кечак келтирилгани айни муддао бўлди. Уни ҳаммомга олиб бордилар. Эгнидагиларини тозасига алмаштириб, кийиниб чиққандан сўнг қора «Волга» машинасига таклиф қилишди. Машина физиллаганча келиб тўппа-тўғри самолётнинг зинаси олдида тўхтади.

— Қаёққа олиб кетяпсизлар? — сўради Мафтуна ҳайрон бўлиб, — уйимдагилар билан хайрлашишга рухсат беринглар ақалли.

Унга кулоқ солгувчи бўлмади. Индамай-нетмай қўлтиғидан олиб, чаққон самалётга ўтқаздилар.

— Йўлимиз Тошкентга, — деди ўртага олганлардан бири, — ортиқ гап сўраманг. Сўзлашиш мумкин эмас!

Сўнгги кунлар тергов олиб борувчилар билан Мафтуна ўртасида муросою мадорага ўтишнинг иложи бўлмай қолди. Мафтуна улар қўйган жиноятнинг бирортасини бўйнига олмай астойдил инкор қилаверди. Гувоҳларнинг ёзма кўрсатмаларини бир чақага олмади. Барини тухматчиликда айблади. Ниҳоят уларнинг ўзлари билан юзлаштиришларини талаб қилиб туриб олди. Ёзма кўрсатма берганлар эса қамокда. Тошкентда катта жинояткорлар гуруҳи деб ном олганлар билан бирга сўроқ беришмоқда. Ишни яқунлаш учун Мафтунани ҳам уларнинг ёнига олиб боришдан бошқа чора қолмаган эди.

Бу ерда ҳам алоҳида камерага қамашди уни. Аввалги камерадан фарқи шундаки, буниси ҳар ҳолда иситилар, каравотига ташланган матраци ҳам тошдай қаттиқ эмас, хона ичи кўк ранга бўялган эди. Ҳар ҳолда марказ марказ эмасми, музофотлардан фарқ қилиши керак-да. Истиқомат қилишга зарур нарсаларнинг бирортасини ўрнидан силжитиб бўлмайди.

Ҳаммаси ўрни-ўрнига миҳлаб ташланган. Девордаги бир парча ойнагача. Қизил виштин тўрт қаватли балад уйлар билан қуршалган ҳовлига қараган пан-жарадор тўрт бурчакли чоғроқ дераза орқали ғира-шира ёруғлик қуйилади.

Бошига қайғу тушган одамга кечаги энг ёмон куни ҳам ҳавас қилгудай туйилади. Мафтуна учун ҳам шундай бўлди. У ёқда Фотима милиция билан тилла-шиб турар, ҳатто аҳён-аҳён эшик очиб келишига ўрганиб қолган эди. Нечоғлиқ тўнғиллаб гапирса ҳам беғаразлиги сезилиб турарди. Бу ердаги назоратчилар-нинг биронтаси унга танишмас, биронтаси гапингга одамбашара жавоб қилгудай салоҳияти йўқ. Гунгмисан гунгдай.

Ҳарқалай, биринчи кунданок ғусса қалбини зирқи-рата бошлади. Кечаси заррача ҳам ухлагани йўқ. Тун бўйи тўлганиб, ўйланиб чиқди. Ўзига ўзи савол беради.

Нега қамалди, қайси гуноҳлари учун, кимга ёмон-лик қилган ёхуд заррача озор берган эди? У жон-жаҳди билан ишлар, кўпчиликнинг бахти учун жон куйдирарди. Эртанги кун бугундан кўра ёрқинроқ, бугундан кўра порлоқ бўлишини орзу қиларди. Қаерга бормасин, қайси ишлаб чиқариш корхонасида, қайси илмий идора, маданий муассасада бўлмасин, уни ўзга-ча кўтаринки руҳ билан кучоқ очиб кутиб олардилар. Мафтуна ҳамма билан тил топишиб кета оларди, бирор корхонада бирон ижодий ғояга муккасидан тушганни кўрса, унга астойдил қизиқиб қолар ва ўша ғояни рўёбга чиқариш йўлида жонини фидо қилиб бўлса ҳам ёрдам бериш пайига тушарди. Бировнинг нимадан рози, нимадан норозилигини билишга қизи-қар, бировнинг ҳасратини беҳуда бўлмай охиригача эшитар, жонига аро киришга уринарди. Шу жиҳатдан аксариятга ёқарди у.

Ишга ҳам кўпинча пиёда борарди. Йўлда ҳар куни бир янгиликка дуч келишни, бирон ўзгаришни кўриш-ни ёқтирарди. Кечагина қуриган ўт-ўланлар босиб, ёхуд чанги ўйнаб ётган майдонларда бугун қад тикла-ган кўп қаватли иморатлар, бирон магазиннинг витри-насида пайдо бўлган бирон янгилик, қуюқ дарахтлар қўйнидаги болалар майдончалари, хиёбонларда юз очган оддийгина гулзор, гулзор ёқалатиб қўйилган ўриндиқларга тизилиб янги чиққан газеталар билан танишаётган қари-қартагларни қайси мавзудаги лав-ҳалар диққатини тортаётганигача билишга қизиқарди.

Мафкура билан боғлиқ вазифалар худди шуларни талаб қиларди-да, ахир!

Уфқ четидан бош кўтараётган куёш нурига бурканган дов-дарахтлар оралаб, йўлка узра юриб, меҳнат кучоғига ошиққан, бутунги кунга катта умид боғлаган ва кечагидан кўра унумлироқ самара кутган қанча-қанча чехраларни учратар, самимий сўрашиб, таъзим қилиб ўтарди. Ҳеч ким ўша кунини дили сиёҳлик билан, қуруқдан-қуруқ, бефойда ўтиб кетишини истамас, фақат яхшилик ва барака кутарди ундан. Бироқ, ҳаммани ҳам бир хил дейиш хатодир. Улар ичида кўп нарсаларга лоқайдлик билан қарайдиган, ишига ҳам бўйнидан арқон боғлагандай бориб келадиганларни ҳам сезаётганга ўхшарди. Нега биров ўқишга, ўрганишга астойдил меҳр қўйиб ёндошади, давлат мулкига ўз шахсий мулкидай муносабатда бўлади, бошқаси эса шафқатсиз? Биров маоши озлигидан, етишмовчиликдан нолийди. Бировнинг тагида машина, емиш-ичмиши, кийим-кечагидан камчилиги йўқ, турмушидан мамнун. Биров боласини боғчага жойлаштириш учун йиллаб навбат кутади, бошқаси учун бу иш хамирдан қил суғиргандай енгил. Биров аспирантурага ўзини уради — олим бўлиш пайида, бошқаси бойлик орттиришнинг энг жўн йўлларини ахтаради?

Бунинг туб моҳиятларини ўргангандан сўнг мутга-ҳамликлар, кўзбўямачиликларнинг олдини олиш, ночорларга эса турмушини енгилатиш масаласини фирқа бюросига қўйилишини талаб қилгани қилган эди. Ана шу хил чинакам ҳаётий муаммоларни ҳал этиш борасида жон куйдирмайдиган, тўрачилик, сансалорликка берилган айрим раҳбар ташкилотларнинг кирдикорларини очиб ташлаш билан уларнинг жияига тегарди. Ўртада тортишувлар, ранжишлар, ўзаро норозиликлар содир бўлар эди. Мафкура масаласи кўтарилган ҳар бир бюро мажлиси аксари жанжал билан тугарди ҳатто.

Иван Исаевич бундай пайтларда ўзини сиполикка солиб, гўё аралашмаётгандай қилиб кўрсатар эди-ю, аслида муддатини топиб, тағдор маънода гап ташлаб, ёниб турган ўтга лампа мойи қуярди. Натижада икки томоннинг бир-бирига қарши гиж-гижланишидан ҳузур қиларди. Ҳатто фурсатдан фойдаланиб, ишни ўз томонига буриб юборишга эришарди. Мафтуна унинг тутган мавқеига тушинолмаб ичидан зил кетар, аламиндан лабини тишлар, қарши чиқишдан эса аранг ўзини

тутиб қоларди. Кейин газета саҳифаларида чиқиш бошларди. Унинг кўтарган муаммолари шов-шув бошланишига сабаб бўлар, баъзилар бир неча кунгача ўзларига келолмай фақат Мафтунага қарши тишларини қайраб юрардилар. Шундай вақтлар ҳам бўлардики, бош қашлашга фурсат топиш у ёқда турсин уйи, бола-чақаси борлигини ҳам унутиб қўйганини сезмасди. Уларнинг ҳол-аҳволи, емиш-ичмиши, кийим-кечаги ва бошқа ташвишлари билан Комилабону шуғулланишига тўғри келар, ҳаммасини унинггина зиммасига юклаб қўйганини билгандан кейингина қаттиқ хижолат торта бошларди. Аммо уйдагилар у тавсия қилган вазиятга алақачонлар ўрганиб қолишган, ҳатто ишдан қачон қайтиб келгани-ю, тонг отар-отмас яна йўқ бўлиб қолишига парво ҳам қилмай қўйишган эди.

Ана шундай жон-жаҳди билан ишларди у. Охир-оқибат пора олган, пора берганликда айбланиб, турмага тушиб ўтирибди. Лекин бир нарсага ҳеч тушунолмай қийналади ҳадеб. Нима учун порани Иван Исаевичга эмас, саркотибга эмас, айнан унга беришлари керак? Ахир ижрокўм раиси ҳам, вилоятдаги ишлаб чиқариш ташкилотлари, заводлар ҳам Иван Исаевичга тобе-ку? Мафтунага пора беришдан уларга нима наф? Бунинг устига уйини тинтув қилиб, олиб кетишган шахсий нарсаларигача порага йўйиб, айбини бўртгиришга уринадилар. Нега?

Ҳа, қамалганидан бери кўп нарсаларга тушуниб қолди. Зехни ўткирлашди. Бу иллатларнинг бошида Иван Исаевич турганлиги, вилоят қўмитаси бошига ўтириб олиб, ҳукмини ўтказишга аҳд қилганлиги энди аён бўлмоқда. Мафтуна ҳам бутун айбни фақат унгагина қўйиб, ўзини оқламоқчи эмас, барча қилган яхши ишлари, элга маъқул ташаббусларидан ташқари ёшлик, соддаликка боргани, енгил-елпиликка берилганларини ҳам тан олади. Иван Исаевич ташаббуси билан вилоят фирқа қўмитаси бюросида кўрилган масалалар, қабул қилинган қарорларга астойил ишонганидан уни амалга ошириш учун бор қобилиятини ишга соларди. Ўша пайтлар урф бўлган қўшиб ёзиш «ташаббускорлари», қалбаки йўл билан қўшимча пахта сотиб олиб, режа тўлдираётганлар бу ёқда қолиб, Иван Исаевич кимни ёз, деса, ўшани айблаб ёзаверарди. Йигинларда эса оташин нутқлар сўзларди. Назаргузар тумани фирқа қўмитаси саркотиби, Гурунгтепа фирқа қўмитаси саркотиби ва бошқа баъзи хўжаликлар раҳбарларининг

пора бериши, пора олиши, халқ мулкини гўё талон-тарож қилишини текширмай-нетмай ёзган сўнгги мақоласига нима дейсиз?

Ана шуларни кўз олдига келтириб, ҳозир минг афсусланар, тавбасига таянарди-ю, аммо энди кеч эди. Ҳа, уни тузатиб бўлмайди. Борди-ю, шу жойдан эсон-омон қутилиб чиқа олса, фаолиятини бошқача бошларди сўзсиз. Лекин бунинг иложи борми? Терговчиларнинг бу хилдаги иш юритиш усулларига қараганда, ҳали-бери бунга эришиш қийинга ўхшайди.

Хаёли шу ерга етганда шўрлик аёлнинг юрагини қаттиқ ғам-алам эзгилар, чехрасида ғусса акси намоён бўлар, оғир тушқунликка берилиб, ичдан оҳ урар, аммо ноҳақликка қарши бас келолмаганидан ачинарди. Бу руҳий кураш дамба-дам қайтарилаверганидан жинни бўлиб қолиш ҳам ҳеч гап эмасга ўхшарди, баъзан.

Тергов эса ўша-ўша — бир хилдаги савол-жавобдан иборат: фаолончидан олганмисан, фаолончига пора берганмисан, унинг устидан ёмонлаб ёзиб бер, буни қорала, уни қорала...

Артём Ашотович кетма-кет чекаверганидан хонани қуюқ тутун босиб кетган. Ўзи эса асабийлашиб, уёқдан-бу ёққа юрар, дўқ-пўписа қилишдан эса чарчай демасди ҳеч.

— Сўнгги бор сўраяпман, тан оласанми-йўқми?!

«Сўнгги бор...» Неча марта тергов олиб борган бўлса, ҳар сафаргисида шу сўзни такрорларди доим.

— Ҳеч кимдан бир чақа олмаганман, ҳеч кимга бирон чақа бермаганман, — такрорларди Мафтуна, — агар биров тухмат қилган бўлса, аламзадалиқдан бўлиши мумкин.

— Ким, масалан?

— Кимлигини айтишим қийин. Мафкура ишида бўладиган ҳол. Бировни танқид қилиб, бирон йиғинда танбеҳ берилади, биров буни тўғри қабул қилади, биров ўзига оғир олади.

Артём Ашотович соқолини тутамлаб туриб-пишқиради. Баъзан дастрўмолини бурнига тутиб, чийиллатиб мишқиради. Бир куни мишқариш ўрнига хириллаб йўтала бошлади. Дастрўмолини бурнига эмас, оғзига тутиб, худди кўкйўталдай бўғилади. — Унда, унда... — дейди бўғилиб, — унда гувоҳлар билан юзлаштиришга мажбурман — шу оннинг ўзида Мансур Зуфаровичга буйруқ қилади, — чақиринг, кирсин!

Озиб, чакак-чакак бўлиб кетган Мардон Ортиқбоев кириб келди. У майда қавиқ қора сатин чопонда. Юз суяклари бўртган, соқоли ўсган, кўзлари ич-ичига чўккан, боши сочсиз, бурни қолган, холос. «Арвоҳнинг ўзгинаси-я, тавба», деб ўйлади ўзича Мафтуна ва шундай хаёлга боргани учун койиниб қўйди. «Ўзимчи? Ортиқбоев кимга ўхшатмоқда экан мени?» Шу фикр бошига келган заҳоти кирувчидан салом кутиб, алик олишга оғиз ростлади. Бироқ, Ортиқбоевдан лом-мим чиқмади. Кўриниши мағрур. Мафтунага менсимагандай нигоҳ ташлади-да, дарров терс бурилиб ўтирди.

Ҳамон газетадаги мақола таъсирида Мафтунадан хафа ёки Мафтуна ҳақида унинг қулоғини пишитишган тоза. Ҳарқалай, Мафтуна томонга қарагиси келмасди, — терговчининг саволарига эса бурро-бурро жавоб беришга уринарди.

— Айтингчи, — деди унга мурожаат қилиб терговчи, — фуқаро Мирпўлатовадан бирон ўч, қасос олиш ниятингиз борми?

Ортиқбоев ажабланиб, елка қисди.

— Қанақа ўчим бўлиши мумкин?

— Яъни... газета орқали сизни ёмон отликқа чиқаргани учун.

Ортиқбоевнинг энсаси қотиб, лабининг бир учини қийшайтириб қўйди.

— Бир мақол бор, балки эшитгандирсиз: Билган топиб гапирар, билмаган қопиб. У кишининг касби шунақа бўлса, хафа бўлишга, ўч олишга арзимамайди.

Мафтуна бир қарич ерга чўккандай бўлди. «Ҳа, қилмишимга яраша жавоб олдим», деган фикр ўтди хаёлидан. Онаси айтгандай масаланинг тагига муфассал етиб-етмай, фақат тергов органларининггина хом-хатала хулосасига ишониб қилинган ишнинг жазоси бу.

— Обком бюросида ҳам порахўрлигингизни юзингизга солиб, жамоа ичида жиноятчига чиқарганини кечирдингизми?

Ортиқбоев ўтирган ўрнида қўзғалиб қўйди.

— Кечирдимми-йўқми, айтишим шартми? Барибир ўтган ўтди кетди, уни қайтариб бўлмамайди. Иннайкейин ҳозир шунақа, ўз хуржунини бировга илиб ўзи енгил тортиб юрадиганлар кўпайиб қолган. Бундайларнинг гапи энди менга ҳе мири.

Мафтуна бошини ердан кўтаролмай қолди.

— Демак, у кишига нисбатан қўнглингизда заррача ўпка-гина ғубори йўқ, шундайми?

— Йўқ!

— Ўтган сафарги мулоқотимизда туман фирқа саркотиблғи вазифасини эгаллашингиз учун воситачилик қилганлигини тан олган эдингиз, шундайми?

— Шунақа бўлгани рост.

— Эвазига пора берганлигингизни ҳам таъкидлаган эдингиз. Шу гапни такрорлай оласизми тагин?

Ортиқбоев бошини хам қилиб, жим қолди.

— Саволга жавоб беринг гражданин Ортиқбоев! — қисталанг қилди терговчи.

Ортиқбоев қошларини чимирди. Чимирилган қошлар лип-лип уча бошлади. Ортиқбоев кафтини кафтига ёпиштириб, асабий ишқалашга ўтди.

— Такрорласам такрорлайвераман. Тўғри гапга завол йўқ.

— Демак, пора берганингиз рост, шундайми?

— Рост!

Мафтуна чаён чаққандай бир сапчиб тушди.

— Қачон бергандингиз? — Беихтиёр оғзидан чиқиб кетди унинг.

— Саволни биз берамиз, сиз эмас! — унинг бўғзига ургандай силтаб ташлади терговчи.

Мафтунанинг кўзларидан ғазаб ўти чақнаб, Ортиқбоевнинг ярми кўриниб турган юзига тикилиб қолди. Баданига муздай тер югурди.

— Қанча бергандингиз? — сўроқни давом этди терговчи.

— Бир юз беш минг... — Ортиқбоевнинг овози худди ер тагидан чиқаётгандай бўғиқ эшитилди.

Мафтуна яна безовта кўзгалиб, савол бермоққа оғиз ростлаган эди, шу заҳотиёқ Артём Ашотовичнинг огоҳлангирувчи нигоҳини кўриб, нафасини ютди.

— Қаерда берган эдингиз бир юз беш минг сўмни?

— Назаргузарга келган куни стол устида оғзи очик қолдирилган сумкасига солиб қўйганман.

— Бу жараён идорада амалга оширилдими ё уйда-ми?

— Идорада.

— Пул солаётганингизни гражданка Мирпўлатованинг ўзи кўрдими?

— Ҳа!

— Сумкасини атайин очиб қўйиб, ёнгинасида турганмиди ўзи?

— Йўқ. Олисроқдан кўзининг қирини ташлаб турарди. Сумкага пул тушиши билан хотиржам тортиб,

дераза орқали кўчага қараган бўлди, нималарнидир сўрай бошлади.

— Шундай ҳодиса содир бўлганини тасдиқлаб берадиган гувоҳингиз борми?

— Ҳа!

— Ким?

— Ёлғиз Худо!

— Биронта одам кириб, кўриб қолмадими?

— Йўқ!

— Афсус худони гувоҳликка чақириб бўлмайди, — истеҳзоли жимайди терговчи, — хўш, яна бир савол: Порани унинг олий ҳиммат кўрсатгани учун ихтиёрингиз билан бердингизми ёки унинг ўзи бирон шаъма, ишора қилганмиди?

Ортиқбоев шунга ҳам ақлинг етмайдими, дегандай қараб қўйди.

— Сумканинг оғзини ланг очиб қўйиш қанақа шаъма, ишорадан кам?

— Шуни батафсилроқ таърифлаб беролмайсизми?

Ортиқбоев бир нафас ўйга толди. Уч-тўрт дақиқадан кейин:

— Хўп, шу таъриф билан қутиладиган бўлсам, таърифлаб берақолай. Бизнинг ёққа келганининг эртасига кун исиб кетганидан нолиб қолди. Онасининг кексалигига иссиқ таъсир ўтказаяётган эмиш. Бирон санаторияга олиб боришнинг ўзи бўлмайди. Бориш-келишга харажат керак, йўлланманинг ўзи фалон сўм... Мен ҳеч балогоа тушунмайдиган гўдак эмасман-ку, коса тагида ним коса борлигига ақлим етмаса...

— Нима деяпсиз, Мардонжон, — деб юборди Мафтуна ҳаяжонланиб, — қанақа сумка, қанақа пул? Идорангизга кирганимда сумкам йўқ эди-ку? Қаёқдан ўйлаб чиқаряпсиз бу гапларни? — Сўнг, Артём Ашотовичга мурожаат қилди: — виждонимни ўртага қўйиб айтаманки, бу кўрсатмаларнинг ҳаммаси ёлғон, эшитяпсизми, ёлғон!

— Ёлғон-ростлигини аниқлаш бизнинг вазифамиз. Тухмат учун алоҳида модда бор. Бу борада Ортиқбоевнинг саводи етарли. Айтган ҳар бир сўзи учун жавоб беришига яхши тушинади. Шунинг учун сўроқнома ёзилади. — Шундай дея туриб сўроқномани Ортиқбоев томонга суриб қўйди, — таърифингизнинг ҳақлигини исботлаш учун мана буни ўқиб чиқиб, имзо чекинг! — таъкидлади Мардонга.

Ортиқбоев сўроқномани тез-тез кўздан кечириб, тагига қўл қўйди. Сўнг терговчининг рухсатини олиб, салмоқли қадам ташлаганча хонадан чиқди.

Артём Ашотович кўз ойнагини устол устига қўйиб, кўзларини ишқалади. Қўлларини хиёл ёйиб, эснаб ҳам олди.

— Далиллари нотўғри одам сўроқномага имзо чекишдан ҳайиқади. Ўзбекларда хатга тушдинг — ўтга тушдинг, деган матал бор, тўғрими?

— Бу исбот эмас. Қатъий рад қиламан ҳаммасини. Шунчаки ўйин бу, бошдан-оёқ уйдирма... масхарабозлик!

— Лўттибозлик ҳам дерсиз? — кўзларининг пахта-си чиқиб сўради терговчи.

— Шунақа деса ҳам бўлади. Битта лўттибознинг уйдирмасини инобатга олиб, гуноҳсизнинг бошига кулфат солиш ҳеч қайси мамлакат удимида йўқ.

Артём Ашотович тутақди, бақриб юборди:

— Қанақа далиллар керак сенга? Нечта гувоҳ, иккита, тўртта, ўнта, нечтаси билан юзлаштирай? Ўн бештаси билан юзлаштираман бўладими?

— Бўлмайди! — Мафтуна астойдил ўжарликка ўтиб, овозига куч берди, — буларнинг ҳаммаси кимларнингдир таъзийқи билан бўлаётганини тушиниб турибман. Масхарабозлик, лўттибозлик, найрангбозлик, дейиш кам. Адвокат талаб қиламан, тамом, унгача биронта саволингизга жавоб ололмайсиз мендан!

— Манавини талаб қилмайсанми? — у бош бармогини панжалари орасига тикиб, кўрсатди, — адвокат-а! Адвокатсиз ҳам мулла қилиб қўйиш қўлимдан келади. Ҳа, шунақа қиламан, кўрасан. Адвокат-а!

У ҳиринг-ҳиринг кула бошлади.

Шу куни иккинчи бор сўроқ қилинди. Гурингтепа тумани фирқа қўмитаси саркотиби, ундан кейин шу тумандаги «Ғалаба» хўжалиги раиси билан юзлаштирилди. Уларнинг ҳар бири худди ўргатилган тўти қушдай бир гапни такрорлаб, етмиш беш мингдан берганликларини таъкидладилар. Мафтуна ўзини оқлашга минг уринмасин Артём Ашотович унинг сўзини қайриб ташлаб, даъвогарларнинг далилларини маъқуллашга уринаётгани очиқ-ойдин кўришиб турарди. Мафтуна даъвогарларнинг сўзларини эслаб ажабланирди: «Тавба, эркакларимизга нима бўлган ўзи? Мени қоралаганлари етмагандай ўз бошларини кундага қўйишмоқда-ку? Шу йўл билан қутилиб чиқишга

умид боғлашаётганмикин ё? Булар устида тоза иш олиб борилган чамаси.»

Эртасига Артём Ашотович ёғ заводининг собиқ фирқа котиби Турғун Ўсаров билан юзлаштирмақчилигини эълон қилди. Мафтуна пинагини бузмади.

— Худоси билан юзлаштирсангиз ҳам мени синдиrolмайсиз, — деди, — айтадиган сўзим битта: ҳеч кимдан бир чақа олмаганман, ҳеч кимга бир чақа бермаганман.

Шундай дейишга деди-ю, Турғун Ўсаров ҳам кўзларини лўқ қилиб виждонига зид гаплар айтса-чи, деб ўйланиб қолди. Мафтуна уни салкам беш йилдан бери биларди. Аҳён-аҳён ораларида балаң-паст гаплар ўтган бўлиши мумкин. Лекин бу умумий иш юзасидан бўлган-ку? Шунинг учун келиб-келиб энди, шу ерда қасос олиш керакми? Яна аёл кишидан-а? Йўқ, кўпни кўрган, бунинг устига отаси тенги одам қизи тенгига нисбатан ёмон ва ёлғон фикр қилмаса керак.

Артём Ашотович эса уларни ҳар бир ҳаракатини тан оладиган, юртга содиқ, ҳалол, мардликда таърифлар, Мафтунада эса худди ана шу хислатлар етишмаслигини юзига соларди.

Қизиқ, юртига содиқ, лабзи ҳалол эмишлару яна порахўр ҳам эмишлар. Қани мантиқ?

— Сен ўзингни ҳимояга олишга муккасидан тушиб, бошқалар устидан тергов олиб борилишига тиш-тирноғинг билан ҳалал беряпсан. Натижада ўзингга ўзинг гўр қазиётганингни билмаяпсан, — дея писанда қилди Артём Ашотович, — бунақада ҳақиқий жинояткорликнинг башарасини тўла-тўкис очиб бўладими?

— Жинояткорлар жиноятларини бўйинларига олишибди-ку, хўш, мендан нима истайсиз? Албатта ҳамма иш менинг тасдиғимгагина қараб қолмагандир?

— Тасдиқлашинг шарт! Жинояткорнинг жинояти маълум. Эндиги вазифа шу жиноятларни келтириб чиқарган сабаблар, жиноятчилар шерикларининг тагига тўла-тўкис етиш. Буларнинг барини моддама-модда ўрганиб, сенга ўхшаш гувоҳларнинг кўрсатмаларини бир-бирига солиштириш билан ҳақиқатнинг тагига етиш — мақсад. Далилларни пухталаб судга ошириш — мақсад. Терговнинг ўзига хос усл-услублари шунақа. Ҳарқалай, инсон тақдири ҳал бўлаётир. Буни ўйламай, енгил-елпиликка йўл қўйиш ярамайди. Биз буни ёқтирмаймиз.

Мафтуна жилмайди. Шунчалик инсонпарвар экансизлар, унда инсон қадрини пайҳонлаш, шаънини таҳқирлашларга нима дейиш керак?

Шу кунги тушда бошланган тергов кеч соат ўнга бориб тугади. Артём Ашотович собиқ саркотиб ўринбосари билан юзлашгириш ҳақида гап очди-ю, яна негадир кейинга қолдирди уни.

Нафсиламбрига шундай бўлгани Мафтуна учун ҳам маъқул. Чунки ниҳоятда ҳориб-толганлигидан ҳадеб бемаъни тортишув, беҳуда баҳсхонликка тоботқати қолмаётгандай ҳис қилаётган эди ўзини. Ҳатто «айбини» батафсил ёзиб бериш тўғрисидаги Артём Ашотовичнинг кисталангига қарши туришга ҳам қурби етмади. Қоғоз, ручка сўради. Қоғоз ручка теккандан кейин эса камерага қайтди-ю, каравотга ўзини ташлаганча қимир етмади. Ярим кечага боргандагина бошини кўтарди. Уйдан келган жун рўмолини елкасига ташлаб, тумбочка устидаги оппоқ қоғоз узра энгашди. Хира чироқ нури остида кўзлари ҳарфларни аранг иллаган ҳолда Бутуниттифоқ бош прокурори номига ариза ёзишга киришди.

ЎН ТЎРТИНЧИ Б О Б

Қиш кирди. Паға-паға қор ёғиб, атроф бокира қиз жамолидай ёрқинлик касб этган, дарахт шохлари қор оғирлигини кўтаролмай бошларини қуйи эгиб, растараста оқ ўтовларни эслатишар эди. Бир неча бола овозлари борича қичқиритиб момикдай қор устида думалашарди. Мўрилардан таралган тутун улкан минора янглиқ бўй чўзиб, кўкка ўрлайди. Йўловчи автомобилларнинг филдираклари ўз-ўзидан физиллаганча дам ўнгга, дам чапга бурилиб кетар, ҳайдовчиларини доғда қолдириб, машиналарини қор уюмларига олиб бориб урар, дарахт шохларидан дув тўкилган қор остига кўмилар эди.

Оқшом тушиши билан ойналардан кўча юзига нур ёғилиб, қор устини новвот рангга бўйай бошлади. Шаҳарнинг қоқ марказидаги «Наврўз» неъматхонаси деразаларидан ёғилган беғубор ёғду ҳам кўк четидаги шафақ янглиқ товланарди. Давринг келса ур бегим, даврон келса сур бегим, қабилда яшашга муккасидан тушган Иван Исаевич эса қишли-қировли кунлар бошланганидан бери базми жамшидни шу неъматхо-

нага кўчирган. Ҳар якшанба эшиклар оддий фуқаро учун беркитилар, фақат унинг яқинларигагина хизмат қиладиган бўлган.

Бугун ҳам эрталабдан катта тайёргарлик кўрилди. Чақчақ уриб саф-саф улфатлар кириб келган маҳал столлар ноз-неъматдан синаман дерди. Шов-шув, ғовур-ғувур, ҳазил-ҳузур гап-сўзлар осойишта улкан зални жонлантириб юборди. Машшоқлар куй чалар, хонандалар бирин-кетин кўшиқ айтишни бошлардилар. Қошиқ, санчқиларнинг ликоп-ликопчаларга урилгандаги, биллур қадаҳларнинг уриштиргандаги жиринг-жирингги...

Иван Исаевичнинг барваста қоматига ярашган хушбичим қора костюм, крахмал еб қотирма қилинган ёқали кўйлаги, олов ранг бўйинбоғи чироқ нурида йилтилар, қизил лола янглиқ юзи эса яшнаб эди. Зиёфат аҳлига аскиянамо сўз отишдан тилла тиш тўла оғзи бир зумга ёпилай демасди.

Косагуллик вазифасини ўтовчи шаҳар савдо шахобчалари мудирини юм-юмалоқ, кўзлари чақноқ, серҳ-аракат, тилли-жағликкина киши кўлида микрофон билан дам у таомдан, дам бу таомдан татиб кўришни тавсия қилар, бедана кабоб, қовурилган қирғовул, қайнатма қилиб пиширилган бузоқ тиззаси, думи, буғланган, димланган балиқ, улдириқ ва яна тилинг келишмайдиган аллақандай овқатларнинг номини айтар, пазандасини маҳтар эди. Гоҳ у ер, гоҳ бу ердан отилиб туриб, сўз сўровчиларнинг овози ҳам эшитилиб қолар, навбатма-навбат мазкур ўтиришнинг мутассадиси соғлиғига қадаҳ кўтаришни таклиф қиларди. Қадаҳлар пайдар-пай бўшатиларди. Аёллар ҳам ичкилик истеъмол қилишда эркаклардан қолишмасди. Лекин камдан камларининг кайфи ошгани сезилар, аксариятларига ичкилик таъсир қилмаётганга ўхшар, ҳазил, қочирим гаплар билан эркакларни мот қилишга ури-наётганлари сезилиб турарди.

— Қуйсанг, беш юлдуздан куй, ўлдирсаям, арман коньяги ўлдирсин-е, — дейишарди.

Соҳибжамол Сурайё каттагина тоғарада янгигина қозондан кўтарилган бир дунё ҳасип кўтариб кирди. Ҳовури ўртани тутиб, хушбўй ҳиди димоғига урилганлар қарсак уриб юборишди. Тоғара столга кўйилиб улгирмай чор тарафдан ликопча, санчқи ушлаганлар гур келишиб, бўридай ёпишишди. Биринчи татиб кўргани оғзидан сўлагини оқизганча ҳасипнинг таъри-

фини келтирди. Яна қийқириқ-чинқириқ билан мазкур танқис таом ижодкори маҳталди ва унинг соғлиғига қадаҳ кўтарилди. Санчқилар, пичоқлар ликопларни тирнарди, букиб қолганлар устма-уст ширавор ичимликларга ўзларини уришарди.

— Вой, бунақада ёрилиб ўламан-ку... — дерди қорнини ушлаб улардан бири.

Иккинчиси унга жавоб қиларди:

— Яхши овқат қолгунча ёмон қорин ёрилсин, уравер!

Савдо мудирининг шоирлиги тутиб, шеър тўқиди дарров:

— Семириб кетибман, қаранг,
Овқатнинг зўрлигинин,
Мен бу ерга келганмидим
Пешонам шўрлигинин?

Атрофдан яна гурр кулги кўтарилди. Яна бири шеър ўқиганга жавоб қиламан, деб ўрнидан турдию, шунча уринганига қарамай бирон маъниликроқ мисра тўқий олмади шекилли, алжирай-алжирай ўрнига ўтириб қолди.

Яна кулги.

Узун столнинг бир қанотидан жой олган икки хушрўй жувон ҳам ўзаро гурунгни қизитиб юборишган, салдан салга бир-бирларини турткилаб, ичаклари узилгудай кулишар, кўзларини юмиб, икки букилиб қолаётганларини кўрган одам ҳализамон стол тагига кулаб тушишмаса, деб ўйларди. Уларнинг бири Сурайё бўлса, иккинчиси яқиндан бери Мафтунанинг ўрнини эгаллаб, мафкура бўйича иш бошлаган янги котиба эди. Икковлари ҳам ширакайф, уларни олисроқдан илжайиб, кузатиб ўтирган Иван Исаевич билан орасира кўз уриштириб кўйишади.

Бир маҳал оғзи очилиб улгирилмаган коньяк қўлтиқлаб, бир кўлида бўш қадаҳ тутганча Иван Исаевич яқинлашди.

— Маликалар маликаси, бир жуфт парирухсорнинг суҳанбозликларига қитдай ҳалал етказсам, узр, — деди у сертакалуфона, — сизлар билан андак шакаргуфторлик қилсам беандишаликка йўймассиз?

— Бош устига, келинг, — дея жой кўрсатишди аёллар.

— Биз ғарибларни йўқлайдиган эркак ҳам бор экан-ку дунёда, — дея ҳазил қилди котиба. — Марҳамат, ўтиринг.

— Йўқ — деди Иван Исаевич ўтиришдан бош тортиб, — гўзаллар қаршисида тик туриб ичмоқликнинг ўзгача гашти бор. — Сўнг шишани очиб, уч қадаҳни тўлдирди. Бирини ўзи олиб, иккитасини аёлларга тавозе билан узатди. — Ҳар қандай тош бўлганда ҳам иккингишнинг чиройингиздан сув бўлиб, эримаса мен кафил. Иккингишнинг қадди-бастингиз оддида сарвнинг дили хижила ҳуснингиздан гули хижолатда. Шоир бўлсам, ана шунақа гаплар билан шеър тўқиган бўлардим, йўқ, дoston ёзардим, ҳатто. Афсус, қўлимдан фақат сизнинг саломатлигингизга ичиш келади, холос.

— Жа, мақтовни ошириб юбордингиз-ку, Иван Исаевич, — деди аёллардан бири унинг билан қадах уриштирар экан.

— Илтифотингиз учун минг раҳмат, — деди иккинчиси.

Қадахлар баробар кўтарилди. Аммо аёлларнинг бир қултимдангина ичиб, қадахни қўймоқчи бўлганларини кўрган Иван Исаевич қаршилиқ кўрсатди:

— Ярим-ёртиликни азалдан жиним кўтармайди, хонимлар, ҳар бир иш пухта ва мукамал бўлиши керак, шундай эмасми?

— Шаъмангизга тушунмадик, Иван Исаевич, бирон топширигингизни ярим-ёрти қилганмидик шу чоққача? — деди Сурайё, оғзига бир паррак шакарга беланган лимон солиб.

— Шу чоққача — йўқ, бундан буён ҳам шундай бўлишини истайман. Лекин бўлар-бўлмаста шаталоқ отиб, донғидан кўра чанг чиқариб юрадиган қирчанғи бор эди, анча бўлди қантарилиб қўйилганига, аммо ҳамон қаерда, ҳоли қандайлигидан хабарсизман. Биров бир нарса демайди. Ўзи айтар деб оғзини пойлаганим пойлаган.

Сурайё гап Мирихлос тўғрисида бораётганига дарров тушинди. Шунинг учун тағдор гапга тағдор қилиб жавоб берди:

— Хотирингиз жам бўлаверсин, Иван Исаевич, сиз айтган қирчанғини мулла минган эшақдай ювош тортириб қўйганмиз.

— Офарин! Унда фолибларни койимоқ гуноҳ, шундай эмасми? Айтганим айтмаганим, — яна бир қадахдан қуйди Иван Исаевич, — фолибаларнинг соғлиги учун фақат ичадилар: Сенинг соғлигинг учун Сурайё-хоним! — Қадах кўтарди у.

— Сизнинг соғлигингиз учун, Иван Исаевич! — Қадаҳ кўтарди Сурайё.

Аёллар иккинчи қадаҳни ҳам охиригача ичишга мажбур бўдилар.

— Мен сени ҳамиша ҳурмат қилиб келганман, шундай эмасми, Сурайё?

Иван Исаевичнинг кўкиш кўзларида макр ифодаси яширинганини кайфи ошиброқ қолган Сурайё сезмади.

— Мен ҳам ким туфайли шу даражага эришганимни ҳеч қачон унитмайман, Иван Исаевич!

Бу сўзларнинг маънисига фақат икковларигина тушинардилар. Дарҳақиқат, Сурайё ўқишни битириб келган йили оддийгина врач бўлиб ишларди. Иван Исаевич вилоят фирқа кўмитасига келди-ю, қандайдир сабаблар билан ораларидан қил ўтмас иноқ бўлиб олдилар. Сурайё шифохонанинг эркатой ходимига айланди. Иш бошлаганига бир йил тўлар-тўлмас бўлим бошлиғи, иккинчи йилга келиб эса бош врачлик вазифасига тайинланди. Шифохонада у ҳокими мутлоқ. Айтгани айтган, дегани деган. Албатта ундан билимдонроқ, муолажа олиб бориш жиҳатидан етарли тажриба орттирганлар йўқ эмас, бироқ не иложки, орқаларида Сурайёникидай «тўнка»лари йўқ эди уларнинг. Шунинг учун ноилож нафаслари ичида. Сурайёга бирон ортиқча гапириб юборишдан ҳайкиб турадилар. Ҳурматини ўрнига қўйишга ҳаракат қиладилар.

Ҳозир ҳам Иван Исаевич ҳамма қолиб, унинггина олдига боргани, «шакарғуфторлик» қилаётганига ҳеч ким ажабланмади. Фақат столнинг нариги қанотида ўтирган аёл — вилоят дорихонадар бошқармаси бошлиғининг хотини кайфи ошиб қолганлиги туфайлими, шаддодлик қилгиси келди:

— Иван Исаевич, — деди у овозини чийиллатиб, — намунча ўша ширин жононлар ёнидан жилолмай қолмасангиз, жодуси билан бовлаб олишдими, дейман? Бизлар ҳам еттиётмасмиз-ку сизга!?

— Ҳозир ҳузурингизда бўламан, — деди норози оҳангда Иван Исаевич, сўнг суҳбатдошларига мурожат қилди: — Узр, ваъдага вафо — марднинг иши. Ваъда бериб, бормасам бўлмас. Ўзингиз биласиз, аёллар рашиқдан зикна бадкирлик бўлмас дунёда.

Икки аёл завқ билан кулишди. Иван Исаевич хиёл чайқалиб узоқлашар экан, узилиб қолган ўзаро суҳбатларига беридилар.

Янгроқ мусиқа мақомига мослаб йўргалаб, ўйин тушиш бошланди. Биров бировни ўртага тортар, қучоғига олиб гир айлантитар, натижада айримларининг боши айланиб, оёқлари чалишиб, йиқилиб тушишдан аранг ўзларини тутиб қолардилар. Иван Исаевич уларни четдан томоша қилиб ўтириб, мазахнамо кулар, Рўзи Музаффарович томон маъноли қараб «менинг шарофатим туфайли яйраб, армонлари ариётганларини кўриб қўй», дегандай ишора қиларди.

— Булар айшини сураверсин, бизлар биттадан чекиб, хумор тарқатиб келайлик, юр! — деди кейин Рўзи Музаффаровичга яқинлашиб.

Улар олдинма-кетин айвонга чиқишди. Ҳаво шаффоф ва сокин. Жимир-жимир ёрқин жилодан кўзинг қамашади. Қор юкини кўтаролмаган шохлар қирс-қирс садо таратади. Бирдан машинадан шағал тўкилгани сингари шаддироқ эшитилади. Қайси бир дарахтнинг шохлари синиб, қорлари шовур урганча ерга қулади чоғи. Кўп ўтмай яна атроф сукунатга чўмди. Ичкаридан чиққан сархуш икки сирдошнинг қизиган баданларига муздай аёз тегиб, жунжитиш ўрнига ҳузур бахш этди. Тоза ҳаводан ютақиб симирдилар. Томирларида жўш урган қайноқ қон мияга уриб, бесаноқ ҳужайраларни жунбишга келтирди. Очиқ эшик орқали пойгада чопиб, терга пишган айғирнинг баданидан кўтарилган қуюқ буғ сингари кул ранг хавр уфурар, оқиш тун қўйнига таралиб, зум ўтмай кўздан йўқоларди.

— Атрофга қара, бошқарма, — дея шеригининг диққатини тортди сигаретасининг кулини бир чертиш билан қоқатуриб Иван Исаевич, — қор юзида минглаб нуқра чакнайди, сал йўталсанг навдалар силкиниб ерга дув тўкилади. Аммо фир этган шабада йўқ. Совуғиям билинмайди кишига, ё сенга таъсири ўтаяптими?

— Йўқ, унчаликмас, — бир оз сесканди Рўзи Музаффарович.

— Унчамасинг нимаси, камроқ отдингми ё? Ие, рангингда ранг қолмабди-ку, намунча дилдирайсан?

— Ким билади, тобим йўқроқ шекилли...

— Шамоллагандирсан. Баданни чиниқтириш керак. Яланғоч бўлиб, қорга беланганларни кўрганмисан? Кел, ечин, танни бир яйратайлик. Анави дарахт тагига тушиб турсанг, қорини гур тўкаман-да, кейин этинг қизаргунча ишқайман, унча-мунча касални кўрдим, демайдиган бўлиб кетасан.

— Ҳозир эмас, Иван Исаевич, бошқа маҳал.

— Ҳазил. Шунчаки хўп дермикинсан, деб айтгандим. Аҳволинг шунақа пайтда қорға чўмилиш зарил келибдими. Кириб, оқидан сурункасига икки-уч рюмка от, бари жойига тушади. Айтмоқчи, ўил уйлантиришинг нима бўлди, фик этмайсан ҳеч?

— Нимасини айтасан, Иван Исаевич, бу тўғрида ҳар куни баҳс очилиб, охири жанжал билан тугайди. На онасининг топгани ёқади унга, на қариндош-уруғнинг. Зумрашанинг жавоби битта: ўша Маъсумани деганим деган. Ё уни оламан, ё умрбод тоқ ўтиб кетаман...

— Ўша жигаридан урган бўлса, иложинг қанча? Хўп, де-ю, олиб бер, қўй!

Рўзи Музаффарович ҳайрон бўлиб, анграйиб қаради.

— Нима деяпсан? Ҳеч гапдан хабари йўқ, одамга ўхшайсан-а!

— Тупур!

— Бирон уриғи қамалган бўлсаям майли эди, бир қориндан тушган опаси-я. Хизмат жойим нозиклигини билмайдигандай гапирасан.

— Тупур! Ким сени тергарди. Ҳар нимани юз хотир қилиб, минг хил андишага бораверсанг, яшаб бўладими бу дунёда? Кўнглинг чопган ишдан қайтма ҳеч. Ит хуради, карвон ўтади, ким нима деса деяверсин. Хизмат жойингдан ҳам ҳайиқма. Баъзи бир қонунларни тағ-томири билан юлиб ташлаб, янгилашга муддат етган аллақачонлар, шундай эмасми, бошқарма? Янгилаш керак уларни. У мумкин эмас, бу мумкин эмас, деб якка-ёлғиз фарзандингнинг хоҳишини пайҳон қиласанми? Бўш келма, ёрдам бер унга, бошқарма, севгани билан қовушсин.

Рўзи Музаффарович унинг бу гапларида бир қитмирлик йўқмикин деб ўйланиб қолди. «Масалага енгил-елпи қараб бўладими? Бу куннинг аҳволи кимга аёнмас? Менинг ҳам бошимга етмоқчими ё? Фалончининг оёқ олиши бежо, пистончинингники бежо, дея кимларнинг ёстиғини қуритмади. Инсон умри бир чақага тенг бўлиб қолган бунақалар учун. Шахсан менинг қўлим билан қанчаси йўқолди. Нега, нима учунлигига ақлинг етмай, ўйлай-ўйлай миянг қотади. Ахир бугун бўлмаса, эртага сир очилиб қолиши мумкин-ку? Шунда ҳам алвасти бўш келганни босади,

бунақа пихини ёрганларнинг эмас. Қилмишни қилиб қўйиб, четга чиқиб тураверишади-да, сенинг кунинг битади...» —

— Бўш келма, бошқарма, отни қамчила, болангнинг сазаси ўлмасин, — унинг хаёлини бўлди Иван Исаевич, худди икки ёшни бирлаштиришдан бирон мақсади бордай қисталангига олиб.

Унинг бу гаплари маслаҳатдан кўра буйруққа ўхшаб борарди. Шунинг учун Рўзи Музаффарович эҳтиётлик билан жавоб қилди:

— Ҳарқалай, ўйлаб кўриш керак.

Иван Исаевич силтаб ташлади:

— Нимасини ўйлайсан? Ўйчи ўй ўйлагунча тавак-калчининг иши битар, деган нақл бор-а сизларда. Шунини мағзини чақ, ютасан. Темирни қизигида бос. Онаси совчиликка борсин кечикмай.

Рўзи Музаффарович қўнишиб туриб, қўл силтади.

— Онаси ўлса ўладик, совчиликка бормоқчи эмас. Қайси юзи билан боради, ахир? Кеча куёвидан айрилган бутун розилик бера қолармиди бошқага? Жиннипинни бўлиб қолдингми, деб остонадан ҳайдашмайди, дейсанми? Йўқ, бу таклифингга қўшилмайман, азадор жойга тўй сифадими?

— Сигмаса сигдиришнинг йўлини топиш керак. Ҳар хил эски урф-одатларнинг юзини қилиб, андишага бораверсанг оғзингдагини ҳам олдириб қўйганингни билмай қоласан, шундай эмасми?

Иван Исаевич сигаретасининг қолдигини айвон тўсиғига қўйиб эзди. Сўнг Рўзи Музаффаровичга яқинроқ келиб кўзларига қадалиб тикилди.

— Шу ишингни дўндириб берадиган топайми? Эвазига нима атайсан? Хотиржам бўл, ҳаммасини жойида қилади.

Рўзи Музаффарович совуқ қотган кўларини бир-бирига ишқади.

— Нима атасам экан? — аранг жилмайди у.

— Битга «Жигули». Гап битга, қўлни чўз!

Рўзи Музаффарович беихтиёр кўлини берди. Орқама-орқа ичкарига кирдилар.

Залда ҳамон ўйин қизир, аёллар қилпонглаб, ер депсиб, эчкидай сакрашарди. Биров ўтирган ўрнида хиёл қийшайиб уйқуни урарди, бошқаси санчқи, идиш-товоқ тартибсиз ётган столга бош қўйганча шамдай қотган. Шаҳар савдо шаҳобчалари бошқармаси мудури икки стулни бир-бирига улаб ёнма-ён

кўйганча қўлини боши ёстига ёстиқ қилиб, чўзилган. Шимининг бир почаси юқори кўтарилиб, юнгдор оёғи, кўйлаги шимидан чиқиб, дўлпайган тарвуздай қорни кўриниб қолган, уни ёпиб кўйиш ҳеч кимнинг эсига ҳам келмабди.

Иван Исаевич Сурайёнинг ёнига яқин келиб, қўлини чўзди.

— Танца тушишга қалайсан? Кайфинг унчамасми?

— Билмадим, — ноилож ўрнидан турди аёл. — Сиз билан эпим келармикин...

Бир оздан кейин икковлари тўда ичига кириб, сингиб кетгандай кўздан йўқолдилар.

Рўзи Музаффарович ҳақиқатдан ҳам беҳол сезарди ўзини. Иван Исаевич ҳурмати биргалашиб, очик ҳавога чиқди-ю, ичидан дилдираб кетди. Ичкарига киргач чўғдай қизиган батарея ёнига бориб, баданини иситишга уринмасин, илий демасди. Ниҳоят Иван Исаевичнинг маслаҳати эсига тушиб, икки қадах ароқни кетма-кет кўтарди. Яна батарея яқинига бориб ўтирди. Худди шу маҳал кимдир елкасидан туртганини сезди. Бошини кўтарди. Тепасида жилмайиб Сурайё турарди.

— Калитни чўзинг, — деди у қўлини узатиб.

Рўзи Музаффарович гап нима тўғрисида бораётганини дарров тушинди-да, унинг кафти устига кафтини қўйди.

— Гап битта, — Иван Исаевичнинг иборасини такрорлади у. — ЗАГСдан ўтиб келишган куни битта машина эшигингиз олдида турган бўлади, келишдикми?

— Келишдик.

Базм тугаган маҳал тонг отиб, ҳаммаёқ сутдай оқарган, яқин-йироқ кумушдай товланар эди.

Кўчага чиқишди. Машина олдида борганда Сурайё Иван Исаевичнинг қулоғига келиб шивирлади:

— Ваъдамни удалай олмасам бебурда бўлиб қолмасмикинман?

— Агар шу ишни ўринлата олмасанг, бир ўзингмас, иккаламиз бебурда бўлиб қоламиз, шундай эмасми? Кейин ўзингдан кўр. Қоқилсанг тошдан ўпкалама, деган нақл бор-а?

Сурайё унинг нимага шаъма қилаётганини тушиниб, этини муздай тер босди.

Машиналар қорни гижирлатиб олдинма-кетин йўлга тушди.

Декабрнинг ўрталарига келиб кунлар ниҳоятда совиб кетди. Мафтуна гушти кийиб, унинг устидан эски адёл ёпиниб ўтирарди кўпинча. Шунда ҳам исий демасди. Кечалари дилдираб чиқарди. Аммо ёзишдан бош кўтармасди.

У бош прокурор номига уч марта ариза ёзди. Биринчисида бегуноҳдан-бегуноҳ ҳибсга олинганлиги, кимларнингдир ёзма ва оғзаки ифволарига ишониб, беш ойдан бери тергов қилинаётгани, қамоқхонанинг ёмон шароити тўғрисида ёзган бўлса, иккинчисида ундан бошқа таниш-билишларни порахўрликда айб-лашни талаб қилинаётгани ва бундан терговчиларнинг қандайдир мақсадлари борлиги баён этилди. Учинчисида эса бутун республикада ақлинг бовар қилмайдиган мафия ишлаётганлигига ёзма равишда гувоҳлик беришни зўрлик билан ундаётганликларини таъкидлади. Модомики вазият шу алпозда давом этаверса, бундай хўрлик, азиятларга ортиқ бардош беролмаслиги, шунинг учун иложи борича тезроқ адвокат ёлашга рухсат этилишини ўтиниби сўради. Азбаройи тавсиф-тасвирларга берилиб кетганидан елкаларини совуқ ялаб, оёқлари акашакка айланиб, бармоқлари музлаб, қовушмай қолаётганига ҳам эътибор бермас, сезмасди ҳатто.

Бироқ, барча заҳматлари зое кетди. Ёзган аризаларининг биринчиси ҳам, иккинчиси ҳам, учинчиси ҳам ташқарига чиқиб улгурмай Артём Ашотовичнинг қўлига тушди.

— Беҳуда ёзмачилик қилавергандан кўра терговга ёрдам беришни ўйла! — деди у бир куни, — барибир ёзганларинг шу бино остонасидан нарига чиқмайди.

— Яхшиси Артём Ашотовичнинг айтганларига кўнинг, — дея маслаҳат берди тергов олиб борилаётган маҳал Мансур Зуфарович, — у билан беҳуда ўчакишиб, ўзингизга зиён қиляпсиз. У кекчи одам, ҳеч кимни кечирмайди. «Ўжарлигинг бошингга етади», деб бекорга огоҳлантиргани йўқ. Сизнинг ҳар бир янги далилингиз уларнинг жиноятини бўйнига қўйишга ёрдам беради.

— «Улар» деганингиз кимлар? Мен билан юзлаштирилганларми? Биронгасининг кўрсатмасида ҳақиқат йўқ. Менинг ҳақимда нима дейишса, дейишаверишсин, шунга ўзинглар мажбур қилаётганинглар очиқ-

ойдин кўриниб турибди. Хомтама бўлманг, ўлсам ўламанки, бўлмаган нарсани бўлди, деб айтолмайман!

— Жонингизда қасдингиз борми? Гўдакларингизни соғинмадингизми? Икки оғиз шундай-шундай, деб ёзиб берсангиз — олам гулистон-ку? Бояги-боягидай яна вазифангизда ишлайверасиз.

— Илтифотларингиз учун раҳмат. Шунча камситиб, юзимга қора суртиб, эл-юрт олдида қаллобга чиқариб қўйганларингдан кейин бояги-боягидайлигим қолдими? Ўттиз тишнинг орасидан чиққан гап ўттиз уруф элга тарқалар деганларидай тарқалиб бўлди донғим. Сизлар ёзиб берадиган кафолатномани биттасига кўрсатаман, иккитасига кўрсатаман, ҳамманинг бурнининг тагига олиб бориб, суркайвермайман-ку?

— Газетада эълон қиламиз.

— Бунга ишонмайман. Ҳамма қолиб, сизлар айбинларни ошқора бўлишини истармидинглар? Ўз гуруҳингиз обрўси, ўз иззат-нафсингларни ўйлайсизлар, холос. Сизлар билан «ҳамсуҳбат» бўлиб, кўп нарсанинг тагига етиб қолган ақлим...

Мансур Зуфарович индамади.

Тошкентга келгандан бери у анча ўзгариб қолганга ўхшарди. Салқи юзи заъфаронлашиб, кўзларининг тагини майда ажинлар қоплади. Аввалги салдан-салга жаҳди чиқиб, асабийлашаверишларидан нишон йўқ. Мафтунага савол берар пайтда нигоҳини четга олиб туради, ер чизади.

— Сиз тўғри тушининг, — деди овози юмшаб, — ақли... маданиятли аёлсиз. Юқори ташкилотларда ишлаб юриб, кўплар билан мулоқотда бўлгансиз. Пастбаладга тушинасиз. Ҳаётда шунақа вазиятлар ҳам бўладики, у бизга эмас, биз унга итоат этишимизни тақозо қилади. Ҳозирча уларнинг қўли узун, тили бурро. Чунки ҳақиқатдан ҳам катта гуруҳлар қўлга тушди. Тушмаган, лекин қалпоқ остига олинганлари талайгина ҳали. Бизларни яна ўшалар кўпроқ қизиқтиради ҳозир. Дабдурустдан ҳибсга олишининг эса ўзи бўлмайди. Жиноятлари асосланиши керак. Асослар сизга ўхшаганларнинг қўлида. Далил қанча исботли бўлса, бировнинг айбини бўйнига қўйиш шунча осонлашади. Москвадан келган тергов гуруҳининг иши чўзилиб кетганлиги учун дакки устига дакки эшитилмоқда. Москва қисталангига олган сари дўппимиз тор келиб қийнамоқда бизни. Буларнинг салдан салга асабийлашаётганликлари ҳам ана шундан...

Бу гаплардан кейин Мафтуна қаддини тиклаб ўтирди. Аммо қалби нотинч урар, вужудидан қаттиқ ҳаяжонланаётгани сезилиб турарди. Сир бой бермаслик учун миясига келиб турган савол билан мурожаат қилишга ошиқди:

— Сиз ўшалар йиққан далилларнинг ҳаққонийлигига ишонасизми?

Мансур Зуфарович ялғ эйтиб қаради.

— Сиз ишонмаслигингиз мумкин, — деди терговчи мужмал қилиб, — лекин мен шуларнинг ичидан-ман-ку?..

Бу жавобдан Мафтуна ҳеч нарса тушунмади. Аммо фикрини ҳам яширмади:

— Тўғри айтдингиз, мен ишонмайман. Ҳаммаси уйдирма далиллар. Шунчаки тинч, осойишта яшаётган халқимиз ўртасига низо солиш, бутун дунё олдида бадномликка чиқариш мақсадлари. Кимларгадир аҳиллигимиз ёқмаган, кимнингдир думини қаттиқроқ босиб, ғашига тегаётгандаймиз. Ҳа, ана шунинг аламига чидаёлмаётганликларидан ҳаммаси. Сизларнинг ичингларга тушиб, шу нарсага амин бўлдим. Кўп ўйладим, кўпнинг фаҳмига етдим. Барча найрангларингга ҳам...

— Бас қилинг, нима деб валдираяпсиз ҳадеб?

— Валдираш деб ўйласангиз хато қиласиз. Бу сўзларимни суд олдида ҳам қайтаришга тайёрман. Аммо сизга тушинмаяпман ҳеч. Қандай қилиб, «улар»нинг чирмандасига йўрғалаб қолдингиз? Майли, бунисига ҳам саловот дейлик. Лекин бир нарсага ҳайронман: нима учун шу юрт, шу эл ичида юрган сизу бизларга эмас-у, четдан келган «улар»га аён бўла қолибди ҳамма гап? Сир-асрорлар шу халқ билан бирга нафас олиб, бирга юрган, бирга турганларга очилмаган узоқдаги «улар»га очила қолибдими? Қани мантиқ?

— Сиз... Сиз ноҳақсиз, Мафтунахон. Шамол бўлма-са, дарахтнинг учи қимирламайди. Бу жараён ҳам ўзидан ўзи бўлаётгани йўқ!

— Ишонмайман. Чунки сиз айтган шамол — сунъий. Кимларнингдир елпарраги кўзғатган шамолни шамол демайдилар. Ўша елпаррак қаёқдан ва кимларнинг амрига биноан айланаётганини эса сиз мендан кўра яхшироқ биласиз. Менга ва бошқаларнинг бўйнига қўйилаётган айбларнинг ҳам турган-битганигача... Виждонингиз буюрганига юролмаяпсиз. Чунки ўшалар олдида юрак олдириб қўйгансиз, нимадандир чўчий-

сиз. Чўчитиб кўйишган сизни. Ҳа, бутун менга насиб қилган савдо эртага сизнинг бошингизга тушиши мумкин, шундан кўрқасиз. Мен ўтирган курси сизга ҳам насиб қилиши мумкин. Мана масала қаерда!

— Катта кетманг, Мафтунахон. Мен бу ерда ўз бурчимни адо этаётган одамман. Сизга ҳисобот бериб ҳам ўтирмайман. Ундан кейин терговни сиз эмас, мен олиб бораяпман. Шуни унутманг!

Унинг муомиласидаги аниқ-тиниқ сохталик яққол сезилиб турарди.

— Кечиринг... — деди яна ўзини дадилроқ тутиб, — тўғри гап келганда отангниям аяма, қабилада иш тутаётган бўлсам, узр. Ростдан ҳам ким-кимни сўроқ қилаётганини унутибман чоғи... Фақат кези келганда яна бир гапни айтиб қолмасам, кечаси билан ухломай, тўлғониб чиқаман. Жиндак раҳмингиз келсин... Бир савол бошимни қотириб, тинчлик бермайди ҳеч. Мен аёл бошим билан ҳақиқатни ҳимоя қилиш учун ноҳақликка қарши турибман. Сиз — эркаклар-чи? Нима бўлди сизларга? Мунча шалвирамасанглар? Жонингиз шунчалик ширинми ё?

— Менга фалсафадан дарс бермай кўяқолинг, — бирдан туюқди Мансур Зуфарович, аёлнинг шаштини батамом босиб кўймоқчидай овозига куч бериб, — бўш кўйганимга ҳадингиздан ошаяпсиз. Қаерда ўтирганингизни эслаб кўйишингизга маслаҳат бераман. Нимага қодир-қодирмаслигимга келганда — буни ўзим биламан. Азадан сизга нисбатан эътиқодим баландлиги важдан маслаҳатим шу: буларнинг гапни икки қилмангу қутилинг. Тутган ерини кесади-ган бари. Раҳм-шафқат кутсангиз — янглишасиз. Огоҳлантириб кўйишни виждоний бурчим деб билганимдан айтяпман...

Шу куни биринчи бор кўнгли ёришиб қайтди камерага. Шу чоққача миясига келгани-ю ўйлаганларини айтиб олганидан мамнун бўлди. Қани энди Тигирян деганига ҳам худди шундай қилиб, ҳордиги чиқса. Жуда қойилмақом иш бўларди-да.

Яна кўнишиб ўтириб, ариза ёзишга тутинди. Бу сафар шахсан Тигиряннинг ўзига, саволларига жавоб беришдан, бундан буён ёлғон-яшиқларни аралаштириб тўлғазиладиган сўроқномаларига имзо чекишдан бош тортажақлигини изҳор қилди.

Бироқ, эртасидан вазият ўзгарди. Терговни Тигирян эмас, бутунлай янги — қотмадан келган, ўрта бўй, кўз

қарашлари шиддатли Черноглазов дегани ўзини тергов гуруҳининг бошлиғи деб таништирди. У Мафтуна билан қўл бериб сўрашди. Қўли муздай совуқ, ранги сап-сарик, соқоли қирилмагани учун сарғиш туклар ўқдай отилиб турганга ўхшарди. Аммо авзойи амирона. Шунга қарамай сўз оҳангига мулойимлик беришга уринарди. Унинг рангини кўрган Мафтуна «сиҳати унчамасга ўхшайди» деб ўйлади.

— Терговчи Артём Ашотович ҳамда Мансур Зуфарович билан бўлган мулоқотингиз баённомаларини ўқиб чиқдим, — деди у икки-уч бор йўталиб олгач, — маълум бўлишича сизни хўрлашибди. Аёл кишига нисбатан шундай муносабатда бўлиш на маданиятга тўғри келади, на ахлоққа. Бегуноҳни гуноҳқорга чиқарганлар жазога тортилади, — у Мансур Зуфаровичга қаради, — сиз нима дейсиз?

Мансур Зуфарович ёзиб ўтирган қандайдир қовозни шарт-шурт йиртиб сим саватга ташлади.

— Нима дердим, — мижровланди у, — балки бизлардан ҳам хато ўтгандир...

— Ҳечқиси йўқ, — кутилмаганда ён босди унга Черноглазов, — ҳаммамиз ҳам фаришта эмасмиз.

Мафтуна бош силкиди. Лекин қайси маънода шундай қилганини ўзи ҳам тушинмади.

— Гражданка Мирпўлатова, — деди Черноглазов меҳрибонлик билан, — Артём Ашотовичнинг тергов олиб боришига норозилик билдирибсиз. Бунга ҳуқуқингиз бор. Шунинг учун тилагингиз инобатга олинди. Бутундан бошлаб терговни мен олиб бораман. Ўйлайманки, бир-биримизга ишонч билдирган ҳолда ўзаро тил топишиб олармиз. Сиздан битта илтимос... Бизни кўпдан боши берк кўчага киритиб, бошимизни қотириб қўйган жумбоқни ечишга ёрдам берсангиз, балки шундан кейиноқ ортиқ безовта қилмасмиз сизни.

— Мабодо оқни қора деб ёзиб беришни талаб қилинмаса, мен ҳаммасига тайёрман.

— Раҳмат. — Черноглазов қаттиқ йўталиб, туклари ўқдай отилиб турган юзини кафти билан сидириб ташлади, — бизни сиёсий масалалар қизиқтирмайди. Фақат порахўрлик сингари ярамас иллатни тағ-томири билан юлиб ташлаш мақсадимиз. Республикада ўргимчак уясидай ин қуриб олган балойи нафслардан сизларни холи этиш учун сафарбар этилганмиз. Сиздан яширмайман, бу иш энгил кўчаётгани йўқ. Бир ёқдан калаванинг энди учини топганимизда иккинчи ёқдан

баттар чувалиб, бутун ҳаракатимиз сувга уриб, тинкамизни қуритади. Олга одимлаш ўрнига нуқул бир ерда гир айланамиз, холос. Келинг, агар юртингизга ҳақиқатдан ҳам ўзингизни содиқ санасангиз, халқингиз манфаати учун астойдил жон куйдириш ниятида бўлсангиз, марҳамат қилиб, ёрдам беринг.

«Тушинарли, — деб ўйлади Мафтуна таъби баттар тирриқ бўлиб, — буниси ҳам анависидан қолишмайдиганга ўхшайди. Ўзини ширин тил қилиб кўрсатиши эса айни мақсадга ўтишнинг муқаддимасидир. Вой, анойий, мени гўл санаб, лақиллатмоқчимидинг ҳали? Қўлингдан келмайди барибир, хомтама бўлма!»

Аввалига ўзаро суҳбатдай бошланган тергов бирдан кескинлашиб кетди. Черноглазов Мафтунанинг тушига ҳам кирмаган даъволарни устма-уст кўндаланг қўйди. Жавобни эса охиригача эшитмай шарт-шурт бўлар, адашган одамнинг эсини киритиб қўйишга астойдил киришганга ўхшарди. Ҳар бир саволни идрок этиш учун ўйлаб олишга имкон бермасди ҳатто. Бу жиҳатдан Артём Ашотовичдан ўтса ўтиб тушардики, асло кам эмас. Тигирян масалага тағдор қилиб ёндошар эди, буниси эса очикчасига кўндаланг қўяди. Таниш-нотаниш ходимларнинг порахўрлигини иккиланмай ёзиб беришни талаб қилади. Мафтуна ана шу номи зикр этилганлар қатори вилоят саркотибининг фамилиясини ҳам эшитганда кўзлари ола-кула бўлиб кетди. Демак, кундалик вазифасини сидқидил адо этаётган Тўра Фуломовични ҳам қоралаш, жиноий жавобгарликка тортилиши учун кўмаклашиши керак. Демак, уни ҳам йўқотиши пайига тушишган. Ундан қутилиб, ўрнига кимни мўлжал қилишаётганикин? Ҳарқалай, бу бежиз эмас.

— Сиздан сўраяпман, — деди Черноглазов Мафтунанинг фикрга толганидан тоқати тоқ бўлиб, — ёзиб берасизми, йўқми?

— Йўқ! — деди Мафтуна қатъиятли овозда, — илтимос, мени бунақа балойи азим ишлардан халос қилинг. Барибир қўлимдан келмайди. Ноҳақликка юриб умр бўйи бежавотир бўлишдан кўрқаман. Сиз айтган ролни бажаришга қобилиятим етмайди.

Черноглазов қаҳр-ғазаб билан сўка бошлади. Оғзидан кўпик сачради. Жумлаларнинг охирини ютиб, лаби-лабига тегмай вайсагани учун айрим сўзларига тушиниб бўлмади. Мафтунани кимнингдир ўйнаши қилиб ҳақоратлади, ўтакетган бузуқликда айблади.

Мафтуна жони-пони чиқиб, шундай газаб билан тикилддики, Черноглазов кутилмаганда сўзидан адашди. Сўнг бошини икки қўллаб чангаллаганча хонадан ўқдай отилиб чиқди.

Тушдан кейинги сўроқ Абдумутал Соибовни юзлаштириш билан бошланди. Мафтуна уни кўриб, дафъатан танийлмади. Бўйи дароз одамнинг қадди букилиб, букчайиб қолганлигига раҳми келди. Кўзлари аланг-жаланг. Сочи устарада олдирилган, боши сапчадай бўлиб қолган. Илгариги яшнаб, кўзлари чақнаб боқишларидан асар ҳам қолмаган. Овозидаги жарангдорлик ҳам йўқолиб, худди миёвлаганнамо товуш бериб сўзлайди. «Наҳотки шу даражага солиб қўйишди сизни, Абдумутал Соибович!» дея ичидан ачиниб тикиларди унга Мафтуна.

— Гражданин Соибов — мурожаат қилди унга Черноглазов, — қаршингиздаги аёлни танийсизми?

— Ихе, ихе, ҳа, танийман.

— Фамилияси, исми, отасининг исмини айтинг.

— Фамилияси Мирпўлатова... Исми... ихе-ихе, Мафтуна Солиҳовна.

— Мафтуна Солиҳовна қандай вазифада ишларди?

— Мафкура бўйича... ихе, котиба.

— Вазифасини сидқидил бажарармиди?

— Кўнгилдагидай. Ўз ишини биларди. Иннайкейин маданиятли, синчков...

— Бўлди, биз гражданка Мирпўлатовани турмушга узатаётганимиз йўқ, нарх-навосини ошираверманг. Хўш, айтингчи, гражданин Соибов, орангларда ҳеч қанақа олди-бердига ўхшаш гаплар бўлганми?

Абдумутал Соибов унинг саволига тушинолмайдан аяқовсиради.

— Бирон нимага зорикқан пайтингизда пул-мул билан қўллашга ўхшаган ҳаракатлар содир бўлганми? — саволига аниқлик киритди терговчи, — демоқчиманки, қарз-парз сўраганмисиз ундан?

Абдумутал Соибов ўйланиб қолди.

— Эсланг, — қисталанг қилди Черноглазов, — қанча ва қачон?

— Ҳа, ихе... олгандим.

— Масалан? — терговчининг овози дағаллашди, — масалан, қачон ва қандай вазиятда? Неча марта олгансиз, батафсилроқ тасвирланг!

— Бир... йўқ, икки мартача шекил...

— Аниқроқ, аниқроқ!

— Бир йил Москвага кетаётганимда, ихе... камикўстингизга ишлатарсиз, деб...

— Қанча?

— Санаганмасман. Тахминимча юз мингдан ортиқроқ... Ҳа, юз минг...

— Иккинчисида-чи?

— Ихе, иккинчисидаям шунча...

— Қачон ва қаерда? Тезроқ гапиринг!

— Идора... Йўқ, уйда. Ўфилни уйлантиришга тарадуд кўраётгандик. Тўёна деб, машинада келиб, онамга ташлаб кетибди.

— Ўша тўёнани гражданка Мирпўлатова ташлаб кетганини аниқ биласизми ё тахмин қилганмидингиз?

— Тахмин... йўқ, ихе... йўқ, аниқ. Кампирри айтишича келган машина обкоммики экан, ичида, ихе, аёл киши... Йўқ, Мафтунахон ўтирганини аниқ кўрган экан.

Абдумутал Соибов икки-уч бор яна сунъий йўталиш қилди-да, ўша пул ташлаб кетган Мафтуна эканлигини исботлашга уринди. У шундай воқеаларни тўқир эдики, оғзидан чиқаётган иборалари ҳам ақлиҳуши жойида одамнинг гапига ўхшамасди асти. Мафтуна унинг ҳар бир далилини рад қила бошлади. Ораларида ҳеч қачон ва ҳеч қандай олди-бердилик бўлмаганини тушинтирди. Терговчи тук босган юзини силаб-сийпади-да, бирдан тутоқиб кетди:

— Уялинг! — деди у ўқрайиб, — отангиз тенги одамга юзингда кўзинг борми, демай ёлғончига чиқаришингиз одобданми? Мафкуравий ишлар шу йўсинда олиб борилаётганимиди ҳали?

Мафтуна аламини ичига ютди. Дарҳақиқат, Абдумутал Соибов кўпни кўрган, яқинлари ичида алоҳида ҳурматга сазовор одам бўла туриб, нега ўзига-ўзи тухмат қилаётганига ҳайрон эди. Қизиғи шундаки, бундан кейинги юзлаштиришларда ҳам у пора олганлигини тасдиқларди-ю, лекин пул олиш жараёнини ҳар хил талқин қилар эди. Ҳатто бир гал юз минг олганлигини айтса, иккинчи галгисида тахминдан адашиб, етмиш минг, ундан кейинги сафарлари эса дам ошиб кетар, дам камайиб қолар эди. Бир тухтамга келтириб, тўғрисини аниқлагунча терговчи нари-бери бўларди доим. Битта угина эмас, ўзига-ўзи тухмат ёғдираётган бошқалар ҳам гапларидан тез-тез адашишар, шошиб қолиб, пора берганнинг исми-фамилиясини ҳам тўғри айтолмай қолишарди.

Шу куни Мафтуна уч бора сўроқ қилинди. Ниҳоят терговчи ҳам сўроқ берувчи ҳам чарчади. Черноглазов ўзини адолатпарвар одам сифатида кўрсатаётган бўлиб, тантанали равишда эълон қилди:

— Бугун байрамнингиз, табриклайман! Онайизорингиз билан дийдор кўришингизга рухсат бераман.

Мафтуна ҳушидан оғиб қолишига оз қолди.

— Онам... Онагинам, — дея пичирлади энтикиб, — онам келдиларми, шу ердамилар?

Унинг овози қалтираб ичига тушиб кетаётганга ўхшарди. Шунинг учун нима деяётганини фақат ўзи эшитарди, холос.

— Ойнага қараб, у ёқ-бу ёгингизни тартибга солиб олинг, — маслаҳат берди унинг ёнида пайдо бўлган турма назоратчиси, — юринг, орқамдан!

Мафтуна қаттиқ ҳаяжонга тушганидан оёқлари чалишди.

— Эҳтиёт бўлинг, — огоҳлантирди гап қотиб назоратчи, гўё у қоқилиб тушадигандай.

Ҳаммаёқ қор, аммо кун чарақлаб турар, қор зарраларига тушган нурдан кўз қамашади.

Тоза ҳаво олиб, оёқнинг чигилини ёзишга чиққан маҳбуслар қўлларини орқага қилиб, ҳовли айланишарди. Кўкка қараб мусаффо ҳавони тўйиб-тўйиб симиришарди. У ер-бу ердан кўз-қулоқ бўлиб турган ходимлар «юр-юр, имилама, тўхтама», деб ниқ-ташарди.

Мафтунани худди ана шу доира шакл айланаётганлар ёнидан олиб ўтишди-да, икки томони ойнаванд ёп-ёруғ йўлакка дуч келишди. Йўлакнинг охирида тунука қопланган эшик бўлиб, унинг ҳам олдида милиция формасидаги ходим турарди. Мафтунани етаклаб келгани унга нимадир кўрсатди. Эшик очилди. Қоқ ўртасига узун устол қўйилган хонага кирдилар, Мафтуна остона ҳатлаши билан қаршидаги яна бошқа эшик очилиб, бошидаги тивит рўмолини елкасига ташлаган, оппоқ сочлари силлиқ таралган, қора духоба гуппили кампирнинг хиёл букчайган қиёфаси кўринди. Мафтуна уни таниб, беихтиёр «ох, онажон!» деб юборди. Кўз-кўзга тушди. Бир неча лаҳза бир-бирларига тикилганча қотиб қолдилар. Кейин баббаробар энтикиб, қарама-қаршилаб юрдилар. Мафтунанинг кўзлари хиралашди. Лекин олдинга чўзган қўллари онасининг елкасига етиб, қучоқлаб олишда хато қилмади.

— Оҳ, менинг қизижоним, — дея шивирлади онаизор, тўлиб келаётган ўпкасини аранг босиб, — шунақа жойда дийдор кўришармиз, деб ҳеч ўйлабмидим, болажоним?

— Онажоним, онагинам, — дерди Мафтуна нафаси бўғилиб, — оёгингиз гарди бўлайин, қиблагоҳим... Сизларни қанақа аҳволларга солиб қўйдим-а! Шунча ёшга етиб, ақл топмаган, бедаво қизингизни кечиринг. Мен туфайли шунча ташвиш тортдингиз. Танбеҳларингизга зор-ингизорман, фақат қарғаманг, ўтинаман.

— Нимага қарғайин, жон болам, сени қарғанган тилим узилиб тушса бўлмайдим... Кўргилик экан, иложинг қанча, айланай сандан. Худонинг олдида нима гуноҳ қилгандикки, ғазабига дучор бўлсак. Ҳеч балага ақлим етмай аросатдалигимни айтмасанг...

— Бас қилинг йиғини, — орага суқилди назорат қилиб турганлардан бири, — вақт чекланган. Гапирадиган гапларингни айтиб, улгирмай қоласизлар. Сиз — она, столнинг нарғи бошига бориб ўтиринг, сиз, бу бошига!

Она-бола узун столнинг икки томонидан ўрин олдилар. Комилабону енгининг учини юзига босиб, йиғидан ўзини тутолмасди ҳеч. Мафтуна эса қўлига тушиб қолган қандайдир дока парчаси билан кўзини артарди. Унинг ранг-рўйи ўзгариб, сочлари оқариб кетганидан эзилиб йиғларди она. Дийдор кўришгани учун бир томондан севинса, иккинчи томондан бир дарди ўн дард бўлгандай изтироб исканжасида эди.

— Қандай келдингиз, она? — уни алахситишга уринди қизи, — ёлғиз ўзингиз...

Кампир ниҳоят юзидан енгини олди. Кўзлари кир-тайиб, қовоқлари қизарган эди унинг.

— Бо, ёлғиз кела олармидим бу ёқларга, болам? Яхшининг садағаси кетсанг арзийди, яхши одамлар бор экан бахтимга, олиб келди. Исоқ ака эсингдами, отангнинг ўртоғи-чи? Болалигингда уйимизга тез-тез кеп турарди. Ҳар келганда отанг раҳматликнинг боши осмонга етиб, лағмон қилдирарди. Сен у пайтлар тетта-поя бўлиб юрардинг, келди — қўлидан қўймай кўтариб юрарди, бояқиш.

— Умрларидан барака топсинлар.

— Худо ўшани етказди. Бўлмасам, бу ёқларга келиб, сен билан кўришиш йўл бўлсин менга? Етти кундан бери Тошқандамиз. Исоқ аканинг бормаган эшиги-ю, кирмаган тешиги қолмади. Катта-катта идо-

раларга учраб, аранг ижозат олиб берди бу жойга. Ҳа, ўша барака топкурни шарофатиминан бўлди ҳаммаси.

— Энди эсладим, у киши Иван Исаевичнинг отаси.

— Ҳа, ўша. Локигин боласига ўхшамаган у. Бу бошқа дунё, у бошқа.

— Саломатлигингиз қалай?

— Қалай бўларди. Қаричилик. Гоҳ ундоқман, гоҳ бундоқ, болажоним. Ўзингдан ҳол сўрай, болам? Емиш-ичмишинг дурустми? Ҳеч жойинг оғримайдими?

— Бир навиман ҳозирча. Мени қўяверинг. Болалардан гапиринг, йиғлаб эси кетмаяптими?

— Ўқишиминан овора бўлиб, овунишиб юришибди, бояқишлар. Йиғлашгани, соғиниб, онасини қумсашганиминан иложлари қанча, болам. Ўзинг тушунасан ҳаммасига.

— Тушунганим қурсин. Доим кўзим олдида иккови. Бир бора дийдорларига тўйиш эвазига қолган бутун умримни алишгим келади. Айтгандай, Маъсуманинг тўйи қалай ўтди? Турмушлари ноппа нозидай кечаётгандир?

Қизининг шундай савол беришини биларди, лекин шунча ўйлаб жавоб беришга лойиқ бирон ваз айтишга сўз тополмайди. Ростини айтиб унинг шундоқ ҳам вайрона дилини баттар тивлаб, шикаста қилишни истамасди. Ёлгон-яшиқ тўқишга эса тили бормасди. Ҳарқалай, синглисининг бошига тушганларидан хабар топмай тургани маъқул. Кейинроққа бориб, бир гап бўлар, деб ўйларди у. Шунинг учун «ноппа-нозандай» дея жавобни тўмтоққина қилди-да, Мафтунанинг диққатини бошқа ёққа буриш пайдан бўлди.

— Сенга кийим-кечак оп келувдим, — деди у, — озгина егулик ҳам. Кираверишда олиб қолишди. Ўзлари беришармиш...

Қизи эри ҳақида сўрамаганига ҳайрон бўлди. Борди-ю, сўраб қолса, нима дейишни билмасди. Унинг ҳам аҳволдан хабар топмагани маъқул ҳозирча. Худо хоҳласа, эсон-омон тузалиб чиқса, ўзи эвини қилиб кўргани келар.

— Хат-пат ёзишга имконинг бўлса, қанда қилмай ёзиб тур, болам. Ўзингни соғинганимизда, сўзингни ўқиб, овунч топиб турамиз ақалли.

— Хат ёзишга рухсат беришди. Энди бот-бот ёзаман.

— Яқин-ўрталарда қутилиб чиқишингдан дарак борми?

— Катта жойларга батафсил ёзиб юборганман. Адвокат ёллашни талаб қиялман. Талабларим амалга ошиб қолса, ишим бир ёқлик қилинса ажабмас.

— Айтганинг келсин, илоҳим. Ҳеч бандайи мўминни бир-биридан жудо қилгулик қилмасин. Ҳар киши ўз уйи, ўз оиласиминан тўрт кўзи тугал бўлиб, жамул-жам ўтирганига не етсин.

Улар ҳар тўғрида оз-оздан гаплашиб вақтнинг шунчалик тез ўтганини сезмай қолдилар. Назоратчи ходим суҳбат муддати тутаганлигини эслатиб қўйди.

Она қизини қайта бағрига босди, дод солди. Қизи ҳам кўз ёшини тиймаган бир вазиятда аранг тинчитди уни.

— Сиз келган жойга астойдил уринсалар Мирих-лос ака ҳам кела оладилар, — деб юборди бирдан, — айтинг, жигар дори топиб келсинлар. Аҳён-аҳён миж-филаб турибди.

Комилабону куёви ҳақида гап очилганига эътибор қилмай, қалби қақшаб сўради:

— Вой, шўрим, рангинг кетиб қолгани шунданми-ди? Айтаман, болам, айтмай ўлибманми? Ер тагидан бўлсаям топдираман дорини. Эринг келолса-келолмаса юбортираман, айланай. Ҳа, ўзингга қарагин, кўп ўйлаб, сиқилма, жон қизим. Фақат мангамас, болаларингга кераксан жуда. Илоҳим ўшаларга бош бўлгин тезроқ. Бўйи етиб, куёвга чиқар кунларга етказсин худо. Менинг беш кунлигим борми-йўқми, билмайман. Тўй-томошасини ўзинг ўтказ. Невара-чевараларингнинг хузини кўр, илоҳо омин!

Комилабонунини ташқаригача кузатиб қўйишди. Кўча эшикка яқин жойда Исай Владимирович кутарди уни.

Мафтуна ҳам ўз хонасига йўл олди. Эшиқдан кирди-ю, кароватига юз тубан тушиб, шунақанги йиғи бошладики, бу ерга келганидан бери ҳеч қачон бунчалик оху-фивон кўтариб уввос тортмаган эди. Онасини кўргани қайтага бир дардига ўн дард қўшгандай бўлди. Шундоқ ҳам қаттиқ жароҳат топган юрак яна баттар шикаст еб, мажруҳга айлантирди-қўйди. Ахир бу ҳазилакам азобми?!

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ

Комилабонунинг кўз ёшлари яна тинмай қолди. Қизининг ранги-рўйи кўз олдидан кетмасди. Бориб, кўриб келиши жонига ором бермади. Қайтага баттар

ўртади. Ҳасратидан тутун чиқарди. Уйдагилар, кирган-чиққанлар шунча фикрини чалғитиб, овутишга ҳаракат қилишмасин — фойдасиз. Туни билан йиғлаб, ёстигини ҳўл қилар, бағри эзилиб, ҳушидан оғиш даражасига етарди. Унга бўла Маъсуманинг ҳам, қизалоқларнинг ҳам ороми қочиб, мижжа қоқмай тонг оттиришарди. Онаизорга дам сув, дам юрак туғёнини босадиган дори бериб, ўзлари терак баргидай қалтирашарди.

Маъсума ўз ғам-ҳасратини ҳам унитиб қўйди. Фикри-зикри онасининг дардига малҳам топиш. Лекин қандай? «Тез ёрдам» чақиргани билан укол қилади-кетди. Қўни-қўшни, таниш-билишларни чорлайди, бир нафас бўлса ҳам ҳовурини босиб олишига далда беришармикин, деб жони ҳалак.

Муродилла ўлгандан бери бирор кун руҳияти очилганини кўриш амри маҳол. У аза тутиб, товонигача тушадиган қора узун кўйлак, унинг устидан қора духоба камзул кийиб юрар, бошида синиққан ва ғамгин чеҳрасига хира соя ташлаб турувчи одми гулли дурра. Дурранинг икки четидан бир тутам-бир тутам патила сочлари чиқиб турарди. Ҳеч нарса татимайди юрагига, кўзига ҳеч нарса кўринмайди. Ҳовлида ҳам сояга ўхшаб юрганидан сас-садоси эшитилмайди. Ўнта саволдан аранг биттасига жавоб оласиз. Унинг тундлашиб, ичимдагини топ хилига айланиб бораётганидан она ваҳимада. «Жоним пўлатдан эканми-я, — деб ўзининг бардошига ўзи ҳайрон бўларди Комилабону, — манинг ўрнимда бошқа одам бўлганда бунчалик ғурбатларга чидай олмай алақачон кўрпа-ёстиқ қилиб ётиб оларди». Унинг айтганича бор эди. Эркак боши билан Мирихлос чидаш беролмай руҳий касалликлар шифохонасига тушиб қолди. Ҳамон дард чекармиш, докторлар шифоси кор қилмасмиш унга. Олдига борган Маъсума шундай хабар топиб келди. Комилабону буни эшитиб, ичидан зил кетди-ю, бошқаларнинг асабини аяб, сиртига чиқармасликка уринди. Мана кўз тегди чоғи. Ҳаммасига чидаб юрган она катта қизи билан учрашиб, кўп нарсаларнинг тагига етгандай бўлди-да, вужуди бўшади. Шундоқ ҳам мотамсаро бўлиб кўринган ҳовлида энди икки дардман андуҳ чекиб, бири-биридан сиёҳбахт ҳис қиларди ўзини. Ҳеч кимсанинг далдаси, ҳеч кимнинг тасаллиси кор қилмасди уларга. Фақат Исай Владимировичгина келганда зимзиёлик қўйнига қуюқ нур ёғиларди гўё.

— Мени айтди дерсиз, азизларим, — дерди у тантана билан доим, — ойнинг ўн беши қоронғу бўлса, ўн беши ёруғ. Бугун ҳаво очиқ экан, эртага қуёш чиқади. Умрбод бир хил эмас-ку дунё. Олам яна бояги-боягдай нурафшон бўлишига ишонинг. Ҳеч ёмонлик кўрмагандай, ҳеч нохушлик эшитмагандай юрасизлар ҳали. Тез орада шундоқ бўлишига мен кафил...

Мафтунага юбориладиган дори-дармон топишда ҳам у кор келди. Мафтунанинг оғирини енгиллатиш, иложи борича барвақтроқ қутилиб чиқиши учун оила номидан Москвадаги эътиборли ташкилотларга хат ёзди. Аммо Мирихлос ҳам кетма-кет шундай хатлар ёзиб, бирон нарсанинг уддасидан чиқолмаганини билганлари учун бундай тадбирларга унча ишонч йўқ эди. Исай Владимирович эса бўш келмасди.

— Томчи томаверса, тошни тешади, дейдилар. Бизлар устма-уст ёзамиз. Ёзишдан чарчагунча ёзамиз. Мактубларнинг бири бўлмаса, бири бориб тегади. Бири бўлмаса, бири бирон қалбнинг таранг торини чертиб, замзамасини кўзғайди. Бирон юракда галаён кўтариб ноҳақликка қарши исёнга даъват этади. Адолат бор. Адолат қуш эмаски, ер юзидан осмонга учиб кетса, тош эмаски сувга чўкиб, даф бўлса! У фақат вақтинча чекиниши мумкин, зўравонлик таъсирида ўзини ҳимояга олиши мумкин. У сизда, менда, ҳаммамнинг вужудида яширин. Уни уйғотмоқ даркор. Куч бермоқ, қўлламоқ даркор. Сўнг қитдай ишора бўлса бас, азизларим, чақмоқдай чақилиб, отилиб чиқади. Бўрондай қутириб, ёмонлик оламининг тилка-порасини чиқаради. Ҳа, уни юракларда уйғотмоқ керак. Шунинг учун яна ёзамиз. Керак бўлса, ўнтасини, ўн бештасини, йигирматасини... Адолат байроғи тақдири абад кўкида бар ёйишини кўз билан кўрмагунча тинчимаймиз!

— Илоҳим, умрингиздан барака топинг, Исоқжон ака, — кўнгли ёришганидан алқашга ўтади Комилабону, — азалдан андавасини келтириб, хўб топиб гапиргувчи эдингиз. Сиззи эшитган хузур қилиб, дарди арийди нуқул. Кўзим очиқлигида ўша сиз айтган кунларга етказсин худо.

Сухбат давомида Мирихлосдан ўзи хабар олиб, жонига аро киришлик ҳақида ўйлаётганини айтди. Чунки Маъсума ҳар борганда қўлидан овқатини олиб, бемор билан учраштирамай қайтаришади. «Яна озги-

на даволанишлари керак, кейин кўрсатамиз», дея ҳар хил важ билан қўйинини пуч ёнғоққа тўлғазиб жўнатишади доим.

Шунинг ўзи Мирихлосни ҳали-бери тузалиб чиқишига кафиллик бермасди. Буни сезган ёр-дўстлар унинг руҳий касалликка йўлиққанидан шубҳа қила бошладилар. Бу ерда қандайдир ҳийла-найранг борлиги тўғрисидаги гумонларини яширмай газетада ёзиб чиқдилар. Бу ўз навбатида анча-мунча шов-шувга сабаб бўлди. Фирқа қўмитасида махсус комиссия тузилди. Бироқ, комиссия ҳайъатининг икки аъзоси ва бир мутахассисининг имзоси билан жавоб мақола эълон этилиб, даъвогарларнинг фикрлари рад этилди. Мирихлоснинг шифохонада даволаниши эса тўғри деб топилди. Барибир аксарият мазкур мақоладан қониқмади, бутунлай тан олмаганлар ҳам бўлди. Улар Мирихлоснинг ўзи билан учраштиришни талаб қилишга ўтдилар. Кўпчилик бир нарсани билмай беҳуда гумонсирамайди, деган хулосага келган Исай Владимирович ҳам уларнинг фикрини қўлларди. Шунинг учун ҳақиқатнинг тагига етишга астойдил киришган ва айни пайтда Комилабонунинг олдига маслаҳатга келган эди...

Дарҳақиқат, Мирихлоснинг асаб фаолияти бузилганлиги тасдиқланган, тажрибали мутахассисларнинг сидқидил муолажаси билан бир ой мобайнида ўзига келиб қолган эди. Лекин унга жавоб бериш ўрнига мана олти ойдирки ҳамон ушлаб турардилар. Мирихлос ва ҳатто айрим шифокорларгача ана-мана, деб муддат чўзилаётганидан ҳайрон эдилар. Баъзилари бош врачга кириб, уни бунчалик узоқ тутиб туриш ҳеч қандай қонунга тўғри келмаслигини эслатиб, норозилик билдирдилар. Фойдаси бўлмади. Қайтага дакки эшитиб, ўзбошимчаликка берилганликлари учун иссиқ ўринларидан айрилиб қолишлари ҳам мумкинлиги тўғрисида огоҳлантирилдилар.

Бирдан-бир чора бош врачга шахсан Мирихлоснинг ўзи учрашиши ва ўз тақдирини ўзи ҳал этишидир. Шунга аҳд қилган Мирихлос қачон унинг кабинетига йўламасин, ўрнида йўқлигига тўғри келади. Худди ўчакишгандай ўша куни қайси бир хорижий мамлакатдан келган тиббиёт арбобларини кутиб олишга кетган, ё бирон илмий тадбирга қатнашаётган бўлади. Яна бир гал у Москва сафаридалиги, қайси бир анжуманда қатнашаётганлиги айтилади. Яна кутиш керак, сабр қилиш керак. Маслаҳат шу!

Кутишлар, сабр қилишлар ҳам жонга тегди. Шунинг учун қандай бўлмасин бу ердан қочиб қолиш йўлини қидиришга тушди. Шу мақсадда ҳовли айланаиб, атроф-теварақ билан таниша бошлади. Аммо аҳён-аҳёнда очилса, момақалдирокдай гулдираб юракни ларзага келтирувчи чўян янглиф оғир дарвоза, нақраси бўйлаб тиконли сим тортилган баланд деворлар, олис-олисдан ҳар қадамингни кузатиб турган назоратчилар нигоҳидан қутилиб кетишнинг ўзи бўлмасди. Ҳамма ерда бўлганидай даладай кенг-мўл ҳовлили мазкур муассасанинг ҳам ўзига хос қонун-қоидалари бор. Бу қонун-қоидалар кўпдан истиқомат қилувчиларнинг кун тартибига айланган. Бўйсунишга мажбурлар.

Баланд тўрт девор ичидаги ҳаёт эрта тонгдан бошланади. Нонушгага қадар гуруҳ-гуруҳга бўлинишади. Бир гуруҳ дурадгорлик билан шуғулланади: синган стул, тағлигидан ажраб, увадаси чиққан диван, оёғи синиб, бели букилган каравот, шарти кетиб-партит қолган нимайки бор, бўяб, асли ҳолига келтириш билан машғуллар. Иккинчи гуруҳ егулик учун полиз, сабзавот экинлари ундиришга енг шимариб киришадилар. Соат ўн бўлганини баббаробар сезги ёрдамида биладилар. Қатор тизилишиб, нонушгага йўл олишади. Нонуштадан кейин даволаниш. Андак ҳордиқ олиш. Ундан кейин яна ким нима иш қилишини ўзи билади. Атрофни супириб-сидириш, дераза ойналарини артиш, ошхона учун ўтин, кўмир ташиш, ишқилиб, тиним бўлмайдиган ҳеч кимда. Уларнинг тартиб-саришталикка ўргатилган хислатлари туфайли ҳовли беткайи, дам олиш майдонлари, йўлаклар, ётар-турар хоналар ёғ тушса ялагудай.

Фақат Мирихлосгина алоҳида эътиборда бўлгани учунми, ҳамма юмушлардан озод. Ҳовли айланади, у гуруҳ олдига боради, бу гуруҳ олдига. Узоқ-узоқ бир ерда қаққайганча туриб қолади. Қўл кучи билан рўёбга чиқаётган ишларни кузатади, ўтиради, юради... Қаёққа қарамасин одамларнинг фивир-фивир. Бир томонда қишда ҳам ёздагидай ҳар хил ҳосил ундириладиган, лимон етиштириш иссиқхонаси, бир томонда қандайдир қўшимча бино қад тиклайди. Устларига жомакор кийиб, бошларини рўмол билан танғиб олганлар машиналарда келтирилган қурилиш ашғёларини туширган, ташиган, қоришма қориган, ёғоч арралаган, рандалаган, фишт терган, пол қоққан — ишқилиб,

асбоб-ускуналарнинг қитир-қитир, фир-фири, тақур-туқури, кўтарма кранларнинг чийилдоқ, ўкироқ товушлари бирга уйғунлашиб, ҳақиқий меҳнат симфонияси янграйди. Фақат меҳнат аҳлининг биронтаси бирон сўз қотмай, индамай ҳар бирлари ўз вазифаларинигина сидқидил бажариш билан банд.

Бу фивир-фивирлар фақат тушгача давом этади. Тушдан кейин барча баробар дам олиши керак. Атрофга сув сепгандай жим-житликка чўқади. Биров шахмат ўйнайди, биров газета ўқийди ўқимаса ҳам нималардир деб ўзича гулдирайди, бошқаси бир нуқтага тикилганча соатлаб ўтираверади. Фақат Мирихлосни диққинафаслик эза бошлайди. Фикри-хаёлини болалари тортиб кетади. Ҳибсга олинган хотинининг ҳолидан хавотир олади. «Нимага бу ерга тушиб қолдим, — деб ўйлайди кейин, — Талмачёв айтганини қилдимикин ё, шу йўл билан қасос олмоқдами? Қанақанги қабиҳлик бу! Шунақа одамлар қандай пайдо бўларкин, қанақа она тугаркин ундақаларни?»

Даволовчи врачига учрайди, кетишга рухсат бермаётганлари учун хархаша кўтаради. «Бош врачнинг лутфан рухсатисиз бу ишни ҳал қилолмайман», деб юзини тескари буради врач.

Яна диққинафаслик, яна бош врачнинг йўлини пойлаш...

Кўшни хонадаги юм-юмалоқ гавдали, қора мағиздан келган кўзлари асабий пир-пир учган Шоқосим вақ-вақ номи билан ҳаммага таниш киши бирдан ташқарига югуриб қолади. Уни кўрган бошқалар ҳам ҳаракатга келишади. «Ҳазрати вақ-вақ минбарга чиқадилар». «Ҳазрати вақ-вақ нутқ бошлайдилар» деган шивир-шивир ўрмалайди.

Ҳақиқатдан ҳам Шоқосим вақ-вақ югурганча бориб ҳовлининг қоқ ўртасидаги каттакон тут танасига ёпишади. Шивир-шивир хонадан хонага ўтади. Бир-бирларини туртишиб, имо-ишора қилишиб ташқарига йўл олишади, деразаларни очиб, мўралашади. Кўзлар тутнинг қоқ тепасига томон чирмашиб чиқаётган Шоқосим вақ-вақга қадалади, қулоқлари эса динг. Дарахтнинг қил учига жойлашиб, бошидаги шапкасини тескари қўндириб, қўлини пахса-пахса қилганча ваъз бошлайди у:

— Онт ичиб айтаманки, шармандангиз чиқади бир кун. Нақ бир ярим пуд олтинни ўмарганингиз камлик қилдими? Оддий меҳнаткашни яна талашми?

Йўқ, бунга йўл қўймаймиз. Биз содиқ бандаларда нима гуноҳ? Нуқул пичоқ ўқталасиз, милтиқ ўқлайсиз бизга қарши. Қўрқинг бу гуноҳи азимдан. Ундан кўра бига қурол беринг, шуни талаб қиламиз. Курашамиз сизга қарши! Қўрқасиз-да отиб ташлашимиздан? Отсам ўшанда отардим, ўшанда соғ қолдирганимга жон денг!

Чурқ этмай уни тинглаётганлар ичида «хо-о, эшитдингми, отиб ташламоқчи экан... хо-о, эшитдингларми?» деган шивирлашлар бошланади.

— Ҳа, отмаганимга жон денг... — давом этади Вақвақ, — Тўхтатинглар бу гуноҳи азимни! Худонинг нафратига учраманглар! Иккинчи масалага ўтаман... Бир иш қилмоқчи бўлсанглар, пухта қилинглар. Туя ютсанглар ҳам думи кўринмасин-да, ахир. Шу билан бу масала тамом! Энди учинчи масалага ўтаман...

У муштумини тутиб, кимларгадир қарши ўқталар, кимларнингдир эгри ишлари учун танбеҳ берар, жаврай-жаврай ҳолдан тойгадан кейин эса жимиб қоларди. Томошабинлар қарсак уриб юборадилар. Шу аснода оқ халатлилардан биронтаси кўриниб, ваъзхонга назари тушса бас, томошабинларнинг бари нафасини чиқармай тезда тарқаб кетади. Хона-хонасига кириб нафаси чиқмай қолади. Шоқосим вақ-вақ ҳам тутдан тушади-да, гуноҳ иш қилиб қўйган ёш бола тенги бошини куйи эгиб, кўзи ер чизганча шериклари ортидан секингина ғойиб бўлади.

Худди шу одам бир куни Мирихлоснинг олдига яқинлашиб, таъзим тавозе бажо келтирди, сўнг дарров гап қотди:

— Назаримда, бу муқаддас жойни тарк этмоқ пайига тушган кўринасиз, Мабодо тахминим тўғри чиқса, башорат қиламан, катта хатога йўл қўясиз, тақсир...

Мирихлос ҳайратда қолди. Доим кўзлари аланг-жаланг, ўзидан-ўзи ғўлдираб, кимларгадир ўзича танбеҳ бериб, қачон қараманг жағи очиқ юрадиган одам унинг ичидагини сезганлиги таажжубли. Вақ-вақнинг сўзлаш усулида жозибадор қироат бор. Ана шу қироат Мирихлосни андек ҳаяжонга солиш билан бирга бутун диққат-эътиборини ўзига чамбарчас боғлаб ҳам қўйди. Айни пайтда қандайдир ҳадик, эҳтиёткорлик туйғусини ҳам уйғотди унда. Демак, булар ҳам ҳар нарсага хушёр, ҳар қадамнингни кузатиб юради. Рухий дардчил бўлишларига қарамай алланечук илоҳий қувват ҳукм-

рон уларда. Шу боисдан бирон сир яшириш ортиқчадай туйилади.

Мирихлос анграйганча тикилди унга. У эса ўз навбатида мулоҳазасида давом этди:

— Бир бора адашдингиз, энди адашмаслигингизга маслаҳат бераман, тақсир. Бу ерга келиб, тўғри қилгансиз, шайтонлар амридан қочиб, Оллоҳ таолонинг паноҳига ўтиб, жонингизни асраб қолдингиз. Бу муқаддас даргоҳнинг тупроғини кўзингизга сурмайи сулаймон қилсангиз арзийди. Тангри таоло назар қилган бандаларигагина насиб этур бу маскан. Шукр қилинг, тақсир шукр қилинг.

Мирихлоснинг кулгиси қистади.

— Шукр қилинг-а, — деб юборди кейин у бирдан. — Фоний дунёдан воз кечиб, эндиги умрим жиннихонада ўтиши бормиди?

Шоқосим вақ-вақ ранжимади, жаҳли ҳам чиқмади.

— Янглишманг, тақсир, — деди у, хотиржамлик билан, — жиннихона бу ер эмас, жиннихона дарвозанинг у ёғида, — кўча томонни кўрсатди у, — сиз келган ёқда. У ёқда яшаганларнинг жони омонат доим, кўнгли ҳам нотинч. Бири-биридан ҳайиқади, бири-биридан дили хуфтон. Бири-бирининг тагига сув қуйиш билан йўқ қилиш, қўйиб берса бири-бирининг гўштини ейишдан тап тортмайди. Бу даргоҳнинг йўриғи бўлак. Қани айтингчи, ким кимни тириклайин гўрга тикиш пайига тушганини кўрдингиз бу жойда? Ким кимнинг устидан мағзава тўкканига дуч келдингиз? Кимнинг кимдан аламзадалигини сездингиз? Ҳар ким ўзига эркин бу ерда, минг шукрки, сўзига эркин. Мана мендан қиёс, тақсир, арши-аълода ваъзхонлик қиламан, ким тўғрида нима ўйласам чўчимай-нетмай бари ни тўкиб соламан. Биров менинг овозимни бўғай демайди. Қулоқ солади, қарсак чалади. У ёқда-чи?... — Кафтининг орқаси билан оғзини беркитди у, бошини саранг-саранг қилди, — пилдир-пис... У ёқда масхарабозлик, ранж, зикналик... Ҳа, у ёқни орзу қилманг, тақсирим, мендан сизга насиҳат... Омадди одам экансиз, шунга шукр қилиб, дориламон умр кечиринг!

Шундай дея туриб қадди тикланиб борди, кўзларидаги аланг-жаламлиқ йўқолиб, шодиёна чақнади. Ўзини кўпни кўриб, кўп фикр қиладиган, ақли чиниққан, ҳақиқий донишманддай кўрсатмоқчи бўлди. Дарвоқе, Мирихлоснинг кўз олдида аввалига унча назарга илинмаган кимса юксалиб борарди.

«Ёспирай, чиндан ҳам рухий касалликка йўлиққан беморми ё жинни қиёфасидаги бирон мутафаккирми?» деб ўйларди у.

Шу кундан бошлаб қадрдонлашиб қолдилар. Мирихлосни ўзига оҳанграбодай тортиб, чамбарчас боғлаб олди. Тут дарахтининг теппа шохига чиқиб, қайси бир сурбетлик, худбинлик ва тубанликлар ҳақида ваъз айтар бўлса, Мирихлос ҳам бошқалар қатори жон қулоқ бўлиб тинглайди, уларга қўшилиб қарсак чалади. Шоқосим вақ-вақ туфайли шифохона муҳитига ҳам бошқача кўз билан қарайдиган бўлди.

Улкан ҳовалининг ўнг томонини бир қаватли иморат эгаллаган бўлиб, ичига кирган киши худди ҳақиқий дорилфунун ётоқхонасида айланиб юргандай ҳис қилади ўзини. Ойнадай ялтираган топ-тоза йўлак, сариштали хоналар. Баъзи хоналар икки-тўрт ўринли бўлса, аксариятида ўн-ўн икки киши истиқомат қилади. Мирихлос турган хона икки ўринли бўлишига қарамай бир ўзи истиқомат қилар, унга мазкур даргоҳ ходимлари, даволовчилар ҳам яхши муомалада бўлишарди. Емиш-ичмишдан асло зориқтиришмас, китоб, газета, радио эшитишлар ҳам таъқиқланмасди. Нимаики зарурият туғилса, муҳайё эди унга. Авваллари бу ердаги шарт-шароитга ўрганомай, ҳар нарсадан жирканиб, ҳар нарсадан ҳазар қилар бўлса, Шоқосим вақ-вақ билан бўлиб ўтган қисқагина мулоқотдан сўнг бундай ҳиссиётлардан бутунлай фориг бўлди. Беморлар ҳам ундан ётсирамай қўйдилар. Олис-яқиндан ўгринча тикилишиб, ўзаро пичир-пичир қилишиб, уни қўл билан кўрсатишлари ҳам ўз-ўзидан барҳам еди. Мирихлос қайси хонага кирмасин, қачон келгани-ю қачон чиқиб кетганига бефарқ қарашарди. Аммо камдан-камлари мулоқотга киришишарди. Айниқса, ёнма-ён хонадагилар офизларига талқон солиб олгандай. Бўш қолишди — винг демай ўтириб шахмат ўйнашади. Ўн еттинчи хонадагилар аксинча — ари уя дейсиз. Булар аслида катта жиноятларга қўл урган ва ҳатто одам ўлдиришгача борганлар бўлиб, асабий хасталиклари махсус мутахассислар ёрдамида аниқлангунча ушлаб турилади. Текширувдан ўтишдими, тезда олиб кетишар, ўринларини ҳар куни келиб турган янгиларига бўшашиб беришарди.

Энг шовқин-суронлиги олтинчи хона. Бақириниш-чақиринишлар ярим кечалари ҳам тинмайди. Унда ўн икки бемор истиқомат қилар, кенг гавдали шоп мўйлов,

қорачадан келган, ўтгиз беш ёшлардаги йигит пешровлик қиларди уларга. Эрталабдан каравотига чордона қуриб ўтирганча узундан узоқ мунгли бир қўшиқни хиргойи қилгани қилган; ёнидагилар эса ундан кўз узмай оғзига тикилганча хиргойисини тинглашарди.

У ўзини «дунёга машҳур олими зукко эдим, — деб таърифлаб қоларди баъзан, — кашфиётларим билан замон мушкулини осон қилишга қодир эдим. Менга ғайирлиги келган чала-ярим донойи заминлар тагимга сув қўйгани қўйган бўлди. Кураша-кураша ҳолдан тойдим. Охири йиқитиб, муродларига етишди. Паришонхотирлик дардига чалиндим. Оқибатда етиб келган жойим шу бўлди...»

Баъзида эса моҳир бастакорлиги, шеър битишга қобилияти юксаклигидан мақтангиси тутиб қоларди-да, нўноқ-сўноқ тўқилган мисраларидан ўқиб туриб, бирдан уни куйга солар, яна узундан-узоқ қўшиғини бошлаб юборарди. Сўнг қибла томон ўтирилиб, фотиҳага қўл очар, худога ялинарди:

— Аъувзу биллоҳи минашшайтонир рожийм, бисмиллоҳир роҳманир роҳийм, — деб бошларди-да, ҳар сафарги илтижоли сўзларини такрорлашга киришарди. — Э, худо, менинг ҳузуримга келишини Тўлқиной Баракаеванинг юрагига сол. (Аmmo унинг кимлигини айтмасди.) Ўз эридан кўнгли совиб, ажрасин, барча кўнгли қўйган хушторларидан айниб, мени ўйласин, мени севсин, фақат мени қидирсин. Тавба тазарру қилсин. Мен уни кечирай. Айтганини қилай. Истаса, дала ҳовлимни сотиб, янги ҳовли-жой олиб, унинг номига хатлаб берайин, илоҳо омин!

Менга шифо бер. Мендаги бор дардларим форир бўлсин танамдан. Болаларим ҳам сиҳат-саломат бўлсин умрбод. Ҳар бирига машиналар олиб берайин.

Бой бўлайин. Ёзган китобларим бутун дунёдаги барча тилларда чоп этилсин. Заёмимга йигирма беш минг ютай. Кейин эл-юртга ош бериб, худо йўлига ис чиқариб, асли шакл-шамойилимга қайтганимни ошқори изҳор этайин.

Иншоолоҳ, шу айтганларимнинг ҳаммаси рўёбга чиқсин, оллоҳи акбар!

— Азиз фуқаро, — дерди хиргойидан тўхтаган маҳал тантана билан, — савол туғилди, жавоб қиладиган борми?

— Жавоб берамиз! — дея жўр бўлишарди бошқалар.

— Унда айтинг: ит ҳовуллайдими, вовуллайдими?
Ярми ҳовуллайди, деса, ярми вовуллайди, дерди.
Ўртада тортишув қизиб кетарди. Кўпинча ҳовуллайди,
деювчилар енгиб чиқарди. Пешровлик қилувчи ҳам
«ғолиб»ларни қувватларди. Шундан сўнг ит ҳақида
қўшиқ бошларди:

Ҳовуллайди ҳов-ҳов,
Ҳовуллайди ҳов.
Ҳовулаамас итларни
Ҳайдаб юбор-ов!

Бошқалар унга жўр бўлишиб, қўшиқни чўза-чўза
такрорлардилар.

— Азиз фуқаро, — дерди яна қўшиқ тугар-тугамас
пешровлик қилувчи, — эчкининг нечта қулоғи бор?

Хонадагиларнинг ярми иккита деса, ярми тўртта,
деб бақирарди. Тўртта деганлар ютиб чиқса, пешров-
лик қилувчи уларни қувватларди.

— Балли, азаматлар, — дея мақтаб қўярди кейин, —
ақл-фаросатингизга қойилман. Эчкида тўртта қулоқ
бўлади-да, саккизта бўлармиди.

Шундан сўнг қўшиқ давом этарди:

Эчки, эчки, эчкича,
Қаймоқли сут бер пича.

Қўшиқ қанчалик содда ва оддий сўзлардан иборат
бўлмасин, ўзлари тўқиганликлари учун завқларига
завқ қўшилиб, қайта-қайта такрорлайверардилар.

Мабодо шунинг устига оқ халатликлардан бири ки-
риб қолса, ҳар қайсисининг оғзидаги оғзида, бўғзидаги
бўғзида қолиб, хона бир зумда жимликка чўқарди. Бири
ўзини чок тикаётганга соларди, иккинчиси ойнага қараб
устара билан қиртишланган сочсиз бошини тарашга
тушарди, учинчиси китоб ўқишга тугинарди. Китобни
тескари ушлаб тургани билан иши йўқ.

Индамаслар турган хонанинг кираверишида икки
челак сув тўла доим. Каравот биқинида обкаш. Ўша
каравотда ётадигани қўли бўш қолди дегунча ҳовли
айланиб сув ташийди. Крандан сув тўлғазилган челак-
ларни обкашга илади-да, елкага олиб, физиллаб кетади.
Ярим йўлга борганда тўхтайтиди. Сувни ерга қўяди.
Қўлларини тўлғаб, ғулдираганча кимгадир гап уқтира
бошлайди. Жаҳли чиқади, аразлайди. Йўлга тушади,
орқасига қайтади. Челакларни ерга қўяди. Бирпасдан

кейин обкашга илиб, яна йўлга тушади. Ўн-ўн беш қадам юргандан сўнг ҳалиги жараён такрорланади. Аммо обкашни қанча елкага олмасин, бирон томчи сувни ерга туширмай мўлжал қилинган жойга етказиб, тўқади. Сув таший-таший мадори қуригандан сўнггина челақларни хонасига кираверишдаги жойга қўйиб, ниҳоят пинакка кетади.

Кунларнинг бирида у челақларни ярим йўлда қолдириб, аразлаганча ортига қайтиб кетар экан, шифона ходимларидан бирининг қитмирлиги тутиб, сувни афдариб ташлайди, бўш челақларни ўрнига қўяди. Бундан беҳабар бемор қайтиб келиб қараса, аҳвол бошқача. Ҳайрон бўлади. Боши қотади. Энгашиб ҳар бир челақнинг ичига бош тикиб кўради: Елкасини қисади. Гулдирайди. Қанақасига сувга тўла икки челақ ўзидан-ўзи бўшаб қолиши мумкин? Бу ҳақиқий мўъжиза-ку?

Челақлар ёнига чўккалаб, рақибига қарши хужумга ҳозирланган мушук қиёфасига кириб олади. Бойқуш сингари хурпаяди, ўтирган ерида бошини дам ўнг, дам сўлга силкитиб, лабини чўччайтиради, қаншарини қашлайди.

Буларнинг ҳаммасини олисроқдан кузатиб турганлар кулишади. Мирихлоснинггина раҳми келади унга. Чаққон бориб, челақларини сувга тўлдириб беради. Обкашга илдириб, елкасига олишига кўмаклашади. Худди ана шу дақиқадан бошлаб икковлари ўртасида ҳам иноқлик пайдо бўлади. Ҳар ўтганда Мирихлоснинг хонасига мўралаб ўтишни қанда қилмай қўяди. Овқат маҳали келиб, эшик кесақисига суянганча тикилиб тураверади.

Мирихлос унинг ҳар бир ҳаракатини ўрганиб, ҳар бир кўз қарашидан алоҳида маъно ўқиб олади. Киприк қоқмай ажабланиш тарзида тикилдими, демак, «юрсангизчи, ҳалиям ўтирибсизми?» дея ошхонага бирга бориш учун таклиф қилгани.

Мирихлос унинг орқасидан эргашади.

Бир куни тушдан кейин худди шундай қиёфада қараб қолди. Каравотига яқин келиб, унинг шиппагини тўғрилаб қўйди. Бу «шошилинг, аксинча кеч қоласиз», дейётгани эди. Мирихлос унинг айтганини қилиб орқасидан йўлакка чиқди. Индамаснинг нигоҳи қадалган томонга қаради. Худди шу маҳал ўн еттинчи хонадан қайтиб чиқиб, йўлақ бўйлаб кетаётган оқ халатли аёлга кўзи тушди. Юриш-туриши, қади-қомати, орқасида

осилган икки ўрим сочларигача Сурайёни эслатди. «Орқасидан боринг», деган ишора қилди индамас. Мирихлос икки-уч қадам қўйишга улгирмай аёл бош врач кабинетига етганда кўздан ғойиб бўлди. Мирихлос қадамини тезлатди. Таваккал қилиб, кабинет эшигини очди. Очди-ю, остонада донг қотиб қолди. Аёл ҳам буни кутмагани учун ташриф буюрувчини кўриши билан эсини йўқоттудай даражага тушди. Иққовлари ҳам сўзсиз-нидосиз бир-бирларига тикилдилар.

Оқ жилдли диван, ўриндиқлар, ялтироқ ойнаванд жавонали кенгина хонадаги узун стол бошида серрайиб қотиб турган аёл ҳақиқатдан ҳам Сурайё эди.

ЎН ЕТТИНЧИ Б О Б

У босиб ўтган ҳаёт йўлини кўз олдига келтира бошлади. Сочлари майда қилиб ўрилган, бошида ироқи дўппи, эгнига қарға шойидан кўйлак, қизил духоба камзулча кийиб юрган чоқларини эслади.

У пайтлар Мафтунанинг отаси Солиҳбой колхозда ишларди. Назаргузар туманидаги олти хонадан иборат пешайвонли уйда турардилар. Каттагина чорбоғлари бор эди. Қир этагида нов орқали тушаётган сершоввали сув ариқларга бўлиниб, ҳовлима-ҳовли оқиб, уларниқидан ўтарди. Оғилхонада сигир-бузоқлари, қўй-қўзилари бўларди. Ҳайит, байрам кунлари меҳмон-излом билан гавжум бўладиган бу ҳовлида қўйлар сўйиларди, турли таомлар пиширилиб, дастурхонлар ноз-неъматга тўларди, гап-гаштаклар қизирди. Айниқса, наврўз олдидан буғдой ивитишлар, қўни-қўшни, яқин-йироқ кимникида қачон сумалак пиширишларидан хабар беришлар, ўша куни ўша ҳовлида оқшомдан то тонг саҳаргача чилдирманинг бакабанги тинмас, ўйин-кулги, болакайлар эса давра қуриб турли топишмоқ, байт айтиш, «чори чамбар», «оқ теракми-кўк терак» ўйинларини қизитиш билан бўлиб, кун ёришганини ҳам сезмай қолишарди. Сумалакни коса-косага қўйиб қўни-қўшниларга тарқатишларнинг ҳам ўзига яраша гашти бўларди. Сумалак олиб кирган болалар ҳовли аҳлини наврўз билан қутлашар, тенгқурларини бойчечак тергани чиқишга таклиф қилишарди.

Назаргузар ерлари Қоровултепа қирлари этакларига туташ бўлиб, қадимдан сайилгоҳ саналарди. Сувга тўлиб оққан сойлар, бутазор жарликлар, қирқулоқ, сумбул, қўқонгул, айиқтовон, чирмовик, наъматак син-

гари ноёб ўт-ўлану ўсимликларга бой сайхонликлар, ям-яшил тўқайзор, чангалзорлар ястаниб ётарди. Пана-пана жойларга ин қурган майна, тоғчумчуқ, тўрғай, зарғалдоқларнинг пайдар-пай сайраши, шохдан-шоҳга сакрашлари ҳам ўзгача файз ёярди. Қир устида дор ўйинлари, масхарабозлик, қўғирчоқбозлик томошалари бошланиб кетар, бир томонда дошқозон осилиб, қўй эти, бир томонда тандир кабоб, қийма кабоб пишириларди. У ер-бу ерга гиламлар ёзилиб, гурунг, аския қизийди, биров дутор чертади, бошқаси қўшиқ айтади — хуллас, барчанинг қулфи-дили баҳор янглиф.

Бола-бақралар тойчоқлардай ирғишлашиб, қир кезиб, бойчечак тергани чор тарафга тарқалардилар. Ким қанча бойчечак терганидан бир-бирига мақтанарди.

Ана шундай кунларнинг бирида Мафтунадан уч-тўрт ёш каттароқ, юқори синфда ўқийдиган Мирихлос номли хушрўйгина бола қаёқдандир тарғил лола топиб келади. Қирмизи, олов ранг лолалар ҳар қадамда гуж-гуж, лекин тарғили камдан-кам топиларди бу атрофда. Шунинг учун бу танқис лолани кўрганда Мафтунанинг севинчи ичига сизмайди. Кўзларига суртади, лабларига босади.

— Шунақаси бор жойга олиб боринг, — дея ялинади Мирихлосга.

Улар тарғил лола излаб шунчалик узоққа тентираб кетишадик, тенгқурлари қидирмаган жойлари қолмайди.

Дақиқалар кетидан соатлар қувлаб ўтиб, кеч кирганини билмай қоладилар. Ҳаммаёқ кечқурунги ёрқин ранг билан товланиб, осмон четини шафақ қоплайди. Ўт-ўланлар тасодифан кўзгалган шаббададан дарғазаб. Ҳамма ашқол-дошқолини йиғиштириб уй-уйига тарқаган. Тарғил лола излай-излай ҳолдан тойган Мафтуна билан Мирихлос қайтган маҳал фақат депсалган гиёҳлару у ёқдан бу ёққа учиб юрган қоғоз парчалари, ўчоқларда чала ўчган ўтин қолдиқларидан буруқсаётган тутун кўзга ташланади. Қишлоқ томондан эса шовшувга тўлган ҳовлилар эшик-дарвозаларининг қаттиқ-қаттиқ очилиб ёпилиши, қўй-қўзи, бузоқларнинг маъраши эшитилади. Лахтак-лухтак булутлардан девор тортган уфқ баланд-баланд ўсган теракзор, бола-хонали иморатлар ортидан улкан дастурхон четининг нақшинкор ҳошиясидай кўзга ташланади. Буруқсоқ

тутун, довланган ёғ, қандайдир увиган сомоннинг намгир ҳидига аралашиб димоққа урилади.

Мафтуна билан Мирихлос хавотир олиб, не алпоз-да ўтирган ота-оналаридан тоза дакки еб, тавбаларига таянишган ва бу воқеани кейин ҳам анча маҳалгача эслаб юрадиган бўлишган эди. Хуллас, ўша кунги саргузашт икковлари ўртасида-дўстона муносабат туғилишига сабаб бўлади. Орадан йиллар ўтгач бу — ўзаро муҳаббатга айланади. Бири Тошкентда тўқима-чилик институтини битириб келиб, пахта заводида инженерлик вазифасида ишласа, иккинчиси бир вақтлар тоғаси ўқиган Москвадаги халқаро алоқалар институтини тамомлаб келади. Ўша йили тўйлари бўлади. Тўйдан кейин Мафтунани фирқа ишига тайёрлаш учун Тошкентдаги махсус мактабга жўнатадилар. Мирихлос завод директорлигига тайинланади, хотини туман фирқа кўмитасининг мафкура бўйича сарко-тиблиги вазифасида ишлай бошлайди. Кейин Шамсия туғилади. Аммо эри-хотин уйда камдан-кам бирга ўтириб, чой ичишларга вақт топишарди. Ишнинг кўплигидан икковлари бош қашлашга муддат тополмай қолардилар. Айниқса, Мафтунанинг кўними бўлмасди ҳеч. Бутун у хўжаликка бориб, бирон тадбир ўтказиш билан банд бўлса, эртага кун бўйи бирон ишлаб чиқариш корхонасидаги ишкаллиқни текшириш билан овора. Бола тарбияси билан Комилабону машгул. «Шуям турмуш бўлди-ю. — Бот-бот нолиб кўярди она, — на егани ичига тушади буларнинг, на ичгани. Қачон қараманг, ўпкасини қўлтирлагани қўлтирлаган иккови. Ҳаммаям ишлик одамлар-ку, санларнинг ишинг бошқачами ё?»

Бир сафар Шамсиянинг туғилган кунини нишонлаш учун эрталабдан тараддуд бошланди. Нон ёпилди, норинга хамир қорилди, қуш тили, пирог-сирог... Эндигина дастурхон ёзилган маҳал Мирихлос телефон орқали заводга чақирилганини айтиб, жўнаб қолди. Мафтуна қандайдир чет эликларни кузатгани ошиқди. Меҳмонларни кутиб олиш эса ёлғиз Комилабонуга қолди.

«Уззу кун дам унисини, дам бунисининг йўлини пойлаб куним ўтади, — дея ҳасрат қилади яна, — томоқ қиламан — йўқ, чой дамлайман — йўқ. Алла маҳалда ҳовлиққанча биттаси келади. Овқатини иситмай-нетмай шапур-шупур ейди-да, ёзув-чизувга ўтиради. Иккинчиси келади — қуруқ нон чайнаб, яхна

чойни хўриллата-хўриллата тагин қаёққадир чопади. Совитиб еган-ичган тамоқда маза-матраса бўладими, деб койийман нукул, кимга гапиряпсан, дейишмайди. Иш деса ўтдан ҳам, сувдан ҳам тоймайдиган чиқди булар. Ҳай, майли, дейман, нафасимни ичимга ютаман. Ҳали ёшсан пишарсан, бу шаштингдан тушарсан, дейман. Боласини катта қилиб бераверайчи».

Шамсия оёққа туриб юрадиган бўлди. Ниҳоят ёзда таътилга чиқсалар, уни Қора денгизга олиб боришга аҳдлашишди. Денгизда мириқиб чўмиладигану кўк ўпар тоғлар бағрида, салқин даралар қўйнида, баландликдан отилиб тушаётган шаршаралар тагида, осма кўприклардан ўтиб сайр қилишларнинг, сарв дарахтлари остида ўтиришларнинг тасаввурига берилишди. Ана шу дамларни бесабр кутдилар. Кутилган кун яқинлашди-ю, таътилга чиқишдан дарак бўлмади. Мафтунани вилоят фирқа кўмитасига ишга жалб этишлари билан бари эсдан чиқди-кетди. Бунинг устига тевараги қир-адирли ўша пешайвонли уй, чорбоғларини сотиб, марказга кўчиб келишга мажбур бўлдилар. Шу-шу шаҳарликка айланишди-қолишди. Орадан кўп ўтмай Зиёда туғилди. Қизчанинг чилласи чиқар-чиқмас Мафтуна кўмига чақирилиб, бутунлай фирқа ишига берилиб кетди. «Ҳукуматга бутунгина эмас, эртагаям кераксан, ахир, сиҳатингниям ўйла», дея онасининг уқтириши, чўмчуқдай чирқиллашлари ҳам кор қилса кошки. Вазифасига сидқидил берилиб, жон-жаҳди билан ишларди у. Ана шу жафокашлиги эвазига охир-оқибат фалокат босиб, ҳибсга олинишини тасаввур қилганмиди ҳеч. Устига-устак эрининг бевафолик қилишини-чи?

Тулкидай айёр эрлар, алданган хотинлар, бировнинг ҳасмидагилар билан уялмай-нетмай айшини сурган ўйнашлар ҳақидаги жирканч ҳикояларни эшитган пайтлар уларни шунчаки гийбатона валдирашларга ўхшатарди. Наҳотки, энди шундай миш-мишларнинг ростлигига амин бўлиш учун барини ўз танангда синаб кўришга тўғри келса?

У ўйининг шу ерига етганда чидаб туролмай йиғлаб юборди. Анча маҳалгача кўзини чирт юмганча фикрга толиб, қайта-қайта ўзига-ўзи берган саволларга жавоб тополмай қийналди, ичини еди. Дамба-дам эрининг тантана қилаётгандаги муғомбирона тиржайишлари кўриниш бериб, биқин-биқинига шамширдай санчилаётганга ўхшарди. Шунча бирга яшаб, дили эгрилигини пайқаманлигидан доғда қолиб ўтирибди-я. Лақ-

малиги, сохта турмушини беқиёс санаб, ичидан тулки мисол, ташидан қўйдаи юввош эрига ишониб юргани учун уялар, ерга кириб кетгудек бўларди. «Эҳ, нодон, хом қовоқдан нима фарқи бор каллангники, охир-оқибат инонган тоғинг оддий култепа-ю, сенга панд едириб, лабингни тишлатиб қўйгунга қадар билмасанг!» дея қайта-қайта танбеҳ берарди ўзига-ўзи. Эри билан ўтказган энг яхши дамларининг бир чақалик қадри қолмаган эди энди. Саробга ўхшарди. Шунинг учун нопок, қалбаки туйилиб қолган турмушини бир умрга хотирасидан ўчиришга аҳд қилди. Яқингинада барқ уриб турган гуллар хазон бўлаётганига ачиниб, яна кўз ёшидан аламини олди.

Хатто бир оқшом қалбини важиётган оғриқ азобиға чидолмай бармоқлари ботгунча бўғзини чангалаб, бўға бошлади. Нафаси чиқмай қолгунча бўғди. Кейин ҳолдан тойиб, қўлининг кучи кетиб бўйнини қўйиб юборди. Лабларини тишлади. Қонаб кетгунча тишлади. Телба янглиғ бошиға кетма-кет мушт тушира-тушира қора терға ботди.

Ўрнидан турди. Гандираклаб бориб, деворни ушлаб қолди. Ташқарида доим чироқ ёниб, дераза панжарасининг шакли шундоқ оёғи остига тушиб, хона ичи нимранг ёришган бўларди. Бугун эса қитдай нуқрадан шарпа йўқ. Ён-вериди ҳозиргина иссиқ ўрнини тарк этган бургут уясидай бўм-бўш қалби сингари ношуд зимистонлик ҳукмрон. Мафтуна деворни пайпаслаб, аста юрганча хонани айланиб чиқди. Яна ҳоли келмай каравотига қулади. Бош қўйган ёстиқ тагидан қандайдир мунгли товуш эшитилаётгандай туйилди. Шиддат билан ураётган юрак туғёнини аранг босиб, қулоқ солди. Қаердадир тўй-томошо қизир, шовқин-сурони эса ер тагидан элас-элас қулоққа чалинар, дангур-дунгур чолғу асбобларига яккахон ижрочининг қўшиғи жўровоз янграётганга ўхшарди. Мафтуна бор дард-ҳасратини унутиб ёстиқдан қаддини узмай дурустроқ қулоқ солишга уринди. Дарҳақиқат, қўшиқ... Рус тилида айтиларди. Олис-олис ўрмонзорлар узра кезиб, қор кўрпасига бурканган девор-тошлар оша сарин шабада янглиғ эркин эсар, турма деворларига урилиб, Мафтуна ётган хона ичига елиб киролмай, ноилож қайтиб кетаётганга ўхшарди.

Мафтуна бутун диққатини бериб, куйнинг айрим замзамаларинигина тутиб олар, ёқимли қўшиқнинг яккам-дуккам сўзларинигина эслаб қолишга эришар-

ди. Ниҳоят улар мияда маълум бир шаклга кириб, куйидагича мазмун касб этади:

Мельница, мельница
Старая мельница,
Всё перемелица
Только остаётся любовь...

Яхши кўшиқ қайси тилда айтилмасин куй шайдосини домига тортиб, борлигини тез сеҳрлаб кўяди. Мафтунада ҳам шундай бўлди. Беихтиёр кўшиқ сўзларининг мағзини чақишга берилди. Лаблари ҳаракатга келди. Эса қолган сўзларни такрорлаб, димоғида куйлай бошлади. Бирок, унинг ижросида куй ҳам, кўшиқ сўзлари ҳам ўзгариб, янгича шакл касб этаётганини сезмасди. Кўп ўтмай ўз она тилида куйидагича янграй бошлади:

Бузилар кўҳна тегирмон,
Ўзгарар замон.
Муҳаббат чароғи фақат
Сўнмас ҳеч қачон...

«Ий-е, ноппа-нозаңдай ашула пайдо бўлди шекил? — деб ўйлади ўзидан ўзи кулиб, — бир чиройли айтяпман-а...» У овозини баралла кўйди.

Мактабдалик чоғлари ҳаваскорлар тўғараги ташкил қилиб, дугоналари билан жўровозликда «Наманганнинг олмаси» кўшигини ўрганишган, бир неча бор мактаб саҳнасида ижро этишган эди. Анчайин хушовозга ўхшарди ўшанда. Ўқиш тугаб, институтга кириш, ундан кейинги жамоат ишлари, ташвишлар билан бўлиб, кўшиқ айтиш у ёқда турсин ҳозиргидай хиргойи қилишнинг ҳам уддасидан чиқолмай қолган эди. Орадан шунча йиллар ўтиб, мана бугунги диққинафас кечада товушини қайта синаб кўришга тўғри келмоқда. Демак, ҳали ҳам машқ қилса, кўлидан унча-мунча келар экан.

У овозини бемалол кўйиб юборди. Кутилмаганда шу кўшиқ туфайли қоп-қоронғу ғурбатхона ичи ярқ этиб ёришиб кетгандай туйилди. Айни пайтда йўлак томондан ҳовлиқишиб, югургандаги оёқ товушлари эшитилиб қолди. Эшик шарақлаб очилди.

— Жинни-пинни бўлганмисан!?! — дағдаға билан кириб келди назоратчи, — ярим кечада кўшиқ айтишинга бало бормиди? Бу ер амма-холангининг даладашти ё чорбоғимидики, кекиртагинга зўр берсанг!

Мафтуна ўсал тортиб, нафасини ютди. Ортиқ «кекиртагига зўр» бермасликка ваъда қилди. Назоратчи бўралаб сўка-сўка эшикни беркитди.

Тонг маҳали қўшни камерада худди шу қўшиқ такрорланди. Дарвоқе, айнан Мафтуна тунда тўқиган сўзлар... Унга кимдир жўр бўлди. Айтилган сўз — отилган ўқ, деганларидай қўшиқни бўғиб ташлашга ҳеч кимнинг ва ҳеч қандай кучнинг қурби етмас экан. Чунки ҳар сафарги тонг худди шу қўшиқ билан ҳамоҳанг уйғониладиган бўлди. Қайси бир камерада ётган кимса уни бошлаб берар, унга бутун турма жўр бўларди. Қўшиқ ижодкори эса ҳар галги сўроқ пайти дакки эшитида.

— Ашула айтиш жиноятга киришини билмаган эканман, — дея кесатиқ билан жавоб қилди бир куни Мафтуна.

— Бутун турмани бошга кўтариб, ҳар куни азонда айтавер бўлмаса! Ҳар ернинг ўзига хос тартиб-қоида-си бор. Бунга итоат этишга мажбурсан!

— Хўп, мен бошқа қўшиқ тўқимайман, тўқисам фақат ичимда айтиб тўқийман.

Худди шу куни оёқнинг чигилини ёзиш учун ҳовли айлангани чиққан маҳал ўзи сингари давра қуриб юрганлардан бири ўша қўшиқни димоғида куйлаётганини эшитди. Мафтуна мамнун жилмайди.

Шу қўшиқ баҳона унинг ички дардлари ювилгандай бўлди. Мирихлос ҳақидаги иккиланишлари ҳам хотима топа бошлади. «Балки ундан хафа бўлишлигимга ҳожат йўқдир, — деб ўйлади кейин, — атайин қилинган қитмирлик бўлса-чи? Ахир бунга ҳам анавиларнинг қабихликлари айнан сабаб бўлмаганига ким қафолат бера олади? Наҳотки шуни эсдан чиқардим. Наҳотки...»

Кейинги ойлар ичи терговни фақат Мансур Зуфарович олиб борарди. Черноглазов грипп билан бетобланиб, касалхонага тушган эмиш. Артём Ашотович эса Москвада.

— Сизнинг ёзмачилигингиздан куйиб бўлдик тоза, — деди Зуфарович Мафтуна ёзган яна бир аризани ушлаб тураркан, — демак, сўроқномага имзо чекишдан бош тортасиз, шундайми? — Мафтуна «ҳа» деган маънода бош ирғаш билан аризани қоғоз жилд орасига солди, — ихтиёрингиз. Локин бунга маслаҳат бермасдим. Чунки сизга ўхшаган яна бир жиноятчи сўроққа жавоб бермайман, деб оёқ тираш билан

терговни бутунлай тўхтаб қолишига сабаб бўлганди. Терговчи уни касалга чиқариб, доктор чақиртирди. Доктор ҳам чала-чулпа текширди-да, қандайдир ёмон дардга чалинганлиги тўғрисида хулоса ёзиб берди. Ундан кейин нима бўлганини биласизми? Ақлли аёлга у ёғини тушунтирмаса ҳам бўлади, деб ўйлайман.

Мафтуна чўчиб тушди. Ҳаво етишмаётгандек, нафаси бўғилди. Оғир энтиқди-да, кўзларини чирт юмиб, жим қолди. «Ҳа, буларнинг қўлидан ҳар бало келади, — деб ўйлади яна у, — ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, тўппа-тўғри жиннихонага рўбарў қилишдан тойишмайди. Жинни эмаслигинг ҳақида минг айюҳаннос сол, дод-фарёд кўтар — худоси ҳам гапингга ишонса қулогини кесади. У ердан қутилиб чиқишнинг эса ўзи бўлмайди кейин.

— Шунинг учун Артём Ашотовичнинг гапига киринг, — маслаҳат берди Мансур Зуфарович, — Москвадан қайтгач терговни яна ўзи олиб борадиган бўлди. Черноглазовга бошқа иш топширилган. Артём Ашотович қатъиятли одам, тушган жойини кесадиган. Айтганини қилинг-да, қутилинг. Қолганига ўзим ёрдам бераман. Хуллас, яхши чиқишнинг биз билан. Онангиз билан дийдор кўришишга ҳам ўзим бош-қошлик қилганман, билсангиз. Эрта-индин эрингиз, қизчаларингиз билан учраштиришни уюштиришимиз мумкин. Алоҳида хона ажратиб берамиз, уч-тўрт кун отамлашасиз. Дори-дармон сўраб, кекса онангизни безовта қилганингиз нимаси? Ўзимизда яхши мутахассислар бор, кўрсатардик, энг ноёб дориларни ҳам топиб берардик.

У тишининг оқини кўрсатиб, ҳиринглади.

— Эвазига бировларни ёмонлаб, ёзиб беришим керак, шундайми?

— Битта гапни ҳадеб қайтараверасизми-я? Сизнингча бизлар фақат ёмонлик йиғувчилармиз. Оқни эмас, фақат қорани кўрамиз худди. Янглишасиз. Оқнинг сиз кўрмаган доғларини ювамиз. Вақтида ювилмаган доғ ўнглаб, тарқаб кетади. Оқнинг оқлиги қолмайди кейин.

Мафтуна шунинг учун ҳалол одамларни ноҳалолга чиқариб, бошига етаётган экансизлар-да, дея таъна қилмоқчи бўлди-ю, яна тилини тийди.

Мансур Зуфарович терговни худди Артём Ашотовичдай олиб боришга ҳаракат қиларди. Сўзлаш усулига ҳам унинг сингари кескин оҳанг беришга уринарди.

Қўлга тушган ва ҳали тушиши мумкин бўлган шахсларга қарши кишида нафрат уйғотишга астойдил аҳд қилганлиги ҳам сезилиб турарди ундан. Юзлаштиришлар, ашғёвий далиллар билан барча эгриликларни исботлаш учун қанчалар тиришганига қарамай Мафтуна пайдар-пай рад этаверишидан эса фигони фаллакка чиқарди доим.

Шундайликка шундайку-я, аммо кунларнинг бирида уни таниб бўлмади қолади. Ҳеч қутилмаганда юмшоқ супургига айланиб, Мафтунанинг енгидан кириб, қўлтигидан чиқар даражада мулойим муомалага ўтади. Дафъатан вазифаси нақадар оғирлиги, мабодо топширилган вазифани бажаролмаса, ҳолига маймунлар йиғлаши мумкинлигидан ҳасрат қилишга ўтди. Мафтунга унга диққат билан қулоқ солар экан, унинг муғамбирлик қилаётганига ҳам, гапининг чинлигига ҳам ишониб, ишонмай ўтирар, зорланиш, чекаётган надоматларига эса нима деб жавоб беришни билмасди. Қаршисидаги терговчи шунчалик тез ўзгариб, кишининг раҳми келар даражадаги қиёфага кириб боришидан чўчир, бир ёқдан ҳайрон бўларди. Шунинг учун нафаси чиқмай, миқ этишга ожиздай сезарди ўзини. Буни кўрган терговчи яна гап қотади:

— Келинг, сичқон-мушук ўйинини тўхтатайлик. Ахир миллатимиз, маслагимиз, тилимиз бирми, энди дилимиз ҳам бир бўлсин.

— Қулоғим сизда. Ниманики ишониб, айтмоқчи бўлсангиз, айтаверинг.

— Ишонмасам, оғиз очмасдим... Хуллас, гап бундай... Сизни биринчи кўрганимдаёқ бу машмашаларга ҳеч қанақа алоқангиз йўқлигини пайқагандим. Тўғри сўзлигингиз, фикрингизда қатъий тура билишлигингиз олдида мен сидқидил бош эгаман. Бу фақат виждони пок одамларгагина хос фазилат. Ана шу фазилатингиз ҳурмати сизга ёрдам беришни, шу ярамас даргоҳдан қутилиб кетишингизни истайман. Тўхтанг, сезиб турибман, эвазига нима сўрайсан, демоқчисиз. Сиздан ҳеч нарса керак эмас. Фақат бир неча сатргина ёзиб берсангиз бас. Шундан кейин сизнинг ҳам, менинг ҳам елкамизнинг чуқури кўрсин бу жойларни.

Мафтуна чимирилиб қўйди.

— Янгироқ гапингиз йўқми, бунақа шартларингизни эшитавериб қулоғим толди-ку?

Мансур Зуфарович ранжиган қиёфада юзини терс бурди.

— Мен сизга ҳеч қанақа шарт қўяётганим йўқ, нажот йўлини кўрсатайман. Эски гапни такрорлашимнинг сабаби... Менинг бир нарсага ақлим етмайди ҳеч. Ахир бировлар ўз жонини асраш пайида сизни ботқоққа қориштириб ётишибди. Ўзларининг дўппиларини сизга кийдиришади нуқул. Сиз эса уларни ҳимояга олиб, қанотингиз остига яширасиз. Бу билан олийжаноблигингизни намойиш қилмоқчимисиз ё? Бундан кимга фойда-ю кимга зиён... Сиз ўзингизни ўйланг, болаларингизни ўйланг, сотқинларингизни эмас.

Мафтуна таажжуб билан тикилди унга.

— Қараб туриб, ҳайрон бўламан сизга. Борди-ю, уларнинг ўрнида сиз бўлганингизда, сизнинг устингиздан ёлғон-яшиқни ёзиб берсам, нима қилардингиз?

— Мен ёлғон-яшиқни ёзиб беринг деяётганим йўқ-ку? Ростини ёзинг, уларнинг қилмишларини...

— Сиз «қилмишлари» ростлигига кафиллик бера оласизми?

— Рост бўлмаса, бўйинларига олармидилар. Ўз оғизлари билан ўзлари айтиб туришибди-ку, ахир?

— Бўйинларига олишларига мажбур қилинган бўлса-чи? Ҳали айтганимдай сиз уларнинг ўрнида бўлиб, қаттиқ сиқувга олинганингизда нима қилардингиз?

— Дейлик, қолаверса, сиз ҳам сиқувдасиз ҳозир. Шунга қарамай бир сўзда турибсиз-ку?

Мафтуна мазахнамо илжайди.

— Бу менинг ўзимга хос хислат, уларники ўзларига. Шунинг учун орқаворотдан ҳукм чиқаравермай масаланинг тагига етиш керак аввал. Сиз уларга раҳм қилиб, ёрдам бериш ўрнига...

— Тўхтанг, менга ким раҳм қилади? Ахир мен сиз билан терговчи сифатида эмас, бир-бирига унча-мунча тушиниб қолган оддий фуқаро сифатида гаплашаётирман ҳозир. Суҳбатимизнинг бошидаёқ тилимиз бирми, дилимиз ҳам бир бўлсин, дейишимнинг ҳам боиси шу. Очик-ёруғ гаплашиб, бир битимга келиб аросатдан қутилиш йўлини топайлик, десам, субҳатимиз аллақаяқларга бурилиб кетяпти. Демокчиманки, менга ҳам енгил эмас, Мафтунахон. Кўриб-билиб турибсизки, мен Черноглазов билан Тигирян раҳбарлигида хизмат қилаётган одамман. Бажарувчиман. Уларга тобеман... Қулоқ солишим, топшуриқларини сўзсиз адо этиш — вазифам. Буни тушунишингиз керак, демокчиман. Кейин... Уларнинг феъл-атвори сиздан

кўра менга маълум. Бир нарсага астойдил ёпишса, ярим-ёрти қилишни ор билишади ўзларига. Охирига етказишади албатта. Мақсадга эришиш учун қўллари-дан келган чорани кўришади. Буларни енгиш осонми? Шунинг учун айтганларини қилайлик-да, ишимизни энгиллатайлик...

«Ҳа-ҳа, мана энди астойдил ёрила бошладинг, — деб ўйлади Мафтуна ичидан тантана қилиб, — қани, давом этаверчи, хўш-хўш?»

— Келинг, бу борада мен сизга ёрдам берай, сиз менга, — давом этди Мансур Зуфарович, ўзини соддаликка солиб, — хўп десангиз, очигини айтай.

— Айтинг!

— Иккимиз бир бўлиб, улар менинг зиммамга юклаб кетган муҳим топширигини адо этишимиз керак.

— Қанақа топшириқ?

Мансур Зуфарович кутилмаганда лавлагидай қизарди. Юзини четга буриб, томоқ қириб олди.

— Булар қатор жиноятларни очиб, охирлатиб қўйганлиги рост. Аксарияти вилоят раҳбарлари, вазирликлар ва ҳатто Марказқўмдаги айрим масъул ходимлардан иборат. Қўлга олинганлари ҳам бор, олинмаганлари ҳам. Уларнинг айбини бўйнига қўйиш осон бўлмаётир. Уни осонлаштириш учун терговнинг ўзига хос турли усулларида фойдаланишимиз керак. Шулардан бири иккимиз бажарадиган операция!

— Қанақа операция? — деб сўради ҳайрон бўлган Мафтуна.

— «Икки ярим миллион тақсим ўн», деб аталадиган...

— Тушунмадим, — Мафтуна қизиқсинди.

— Тушунтираман: сиз дейлик, икки ярим миллион сўм миқдордаги пулингизни ўн кишига бўлиб берган-сиз...

Мафтунанинг кўзлари пирпиради.

— Вой, тавба, бунча пул тушумга ҳам кирмаган.

Мансур Зуфарович қўл силтади.

— Тушингизга кириши шарт эмас. Фақат шунча пулим бор эди, деб фараз қилинг. Худди ана шу фаразингиздаги пулни ўн кишидан иборат палончи-палончиларга тақсимлаб берганман, деб ёзасиз — тамом. Кейин мен ҳам эркинман, сиз ҳам.

Мафтуна ўрнидан туриб кетди. Кўзлари чаноридан чиққудай ўқрайди.

— Йўқ, бу «операция» нгиз менга тўғри келмайди. Бошқа одам топинг. Мен озодликка чиқмасам, чиқмайин. Отинглар, осинглар, дўшпослаб ўдиринглар — розиман, лекин бу шартингизга кўнмайман.

Мансур Зуфарович кўнмай қаёққа борардинг, дегандай заҳархандалик билан қаради-ю, лабларини чўччайтирди.

— Юз минг Абдумутал Соибовга, — темирни қизиғида босишга ошиқди у, — юз эллик минг сўм ҳозирги саркотибингизга, яна юз минг сўм Марказқўм мафкура бўлимнинг маъсул ходимларидан бирига. Фамилиясини кейин берамиз...

Мафтуна жиддий хўрсинди, аммо кўзлари кулиб турарди.

— Яна кимга? — Унинг сўзини бўлди сабри чидамай.

— Қолганларининг рўйхатини кейин оласиз.

Мафтуна кулиб юборди. Қалқиб кетиб, кўксига қўлини босганча, йўтала-йўтала кулди.

— Антиқа «операция» экан. Газетага ёзсанг, биров ишонмайди. Фирт найрангбозлик-а. Вой, тавба, етти ухлаб тушингга кирмаган...

Мансур Зуфаровичнинг таърифлашича худди шундай усул билан уларни суд залига олиб кирилса бас, қолган лўнда-лўндаси ўзидан-ўзи очилаверади кейин.

Мафтуна шу гапларни эшитаётганига ишонгиси келмасди.

— Сиз «осинглар, отинглар...» дейсиз. Кимга керак сизнинг жонингиз? Фақат уларнинг айбларини бўйнига қўйиб берадиган мужассам далиллар зарур, холос. Кўнмасангиз, жонингиздан ортиқроғини талаб қилишлари мумкин. Буниси даҳшат! Ана шундан кўрқинг.

— Очикроқ айтинг.

— Эшитиб, ақддан озиб қолманг тагин?

— Айтаверинг, эгим хийла пишиб қолган, чидайман.

— Илгарироқ бу гапдан хабардор қилмаганимнинг сабаби — рухсат беришмаётган эди... Хуллас, улар мақсадларига етолмаган тақдирда эҳтиёт тадбирлардан фойдаланишга ҳозирлик кўриб қўйишган. Ҳа, буниси оғирроқ зарба бўлиши мумкин. Шуни ўйлаб юрагим ачийди сизга, жуда ачийди. Нимага десангиз, менинг ҳам олтмишдан ошиб қолган онам бор, бола-чақа... Ўзимни қайта-қайта сизнинг ўрнингизга қўйиб кўрдим.

— Қон қилмай айта қолсангиз-чи! — ҳовлиқди Мафтуна.

— Сиз аёл жонингиз билан мустақил фикрингизда турибсиз. Бошқалар эркак бўла туриб, икки-уч ситовга чидайолмай лаққа тушишди. Сизнинг бир сўзлингизни кўришгандан кейин ўйланиб қолишди шекил, баъзилари сизга пора берганларидан тонишга ўтишди. Ҳа, бу тўғрида кейин. Гап сиз ҳақингизда бораётир. Тўғрисини айтсам, уйингиздаги аҳвол ҳавас қиладиган даражада эмас. Эрингиз руҳий касалликлар шифоҳонасида. Жиннихонада дейиш мумкин. Куёвингиз безорилар қўлида нобуд бўлган. Синглингизнинг бошига бевақт бевалик тушди. Бахти юришмади.

Мафтунанинг баданига электр токи теккандай бўлди. Лекин тезда ўзини қўлга олиб, «яна бу қувлигини бошлади шекилли», деб ўйлаб, ишонқирамай қаради.

Терговчи давом этди:

— ... Бундан буён муштипар онангиз, қизчаларингиз ҳоли нима кечишини фақат яратганнинг ўзи билади. Бунисиям ҳолва, қариндош-уруғлар, яқин-йироқ, таниш-билишларингизгача касрингиз урмаса, деб кўрқаман.

Мафтуна ичи ағдар-тўнтар бўлаётганини зўр бериб билдириб қўймасликка уринди.

— Битта гапни тутиб олиб, қайтарганингиз қайтарган. Шу йўл билан мени қўлга олмақчимисизлар? Йўқ, анойилар, урдасидан чиқолмайсиз.

— Сиз менга қандай тушинсангиз, шундай тушинаверинг. Лекин виждоним ҳақи, айтганларимда заррача ёлғон йўқ. Мен сизга ёрдам бермоқчи эдим... Сўзим ҳақлигини исботи учун мана, «Москва янгиликлари» газетаси... ўқинг. Батафсил ёзишибди.

Мафтуна газетани олди.

— Тўртинчи саҳифани очинг, — маслаҳат берди терговчи.

Мафтуна ўқир экан, вужудига муз югурди. Қўллари қалтираб, газетани тушириб юборишига оз қолди.

Газетада Мафтунанинг қамалганидан тортиб, гўё уйдан олтинлар топилиши, бари мусодара қилингани, оиласи моддий жиҳатдан оғир қийинчиликни бошдан кечираётгани, болаларининг мактабида камситилаётгани ва эрининг руҳий беморлар касалхонасида ётганигача батафсил таърифи келтирилган эди.

Мафтунанинг кўзлари тинди. Тасавбурида ҳамманинг қўлида газета. Мафтунани яқиндан билганлар

унинг ҳолига юракдан ачинишса, танимаганлар уйдирмаларнинг барига чиппа-чин ишониб, лаънатларди. Газетани қайтарди-ю, кўққисдан боши айланиб, ўтирган еридан қулаб тушаётгандай стол қиррасини маҳкам тутиб қолди. Қулоғи гип битди. Мансур Зуфаровичнинг овози узоқ-узоқлардан эшитилаётгандек туйилди.

— Булар ҳолваси, — такрорлади у севган иборасини, — эрингизнинг касалхонадан ҳали-бери чиқиши даргумон. Уй-жойингиз обдон мусодара қилиниб, онангиз кўчада қолиши мумкин, болаларингиз етимхонага...

Мафтунага сув ичирдилар. Ўзига кела бошлаган аёл янгигина уйқудан уйфонгандай ҳис қилди ўзини. Қаердалигини эслай олмай атрофга аланглади.

— Мазангиз қочди, — деди унинг аҳволига ачиниб Мансур Зуфарович, — терговни бугунча тўхтатишга тўғри келади. Қоидага хилоф иш қилолмайман.

— Ўтинаман, — деди анча-мунча тетик тортишга улгирган Мафтуна, — анавилар билан яна бир бор юзлаштиринг. Айбларига иқроор бўлганликларини такрор эшитишим керак. Шунга қараб бирон хулосага келарман. Шартларингизга кўниш-кўнмаслигим ҳам шунга боғлиқ.

Мансур Зуфарович қулоғига ишонмай аёлдан сўнгги сўзларини такрорлашини сўради.

— Кечиринг, Мафтунахон, — деди кейин сиполик билан, — ҳар дарёнинг кемаси бор, деганларидай, мен ҳам раҳбаримга тобе одамман. Улардан беижозат илтимосингизни ўринлата олмасам узр.

— Биламан, чизган чизиқларидан чиқолмайсиз, — чимчилаб олди Мафтуна ҳам, — берган саволларингизу гапирган гапларингизгача бошдан-оёқ келишиб олинган улар билан.

— Йўқ, топмадингиз...

— Ўзингизни гўликка солманг, ҳаммаси маълум. Фақат бировларнинг сояси бўлиб юришдан ор қилмаганингизга қойил қолмайман. Бунақада ўзлигингиз, инсоний гурурингиз, мустақиллигингиз қаёқда қолади?

— Бунақа таъна тошлари отишингизга йўл қўймайман, — ноқулайликдан ўзини қутқаришга уринди Мансур Зуфарович, — аёллик ҳурматингизни қилиб, бўш келганимга ҳадингиздан ошаяпсиз. Тизгинни қайта тортиб қўйишга мажбур қияпсиз! — Шундай деди-ю, анчагача ҳаяжонини босолмай қолди. — Хўш,

савол берди кейин, — менинг ўрнимда сиз бўлганингизда нима қилардингиз?

Мафтуна бўш келмади.

— Сизнинг ўрнингизда бўлишдан худо асрасин. Мабодо ўрнингизда бўлиб қолсам, на у ёқлик, на бу ёқлик бўлиб, аросатда юргандан кўра, нотайин умримдан шартга воз кечардим-да, ўзимни дорга осардим!

Мансур Зуфарович дами ичига тушиб, жавоб қайтаролмай қолди.

ЎН САККИЗИНЧИ Б О Б

Мафтунанинг қўлига ўн икки кишининг исми-фамилияси ёзилган рўйхат беришди. Мафтуна ҳайрон.

— Рўйхатдагиларнинг кўпи мен танимайдиган одамлар-ку?

— Ишинг бўлмасин, айтганни қил! — деди терговчи.

Черноглазов ҳамон соғайиб кетмаганлиги туфайли терговни яна Тигирян олиб бормоқда эди.

— Буларнинг қайсинисига қанчадан тақсимлашим керак?

Артём Ашотович бурнига дастрўмол тутиб, чийиллатиб пишқирди-да, хотиржам жавоб қилди:

— Ихтиёринг. Фақат мансабига қараб бирига ортиқроқ, бирига сал камроқдан ёзсанг бас, шунда ишонарли бўлади. Локин пулинг етмай ҳам қолмасин, ортиб ҳам.

Мафтуна ҳамон ажабланган қиёфасини бузмай сўради:

— Мансур Зуфарович билан «икки ярим миллион»-ни ўн иккига эмас, ўн кишига бўлиб беришга келишгандик-ку? Яъни, «Икки ярим миллион тақсим ўн»...

— Вазият ўзгарди. Шунга қараб маблағингни тақсимлашинг ҳам. Яъни: «Икки ярим миллион тақсим ўн икки» энди. Тушиндингми?

Мафтуна қорозниғижимлаб, хона бурчидаги сим саватга улоқтирди.

— Менга рухсат беринг, — деди қатъий, — жойимга борай. Майли, умрим ўша ерда чириса, чирисин, аммо бунақа иш қилмайман!

Тигирян йўлбарсдай ўкириб, унинг устига ташланди-да, икки чаккасидан маҳкам тутиб, ўзига қаратди. Кўзларининг пахтаси чиққан эди унинг. Нуқул нимадир демоқчи бўлар, бироқ вазабдан қақшаб, тилига

калима келақолмасди. Тишлари гижирлади. Кейин аёлнинг юзига тупурди-да, қўйиб юборди. Мафтуна юзини артиб олишга ҳам ҳоли келмай, кўзларини чирт юмди. Алам бўйиб келарди уни. Ҳозироқ шартта турса-ю, тагидаги стулни олиб, унинг бошига сололса қанийди. Афсус, бунинг иложи йўқ. Биринчидан, стул полга маҳкамланган, иккинчидан, қиёмат-қойим бўлиб, Мафтунанинг бирон қор-қолдан боши чиқмай қолиши мумкин. Аммо кўнглига келганини қилиб, аламидан чиқолмагани учун кейинги кунлар ҳам кўп вақтгача ўзини қойиб юрди.

Артём Ашотович дераза томонга ўтрилди. Сўкинди.

Мафтуна камерага қайтиб келган маҳал миясида қаттиқ оғриқ турди. Бармоқлари билан икки чаккасини сиқиб, оғриқни босишга уринди. Чакка томирлари ёрилгудай вазиятда қон жўшиб тепарди. Бири-биридан чигал, бири-биридан мудҳиш ўйлар тинчлик бермай қийнади. «Одам эмас, жаллод булар! — дея шивирлади лаблари, — йиртқич бўйилар! Шунақа азобга қўйгандан кўра ўласи қилиб савалашларинг минг бора афзалмасмиди? Ўлиб қолади, деб қўрқасанлар-да. Ўлсам, гувоҳсиз қолиб, ниятларинг амалга ошмаслиги мумкин. Бу қилмишларинг учун жавоб берасанлар ҳали. Пайтаваларингга қурт тушиб, питирлаб қолмасаларинг нима эмиш. Ўша кунлар келади. Ҳаёт қонунидан одил қонун йўқ дунёда... Халқ ҳукмидан қочиб қутилолмайсанлар... Шу жойдан эсон-омон қутилиб олайин...»

Баданлари оташ ўтида ёнарди. Бўйилиб борарди.

У яна ўттизинчи қатағон йилларини эслади. Фотима милициянинг Алиаҳмедовлар ҳақидаги ҳикоясини хотирлади. Ҳозирги бегуноҳ қамалганларнинг тақдири уларниқидан қаери кам? Турли усулларни ишлатиб, энг яқинини сотишга, жинояткорликда айблашга мажбур қилсалар. Биров тобе ходимини, биров бошлиғи, яна бошқаси акаси, укаси, қариндоши устидан ёлғон-яшиқни ёзиб, ўз жонини асрашга ундалса... Дарвоқе, ўшанда Абдурахмон Алиаҳмедов акасининг касрига қолиб қамалган бўлса, ҳозир Мафтуна туфайли Мирхлосни ёмонотлиққа чиқариш пайига тушмаганмикинлар? Эртага унинг жонига қасд қилишлари ҳам мумкин. Болаларини етимхонага топшириб, Комилабонуни кўча-кўйда дарбадар қилишмоқчи. Маъсуманинг ҳоли нима кечаркин? Шуларни ўйлашнинг ўзи даҳшат. Бояқиш қизнинг тилаклари бир жаҳон эди. Умидлари

ушалиб улгурмай бахтини қаро қилишибди. Бундай бедодликларга қандай чидаб бўлади? Бари Мафтуна туфайли. Ҳа, уларнинг қисмати ҳам Алиаҳмедовларникидан заррача фарқсиз!

Ажаб қилишибди: Анави пора берганликликда айбланганларнинг бир қисми аввалги кўрсатмаларидан тонишибди. Газета мухбири билан суҳбатда ажабтовур ноҳақликларни очиб ташлаб, ҳақиқатни рўй-рост айтиб беришибди. Шундан бери терговчилар оёғи куйган товукдай питирлаб қолишган. Бировни бировга учратмасликка уринишади. Ўша газетани ҳеч кимга беришмайди. Мафтуна бундан оёқ чигалини ёзишга чиққан маҳал хабар топди. Доира қуриб, ҳовли айланиш баҳона бир-бирлари билан пичирлашиб, янгилик тарқатишлари одат тусига кириб қолган кўпдан. Мафтуна ҳам кейинги пайтлар ана шундай янгилик эшитиш илинжида ташқарига интилади.

Бир куни минг хил усуллар билан сўроқ қилиш тўғрисидаги миш-мишлар қулоғига чалиниб қолди. Ана шу усуллар ҳам кўпларнинг мажбурий берган кўрсатмаларидан воз кечишларини тўхтатиб қолабди. «Ҳа, инсонни енгиш қийин, — дейишарди ўзаро шивир-шивир маҳали, — ҳали Соибов, Полвоновларгача пора олган, пора берганликларидан воз кечишмаса нима эмиш. Зўравонликнинг умри қисқа. Мислари чиқиб, адабларини ейишларидан қочиб қутилишаолмайди булар»...

«Қанийди ўша кунлар тезроқ кела қолса», дейди ичида Мафтуна ҳам.

У шундай хаёлларга берилган маҳал одатдагича эшик зарб билан очилди. Уни Артём Ашотович ҳузурига чорлайдилар.

Тигирян сўнгги тергов олиб борганидан кейин ўзини анча тартибга солиб олганига қарамай жуда ҳорғин кўринарди. Ранги сарғайиб, баттар заҳиллашган. Кўп чекаверганиданми, лаблари пўрсилдоқ боғлабди. Ўқтин-ўқтин йўталади. Бурни янада битиб, манқаланиб қолган.

У беилтифотгина рўйхатнинг янги нусхасини узатди. Унда Соибов, Полвонов, Фуломов ва яна уч кишидан ташқари қолган ҳаммасининг фамилиялари ўзгарган эди. Демак, Мафтуна ана шу нотаниш, янги номлар бўйича ёлгон кўрсатма тўқиши керак.

— Кўнмасам-чи? — деди у кўрслиқ қилиб, бу гапга яраша жавоб олишини билса ҳам.

Билгани бўлди.

— Кўнмай кўр... Энг яқин одамларингнинг умрига завол бўласан. Бари қамоққа олинади. Барига яраша жазо усуллари қўллаймиз. Бари сенинг гўрингга гишт ташийди кейин. Етти пуштингни лаънатлайди. Ўзингни Бутир турмасига элтиб ташлаймиз. У ердан камдан-кам одам бутун чиққан. Умуман, кўнмасанг нималар бўлиши фақат худога аён.

— Бутир турмаси... Судсиз, ҳукмсиз-а?

— Шартларимизга кўнмаганинг жазоси шу! Судланишингга келганда ҳали-бери сенга навбат тегадиган эмас. Сенсиз ҳам суд ходимларининг иши бошидан ошиб-тошиб ётибди. Навбатинг келгунча турманинг «роҳати»ни кўриб, «айшинг»ни суриб ёта турасан.

— Мен-ку «айш»имни сура турарман, оилам, уруғларимда нима гуноҳки, уларни қисматимга шерик қилсам? Сизларга бундан нима наф?

— Нафи шуки... Шартимизга кўнмаганингдан кейин қўлимиздан келганини ишга соламиз. Яқин-йиронингнинг нафратини кўзга ш ҳам сенга нисбатан ишлатиладиган жазоларнинг бир тури. Энг муҳими, судда сенга қарши гувоҳлик берадиганларни кўпайтириб оламиз. Тушундингми энди?

— Тушундим, — деди Мафтуна уларнинг устамонлигидан ҳайратга тушиб, — тушундим, — дея такрорлади яна. Қаршисида инсон учун фақат ёмонликни раво кўрувчи бадгир, бераҳм жаллод турганини юрагидан ҳис қилди. Ранги азборойи қув ўчганидан энгидеги кўйлаги рангидан фарқ қилмай қолди. Миясига дудмал бир савол келди. Шуни сўради:

— Фалончининг касрига қолдинг, деб дабдурустан ҳаммани қамайвериш қайси қонунда бор? Айби бўлмаса, гуноҳи бўлмаса...

Артём Ашотович унинг соддалигидан кулди.

— Бунинг ўзига хос йўллари бор. Бировга айб юклаш биз учун ҳамирдан қил суғургандай гап. Буни сен билишинг шарт эмас. Фақат шуни билгинки, жиноятга қўл урган борки, ҳеч қачон жазодан қочиб қутулолмайди. Ҳа, жинояти қандай бўлишидан қатъий назар тақдири бизнинг қўлимиздадир. Шулар қатори сенинг тақдиринг ҳам. Мана шу қороз жилди ичида ўнлаб гувоҳларнинг ёзма кўрсатмалари сақланади. Шунинг учун айбсизлигингга минг ваз-қарсон кўрсат — ҳеч кимни ишонтиролмайсан!

— Сохта гувоҳларники бўлса ҳам-а?

— Сохтами, бошқаникими — ёзма кўрсатмалар. Лекин сен буларнинг сохталигини исботлаб беролмайсан. Шунинг учун шартга кўнишдан бошқа иложнинг йўқ. Шундай қилсанг, судда ҳам ишинг енгил кўчади. Енгилроқ модда билан озодликдан маҳрум бўласану икки-уч ойдан кейин ишинг қайта кўрилиб, яна эркинликка чиқасан. Бунга тезроқ эришишинг учун адвокат дейсанми, бошқа дейсанми — ҳаммасини муҳайё қиламиз.

Мафтуна рўйхатни қайта кўздан кечирди. Ҳаммасидан Тўра Ғуломовичнинг фамилияси кириб қолгани билан келишолмасди ҳеч. Шунини Тигирянга айтди.

Артём Ашотович мийиғида кулди.

— Одампарварлик қиламан, деб обрў тополмайсан. Чунки у саркотиб эмас энди. Умуман ҳеч ким эмас. Вазифасидан кетган одам. Порахўрлик қилиб, бунинг устига порахўрларни ҳимояга олгани учун.

— Ишонмайман!

Тигирян елка қисди.

— У — сенинг ишинг. Бу ҳақда Марказқўмнинг қарори бор. Эрта-индин ҳибсга олинади у. Шунга тараддууд кўрилмоқда.

— Тавба, умрим бино бўлиб, бунақа разилликларни кўриш у ёқда турсин, эшитмаганман ҳатто, — деди аёл аччиқ алам билан.

Мафтуна қўлидаги рўйхат асосида «Икки ярим миллион тақсим ўн икки» усулини амалга ошириши билан демак, Тўра Ғуломовичнинг ҳам жиноятга тортилишини тезлаштириб беради. Шунини тасаввур қилиб лоҳас тортиди.

Тўра Ғуломовичнинг ишдан кетиши Иван Исаевичнинг омади юришгани. Демак, бу «ғов»ни ҳам йўлидан улоқтириб ташлаш пайига тушибди у. Энди унинг ҳа, дегани хўжаси йўқ, қўрқитгани бўжиси. Бутун вилоят унинг васийлигида энди. Кўнглига хуш келган ишни амалга ошираверади.

Мафтуна қандай мавҳум дунёда яшаётганлигига тушинолмасди яна. Олам кўзига зимзиёдай қорайиб, ўзи ётган жой қилхона тенги ғамнок кулбадангина иборат бўлиб қолди. На осмон кўринади, на атроф-теварак. На қилт этган шабада саси, на қушлар садоси ва на инсон нафаси эшитилади қулоғига. Фақат олис осмон қаъридан мўралаган нурсиз юдуз янглиғ биргина электр чирокнинг мунгли шуъласигина тушиб туради ичкарига. Қоронғу бурчак-бурчакдан эса нималардир безрайиб тикилаётгандай.

Инсон дунёдаги ҳамма нарсага кўниккани каби Мафтуна ҳам шу қафтдайгина гурбатхонага ўрганиб борарди. Тошдек қаттиқ ўринга юз тубан тушиб, ёстиқ тишлаб, дўзах ўтида ёнишлари ҳам анави терговчиларнинг курақда турмас ҳақоратларидан афзалроқ. Шу ётишда қайта-қайта ўша қатоғон йиллар даҳшатини яна хаёлан кўз олдига келтирди, ҳозирги кунлар билан солиштирди, неча бор Фотима милициянинг ҳикоясини эслади. Қайта-қайта ўша йиллар жафокашларининг ўрнига ўзини қўйиб кўрди. Қанча-қанча софдил, ҳақиқатпарварлар, ерли миллат гули саналган атоқли алломалар иродасини худди ҳозиргидек зўрлик ишла-тиш йўли билан букишга уринганларини тасаввур қилди. Ўша бахти қаролар билан ҳозирги жабрдийдалар ўртасидаги фарқ шундаки, уларга «халқ душманлари» деб лақаб қўйилган бўлса, ҳозиргиларга «порахўр» деган ёрлиқ осилмоқда, холос. Бошларига тушган қис-матлар эса бир хил. Ўттизинчи йил жафокашлари қай усулдаги қийноқларга чидай олмай «қўпоровчи» экан-ликларини тан олган бўлсалар, ҳозиргилари ҳам шу усулдаги зуғумларга бардош беролмай ўзларига-ўзла-ри туҳмат қилиб, тубсиз жарликлар сари қулашга маж-бур бўладилар. Замон ўзгарди, дунёқарашлар ўзгарди, аммо турмалардаги усуллар ўша-ўша! Жиноятларни зўраки зиммага олдиришлар ўша-ўша! Бугун элнинг ардоқли фарзандисан, эртага эса маҳбусга айланганнинг билмай қоласан. Бошқалар умрига заво-л етказмаслик учун жаҳаннам йўлини танлашдан бошқа чоранг йўқ. Чўкаётган кимса тошни кесгудай дами ўткир қиличга ёпишишга мажбур. Заҳарнинг заҳарли-гини кўра-била туриб, уни сипқоришни афзал топган-лар камми дунёда? Улар шу йўлни танлаш билан қан-ча-қанча она сутига тўйиб улгирмаган гўдакларнинг умрини хазонга айланишидан асраб қолганлар, оналар фарзанд доғида куйиб, ҳокисорлик кўрмасликларини ўйлаганлар. Бундай ўзига хос марди-майдонликлар ол-дида тиз чўкиб, пойи хокларини сурмайи сулаймон қилмоқ беҳад савобдир.

Мафтунанинг ҳам олдида икки йўл кўндаланг. Бири — барча тавсия этилаётган азоб-уқубатларга бар-дош беришу Артём Ашотовичнинг шартларини қабул қилмаслик. Унда кимлар қурбон беради-ю, кимларнинг жони омон қолиши номаълум. Турар жойларигача му-содара қилинади, асаб касалига йўлиққанлиги гўё ис-ботланиб, эрининг бошини жиннихонадан чиқариш-

майди. Болалари етимхонага тушади. Онаси, уруғлари... Ох, бу ҳақда ўйлашнинг ўзи қанчалик даҳшат!

Танланадиган йўлнинг иккинчиси — терговчилар билан тил топишиш. Бу билан уларнинг ишончига киради. Оёқ-қўли боғланиб, ҳибсхонада якка-ёлғиз, ҳеч нарсанинг уддасидан чиқолмай қон ютиб ётишлардан қутилади. Уйи, яқин-йироқлари билан учрашишга рухсат тегади, маълум идоралар билан хат орқали алоқа боғлашлар йўлга қўйилади. Дори-дармон билан тўла таъминланиб, ўз соғлиғини тиклаб олади. Энг муҳими улар ичида юриб, кўп сирларнинг тагига етади, адвокат ёллайди...

У ўйлай-ўйлай аччиқ бўлса ҳам қалампир чайнашга ўзини мажбур қилишдан бошқа чора қолмаганлигини юрагига туйди. Таҳқирланган, камситилган тақдир тақозосига қарши юриб, мавжуд вазият билан мураса қилишдан бошқа илож йўқлигига ишонч ҳосил қилди. Зўравонлик олдида адолат ҳам тиз чўкишга мажбур баъзан. Мустабидликнинг истибдодига қарши астойдил курашмоқ учун вақтинча чекинмоқ ҳам даркор.

Мафтуна кишандан қутилиб, ҳақиқий жанг майдони сари от сурмоқ қасдида шароитга бўйсинмоқни маъқул кўрди. Аини пайтда бечора қалб разолат ботқоғига ботиш, виждонига бўйсунмай нақадар тубанликка юз тутиш оқибатидан огоҳ қилар, айюҳаннос солиб, фарёд кўтарарди. Томирларида қони қайнаб жунбушга келар, қўллари эса қабиҳона бирон сўз ёзишга бормай қалтирарди. Ўз хоҳишига зид фикрларни қоғозга тушириш ҳам енгил эмас, ички қарама-қаршилиқлар тувёнига дош беришнинг ўзи бўлмас экан. Неча-неча саҳифалар қайта-қайта қораланиб, фижимланди, йиртилди. Хонанинг чор томонига отилди. Ниҳоят оқшом чоғи бошланган уйдирма, исботсиз, ёлғон жумлалардан иборат бир ярим саҳифа «иғво»лар фақат эрталабга яқин тугатилади...

Артём Ашотовичнинг севинчи чексиз. Салдан-салга кулар, ҳазил мутойиба сўзлар билан Мафтунанинг кўнглини кўтаришга уринар, ваъда устига ваъдалар бериб, қўйинини пуч ёнғоққа тўлдирарди.

— Сени бу ботқоқдан ўзим қутқараман, — дерди у, — тез орада... узоғи билан беш-олти ойдан кейин уйингдасан...

Беш-олти ой... Турмада беш-олти ой ўтириб, кун санашнинг азоби қурсин. Лекин иложи қанча. Олдига қўйган мақсадини амалга ошириши керак. Рақиблар-

нинг тантанасини олқишлаб ёқилган гулхан сари-юрдингми, ортга қайтиш номардликдир. Ҳақиқат галаба қилади бир кун. Қинғир ишнинг қийиғи қирқ йилдан кейин ҳам намоён бўлганидек, уларнинг ҳам қилмишларига яраша жазо бордир, ахир. Ҳаммаси бурунларидан булоқ бўлиб чиқмай қолмас? Мафтуна бунга кафил. Шунинг учун қадни тик тутиб, бошни баландроқ кўтариш маъқул. Ҳеч қандай куч қўрқинчлимас энди. Кўкда оламга ўт қўймоқ қасдида кетма-кет чақилган чақмоқлар ҳам бир мезон мисол. Ҳеч қандай таҳдид унинг яшаш, курашишга бўлган аҳдидан қайтаролмайди...

Кунлар узая бошлади. Том бўғотларида осилган сумалакларнинг умри тугаб, чирт-чирт синиб тушарди. Кечалари осмон тўла юлдуз. Шаштидан қайтаётган совуқ вақти-вақти билан забтига олиб қўяди-ю, тонгга яқин шаштидан қайтади. Кундузлари ҳаммаёқ ёп-ёруғ. Қуёш кўкда кулиб туради. Яланғоч дарахт шохларида зағчалар уввоси. Алоҳида камераларда ётганларни ҳовлига олиб чиқилади. Уларнинг бор-йўғи тўрт нафар аёл. Мафтуна устидан гуппи кийиб, бошини кунни кеча уйдан юборилган жун рўмоли билан танғиб олган. У ўз хаёллари билан банд, битта-битта одимлаганча ҳовли айланар экан, даврадагилардан бири ортдан яқинлашиб сўз қотди:

— Хабарингиз бўлдим, Нодир Полвонов билан Абдумутал Соибовни Москвага олиб кетишибди. Сиз уларнинг пора олганлиги, пора берганлигини тасдиқлаб ёзма кўрсатма берибсиз, шу ростми?

Мафтунанинг оёқлари чалишиб кетди. Боши айла-ниб, таққа тўхтади. «Демак, холис хизматларим ўз кучини кўрсатибди-да», деган хулосага келди, «холис хизмат» сўзига урғу бериб.

— Мени мажбур қилишди... Мажбур бўлдим. — Тўғриси айтиб, ўзини оқламоқчи бўлди.

— Тўра Фуломович ҳам ишдан кетибди, — деган жавоб келди яна орқадан, — ўрнига анави Иван Исаевич деган гўрсўхта сайланганмиш.

Мафтуна шундоққина елкаси оша нафас олишига-ча баралла эшитилаётган аёлнинг кимлигини билмоқ учун қайрилмоқчи эди ҳамки, назоратчининг пўписаси шаштини қайтарди:

— Тўхташ мумкин эмас! Шивир-шивир ниманинг баҳсини қиялпсиз? Ҳозир икковингизни сайри-ҳордиқдан маҳрум қиламан!

Шунга қарамай орадан бир неча дақиқа ўтар-ўтмас ҳалиги аёл яна яқинлашди.

— Сиз ҳам Москвага кетармишсиз. Сўроқни ўша ёқда давом эттиришармиш...

Мафтуна ҳолдан кетди. Бирон ерга ўтиргиси келди. Орқадаги аёл унинг тирсагидан тутиб қолди.

Яна юриш давом этди. Мафтуна ақлини йиғиб олган маҳал орқадаги аёл давом этди:

— Анави терговчи бор-ку, Зуфарович дегани? Ўша ўзини-ўзи осиб қўйибди...

Мафтунанинг қулоғи остида жаранглатиб жом ча-лингандай бўлди. Бу даҳшатли овоздан қулоқ пардаси ёрилди гўё. Назоратчилар икки аёлнинг қўлтигидан тутиб, икки ёққа деярли судраб кетишди.

Мафтуна камерага кириб, ўрнига чўзилгандагина ҳовли айланишдан бунчалик эрта маҳрум этилганига тушунди. У овозини баралла қўйиб, додлаб юборган экан.

«Нимага ўзини-ўзи осиди? — деб ўйлашга ўтди қурум босган шифтга кўзларини қадаганча, — наҳотки ўша кунги гапим шунчалик таъсир қилган бўлса?»

У шу хабарни етказган овозни қайта эшитаётгандай бўлди. Унинг кимлигини билмай қолганига ачинди. Ўша аёл кўп нарсани билар экан. Кимлардан эшитаркин? Овози танишга ўхшайди. Ким бўлиши мумкин? Янаги сафар албатта кимлигини билиб олади.

Шунга аҳд қилди у.

Бироқ махфий аёл махфийлигича қолди. Чунки Мафтуна учун ҳовли айланиш бошқа насиб қилмади. Уни Москвага олиб кетишди.

ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Табиатда ўзгаришлар содир бўлмоқда. Бир қарасанг қуёш чарақлаб қолади, бир қарасанг, осмон тундлашиб, ерга оқиш майда нимадир ёға бошлайди. Тушдан кейин ҳаммаёқ яна бояги-боягидай. Фақат ердан паға-паға буғ кўтарилиб дала-дашт узра тумандай сузиб қолади. Дока янглиғ тарашланган муз ости-дан ариқ тўла сувларнинг қулуқлаганигача эшитилади. Кечга яқин шамол кўзғалади. Ҳамма ёқ тўс-тўполон. Бу хилдаги беллашувда ғолиб чиқувнинг ҳали-бери тайини йўқдай кўринса-да, барибир қиш ўз ўрнини кўкламга бўшатиб бериши муқаррар. Дала-дашtdан баҳор хиди келиб қолган. Комилабону равон ойнасини

очиб бу кўтир дунёнинг хўп аломат ишларига ҳамон тушинолмай доғда ўтирарди. Уни кўпроқ Масъсуманинг не кўйга солаётган савдолар ўйлатар, ишига ҳам соядай сассиз-шарпасиз бориб, соядай қайтиб келишини кўриб юраги эзилар эди. Уйга келгандан кейин ҳам унинг бор-йўқлиги сезилмайди. Индамайгина юриб, у ёқ-бу ёқни тартибга солган бўлади, кечки овқатдан сўнг идиш-товоқ ювади. Кейин бир жойда узоқ-узоқ туриб қолади. Қайси бир дугонасининг олдига бориб алламаҳалда қайтади. Онаси раъйига қарши чиқмайди. «Майли, жиңдак овуниб келгани яхши», дейди-ю, ammo қайси дугонасиникига бораётганлигини сўрашга ҳад қилолмайди. Қайтгандан кейин бирон нима дермикин, деб оғзини пойлайди. Қаёқда дейсиз, лом-мимсиз ўз хонасига кириб кетади. «Ишқилиб, ўзини бир нима қилиб қўймасин-да, болам бояқиш» дея хавотирга тушади. Доим кўз-қулоқ бўлиб туришликни юрагига туяди.

Қиз ҳар шанба ўрнидан эрта туради. Чой дамлайди. Апил-тапил нонушта қилиб, қанот қоқишга шай. «Тагин биронта дугонасиникигадир», деб, она индамайди. Йўқ, бирда уни қабристонга кириб кетаётганини кўрибдилар. Буни эшитган Комилабонунинг кўнгли тинчийди. Худо раҳмат қилгур Муродилланинг қабрини зиёрат қилгани борса керак. Савобли иш. Шу билан дили таскин топса, майли.

Яна бир шанба тонг билан чиқиб кетганича ҳаддан зиёд қайтиши чўзилди. Кун шомга яқинлашдики, ундан дарак йўқ. Комилабонунинг юрагига ғулғула тушди. Кутиб ўтираверишни ҳам, кўчага чиқиб, у ёқ-бу ёққа бориб, суриштиришни ҳам билмайди. Жажжи невараларини ухлатиб бўлди ҳамки, дарвоза очилиб қизининг қораси кўринай демади. Ичи така-пука. Ташқари чиқди, уйга кирди, дарвоза остонаси ёнида чор томонга аланглаб, безовталанди. Кимдан сўраб, кимдан суриштиришни билмайди. Кимсасиз кўча эса жимжит. Фақат қаердадир, йўлда бораётган машинанинг чийиллаб тўхтагандаги товуши, яқин атрофдаги том бўғотидан чак-чак оқиб тушаётган томчилар, юпқа муз остида шир-шир югураётган жилғалар саси қулоққа чалинади. Қайси бир девор раҳида бир-бирига дуч келган икки мушук басма-басига олиб бақиршади. Уфққа яқин жойда булутлар галаси елкандай сузиб юради. Ой билан юдузлар ҳам осмон қаърига сингиб кетаётгандай.

Комилабонунинг эти жунжиқди. Кўнгли ҳамон хотиржам тонмай уйга кирди. Ўрнига чўзилди, аммо кўзи юмилмади ҳеч.

Уни бунчалик безовта бўлишининг сабаби ҳам бор, албатта. Эрталаб қизи чиқиб кетгандан бир соатча ўтар-ўтмас каттакон тугун кўтаришиб, икки аёл совчи бўлиб кириб келди. Уларнинг биринчи келиши эмас, аввал ҳам ранги-рўйларини кўрсатишган, лекин Комилабону уларга рўйхушлик бермаган, гап-гапга қовушмаганлиги сабабли сўлжайишиб чиқиб кетишган эди. Шундан бери талай муддат ўтди. Комилабону уларни бошқа кўрмасам керак деб ўйлаган ва ҳатто бор-йўқликларини унутган эди. Қарангки, бугун яна пайдо бўлиб, Комилабонунинг шундоқ ҳам хижил дилини баттар хира қилишди. Комилабону уларни совуққина кутиб олди-да, истар-истамас дастурхон ёзиб, чой дамлади. Кутилмаган меҳмонларнинг бири билан ўтган сафар танишган бўлса, иккинчисини азалдан биларди. У қачон қараманг тоза матодан кенг-мўлгина тикилган кўйлак, зарли гул солинган камзул кийиб юрар, бўйнида шода-шода марварид, бармоқларида тилла узуклар, қўлларида қўш-қўш билакузук ялтираб, кўзни олгудай. Ироқи дўпписини дол қўйиб кияр, дўппи остидан эса хинага бўялган сочлари патиладай сочилиб турар, кўзларига сурма тортиб, қошлари ўсмадан кўкишранг олган — хуллас, пардоз-андозни башанг қўйиб юрувчи бу аёлни Зеби сатанг деб аташарди.

Зеби сатанг истаган маҳали, истаган ҳовлисига виқор тўкиб кириб бораверади, бир пиёла чой устида гапнинг пайровини келтириб, қулдириб, мезбонининг кўнглини ҳушлаб, битмаган ишларни битиришларга устаси фаранг эди. У ҳар кимнинг кунига ярарди. Хайрли бирон тадбир ўтказишга бош-қошлик қилишни ўрнига қўяр, бировнинг ўғил уйлантириши, бировнинг қиз чиқариши, бировнинг фарзанд кўргани муносабати билан ўтказадиган тўй-ҳашамининг жонини киритарди. Айниқса, совчиликка борган жойида бисотидаги бор мулојим-сулојим, теша тегмаган таъриф-тавсифларни ишга солар, манман деганни ҳам мумдај эритиб, қизи борни ијдириб, кўнмаганни кўндириб, бировнинг муроди-мақсадига етказиш борасида унинг олдига тушадигани топилмасди бу атрофда. Хуллас, олар ҳақини ҳалоллаб, юмуши тушганни рози қилиб иш битирарди.

Иван Исаевич зиёфат берган қиш оқшоми Ихтиёр-га тегишли муаммони ҳал этиш улиши Сурайёнинг зиммасига юкланган маҳал у бу ишни Зеби сатанг билангина дўндиришига астойдил ишонган эди.

Зеби сатанг маҳалла-кўйдаги бўйга етган қиз борки, ҳаммасини кўзининг тагига олиб юрарди. Кимнинг қаерда туришидан ташқари ҳар бирининг юз тузилиши, кўзининг ранги, сочи қирқилганми, белга тепарми, қадам ташлаши қанақа, гапириш усуллари, овозигача эслаб қоларди-да, харидор бўлувчига таърифини келтирарди кейин. Шунинг учун Сурайёнинг иши тушган маҳал гап қайси хонадоннинг гули ҳақида бораётганига дарров тушунди. Аини пайтда ўзини торозуга солишга ўтди.

— Вой, тасаддуқ, у қизни бошида азаси бор-ку, оғиз солиб бориш тўғрисида гап бўлиши мумкинмас ҳали. Қайлиғининг тупроғи совиб улгирмай-а?

— Қаловини топсанг — қор ёнади, дейдилар. Ким айтади сизни йўқни йўндириб юрган Зеби сатанг, деб? Шундай қилинганки, азадорлиги эсдан чиқсин, гапингизга лаққа тушсин. Қалиннинг қанақалигини эшитганда анграйиб қолсин. Энг муҳими, яккаш шу йўл билан Мафтунани қутқариб олиб келиш мумкинлигини ҳам шаъма қилиб ўтинг. Кампир катта қизини озод қилдириш учун ҳамма нарсага рози бўладиган пайти ҳозир, кичик қизиниям кўндиришни ўз зиммасига олади. Ҳа, мени айтди дерсиз-ку.

Зеби сатанг бўйин товлади.

— Йўқ, тасаддуқ, бошқа истаган юмушингизни топшинг, эвини қиламиз. Локин кеча йиғи чиққан жойда бутун суҳангўйликнинг урдасидан чиқолмасам узрли. Ой ўтсин, йили ўтсин, ундан кейин оғиз солсак ярашади.

Сурайё бу кимларнинг топшириғи эканлиги, ундай одамларнинг гапини икки қилишнинг оқибати нималарга олиб келиши мумкинлигини уқдириш билан чўчитиб кўрди.

— Кўнгилга келган қўлдан келса, битмайдиган иш қолмас, дейдилар, — давом этди у, — бутун санъатингизни ишга соласиз, тамом, борди-ю, шу вазифани дўндира олмасак — иккаламизнинг обрўймиз икки пул. Бу вилоятдан бош олиб, бошқа ёққа кетишимизга тўғри келади. Ўзга юртнинг току равоқидан, ўзингнинг айвонинг яхши, деган маталнинг мазмунини мендан

кўра кўпроқ чақасиз. Башарти ўринлата олсак... — у хизмат ҳақининг қандай бўлишлигини айтди.

Бунни эшитган Зеби сатанг оғзининг таноби қочиб, яйраб кетди.

— Локигин қизмисан қиздайда ўзиям, — савдогар молини мақтагандай Маъсумани таърифлашга тушди кейин, — оҳ-оҳ, тасадуқ, хўп бахти кулган оилани гули бўладиган-да. Ой деса оғзи бор, кун деса кўзи. Ҳусндаям баркамол, лаблари ол, қошлари камон, юришлари хиромон. Гулиҳамиша баҳор дейсиз... Локигин, битта локигини бўлмаса...

— Унисига парвосиз бўлинг! Биринчи галда онасининг кўнглини овланг. Қиз онасининггина измида ҳозир. Айтганига кўниши керак.

Лекин Комилабонунинг кўнглини овлаш осон бўлмади. Биринчи келишган кунни уларни остонадан ҳайдашига оз қолди. Шунинг учун орадан ой ўтказиб келишди. Комилабону энсаси қотганига қарамай қаттиқ гапиришдан ўзини тийди. «Майли, — деб ўйлади кейин, — қизлик уй — дарвозасиз сарой. Униси келади, буниси келади, насиб қилгани илиб кетади охири. Бари бир турмуш қилиши керак-да қизим. Қачонгача қора кийиб, ўлганнинг доғида куйиб юраверади. Бу кунлар ўтиб кетади, ғам-ташвиш арийди, умринг қолади. Боллам бояқиш ёш, ҳаммаси олдинда ҳали...»

Сурайёнинг олма-кесак терувчи кўзлари уй ичларини кузатиб чиқди, ҳовлининг ҳар бурчига назарини югуртирди. Бироқ, қидирганини кўрмаганидан ҳафсаласи пир бўлди. Бунни Зеби сатанг ҳам сезди шекилли тортиниб ўтирмай Маъсуманинг қаердалигини суриштирди. Унинг сурбетлигидан жаҳди чиққан кампир совуққина қилиб:

— Юрган дарё, ўтирган бўйра, ҳозирги ёшларни бир ерга боғлаб қўйиб бўладими, юргандир дугоналарни билан бир ерда.

Зеби сатанг «дийдиёси»ни бошлади:

— Энди... опоқи, иккинчи гал келишим остонангизга. Бу сафар қуруқ ҳайдаманг. Бу сиздай кўпни кўрган, расм-русм таниган мусулмон бандага жоизмас, тасадуқ. Кечаги савдо-савдо, бугунгиси ғавфо бўлавермасин...

Комилабону ўпка қилди:

— Кеча ниманинг савдоси бўлувди?

— Энди... Гапий-да... тасадуфингиз кетай. Айтмоқчиманки, ўтган сафаргисида қўлимни бир тепам қилиб

жўнатувдингиз. Бу гал унақа қилманг, жон опоқи. Қиз савдоси умр савдоси, дейдилар. Қизчангизнинг бошидан анави машмашалар доғи тезроқ арисин десангиз, икки ёшни бир-бирига қовуштиришга фотиҳа берингда, қиз бояқишнинг бахти очилишини ўйланг. Турмуш қилиб, тинчиб кетса ичидаги дард-ғуборлари тонги тумандай тарқайди. Ўзингиздан қолар гап йўқ, бўйга етган қиз уйда узоқ ўтириб қолса, майда-чуйда гап-сўзга сабаб. Фалончининг ови юрмай, ови юрсаям дови юрмай бошига бевалик тушган қизни ким олади, деб тилига эрк берадиганлар камми дунёда? Энди умри тоқ ўтиб, қари қиз — сари қиз, деган ном олишдан ёмони йўқ. Қаттиқ олманг-ку, сирасини айтганда, қари қиз-сари қиз — эшигимдан нари қиз, дейишган қадимда. Келинг, айланай, опоқи, бўлган нарсани вақтида бўлгани яхши, бисмиллоҳу роҳманир роҳийм, дейлигу анави дастурхонни очиб, ўзингиз битта патирни шарт синдириб беринг. Ёшларнинг кўша-қаришига фотиҳа ўқиб, ўзимизга умр тилайлик худодан. Ҳа, шунақа қилган савобга қолади бу дунёда, аксига олиб, терс йўл тутсак гуноҳи азимга ботамиз, опоқижон, ўзингиздан қолар гап йўқ, бунақа расм-русму савобли ишлар биздан кўра сиздай мўътабар аёлларга кўпроқ аён. Ҳадеб келавериб, эзмалик қилиб, бошингизни қотиравермайлик бизлар ҳам. Баримизнинг юмушимиз, ташвишимиз қанчаликлиги ҳар бир кимсага маълум бу замонда...

Гап шу ерга етганда Комилабону қўрслик билан шартта бўлди:

— Бежиз овора бўлибсизлар, ман яна аввалги сўзимни қайтараман: Бу тўғрида гап бўлиши асти мумкинмас. Икки келсангиз ҳам, ўн келсангиз ҳам жавобим битта: ҳозир тўй-пўй дегани униям, маниям юрагимга сивадиганмас. Ғам-андуҳларимиз ошиб-тошиб ётибди. Манга тўғри тушининглар, айланайлар, ҳавас-қашамлар ғамини ейиш тинч, осойишта кунларда ярашади. Маним уйимда нималар содирлиги атрофдаги катта-кичikka аён. Шунақа пайтда эшитган қулоқ айтмайдимики фалончихоннинг кўнгли тўй тусаб, ноғора базмга суст кетибди, деб? Йўқ, айланайлар, беҳуда овора бўпсизлар, бунақа йўсини ўрнимас ҳозир! Ҳаммасини тушунмайдиган, фаҳми етмайдиган ёш боламассизлар, ахир.

Зеби сатанг индамай ер чизиб ўтирган Сурайёга қараб қўйди. Сурайё бошини ярим кўтариб, яширин

ишора билан бўш келмасликка, муддатни бой бермай отни қамчилайверишга ундади. Зеби сатанг унга қарганда оқ-қорани яхшироқ танийдиган бўлгани учун кампирнинг аҳволига ачиниб, ўзини эса икки ўт орасида қолгандай ҳис қилди. Шунча йил яшаб, ечилмайдиган ҳаётий муаммоларни доим хамирдан қил суғиргандай дундириб ўрганган аёл ҳеч қачон бундай ўсал ҳолда кўрмаган эди ўзини. Не иложки, юқоридан топширилган вазифани бажо келтириш керак.

— Энди, опоқижон, — дея қобилиятини ишга солишга ўтди яна, — ким нима деса деявермайдими, сиз билан биз ҳосиятли ишга қўл ураяпмиз. Шуни кўролмайдиган ичи кўмирхона битта-иккитаси бўлса бордир. Парво қилманг унақаларга. Мияси айниб, алжирайдиганларнинг бири икки бўлганмас ҳеч. Келинг, раъийимиззи қайтарманг, опоқижон...

— Шунақа қилинг, — дея уни қувватлаган бўлди Сурайё ҳам.

— Йўқ, қисталанг қилманглар, ман бир нима деганим билан болагинам рози бўлмаса, фойдаси йўқ, айланайлар.

— Она рози — худо рози. Ҳозир унга ҳам отасиз, ҳам онасиз, сизнинг гапингизни икки қилолмайди. Қолаверса, сиздан кейин унинг юрагига калит топиб, раъийини олиш биздан.

Ҳа, аёл зотининг юрагига қўл солиб, эритиб, яйратиб, майлини олишга устихони йўқ Зеби сатангни Комилабону яхши биларди. Шунинг учун у шоҳида юрса, ўзи баргида юришдай йўсин тутиб, астойдил оёқ тирашга киришди.

— Отасиманми, онасиманми, бари бир қўлимдан келмаган ишга мани йўлламанглар. Ман бу тўғрида унга бир нима айтолмайман. Унаштирилиб, тўйи тўйдаи ўтмагани, куёв бўлмиш бемаврид нобуд бўлгани вазидан ичига чироқ ёқса ёримайди. Ҳозир ўша йигитни унитолмай ич-этини ейди. Озиб-тўзиб, қуруқ устихони қолган бояқишнинг.

— Ҳа, энди, устихони бут бўлса эт топилар-ку. Бир терининг ичида қўй минг семириб, минг озар экан. Бизларни айтди дерсиз, турмуш қуриб, қовушгани билан топишса, овиниб, гулдаи яшнаб кетади тагин.

Шундан кейин Ихтиёрнинг таърифини қилиб, унинг тўғрисида тилидан бол томдириб гапира бошлади. Комилабонуга мақтовлар таъсир қилмасди. Чунки унинг тўғрисида ақлга сифмайдиган валаати миш-миш-

ларни кўп эшитган. Кўча-кўй, катта-кичик ўзини тутиш, туриши, ножўя ҳаракатлари, оғзи бежолигидан хабар топгани учун мазкур мақтовларни тескари қабул қилар, худди бошқаси қуриб қолгандай Зеби сатанг келиб-келиб уни Маъсумага раво кўраётганига ҳайрон эди.

— Ўша файз-фазилатини зарга бежаётганингиз Муроджон бояқишнинг жонига қасд қилишда даҳли бор, деб қулоғимга чалинганди, — шаъма қилди Комилабону дангалига ўтиб, зора шу билан тили қисилиб, даф бўла қолишса, деган ниятда. — Қайлигининг қотилини эр қилиш қайси қойдага-ю, қайси мазҳабнинг удумига тўғри келади?

Совчилар бу таъналарни терисига ҳам юқтирмади. Бу тахминлар умуман Ихтиёрга асло тегишлиги йўқдай қабул қилинди.

— Хабарингиз йўқми ҳали, — деди Сурайё ўртага суқилиб, — у гаплар фирт ёлғон чиқди-ю? Текширув бошдан-оёқ уйдирма эканлигини исботлаб берган. Агар ўша гаплар чиппа-чин бўлганда шу кунгача бемалол бош кўтариб юрармиди? Ё қамаларди, ё эл ғазабига учраб, тош бўронга учради.

— Ихтиёржон сиз айтган йигитларданмас, опоқи, бировнинг дилини оғритиш у ёқда турсин, пашшага озор беришни билмайди. Гўдаклигидан ўз кўзимиз ўнгида ўсиб, улғайган бола-я, тасадуқ. Бўлмасам ўртага тушиб юрармик. Сизга ёмонликни раво кўрсак тепамизда худо турибди, ахир. Мана шу айтганларимизда қитдай бад ният бўлса тилимиз узилиб тушсин, кўзимиз ситилиб, белимизга лўмбоздай зиндаланг чиқсин, илойим.

Даҳага кириб, қасам ичишдан ўзини тўхтагаолмай қолган Зеби сатангнинг тиззасига аста туртиб қўйди Сурайё. Ҳаддингдан ошма, деган ишора билан кўз ҳам қисиб, ўқрайди.

— Ақл-хушли, шарм-ҳаёси жойида, ҳусниям бинойидай, — хатосини тузатишга ошиқди Зеби сатанг, — муҳими, кирои куёв қилсанг қилгудай. Ҳар жиҳатдан камчил жойи йўқ. Данғиллама уй-жойларини айтмайсизми, қизингизни берсангиз нақ хонзодадай давр сурадиган.

— Бунинг устига қизингизни жондан севади, — дея Сурайё қўллаб кетди ҳамроҳининг таърифини, — онасининг айтишича кечалари ухламай Маъсума-ю Маъсумалаб чиқармиш.

— Бунинг устига, — дея илиб кетди Зеби сатанг, — ҳозир сизнинг оғирингизни энгил қиладиган, Мафтунангизни анави ёқдан қутқариб олиб келишга қодир одам керак. Ихтиёржонни отаси Музаффаров худди шунақа одам. Қўли ҳамма ёққа етади, гапи ҳукуматнинг манман деганига ўтади. Ҳа, мени айтди дерсиз, опоқи, ҳаммаларингиз жамулжам бўлиб, бафрингиз тўлиб қоласиз ҳали.

— Илоҳо айтганингиз келсин, — деб юборди Комилабону ҳақиқатдан ҳам эрта-индин Мафтунаси оқланиб келадиандай, — ўша кунларга етказсин худо. Беш кунлигим борми-йўқми, қолган умрим рўшнолик кўрсайди зора.

— Кўрасиз рўшнолик, кўрасиз, опоқижон, — темирни қизигида босишга ошиқди Сурайё, — бу кунларингиз тушга ўхшаб қолади ҳали.

— Иншооллоҳ, айтганингиз келсин. Ўша кунга етганимда бошингиздан зар сочаман, айланай.

Унинг кўнгли бузилиб, энги учини ёшланган кўзларига босди.

— Кўйинг, ўзингизни уринтирманг, кўз ёшиминан ғам-ғуссани ювиб бўлмайди.

— Шунинг учун бизнинг саззамизни ўлдирманг, фотиҳа беринг. Қизингизни бугун бўлмаса, эртага биттасига берасиз барибир. Тақдирдан қочиб, қаёққаям борарди бандаси. Ўзгагамас, етти ёт, бегонагамас, кўлдан бир-бирини кўриб, билиб юрганига берасиз, йўқ, деманг, опоқи.

— Билмадим, — деди кутилмаганда бўшашиб Комилабону, — очигини айтсам, бошим қотиб қолган.

— Қотмасин бошингиз, опоқижон, айтганимизга киринг, ҳаммаси кўнгилдагидай юришиб кетади-қолади. Сурайёбону, анави дастурхонни бу ёққа олинг, тасаддуқ, хайрли ишни кечиктириб бўлмайди, бўлинг тез.

Сурайё хиёл чўзилиб четроқда турган бир даста нон ўроғлиқ дастурхонга қўл узатиши билан Комилабону шошиб, унинг билагига ёпишди.

— Сабр қилинг, айланайлар, бугунча ўтсин, ҳали қизим келса, бафуржа раъйини сўрай, гаплашай. Ундан бесўроқ, бейжозат бир нима деб юбориш билан таъна-дашномга қолиб юрмайин тагин. Ўзингиз айтгандай, бу — умр савдоси, бир пиёла чоймаски, ичиб кўя қолсанг. Замон санга боқмаса, сан замонга боқ, деганлар. Ҳозирги замон қизларининг изми ўзларида.

Умрим шу ёшга етганда хатога йўл қўйиб, гуноҳга ботишим бормиди. Жавоб бўлса, қочмас. Эртага ҳам кун бор, ахир, ошиқидан фойда йўқ, айланайлар. Бунақа ишни етти ўлчаб бир кесган яхши...

Аmmo Комилабону ёлғиз қолгач дилини гашлик чангаллади. Ўша Ихтиёр деган отлик отасининг қўли ҳамма ёққа етарканда, ахир. «Гапи ҳукуматнинг манман деганига ўтади», деди-ку Зеби сатанг. Комилабону уларнинг айтганларига кирганда олам гулистон бўлармидийкин? Ундақа деса, қизларидан бирининг бахти деб, иккинчисини бахтсиз қилишдан наф борми? Ўша қотилваччага лойиқми Маъсумаси?.. Оҳ, қаёқданам совчи қурмагурлар келишди-я...

У ўйининг шу ерига етганда юраги шув этиб кетди. Борди-ю, Маъсумани кўча-қуйда учратиб, йўлдан уриб, алдаб-сулдаб бошлаб кетишган бўлишса-чи? Шу гап эсига келмаганига қаранг-а? Акс ҳолда алақачон кириб келарди-ку қизи тушмагур...

Уни ваҳима босди. Ёшига хос келмайдиган чаққонлик билан ўрнидан сапчиб турди.

— Ким келди, она? — деган савол билан қизининг овози эшитилди айни маҳал.

— Вой, хайрият-ей, — деди кўнгли ўрнига тушган кампир, — ҳозир қидиришга отланиб турувдим. Қаёқда юрибсан, болам, мунча ҳаялламасанг?

Қизи жавоб ўрнига савол берди:

— Меҳмон кутдингизми?

— Ҳа, анавилар... — дафъатан тугилиб қолди кампир, кейин хонтахта устидаги чойнак-пиёлаларни йиғиштириб олмаганлиги эсига тушди, — ҳаҳ отинг қурғур, нимайди-я... Зеби сатанг... яна битта жувон. Анави Ихтиёр деганлари бор-ку, эммидимиди, кеммидимиди... Ишқилиб, ўшанинг ўғлига совчи бўлиб келишибди.

Маъсума индамади. Хайрон ҳам бўлмади. Аста юриб ўз хонасига кириб кетди. Онаси унинг орқасидан юрмади. Кўча кийимини алмаштириб чиқар, овқат ер, чой ичар, деб ўйлади. Айтгани бўлмади.

Комилабону очиқ эшик орқали хона ичига мўралади. Маъсума ечинмай-нетмай одатича дераза ёнига чўкиб, ташқаридан нигоҳини узмай ўтирарди. Ранги бўздай оқ, лаблари кўкаринқираган. «Андак кўз ёши қилиб, йиғлаб олса-ку, юраги ёришарди-я» деб ўйлади онаси. Бироқ у йиғлайолмайди. Ўз алами билан ўзи ўртаниб, бир дардини ўн қилади. «Э, парвардигор, —

деди яна кампир ичида, қизига раҳми келиб, — қанақа қилсам бояқишгинамнинг жонига оро кираркинман? Бунақада адои тамом бўлади-ку?!»

— Қачон келишганди? — вазиятини бузмай сўради қизи, шунчаки оддийгина бир ҳодисадай лоқайдлик билан.

— Кимни сўраяпсан, болам? — Комилабону унинг саволига ҳайрон бўлди. Демак, шу ўтиришида онасининг мўралаб, қизининг ҳолатини кузатаётганини сезган экан-да, — совчиларми? Тушдан кейин... Ҳа, энди, қизлик ҳовлининг дарвозаси ланг очиқ доим. Келишиб-кетишаверади. Буниси иккинчи келишлари... Аввалидагиндай унча рўйхушлик бермадим.

— Яхши қилибсиз, — деди қизи анчадан кейин, — одам-подаммас. Қасд қилганини тагига етмасдан тинчимайди баттол.

Гап Ихтиёр ҳақида бораётганини она тушунди.

— Совчилар уни қўй оғзидан чўп олмайдиган, деб мақташди тоза?

— Ҳар ким ўзининг молини мақтаб сотади-да. Нима дейишин, ёмон деб, ерга уришинми? Султон суягини хўрламайди-ку!

— Рост айтасан, болам, султон суягини хўрламас, — Комилабону қизи билан сўзи қовушиб кетаётганидан жони оро топди. Унинг ёнига келиб ўтирди. — Шундоқку-я, — давом этди сўзини, — бировни айби устида тутиб, қўлидан ушламаганиндан кейин орқаваротдан ёмон отлиққа йўйиш инсофданмас. Дўстдан кўп душманнинг сўзига ишонадиган замон бўлаётир. Биров биллиб ёмонлайди, биров билмай. Шу жиҳатини ўйлаганда тўғрини эгрига чиқараётган бўлмайлик тагин?

— У — тўғри одаммас!

Онаси ух тортди.

— Қўй, болам, бировнинг орқасидан тош отмайлик. Кимки гуноҳ ишга қўл урса, ўзи рўзи машҳарда жазосини олади.

Маъсума ҳамон Муродилланинг қотили топилмаётганига ҳайрон эди. Бу иш билан шуғулланаётганлардан бири «шунча овора бўлиб, калаванинг учини энди топай деганимизда чувалиб кетиб, қоқилиб қолапмиз», дея иқрор бўлди ҳам. Маъсуманинг жаҳли чиқиб, «лаңдаврлар, ҳаммаси мана-ман деб кўриниб турибди-ку, ёнингизда турганини кўрмай қаёқларда тентираб юрибсизлар-а», дегиси келади. Яна тилини тияди. Балки ўзлари тугун ечилишини атайин чўзи-

шаётгандир. Вақтдан ютишмоқчидир балки. Номига кидиришаётган бўлиб, аслида қинғирликнинг қийиғини яширишаётганмикинлар? Ҳақиқатни очаман деб, ўз бошларига бало орттиришдан чўчишар балки? Ҳар нарса бўлиши мумкин. Лекин Маъсума қотил Ихтиёрдан бошқаси эмаслигига астойдил ишонади. Ишонади-ю, ёлғиз ўзи бирон тадбир қўллашга қўли калталиқ қилади. Беҳуда ҳаракат билан белини синдириб қўйиши мумкинда, ахир.

Маъсума шуларни ўйлайвериб мияси шишар, ўзини жинни бўлиб қолмаганига ажабланарди. Вақт эса ўтиб борар, инсон ҳар нарсага кўниккани каби у ҳам вазиятга ўрганиб бораётганга ўхшарди.

— Сиздан бир савол сўрасам майлими? — деб қолди даъфатан, онасининг юзига тик қаролмай бошини қуйроқ эгтанча, — ўзини-ўзи ўлдирган тўппатўғри дўзахга тушади, дейишади, шу ростми?

Комилабону тахта бўлиб қолди.

— Гапингни тузи қурсин, — деди аранг эсини йиғиб олгач, — тавба, деб гапир. Фаришталар яхши гапгаям омин деркан, ёмон гапгаям. Нимага сўрадинг?

— Шунчаки, ўзим.

Комилабону кўрқиб кетганлигидан ранги ўчди.

— Жонига қасд қилган катта гуноҳга ботади, — тушунтириб қўйишни маъқул кўрди у, — ҳатто жанозаям ўқилмайди унақага. Дафн маросими расм-русм-сиз ўтадиям. Э, худоё худои карим, осий бандангни ўзинг кечир. Ҳеч бандани унақа балойи қазоларга раво қилма, илоҳим! Ҳар кимсاي мўмин ёшини яшаб, ошини ошаб, каттайи кичикдан розилик тилаб дунёдан кўз юмганига не етсин-а, парвардигори олам!

Шунинг устига кўча дарвоза тақиллаб, Исай Владимирвич кириб келди.

— Бемаҳалда эшик қоққаним учун минг қатла узр, — деди у ҳовлиқиб, — эрталабгача сабрим чидамади. Янгилик бор.

Буни эшитган қизалоқларгача ётган жойидан туриб келишди.

— Вой, қадамингизга хасанот, Исоқ ака, бемаҳали борми, ўз уйингиз-ку, айланай? Тани-жонингиз омон бўлсин илойим. Нима янгилик, айта қолинг, эшитайлик.

— Ҳа, суюнчи бер, бону, куёвинг тузалиб, яқин-ўртада касалхонадан чиқадиган бўлди.

— Лабзингизга шакар-е, борганмидингиз?

— Бордим. Учрашдим. Мириқиб, отамлашдик. Ҳаммангизни бирма-бир сўради. Қуюқ дуо деб қўйинг, дея тайинлади.

— Хайрият-е, кўриниши қалай?

— Бинойидай.

— Ур-ро! — Шамсия билан Зиёда бир ерда ирғишлаб, бир-бирини қучоқлади, — отамиз келадиган бўптилар. Отажонимизни кўрарканмиз, ур-ро!

Маъсума чой дамлаб, дастурхон ёзди. Икки кекса хонтахтанинг икки ёнини эгаллаб, гапга тушиб кетишди.

Севинчлари ичларига сизмай ҳозиргина уйни бошларига кўтарган қизалоқлар ўз хоналарига кирдилар. Бир нафасдан кейин жимиб қолишди. Оталарининг касалхонадан қайтиш хабари жажжи қалбларини қанчалик ёритган бўлса, айти пайтда она ҳасрати эсларига тушиб, шунчалик ўртаб юборди. Улар дод солишмасди, қайғуларини тил билан изҳор қилишмасди, ҳар қайсилари кўрпага ўралиб ётган жойларида сассиз-садосиз йивлашарди...

ЙИГИРМАНЧИ БОБ

Мирихлос бош врач хонасида Сурайёни кўриб, ҳайрон бўлган эди. Адашдим шекилли, деб ўйлаб, эшикка қоқувлик лавҳага қайта қаради. «Бош врач хонаси». Шундан кейин ҳаммасига тушунди.

Ёп-ёруғ хонага «Т» шаклида қўйилган стол бошида ошпоқ халат кийган, баянда ва келишган қоматли Сурайё анграйиб турарди. Унинг моҳирона пардоз берилган кўркам чехраси порлаб, товланаётганга ўхшарди. Кўзлари чақноқ. Бежирим қулоқларида мошдай олмоси ялтираган исирға, бармоғида ҳам худди шундай кўзли узук.

— Келинг; — деди у марвариддай ялтироқ тишларини кўрсатиб. Ана шу чиройли жилмайиш фусункор чехрасига янада бошқача латофат бахш этиб, иягидаги нозик кулгичи билан рақобатлашаётганга ўхшарди. — Нима, танимаяпсизми? Шу ерда хизматдалигимни билмасмидингиз? — У стол ортидан чиқиб, оқ сурп жилдли диванга таклиф қилди. — Сихатингиз қалай? — деди кейин, ўзи ҳам ёнига чўкар экан. — Кечиринг, олдингизга кириб, хабар олишга қурби етмаган гуноҳкорингизни. Қўним топиб, ўз жойимда бўлаётганим

йўқ. Оёғимни тагини ер искатмай қўйишган кейинги пайтлар. Бугун Тошкентда симпозиум, эртага Москвада бир йиғин. Шаҳарқўмда, вилоятқўмда кенгаш... Ҳар ерда ҳозир у нозир бўлишинг керак. Бу ёқда шунча иш, шунча хасталар ташвиши...

У ишининг кўплигидан боши қотиб, ақлини йўқотиб қўйишлари ҳақида ҳасратга тушди. Мирихлоснинг кўзларида эса билинар-билинемас ранжиганлик аломати акс этарди. Қошлари чимирилди, лаблари маҳкам қисилди. «Буларнинг тили бошқа-ю дили бошқа экан, — деган ўй келди хаёлига. — Ҳаммаси бир гўрга ўхшайди».

У жувонга тикилар эди-ю, Иван Исаевични эсларди. Табиат қўйнида ўтказилган «базми жамшид», рақс тушиш учун Сурайёни унга қўшиб қўйишлар... Ўзи олисдан кузатиб турганини ҳам кўз олдига келтирди. Ҳаммаси ўйин экан. Шунга амин бўлиши учун орадан шунча муддатни ўтказиб, руҳий беморлар шифохонасига тушишга тўғри келибди-я. «Эҳ, хом калла, овсарлигинг қолмади-қолмади-да, — дея ўзини қойий бошлади, — сени бармоқларининг учида ўрнатиб, истаган мақомига солишса-ю, мис қозонга лой тувоқ қилаётганларини билмасанг-а. Мана шу рўпарангга ўтирган сирги одам сифату ичи тулки мижознинг нимасига ишона қолган эдинг? Кўр экансан асли. Кўр товуққа эса қумалоқ ҳам дон бўлиб кўринишини билмасмидинг? Мана кесак тишлатиб қўйишди-ку охири. Эссиз, ҳайф кетган умрингга, эсиз. Наҳотки шунчалик шўринг қайнаб қолишини илгарироқ сезмадинг? Энди нима қиласан, хархаша кўтарасанми, ё сени майна қилиб, ичидан кулиб ўтирган қаршингдаги аёлга қарши исён кўтарасанми? Қўлингдан келмайди. Финг десанг, таъзирингни ейсан. Биргина укол билан мулла минган эшак ҳолига солишади. Ё беморлар кўрганда зир титрайдиган анави оқ халатли сўлоқмонларга ишора қилса, икки қўлингни орқангга қайриб олиб кетишади. Ўласи қилиб дўппослаш билан «даво»лаб қўйишади кейин.

— Менга қаранг, мутахассис сифатида шуни айтинг, Сурайё, — деди мураса қилишдан бошқа илож йўқлигига амин бўлган Мирихлос, — менинг дардим жуда жиддийми? Нимага ушлаб турибсизлар? Агар унда-мунда укол қилиб қўйилишини айтмасак, ҳеч қанақа даво топаётганим йўқ-ку? Умуман, даволанишга лойиқ беморлигимни сезмаяпман.

Сурайё ўрнидан туриб эшик олдига борди-да, кимгадир Мирихлоснинг беморлик тарихини олиб келишни буюрди.

— Ўзингизга сезилмаслиги мумкин, — деди қўлига келтириб берилган ҳужжатларни кўздан кечираркан, — лекин бу шунақанги дардки, бугунча ювош тортиб туради-ю, эртага дабдурустан хуруж бошлаб, оқиба-ти яхшилиқ билан тугамайди. Менга қолса, сизни шу хил хасталар ичида тутиб туришни истармидим. Нима қилай, соғлигингиз болаларингиз, ёр-дўстларингиз, қолаверса менга... ҳаммамизга керак.

У мижознинг танасидаги асорат жуда секин, билинтирмай ривожланаётганини шундай оҳанг билан таърифлар эдики, буни эшитган бемор бўшашиб, тақдирига тан беришдан бошқа илож қолмагандай, ҳатто ўзини кўз илғамас заррадек қиёс қила бошларди.

— Сизнинг касалингиз оддийгина дил хасталиги эмас, — дерди аёл осмону фалақдан келиб, — мия марказида, мия тўқималарининг қат-қатида пайдо бўладиган жароҳатдир. У дафъатан юзага чиқмайди, етилиб, маълум даражага етмагунча аҳён-аҳён ўзининг мавжудлигини билдириб турса ҳам астойдил ҳужумга ўтмайди. Биз унинг феъли-атворини аста-секин ўрганиш билан тутар ерини топиб, ниҳоллигидаёқ томири-ни қирқишимиз керак. Унгача зериксангиз ҳам, оилангизни соғинсангиз ҳам тоғдек туриб беришга ўзингизни ҳозирлашингиз керак.

Унинг таърифича мазкур «жароҳат» кучли ҳаяжонланиш натижасида мия ҳужайраларида ниш уриб, улғаяверади. Вақти-вақти билан томирлари тортишиб, кишини ёмон ҳолга солиб туриши мумкин. Юрак уриши тезлашиши, ёхуд сусайиши, нафас олиши нотекисланиши, аҳён-аҳён бемор ҳушидан кетиб, баданининг айрим жойлари, сўнг бутун аъзоси ҳеч нарсани сезмас даражада совиб кетиши мумкин. Баъзи одамларнинг томирларида қон кўпайиб ёки камайиб, мияси қаттиқ оғриши, оғриққа чидолмай бақирishi, алаҳсираши мумкин. Кўзларига эса ҳар хил қўрқинчли нарсалар кўриниш бериб, даҳшатга ҳам тушади киши.

Уни диққат билан эшитган Мирихлоснинг ранги кесак тусини олди. Биров тасодифан кириб, ажалинг етди, дея бўғзига пичоқ қадаганда ҳам бунчалиқ ҳолни бошдан кечирмасди. Дарҳақиқат, Сурайёнинг айтганларига ўхшаш ҳолатни танасида синовдан ўтказгандай

хис қилди ўзини. Унга бўла сўзловчи таниш-нотаниш иборалар ишлаши билан «билагонлигини» намоёниш қила бошлади.

Мабодо танасида ҳақиқатдан ҳам шундай дард асорати аста-секин ривож топаётган экан, хўш, олдини олиш учун нима қилиш керак?

— Бу касалликнинг ҳамма қирралари ҳали тўлатўкис бизга маълум эмас, — давом этди Сурайё, найзани нишонга ураётганини сезиб, — биздан кўра тажрибалироқ врач-психиатрларга кўрсатиш мўлжалимиз бор. Балки Тошкентга боришингизга тўғри келар.

— Билмадим, — эҳтиёткорлик билан миясига келган фикрини айтишга ҳад қилди Мирихлос, — шу довдир-совдирлар ичида юриб, юрагим торс ёрилгудай даражага етаётганимни ҳисобга олмаганда заррача ҳасталик сезаётганим йўқ танамда.

— Бу сиздан кўра мутахассисларга аён. Врачларимнинг ҳар бири ўз касбининг ҳоқони. Шифохонада қанчадан бери ишлаётган бўлсам, ҳали бирон кимсага бирон марта нотўғри диагноз қўйганларини билмайман. Бизда тахминий хулосага келиш мумкин эмас. Чунки инсон тақдири учун жавобгармиз. Хиёл хатога йўл қўйиш эса катта жиноятдир. Башарти мендан гумонсираётган бўлсангиз — янглишасиз. Сиздан нима ёмонлик ўтган эдики, чоҳ қазисам. Ишончсизликка берилган экансиз, майли, эртагаёқ жавоб берайин. Лекин мен врачман, беморни чала-ярим даволаб-даволамай тўрт томонинг қибла, деб қўйиб юборишга ҳаққим йўқ. Иккинчидан, бундай қилиш дўстнинг иши эмас. Ахир биз дўстмиз-ку, шундай эмасми? Сизни соппа-соғайиб, бунақа жойни иккинчи елкангизнинг чуқури кўришлигини истайман. Жуда-жуда...

У ҳар бир сўзини ниҳоятда эзилиб, чинакамига ачинаётгандек изҳор қилдики, бу ўз навбатида Мирихлосга таъсир кучини ўтказмай қўймади. Шунинг учунми оғир фикрга толган ҳолда бармоқларининг изи қолгунча пешонасини ишқалади. Сўнг эҳтироссиз оҳанг билан сўз қотди:

— Билмадим, — худди шу сўзда бирон илоҳий ҳислат сезгандек такрорлади у, — балки ҳақдирсиз. Уйдан ташвишдаман. Болаларимнинг ҳоли не кечдийкин... Хотиним у ёқда...

— Гушинаман сизга, Мирихлос ака, лекин... Ҳарқалай, мутахассислар яна бир кўрсин, кейин бир хуло-

сага келармиз. Сабр қилинг озроқ, Уйингиздан келаётганлар билан учрашишнинг муддати етиб қолар. Даволовчи врачингизнинг айтишича тинчлик керак сизга, фақат тинчлик. Келган-кетганлардан икир-чикир гаплар эшитиб бир дардингизга ўн дард қўшилмаслигининг ғамини еяпмиз-да.

Мирихлос ётовига қайтар экан, орқасидан кузатиб қолган Сурайё ич-ичидан тантана қилди. Артисона қобилияти яна бир карра иш берди унга. Ташқи қиёфа ички қувлигини ошкор қилмади. Ўзини ачинаётган қилиб кўрсатганига чиппа-чин ишонди Мирихлос. Ширин тил илонни ҳам инидан чиқаради, деганлари ҳақ, шундай одамни ипақдек мулойим тортириб қўйишнинг ўзи бўлмайди. Мирихлосда Сурайёга нисбатан бирон шубҳа туғилиши ўрнига миннатдорлик ҳисси уйғонди ҳатто. Шунақа, қалбингда қаллоблик ҳукмрон бўлса ҳам юзинг жилмайиб турсин. Шунда мақсадингга етасан. Ширин тиллик ниқоби Мирихлосгагина эмас, барча беморлару мутахассислари учун ҳам иш берарди доим. Ҳар кимсанинг қалбига калит топа билиш ҳам ҳақиқий санъатдир.

У ўрнига ўтиб, телефон рақамларини тера бошлади.

— Обкомми? Иван Исаевич трубкани олсинлар... Ассалому алайкум, Иван Исаевич, яхшимисиз? Ахборот беришга рухсат этинг... Бугун юз кўришдик. Ҳаммаси кутилгандан зиёда...

Шу аснода хона эшиги очилиб, ҳовлиққанча оқ халатли ёшгина жувон кириб келди.

— Соғлиқни сақлаш бўлимидан... телефон... трубкани оларкансиз. Бошқа телефонда гаплашаётирлар десам ҳам қисталангга олаяпти.

Сурайё Иван Исаевич билан бошлаган мулоқотини калта қилишга мажбур бўлди.

— Ошга пашша тушди, — деди у, — кечирасиз, кейин телефон қиларман, — шу телефонга ёнма-ён турган ҳаво ранглигининг гўшагини олиб, қулоғига тутди, — эшитаман!

— Ҳеч ёққа жилмай туринг, — деди телефондаги овоз, — мудир оддингизга кетдилар, ҳали замон етиб борарлар.

— Нимага келаётганининг сабабини билмадингизми?

— Сабаби... Тошкентдан врач-психиатор келган. Иван Исаевичнинг оталари бошлаб келганлар. Пахта

завадининг собиқ директори хусусида. Анча қаттиқ-қуруқ гаплар бўлди бу ерда. Иван Исаевичнинг оталари собиқ директорни касалхонангизга нотўғри тушиб қолган деб, анча нари-бери гаплар айтдилар. Ишқилиб, боришганда биласиз.

— Тушунарли! — Сурайёнинг ҳозиргина ёришиб турган дили бирданига хира тортди. Гўшакни қулоғига босганча стулига суяниб, ўйга толди. Телефондан эса ҳамон «ауд-ауд» товуш эшитилиб турарди.

«Шуниси етмай турувди, — деган фикр келди миясига, — шум така чол бирон хархашани қўзғаб, бошни оғритмаса гўрга эди».

Телефон рақамини қайта тера бошлади. Иван Исаевич ҳозиргина кабинетини тарк этиб, қаёққадир чиққанлигини айтди котибаси. Сурайё бир чимрилиб ўрнидан турди. Ўзини тош ойнага солди. Ҳамширалардан бирини чақириб, шундоқ ҳам топ-тоза хонасининг у ёқ-бу ёғини саришталашни буюрди.

Исай Владимирович биринчи марта «хархаша» кўтариб келаётгани йўқ. Энг аввал бундан икки ойча бурун телефон орқали Мирихлосга қўйилган диагнозни эзмалик билан суриштирган, врачларнинг жавобидан ниманингдир ҳидини билиб, эртасигаёқ келган эди. Мирихлоснинг ўзи билан учрашди, даволовчи врач билан суҳбатлашди. Унинг «ҳид билиш» қобилияти кўп нарсанинг тагига ҳам етди. Шундан кейин серқатнов бўлиб қолди. Астойдил исканжага олиши натижасида баъзи ходимлар Мирихлосга қўйилган диагноздан ўзлари ҳам шубҳаланаётганларини оғизларидан гуллаб қўйдилар. Сурайёнинг қаттиққўллиги, бешафқатлилигидан қўрқмаганларида кўп нарсаларни ошкор қилган бўлардилар яна. Унинг раъйига қарши туриш билан бошларига кулфат ортгириб олишлари мумкин. Ахир бош врачнинг вилоят раҳбарияти билан алоқаси мустақамлигини, шу боисдан тили узун, қўли ҳар ёққа етаверишини ким билмайди дейсиз? Унга зид гапириб кўр, эртагаёқ кавушинг кўчага тўп-тўғри бўлиб қолади. Кейин касб-коринг бўйича иш қидириб қаёққа борардинг. Шундоқ ҳам оғзи бўшроқлар анави синчков чолнинг зийраклиги туфайли тилларига эрк бериб қўйибдилар. Бунинг учун тоза адабларини ейишса керак ҳали.

Исай Владимировичда Мирихлосни қутқариб кетишга астойдил ишонч уйғонади. Лекин дабурустандан ўзбошимчалик қилиш инсофдан эмас. Бунга мутлақо

хуқуқ йўқ унда. Шубҳанинг ўзи етмайди. Бирон эътиборли мутахассиснинг мужассам хулосаси керак. Ана шу борада ҳаракатга тушди у. Тошкентга кетмакет ҳаёт ёзиб, юқори малакали мутахассис юборишмагунча тинчимади.

Сурайё асабийлаша бошлади. Чол унинг нозик жойидан тутган эди. Шаштидан қайтаришга эса қурби етмайди энди. Фақат ўғли Иван Исаевичгина отасининг шохини қайириброк қўйиши мумкин. «Ҳа, уни топиш керак, — деб ўйлади — ахир шу бош оғриғини бошлаб берган унинг ўзи-ку. Шундай экан, ўзи пиширган ошни ўзига едириш керак».

Сурайё қайта-қайта телефон қилди. Қабулхона котибасидан «Иван Исаевич чиқиб кетганларича қайтиб келганлари йўқ», деб жавоб оларди нуқул. Сурайёнинг хуноби ошди. Ўзи бориб, қаердан бўлмасин, Иван Исаевични топиб келишга тараддуланди. Шиддат билан босиб келаётган балойи қазонинг олдини олиши керак. Лекин улгиролмади. «Балойи қазо» эшик қоқиб турарди. Йўлақда тапур-тапур оёқ товуши эшитилиб, зарб билан эшик очилди-да, остонада Исай Владимирович, унинг орқасидан тилларанг гардишли кўзойнак таққан, кийинишлари бежамли чўққи соқол киши, сўнг вилоят соғлиқни сақлаш бўлими бошлиғи пайдо бўлди.

— Қани, зўраки руҳий касалинг олдига бошла, — деди Исай Владимирович, томдан тараша тушгандай, — ҳақ бўлсанг ютасан, ноҳақликка эса ривож йўқ!

Мулозаматни ўрнига қўйиш билан меҳмонларни кутиб олишга ҳозирлик кўраётган Сурайёнинг ҳафсаласи пир бўлди. Бегона одамлар иштирокида айтилган шартаки гап оғир ботди унга. Тажанглиги тутди.

— Сўзларингизнинг ҳар бири ханжарга ўхшайди-я, — дейишдан ўзини тутиб қололмади, — кишининг биқин-биқинидан тешиб ўтгудай...

Чол ҳам бўш келишни ўзига ор билиб, тилига келганини қайтармади:

— Биқинингни тешиб ўтадиган менинг сўзларим эмас, қизим, қилмишларинг ўзингга найза бўлиб, нишонга олаётгани!

Сурайёнинг лавлагиси чиқди.

... Худди шу оқшом Исай Владимирович Мирихлоснинг яқин-ўртада шифохонадан чиқиб қолиши тўғрисидаги хабарни етказиб, Комилабонудан суюнчи олгани келган эди.

ЙИГИРМА БИРИНЧИ БОБ

Бир ойчадан бери Мафтуна бетоб. Турма касалхонасида даволанади. Москвага учар чоғда ўзини ноҳуш сеза бошлаган эди. Жигари мижгилаб оғриди, танаси бўшашиб, беҳоликдан ўтиришга ҳам мажоли келмай самолёт креслоси суянчиғини орқага ташлаганча деярли ётиб келди. Боши ғувулар, мияси зирқирар, кўнгли беҳузур бўларди. Унга кўнглини очадиган қандайдир дори ичиришди. Фойдаси бўлмади. Ҳаво етишмаётгандай бўйлаверди.

Ярим йўл босиб учгунча ўзини қўлга олишга уриниб турди-ю кейин бирдан иситмаси чиқди. Ҳароратнинг зўрлигидан ниҳоят ҳушини йўқотди.

Кўзини очган маҳал у касалхонада ётарди. Хонада ўздан бошқа ҳеч ким йўқ, чоғроқ дераза ойнасидан арвоҳдай мўралаб турган ой нури тўртбурчак шаклида полга қапишган. Дераза тирқишларидан эса изғирин елиб киради. Шамолда бетиним тебранган дарахт шохларининг қисир-қисири, тунука томнинг тақуртуқури жонга тегади. Мафтуна кўзғалиб, шунча ўрнидан туришга ҳаракат қилмасин — иложи йўқ, Бели қақшаб оғрийди. Юзлари, бўйинларидан маржон-маржон тер қуйилади. Биқини тошдай қотиб қолган. Шунинг учун не машаққат билан иккинчи ёнига аранг ағдарилди. Ётган хонасининг тим қоронғу бурчак-бурчагидан ўлжасини пойлаб ётган қандайдир йиртқич, бадбашара жониворларнинг қонсираган кўзлари ўқталаётганга ўхшайди. Мафтуна кўзини чирт юмиб олади. Яна қисир-қисир, тарақ-туруқлар қулоғи остида содир бўлаётгандай туйилаверади. Ҳаддан зиёд ваҳимали.

Бир нафасдан кейин уйқи элитиб, тушидами, хаёл кучи биланми — кимдир чақираётгандай туйилади. Онасининг овози. Чўчиб кўзларини очади. Нигоҳи тушган ҳар бир нарсага жон кириб, босиб келаётгандай. Ҳозиргина табуреткада турган устига оппоқ дока ёпиғлик стакан кўздан йўқолиб, кенг-мўлгина уй кўриниш беради. Тахмондаги кўрпалар, жавон, хонтахтага-ча. Жавондаги идиш-товоқлар, чойнак-пиёлалар, қошиқ, санчқилар бир-бирига урилиб жаранг-журинг овоз чиқаради. Бирин-кетин кўзғалиб, атрофда уча бошлайди. Дераза пардаси орқасида кимлардир яшириниб турар, уларнинг нафас олишларигача эшитилади. Ҳарир кўйлақдаги аёллар кўзга ташланади, ҳиринг-

хиринг кулишиб, шивир-шивир нималарнингдир баҳ-
сини қилишади. Мафтуна қимир этолмай ваҳима
ичида ҳаммасини кузатади.

Вазият борган сайин даҳшатлироқ тус олиб, том
орқасида девқомат махлуқлар гурс-гурс одимлаб, у
ёқдан-бу ёққа юришади, қўлида сўйил билан кимни-
дир қидиришади. Кейин ҳаммаси бир ерга йиғилади,
деворни қулатиб кириб, Мафтунани тилка-порасини
чиқармоққа аҳдлашишади. Деворга кетма-кет сўйил
ура бошлайдилар. Сўйиллар зарбидан девор дир-дир
титрайди. Мафтуна бақириб, одамларни ёрдамга чақи-
рай деса, овози чиқмайди.

Тўсатдан сув тошқини бостириб келади. Тўфон кўта-
рилади, қутирган денгиз ҳайқиради, дуч келганни бир
ямлаб, ютмоққа чоғланади. Кучли тўлқинлар Мафту-
нани гирдоб комидан юлиб олиб, олис-олисликлар сари
судраб кетади. Мафтуна бақира-бақира қора терга бо-
тади. Аммо яқин-атрофда кўмак берувчининг шарпаси
йўқ. Тўлқинлар ҳамон унинг икки қўлидан тутиб, туб-
сизлик қаъри сари судрайверади. Яна бақирмоқчи бўли-
ши билан чўчиб, уйғониб кетади. Унинг қўлини биров
ушлаб турарди. Доктор экан. Хона спирт ҳидига тўлиб
кетган. Афтидан укол қилишган унга. Билагининг чу-
моли чаққандай ачишиши ҳам шундан далолат. Доктор
бир қўли билан ўша ачишган ерига пахта босса, иккин-
чиси билан томир уришини текширади.

— Бўлди-бўлди, ҳаммаси жойида, — дейди у, —
эрталабгача тинчгина ухлайди энди.

— Тоза шовқин солиб, ҳаммаёқни буздинг-ку,
хоним, — дейди у билан ёнма-ён турган ҳамшира,
Мафтунанинг кўзи очилганини кўриб.

Доктор мийиғида кулади. Шу кўриниш Мафтунага
далда беради. Сўнг қайта кўзи юмилади. Доктор
айтгандай гўдак сингари ором олиб ухлайди.

Эрталаб яна укол қилиб, дори ичириб кетишади.

Ёлғиз қолган Мафтунани қайғу босади. На биров
билан гаплашишга имкон бор, на ўқиш учун бирон
нарсга беришади. Ўйлари мезон сингари чувалади
унинг. Москвага қай тариқа келиб қолганини эслашга
уринади. Сохта кўрсатма ёзиб берганидан кейин айна
муддаоларига эришган терговчилар ваъдаларига муво-
фиқ Мафтунани озод қилиш ўрнига аэропортга олиб
кетадилар.

Уларнинг қўлида бировларни Мафтуна айблаб бер-
ган ҳужжат. Бошқа ҳеч нарса қизиқтирмасди. Шу қатори

Мафтунанинг тақдири ҳам. Ишлари битиб, эшаклари лойдан ўтгандан кейин ваъдаларини бирдан унитишди қўйишди. Жиноятчи деб топилганларни жиноятини бўйнига қўйиш учун Москвага ошиқишди. Чунки жинояткорларнинг аксарияти Москвада. Мафтунани ҳам ўз оғзи билан гувоҳлик бериши учун олиб келишган. Мафтуна ёзганларини инкор этолмайди. Аксинча ўзининг жиноятига жиноят қўшилиши мумкин.

«Ҳа, булар пихини ёрган одамлар, қўлдан чиқиб кетмаслигим учун астойдил тузоққа илинтириб олишди», дея тақдирига тан беради Мафтуна.

Лекин бу ерга келганидан ранжимади. Ҳарқалай, пойтахтнинг эътиборли идораларига яқин бўламан, буларнинг сир-асрорларини очиб ташлашга бирмунча имкон туғилади, деб умид боғлади. Бош прокурорликка арзнома ёзиб, етказиш учун йўл топишига ишонади. Бироқ, бетобланиб қолишини туш кўрганмиди? Гўё оламни ёритмоқ бўлиб чиққан қуёш дафъатан босиб келган қоп-қора булут галаси қаърига шўнғиб, кўздан йўқолди. Аслида унинг пайдо бўлмагани маъқул экан, чунки аввалгисидан ҳам баттарроқ зимистонлик қоплади атрофни.

Хона ичи илий демайди. Дераза дарзларидан совуқ гириллаб кирмоқда. Ташқаридаги дарахт шохларини шамол силкиб, қиров пуркайди. Девор-тошлардаги қорлар ҳам кунгирадор шакл олган. Этлари жунжика бошлаган Мафтуна аранг иккинчи ёнига ағдарилди. Бошигача ёпиб олди.

Ҳаётда инсон қудратига дош берадиган ҳеч нарса йўқ, дейдилар. Аммо чархи ситамкор фалакнинг жабри-жафоси олдида лол қолиб, унга қарши кураш яроғини тополмасанг оёқ остида вимирлаган нотавон кумирсқадан фарқинг йўқ. Мафтуна худди ана шу вазиятни бошдан кечирди. Ўтакетган баттолик, разилликлар олдида ҳимоясиз, ўргамчик тўрига ўралашиб ундан қутулишнинг чорасини тополмаётган чивин ҳолини ҳис қилади ўзида. Қайси йўл билан вазиятни ўзгартириш мумкин, нима қилса мавжуд тўғонни ўртадан улоқтириб ташлаб бўлади?

Шундай фикрлар миясини тинмай эговларди. Олма пиш — оғзимга туш, қабилида беҳаракат, койибдан кўмак кутиб ётаверишдан фойда йўқда, ахир! Шундай дамларнинг охири борми ўзи, бор бўлса, қачон?

Биргина умид Исай Владимировичда. Мафтуна онасидан олган қайси кунги хатида «... бирдан-бир

жонимизга ачинаётган ўша беғараз, куйинчак чол», деб таърифлаган. Унинг ҳаракатидан бир иш чиқишига астойдил ишонганини билдирган эди. Мафтуна ҳам ўша чолни қайта-қайта тушида кўрди. Каттакон йиртқич қуш Мафтунани кўтариб кетаётган эмиш, гоҳ пастлаб, гоҳ баландлаб учармиш. Қуш орқасидан Исай Владимирович югурармиш: «Кўрқма, қизим, ҳозир қутқараман», деб бақирармишу унга етолмай қоқилиб, тургиниб кетармиш, йиқилармиш. Мафтунани чангалига олган қуш эса тутқич бермай осмону фалак сари парвозда эмиш...

Доктор учинчи бора кириб, юракка куч берувчи укол қилди. Шундан кейин ҳам кўзини очмади у. Осида дам олди чоғи.

Уйғонган маҳал тонг отиб қолган эди. Ёнида ҳеч ким йўқ, захқаш, ҳувиллаган хонада ёлғиз ўзи. Яқин икки ҳафтагача қимир этмади. Қиладиган ишинг, гаплашадиган одамнинг бўлмагандан кейин хаёлга берилишдан бўлак нима қила олардинг.

Бир неча кун эрининг қилмишлари яна ёдига тушиб, куйиб-ёнди. Унинг башарасига бир боқсам, тикилишимга қандай бардош бериш-бермаслигини кўрсам, дерди-ю, юзма-юз учрашишга юрагим дов берармикин, деб ўйлаб қоларди яна. Ранж-алам эса билганидан қолмасди. Яқингинада барқ уриб яшнаган боғ секин-аста ҳуснини йўқотиб борар, гуллар хазонга айланаётганга ўхшарди. Мафтунанинг бир дунё орзулари ҳам маромига етмай кунпаякун бўларди гўё.

Мафтуна ўзини ортиқ эзмаслик учун фақат яхши нарсалар ҳақида ўйлашга уринди. Бундай пайтда ёшлигининг энг ширин дамлари ўтган жойларни кўз олдига келтирарди доим. Назаргузар ерлари. Ердан гуриллаб бош кўтараётган ўт-ўланларнинг намгир бўйи димонингизга урилади. Исай Владимирович билан бирга кезарди бу жойларни. У ҳар келганда албатта жажжигина қизчани етаклаб, қир этаклари, булоқ бўйларини айланар экан, нигоҳи тушганлар бу рус кишиси билан сочларига попук тақиб, майда тароқ гулли сариқ атласдан кўйнак, ширингина қизил духоба камзулча, узун иштон кийиб, кўғирчоқдай безаниб олган қизалоқ ўртасида қандай алоқа борлигини тушунолмади ҳайрон бўлишарди. Аслида Мафтуна ўз отаси қатори кўрарди уни. Ҳар келганда хилма-хил ўйинчоқ, кўғирчоқлар тутқизарди. Бирда Мафтунанинг бўйи баробар «айиқполвон» кўтариб келибди. Уни белидан ушлаб,

салгина олдинга эгсанг чинакам айиқлардай ўкиради. Дам бир кўзини, дам иккинчисини қисиб, имо-ишоралар қилади. Тишларини кўрсатади, кулади. Мафтуна уни бутун қишлоқдаги таниш-билиш, тенгқурларига кўрсатиб, кўзларини куйдирган эди ўшанда. Хуллас, Исай Владимирович келган куни байрам тусини оларди хонадонларида. Қўй сўйилиб, тандир кабоб пишириларди. Сўнг дастурхон атрофи қўни-қўшни эркаклар билан тўлиб, турли мавзуда суҳбат қизирди. Исай Владимировичнинг жонбахш, қизиқ-қизиқ ҳикояларини эшитарди ҳамма. Исай Владимирович гап орасида Назаргузар ерларининг таърифига берилиб кетар, йилда келиб кетмаса кўнгли ўрнига тушмаслигини айттарди.

Унинг ҳақида ким гапирмасин, тилидан бол томарди доим. Ҳа, дунёда шундай одамлар кўп. Меҳрибон, ўзга учун жонкуяр, бировнинг оғирини энгил қилиш, эл ғамига шерик, ҳақиқий жафокашлар ўз ҳузур-ҳаловатларидан кўра бошқаларнинг манфаатини юқори қўйишади. Куни кеча олган хатида ҳам онаси «бундай беназир одамларнинг садағаси кетсанг арзийди», деб ёзибди. Меҳри дарё, қалби қуёшга тўла кишилар учун нарги дунёда ҳам жаннатнинг эшиги ҳамиша очиқ турармиш. У Комилабонунинг бошига тушган савдоларни энгиллатиш пайида эмиш ҳозир. Қани эди Мафтунанинг олдига ҳам бир келиб кетса. Елкасига бош қўйиб, йиғлаб-йиғлаб, энгил тортарди, ғам-андуҳларини андек аритган бўларди. Дўстнинг қадри бошинга кулфат тушганда билинади-да, ахир. Ҳа, деган туйга мадор деб бежиз айтилмаган. Яхши жонингга оро киради доим, ёмон жонингни ўяди. Мафтуна ҳам яхши сўз, ҳамдардликка муҳтож ҳозир...

Бир куни чалқанча ётганча ўзига-ўзи танбеҳ бера бошлади: «Нафсиламбирини айтганда сен ҳам оппоқ эмассан. Йўл қўйган ўша хатоларинг учун жазо тортаётган бўлмагин тагин? Қани, фақат яхши томонларингигина эмас, айрим нуқсонларингни ҳам кўз олдинга келтириб кўрчи. Вилоят қўмитасида ишлаётган маҳалинг гардсиз, нуқсонсиз фаришта бўлмагансан-ку? Ҳадеб бошинга тушган савдолардан нолиб, бошқаларнигина қоралайвермай айрим чалғишлар содир қилганларинг тўғрисида ҳам бир ҳисоб бериб қўй ўзинга. Бунинг тарбиявий фойдаси бор, зиёни йўқ...

Кел, қўмитага ўтган кунларингдан бошлайлик. Аввалига ҳамма билан оппоқ-чапоқ, тил топишиб, ишла-

рингни юриштириб юборганингдан беармон эдинг. Кейин эса тинчинг йўқолди. Чунки қаёққа қарама — ишкалик. Биттасини энди эпақага келтириб, қаддингни ростлашинг билан ундан мураккаброғи қаршингда кўндаланг. Ишингдан мамнун бўлганлар ҳам кўп, бўлмаганлар ҳам. Талаб устига талаб, шикоят устига шикоят, арз-дод, етишмовчиликлардан нолишлар... Барини кўриб чиқиб, жавоб қилиш, биров учун югуриб-елишдан тинканг қуриydi баъзан. Кунига у ерда тадбир, бу ерда тадбир... Бирон жойда салгина ишкаликка йўл қўйилса, сенинг ҳам устингдан ёза-ёзлар бошланади.

Баъзида шуларни ўйлаб туриб, ўтирган жойинг, ишлаётган маҳкаманинг қиморхонага ўхшатардинг. Ё ютасан гўё, ё ютқизасан. Ютқизсанг, сармоянгни бой бериб, жар ёқасига бориб қолишинг ҳам мумкин. Мабодо, ана шу жарга қулаб, тирик қолган чоғингда ҳам тирик мурдадан фарқинг қолмасди. Эл эътиборидан, бошлиқлар назаридан қолгандан кўра ўлиминг афзал. Шу жиҳатларни ўйлаб, раҳбариятга ринг деёлмагансан. Шуларни ўйлаб дамнинг ичингда эди доим.

Хуллас, ҳаммаси ўта бемаънилик эканлигини билиб туриб, билмасликка олардинг ўзингни. Ҳа, худди ана шу «бемаънилик»нинг қули эди ўзинг. Исён кўтаришга қурбинг етарди, лекин юрак қилолмасдинг. Бу ҳақда ўйлашинг биланоқ оёқ-қўлинг қалтирарди. Шу кўрқоқ-лигининг ўзи катта жиноят эди-ку асли. Буни пайқамасдинг, пайқамасдинг гўё...

Энг катта «бемаънилик»лар пахта йиғим-терими мавсумига тўғри келади. Дала меҳнаткашлари, ҳашарчилар бир бўлиб кўрсатган жонбозликлари туфайли пахталар терилиб, майдонларда ғўзапоялар қоларди, холос. Кейин яна қаердандир пахта «қайнаб» чиқарди. Қаловини топса, қор ёнар, — деганларидай иложини топишарди. Шундан маълумки, кўшиб ёзишлар бор эди... Ишқилиб, кимдир қилғиликни қиларди-ю, кейин балосига бошқа кўпчилик қоларди. Айниқса, ёғингарчилик бошланган кунлар дўзах азобини бошдан кечирарди ҳамма. Кўз очирмайдиган шамол қутириб, қор бўралаб турса ҳам биронта зотнинг далани тарк этишга ҳақ-ҳуқуқи йўқ. Уша хўжалик режасини дўндирганлиги расмий эълон қилинмагунча, республика раҳбари бирор қарор чиқармагунча аҳвол шу эди. Далада ҳосил борми-йўқми, терсанг-термасанг эгат кезиб, вақт ўтказишинг керак. Мол боғлашга раво кўрилмайд-

диган, синиқ-йириқ ойналаридан совуқ кириб, этинг муттасил жунжикиб, билч-билч лой кечиб, ертўладай қопқоронғу баракларда «ит ётиш-мирза туриш» билан кунинг ўтарди. Ойлаб инсон умри қадрсизланиб, тупроққа тенг бўлаётгани раҳбариятни қизиқтирмасди. Сен шуларнинг ҳаммасига гувоҳ эдинг, ўз кўзинг билан барини кўриб турардинг, хатто. Ичингдан қайнардинг, ёнардингу вазиятни ўзгартиришга ожизлик қилардинг. Ақалли оғиз очишга ҳам ҳақсиз сезардинг ўзингни. Чунки...

Ҳа, ана шу «чунки» ҳалал берарди сенга. Шулар туфайли қулоғинг кар, вужудинг беҳис, ўзгаларга эса бераҳм эдинг...

Шуларни ўйлаб юрагинг орқанга тортиб кетаётир бугун. Хўш, ўша пайтлар ҳам шунақа ҳолга тушармидинг? Йўқ, албатта. Шунинг учун тавба-тазарру қилишинг фойдасиздир. Барибир бугунги ҳасратингни ҳеч ким эшитмайди. Чунки кеч бари, кеч, кеч!..

Яна бир воқеани эслайсанми? Нозик ниҳолдаккина кўринишди, кўзлари доим мўлтираб боқувчи қизчага нисбатан номуносиб иш тутганинг, бағрини беҳуда тиглаб, кўнглини вайрон қилганинг учун ҳозир ўзингни кечира оласанми? Биринчи курс талабаси эди у. Ўн тўққиз, йигирма ёшлардамиди? Йўқ, адашма, жуда бўрса ўн саккизларда эди. Ҳарқалай, биринчи курс талабаси эди. Онасининг тасодифий ўлими қаттиқ ларзага солган эди уни. Рухсат бериш керак. Лекин бир ўзинг ҳал қилолмайсан. Қандай шароитда бўлмасин далани ташлаб кетмасликка буйруқ бор. Ҳатто айрим ўзбошимчаликлар содир бўлмасин деб, машина қатнови ҳам тўхтатиб қўйилган.

Муаллимлар бири-бирига қарайди. Кимки биринчи бўлиб жавоб берса, машина топиш эвини қилса, эртага фирқа билетини столга қўйиши керак. Кўрсатма шундай.

Қизча қон йиғлайди. Аксарият унинг тарафини олиб, шовқин кўтаради. Қани бирон бошлиқдан садо чиқса. Охири штаб бошлиғи сифатида сенга учрайди. Бошқалар жавоб беришга ҳад қилишаолмаганликларини эшитганингдан сўнг, иккиланиб турасан. Гўё кимдир атайи пайингга тушгандай. Сенда эса мардлик етишмайди. Қатъиятсизликка бериласан. Ҳа, инсон ҳаётида ана шу қатъиятсиз деган қусурдан ёмони йўқ. Ҳамма иллатни кечириш мумкин, қатъиятсизликни эса ҳеч қачон. Қатъиятсиз одам бугун бирон нарса деб,

эртага гапидан тониши билан чув тушириб қўйиши мумкин сени. Ахир уруш йиллари ҳам содир бўлган сотқинликлар қатъиятсизликнинг оқибати эмасмиди? Қатъиятчилар эса Ватанни сотгандан кўра, қурбон беришни минг бора афзал кўриб, ўзларини-ўзлари отганлар. Сенда эса ана шундай фазилат етишмасди ўшанда. Машина топиб беролмадинг. Бунинг урдасидан чиқолмаслигини яшириш учун турли баҳоналар ўйлаб топдинг. Охири асабинг қайнаб, оғзингдан шундай сўзлар ҳам отилиб чиқди:

— Хўш, сен етиб борсанг, онанг тирилиб қолармиди ё сенсиз кўмиб келадиганлар йўқми уйингда?

О, қайси тил билан ифода эта олдинг бу сўзларни? Ўша заҳоти бояқиш қиз ўрнига ўзингни қўйиб кўрсанг бўлмасмиди? Ахир у онаизоридан бир кунга эмас, бир ойга эмас, бир умрга айрилган эди-ку?

Ўша кунни қиз бечора нима деганини ҳам эслайсанми? «Ёмон одам экансизлар, зolim экансизлар!» Шундай деди-ю, чўрт бурилиб, пиёдалаб йўлга тушди. Кейингина ақлингни йиғиб, орқасидан югурдинг. Кечирим сўрадинг. Қучофингга олиб, биргалашиб йиғладинг. Машина ҳам топиб бера олдинг сўнг.

«Ёмон одам экансизлар, зolim экансизлар!..» Қалбинг бурчида бир умрга мухрланиб қолган ўша сўзлар ярасининг озори энди сезиломқда.

Фйрқавий бурчинг, унга бўлган эътиқодинг гирибонингдан ушлаб, оёқ-қўлингни чамбарчас боғлаб қўйгандай бир одим нари-берига ўтолмай ожиз қолган кунларингни энди астойдил ҳис қилмоқдасан.

Йиғинларда чиқиб, тилим бор, дея бўлар-бўлмасга бировларни «дўшпослайвериш», газета саҳифаларида пашшадай айбни туядай қилиб таърифлашларинг-чи? Қанча-қанча одамларнинг дилини вайрон қилиб, юрак ўйноғи, асаб дардига мубтало этишларингни кўз олдингга келтириб кўр! Онанг «Билмай-нетмай ҳаммани баробар ёмонотлиққа чиқаравериш сандай бандага ножоиз, болам, гуноҳга ботасан», деганида ноҳақмиди? Дарвоқе, ўша кечмишларинг касрига қолиб ётибсан мана... Кеча сени ҳам газетага ёзиб айблаган бўлсалар, бунинг ҳеч ажабланарлик ери йўқ. Қайтар дунё, деб шунга айтадилар, ахир!..»

Зиндонда ётгангина зимистонлиқдаги мавжудликни илғай олади. Мафтунага ҳам қилмишларига астойдил пушаймон ейиши учун талай шундай мусибатларни бошдан кечиришига тўғри келди. «Ҳа, гуноҳларим кўп,

— дея тан олмоқда энди у, — йўл қўйган хатоларим ҳам. Анави қасди-басдига олиб, сўроқ қилаётганлар олдида эмас, юртдошларим олдида, халқим олдида гуноҳқорман. Шу сабабли мени халқим суд қилишга ҳақли. Халқим суд қилсин!»

— Унгача ўлиб-нетиб қолмасам бўлагани, — деди у яна шивирлаб, — аксинча бошлаган ишим чала қолади. Турмада ётган бегуноҳларнинг қисматини ким енгиллатади? Жоним соғайиб, судгача етиб олишим керак. Шу мақсадда чекиниш қилдим-ку, ахир. Шу мақсадда яшайин бундан буён ҳам. Шу боисдан бардош берай барига!

Дарвоқе, бардош деганлари нима? Чидам, сабр, тоқат, матонат демак. Бардош — бу ирода! Қаранг-а, бир сўзда шунча маъно бор! Ҳар қалай, тезроқ тузалиб, оёққа туриб олайин...»

Унинг юрагига мулоийм нимадир қуйилгандай бўлди, оғзига ширин таъмли нимадир тушган гўдак сингари тамшанди.

Аммо бу узоқ давом этмади. Тушдан кейин вужудидаги оғриқ қайталади. Фикридаги тиниқлик йўқолди...

ЙИГИРМА ИККИНЧИ БОБ

Мирихлос уйига қайтгач хотинидан келган хатларни бир бошдан ўқиб чиқди. Бир неча кунгача қандай жавоб ёзиш ҳақида ўйлади. Ёзганларини йиртиб ташлар, яна қоғоз қоралар, Мафтунанинг кайфиятини кўтариш ўрнига ўзининг дард-ҳасрати баёнига ўхшаб қолаётгани учун ёзганларидан кўнгли тўлмасди ҳеч. Сурайёга бовлиқ ўша оқшом хотираси кўз олдида беҳосдан намоён бўлиб, бот-бот юрагида қандайдир нафрат туйғуси уйғотарди. Буларнинг ҳаммасини қандай юз берганлиги тўғрисида хотинига ёзиш учун ўзини қанчалик ожиз сезса, гуноҳсизлигини исбот қилишга ҳам сўз тополмаётганидан шунчалик эзиларди. Ниҳоят ҳол-аҳвол сўраш, уйдаги вазият ва ўзининг шифохонада кечган кунларига оид гаплардангина иборат икки саҳифа хатни охирига етказди-да, почтага ташлаб келди. Кўнгли бир оз ёришди. Шундан кейин ҳаётий бир режа тузиб олиш тўғрисида ўйлай бошлади. Ҳовли-жойига қараган бўлди, тоқларни сўрига кўтариб, тартибга солди, у ёқ-бу ёқни чопди. Заводга қайтиб боришга кўнгли йўқ. Вилоят фирқа қўмитасига қирай деса, Иван Исаевич деганнинг башарасини

кўришга тоқати қолмаган. Қайтага уни эсласа нафрати кўзғолиб, юрагида ғалаён кўтарилар, адоват ҳисси қасди-бастига олиб, тинчлик бермай қўярди. «Бундайларга бутун юртни забт этиб, унинг қонини канадай сўришига асти йўл қўймаслик керак, — деган хулосага келади у, — бундайларнинг орамизда юришга ҳақи йўқ!» У қандай қилиб, халқни шунақа тоифадагиларга қарши қўйишни ўйларди. Рухий касалликлар шифоҳонасига тушиб, шунча вақти беҳуда ўтиб кетганига ачинди. Бу муддат ичи дунё бир айлангандай туйилди. Бутун иродасини йиғиб, бошини роз кўтариб юришга, бирон ишнинг бошини тутиб, овуниш билан барча кўнгилсизликлардан фориг бўлишга шунча уринса ҳам қўлидан келмади. Қаттиқ озор чеккан қалб интиқомга чорларди уни.

Куёвининг кечаётган изтиробини сезган Комилабону кутқуга тушарди. «Азиз авлиёларнинг арвоҳи мадаккор бўлсин, илоҳим», деб ибодат ҳам қилиб қўярди. Унинг фикрини банд этган хаёлларини бир оз тарқатиш мақсадида маслаҳат берди:

— Бориб, хотинингизни кўриб келинг, айланай, ташвишингиз ҳам арийди.

Маъқул маслаҳат. Қайтгандан кейин бу ёғи яна бир гап бўлар.

У Москвага отлана бошлади.

Бу пайтлар ижтимоий ҳаётда ҳам об-ҳаво ўзгариб борарди. Раҳбариятнинг тутган мавқеига қарши норозиликлар кучаяр, ким кимнинг тегирмонига нима учун сув қуяётганлигининг сабаблари очила бошлади. Кимларнингдир тор фикри ёки бировнинг бировга бўлган шахсий адовати туфайли содир бўлаётгани очиб ташланарди. Терговчиларнинг таъзийқи остида пора олиш, пора бериш билан айбига иқроор бўлганлар ўз сўзларидан қайтганликларини изҳор қилардилар. Қамоқхонада ётганларнинг оилаларига ҳам муносабатлар ўзгарди. Илгари биров бировга шубҳа билан қараб, ўзини четга олишга уринаётган бўлса, энди яқинлашиб, дардакаш бўлишга уринарди. Комилабонунинг олдига ҳам қўни-қўшнилари илгаригиндай гурра-гурра кириб чиқадиган бўлишди. Шамсия билан Зиёданнинг мактабдагилар ётсирашмас, қизалоқларни камситишмас, қайтага меҳрибонлик кўрсатишарди. Хуллас, эрта-индин ҳаммаси ўрни-ўрнига тушиб кетадиганга ўхшарди. Лекин кўр остида чўғ борлиги ва у салгина ел таъсирида аланга олиб кетиши мумкинлигини раҳбарият

ҳам сезиб, гивирлашиб қблишди. Айримлари эса қўлдаги тизгиннинг ингичка тортиб, узилар ҳолга етаётганини тан олгилари келмасди. Корхоналарда бошлиқларнинг дўқ-пўписалари, ишдан бўшатиш ҳақидаги писандалар билан огоҳлантиришлари одамларга қор қилмай қўйди. Вазият кескинлашувига қарши норозиликлар тувилиб, иш ташлашлар содир бўла бошлади. Мирихлос директорлик қилган завод жамоасининг ҳам кўпдан шахти паст. Завод дарвозаси пештоқи узра ёй тортган нақшларда қуёш жилваланарди. Бугун у нурсиз, ҳатто дарвозанинг икки ёнга ганчга ўйиб ёзилган фирқавий шиорларга лой чаплаб қўйилибди. Оппоқ пахта ортган машиналар завод ҳовлисига кетма-кет кириб турар, қуёш селига мириқиб, етилган яхлит далалар баракати, сўлим боғлар атрини, йўқдан бор қилишга қодир деҳқоннинг меҳр-саховати акс этгандай туйиларди уларга. Бугунги кунлар эса машиналар у ёқда турсин одам шарпаси сезилмайди бу атрофда. Дарвоза ичидан берк. Завод буткул ишдан тўхтаган. Бағри кенг, улкан майдон узра миср фиръавинларининг тош эҳромларини эслатувчи баланд-баланд қад тиклаган пахта ғарамлари ҳам суратдай қотган. На кишиларнинг говурғузури, на азалий қулоғингни батангга келтирувчи автоногрозчикларнинг шовқини эшитилади. Ҳаммаёқ сув сепгандай.

Ишчилар катта кўчанинг нарғи юзида — завод дарвозасининг қаршисида қад тиклаган маданият уйига йиғилганлар. Каттакон залга одам сифмайди. Саҳнада ўрта бўй, оддийгина кийинган ишчи гапирар, унга жавобан залдагилар дамба-дам қарсак уриб, унинг сўзини маъқуллашар, луқма ташлаб, кўтарилган масаланинг долзарблигига изоҳ бериб қўйишарди.

— Бу қанақаси, ўртоқлар, — ажабсинганини изҳор қиларди саҳнадаги ишчи, терга пишиб, — қаерда, қайси замонда яшашимиз ўзи? Дуппа-дуруст директоримиз бор эди. Ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ ишдан олишса-ю ўрнига эгри қўллиги аввалдан ҳаммага маълум, на нафосат, на фаросатда салоҳияти бор кимсани қўйишса, туя кўрдингми, йўқ, деб юраверамизми?

— Директорликдан ҳайдаш керак! — деди залдан биров, — унақасига ишонмаймиз, заводимиз обрўсига пугур етказди.

— Аввалги директоримизни қайтариб беришсин! — луқма ташлади яна кимдир.

— Бойматов директорликка тайинланди-ю, завод оқсаб қолди.

Нотикдан кейин бирин-кетин сўз олганлар Мирихлоснинг фазилатларини мақтаб, унга нисбатан адолатсизлик қилинганини қоралаб кетишди.

— Шундай одамни соппа-соғ туриб, жиннихонага ташласа-я, — дея жиғибийрон бўлди улардан бири, — қайси асосга хос бу иш, бунақа лўттибозликлар қачон тугайди?

— Ўртоқлар, — дея ғала-ғовурни тинчитишга уринди мажлисни бошқарувчи, — тартиб бузилмасин, бозор очмасдан, навбати билан сўзлайлик. Мирихлос Мирпўлатовичга келганда... Унинг руҳий касалликлар шифохонасидан тузалиб чиққанлиги ҳақида хушхабар бор.

Залда гур қарсақ кўтарилди. Кимдир ўқдай отилиб, саҳнага чиқди.

— Шундай таклиф бор, ўртоқлар, — дейди у, — Мирихлос Мирпўлатовични олиб келишга одам юборайлик. Бугунги йиғинимизга ўзи бошчилик қилсин...

— Мирихлос ака заводимизга қайтмагунча иш ташлашни давом эттираверамиз!

Унга жавобан тўплардан ўқ отилгандай бўлди. Аралаш-қуралаш садолар кучайиб, катта зал ларзага келди. Тик турганлар ўтира қолмасди, ўтирганларнинг эса қарсаги тинмасди. Зални тинчитмоқчи бўлган мажлис бошқарувчисининг овози ғиппа бўғилиб қолди.

— Ўртоқлар, яна бир янгилик! — деди товуши йўғон бошқаси саҳнада туриб, — вилоятимиз фирқа саркотибиниям ҳибсга олишибди.

Одамлар офизлари ланг очилганча қотдилар.

— Нима учун? — деган савол тушди анчадан кейин.

Ҳеч ким жавоб қилмади. Ҳар қайсиси ўзича фикрга толган.

— Ҳалол ишлагани учундир-да! — хулосасини яширмади ниҳоят жимликни бузган кимдир.

Шундан кейин зални бошқаришнинг иложи бўлмади қолди. Биров ҳозироқ вилоят раҳбариятига қарши ғалаён кўтаришни таклиф қиларди. Биров шу йиғилганлар номидан хат уюштириб, барчанинг имзоси билан Москвага жўнатиш, вилоятдаги оғир вазиятнинг сабабкори ким бўлишидан қатъий назар унга чора кўрилиши ҳақида маслаҳат берарди.

Таклифлар, тавсиялар кўп. Лекин ола-ғовур, тортишувлар шунчалик авжга чиққан эдики, бу вазиятда

бирон битимга келишнинг иложи топилмайдигандай кўринарди.

Эртасига Мирихлосни уйдан топиб, оёғини ерга тегиздирмай олиб келишга эришдилар. Мирихлос маданият уйи остонасини босиб улгирмай уни қўлдан-қўлга узатиб, тўппа-тўғри саҳнага чиқариб қўйишди. Яна қарсак устига қарсак, олқишлар, бақиринлар... Нигоҳлар қаршисида бир оз ийманиб, нима қиларини билмай, бошини қуйи эгган сукутдаги собиқ директорни қутлашар эди-ю аслида ҳақиқат, одилликни олқишлар эдилар.

Мирихлос мансабдорликка азалдан ҳуши йўқ, замоннинг зайли билан бир шу вазифага тайинланган эди. Пировард адолатсизликка йўлиқди. Қулатишди. Уни қайта ўрнига қўйишса, илгаригиндай ғайрат кўрсатиб ишлай оладими, бунга соғлиғи йўл қўядими-йўқми, ўзи билмасди ҳали. Шу боисдан боши қотади. Зал эса унинг оғзига маҳтал. Ҳамма сукутга толиб, садо кутади.

— Нима дейин? — дея сўради ниҳоят келганидан бери биринчи бор залга тик боқиб.

Залда гур кулги кўтарилди. Дарвоқе, нима дейиш керак? Уни олиб келишга олиб келдилару аммо нима кутаётганликларини унутиб қўйгандай умидвор кўзларини тикканча ўтиравердилар. Мирихлосни директорлиги пайтида иш ташлашлар ҳақида ўйлаш у ёқда турсин, биронта кимса ундан норози бўлганини билмайди. Завод юрак уришидай тинимсиз ҳаракатда, режалар пухта, бирон ишчининг маошидан нолиши эсига келмасди. Ўрнига Бойматов бўлгандан кейин бари чаппасига кетди. Бойматов кўпроқ ўз ҳамёнини ўйлайдиганлардан эканлиги ҳаммага маълум эди. Шунини била-кўра туриб, нима учун директорликка тайинланишига қўйиб берганларига ҳайронлар. Бўш келмай, оёқ тираб олишлари керак эди. Астойдил қарши чиқишлари мумкин эди. Ундай қилмадилар. Мана энди аттанг деб қолганларидан кейин ақллари кирди. Иш унуми сусайиб, маҳсулот етиштиришнинг тагига сув етгачгина, кунига бир ишкалик, кўнгил ғашлик содир бўлавергандан сўнггина сабр косалари тўла бошлади. Иш ташлашга мажбур бўлишди. Бироқ, қадрдон заводларини бутунлай тарк этиб, бекор юраверишлари ҳам инсофдан эмас. Маслаҳатга йиғилиб, бир тўхтамга келиб олишни тақозо қиларди вазият. Шу боисдан баҳс қизиб кетган эди залда. Ҳар ким ўз фикрини

ўртага ташлайди, астойдил тортишади. Бирининг оғзидан сўзини илиб кетишади, иккинчиси уни қайириб ташлайди. Аммо бир битимга келишдан дарак йўқ. Мирихлосни бу ерга олиб келишдан мақсад ҳам ана шу муаммони бир ёғлиқ қилиб олиш.

Шунинг учун садо кутишарди ундан.

— Биз сизни директорликка қайта тиклашларини талаб қиламиз! — деган кимса ўрnidан туриб қўлини ҳавода силкиди.

— Розимисиз? — савол ташлади бошқаси.

Мирихлос индай қолмасди. У мийиғида хиёл жилмайган ҳолда қўққисдан қайта жонланиб кетган зал тинчишини кутарди. Кейин қошларини чимириб, жиддий тортди. Бир кўнгли юрагида йиғилиб қолган дард-ҳасратларини ҳозироқ тўкиб солсаммикин, деб ўйлади. Шу кунгача чеккан аңдуҳлари, ички дунёсини ағдартўнтар қилиб, вужудини ларзага солган изтиробларини қадрдон дўстларига изҳор қилгиси, андак енгил тортгиси келди. У сўз бошлади. Лекин лаблари очилмасди. Фикру зикрини сўз билан ифода қилмасди. Сассиз-садосиз баён этарди. Буни ўзи ҳам дабаурустан сезиб қолди. Кўзлари ярқ этиб очилиб кетди. Зал тўла одам фақат унгагина тикилиб ўтирардилар. У ўнғайсизланди.

Умидвор, бесаноқ нигоҳ... Ана шу нигоҳ эгалари билан хушмуомилада бўларди доим. Биронталарининг ишларида камчилик сезса сазойи қилмасди. Тушинтирарди, ўргатарди. Кўпинча йўл қўйилган хатони ўзиникидай қабул қилиб, тузатиш устида кунлаб, ҳафта-лаб бош қотирарди. Бировни берилиб тингларди. Жонига аро киришга уринарди. Шунинг учун ёқтирардилар уни. Кўплар унинг ўгити, суҳбатини олишни ўзларига фахр санардилар ҳатто.

Бу илгарилар эди. Энди-чи? Уддасидан чиқа олармикин? Хотини у ёқда — хаёли аламда. Соғлиғи ҳам илгаригиндай эмас.

— Биродарлар... Азизларим, — дея салмоқ билан тилга кирди у.

Нимаики демасин, қарсак билан кутиб ола бошлашди. Гап эса ҳозирги кунларнинг машаққатлари, мураккаб томонларига уланиб кетарди. Вилоятдаги содир бўлган ғаламисликларнинг бошида Иван Исаевичдай қитмир зот турганлигини ҳам яширмаётган эди.

Зал ҳаяжонда.

— Истеъфога чиқишга мажбур қилиш керак! — деган таклиф ўтирганларни тўлқиндай чайқатиб юборди.

— Иван Исаевич истеъфога чиқмагунча бизга тинчлик йўқ, — дея хулоса қилди яна кимдир, аввалгисининг фикрини қўлаб.

Вазият жиддийлашди. Масалага астойдил ёпишиб олганлар йиғилиш аҳли номидан хат ёзиб, Марказқўмга юбориш таклифини ўртага ташлашди. Мирихлос ҳозир арз-шикоят ёзиб, бирон натижага эришиб бўлмастгини билади. Ҳаммаёқда хўроз бир хилда қичқираётган пайт. Мирихлоснинг қанча-қанча ёзганлари ҳам инобатсиз қолиб кетди.

Мирихлос бу борадаги фикрини айтиб улгурмай ташқарида шовқин кўтарилди. Ичкарига ўқдай отилиб кирган ишчилардан бири ўпкасини босолмай ҳансираганча кўнгилсиз воқеадан хабар берди:

— Маданият саройи биносини бир тўда юзига ниқоб тутганлар қуршаб олибди, — деди у, — Ичкаридан ташқарига, ташқаридан ичкарига ҳеч кимни кириштишмаяпти!

Юракларда ғулғула уйғонди. Айримлар ўрниларидан туриб, эҳтирос билан норозиликларини изҳор қила бошладилар. Бир гуруҳ одам ташқарига отилди.

Кўчага чиқишлари билан ҳар қайсиларини енгсиз қора чарм камзул кийиб, юзларига ниқоб тутганлар икки қўлтиғидан олиб, усти ёпиқ машиналарга улоқтира бошладилар. Тасодифий ҳолнинг бойсига ақли етиб улгурмаганлар ҳам машинага қандай тушиб қолаётганларини билишмай гарангсир эдилар.

Бирдан бақирӣқ-чақирӣқ ҳаммаёқни бузди. Буни эшитган борки, ичкаридан бамисоли дамбани ёриб, отилган кучли тошқиндай шиддат билан чиққанлари заҳоти кўз очиб юмгунча вақт ичида қўлга тушишар ва зум ўтмай ўзларини машина ичида кўрардилар. Машинада эса тикчилиш, зичланишлар натижасида оёқ қўйишга жой топилмай қолаётган эди. Ниҳоят эс-хушларини йиғиб олганлар кузов ёпқичини йиртиб-йиртиб ташқарига таппа-таппа ўзларини ташлашга киришдилар. Натижада биров бировнинг устига тушиши билан у ер-бу ерини майиб қилди чамаси. Шунинг учун «вой, биқиним,» «вой, оёғим», «вой, бошим»лаб қолдилар. Лекин бирорталари ортиқ тутқич беришмади. Аини пайтда атроф-теваракни зим-зиё қоронғулик қоплади. Завод дарвозаси устидаги қуюқ нур таратиб турувчи катта лам-

почкалик чироқни кимдир уриб синдирди шекилли, қаттиқ шарақлаган товушдан ниқоблиларгача бир дам гарангсиб қолишди. Муддатдан фойдаланиб тумтарақайлашганлар эса олисроққа бориб, тасодифий ҳолга тушунолмаي қизиқсиниб, кузата бошладилар. Кўзлар қоронгуликка ўрганиши билан кўпчилик тўпланган кенггина майдонда қанчалик даҳшатли воқеа содир бўлаётганини кўриб, ақдан озай дейишди.

Қарс-курс, тапур-тупур, гурс-гурс қилган товушлар, оҳ-воҳ чекишларнинг чеки йўқ. Бир четда йигирма-йигирма беш ёшлардаги йигитни икки ниқобли оёқ остига олиб, шунақанги дўппослардики, бечоранинг кийим-кечаклари тилка-пора, баданлари моматалов бўлиб кетди. Кимдир юракни ларзага келтирувчи овоз билан чинқириб юборди. Ёрдамга чопганлар беш-олти нафар таъқибчилар деворига дуч келиб, резина таёқлар зарбидан ортга чекинишга мажбур бўлишди. Мирихлос кийик сакраш билан иккита ниқоблини қулатди-да, сафни ёриб ўтишга эришди. Қайси бирининг қўлидан таёғини тортиб олиб, ерда вой-войлаб, у ёқ-бу ёққа юмалаш билан ўзини ҳимоя қилолмаётган навқиронга ёрдамга келди-да, уни ҳамон тепкилаётганларнинг юз-кўзига қарамай савалашга тушди. Ўртада қаттиқ олишув бошланди. Ниқоблилар кўпайишиб келиб, унинг қўллари орақага қайришди. Таёқ устига таёқ уришди. Иссиқ қон ҳиди анқиди. Мирихлоснинг оғзи-бурнидан қон оқаётгани, кийимлари қопқора қонга бўялаётганини кўрган кимдир жон ҳолатда хитоб қилди:

— Нимага қараб турибмиз, биродарлар, Мирихлосни ўлдириб қўйишади-ку?!

Бу жангга кириш сари чорланган наъра янглиқ таъсир қилди ҳаммага. Кучли довул турди гўё. Оломон тўлқини шиддатли тўфонга айланиб, ниқоблилар устига ташланди. Тўполон бошлангандан бери тумшукларини кўрсатишдан чўчиб, пана-панада турганларгача жазавалари тутиб, ёпирилиб кела бошладилар. Хотинхалаж, болаларнинг қий-чувига тўлган завод олди майдони ҳақиқий уммонга айланди. Ҳазабга тўлган аҳли оломон ниқоблиларни бир-бирларидан ажратиб олиб, ҳар ер, ҳар ерда уюр қўйдаи айланишар, ур-сур билан тўнг, ингичка, чийидок, йўғон овозларда аюханнос кўтаришларини эшитганнинг қулоқлари батанга келарди. Кийими тилка-пора, юзидаги ниқоби тушиб, кўзойнагини йўқотгани жонли гирдоб қуршовидан

чиқолмай ўзини ҳар ён урар, қуршовдан чиқиш йўлини билмай гарантсирди. Яна бир ниқоблини оёқ остидан суғириб олишга улгирилмаганда абжағи чиқиши, депсалиб, ер билан тенг бўлиши муқаррар эди. Унинг ҳаммаёғи моматалоқ, жағи эса очилмайди, очилса ёпилмайди.

Шу йўсинда улар чекинишди. Балки чекинишмасди ҳам, бироқ кимнингдир телефон қилиши билан икки машина милиция ёрдамга келиб қолди-ю, уларнинг ўтакаси ёрилиб, тезда қочиб қолишни маъқул кўрдилар чоғи. Бирин-кетин келган машиналарига тушибоқ қочиб қолишди дарров. Милиция ходимлари уларнинг орқасидан қувлаб етолмадилар. Кейин у ер-бу ерда яраланиб, ўрнидан туролмаётганларга ёрдам беришга киришдилар, икки-учталарини машиналарига ўтказиб, шифохонага жўнатишди.

Бошига автомат қўндоғи теккан ўрта ёшлардаги ишчи икки чаккасини маҳкам чангаллаганча гандирак-лаб бориб, завод дарвозасига урилди. Шундоққина дарвозага яқин жойда елкасидан, биқинидан яраланган кимса ўрнидан туролмай ётганча чақирилмаган «меҳмонларни» бўралатиб сўкар, вақтида етиб келмаган милициялардан гина-қудуратини яширмай таъна тоши отарди тинмай.

Девор раҳига чиқиб олган бир ўспириннинг ҳам кийимлари дабдала. Ўтирган жойида ҳадеб жавварди:

— Қаёқдан келиб қолишди рўдафолар, башараларини яшириб олишибди, ярамаслар. Ўзимизнинг ғам-ташвишимиз етмагандай, санларнинг зўравонлигинг бормиди энди...

Айни маҳал завод ҳовлисидаги чироқлар ёниб, атроф чарақлаб кетди. Майдондагилар ҳам тўс-тўпа-лонга сабаб бўлганларни қарғай-қарғай тарқай бошлашди. Милиция ходимларининг бир гуруҳи завод ишчиларини бир ерга йиғиб, суҳбат қурдилар. Содир бўлган воқеанинг қандай бошланганию, ҳужумчиларнинг биронтасини таниш-танимасликларини суриш-тирдилар. «Улар бу ерлик эмас, бутунлай бошқа миллат вакиллари, афти-ангорларини яширишларидан анави «десантчи» деб ном олганларнинг ёллама малайлари бўлишса керак», дея тахмин қилаётганларини билдиришди йиғилганлар.

— Шунақа ҳаддидан ошганларнинг танобини тортиб қўйишнинг иложи йўқми? — дея савол ташлади кексароқ ишчи.

— Ким бўлишидан қатъий назар бугун бўлмаса, эрта-индин қўлга туширамиз. Албатта жазосини тортади ҳаммаси, — дея ваъда қилди, ҳамма айтилганларни батафсил дафтарига ёзиб олаётган милиция капитани.

— Бе, — дея эътироз билдирди, ҳалиги савол берганнинг ҳамроҳи, — бунақаларнинг танобини тортиш айтишга осон. Улуғнинг ўғлига тил тегизганнинг умрига заво. Эшитишимча, буларнинг ҳаммаси анави Ивановнинг кўпаклари эмиш. Шу рост бўлса, султон суягини хўрлатиб қўймайди-ку?

— Ҳа, кўпдан ҳамма ёқда изғиб қолишган булар, — қўшиди бошқаси, — ҳе, дегани хўжаси йўқ, бе, дегани бўжиси.

— Ҳаддидан ошганнинг барибир бир куни бурни қонайди! — хулоса қилди милиция капитани.

Лекин кўпчилик безориларни айна йигин пайти бу ерда пайдо бўлишларига Назар Бойматовни сабабкор деб билардилар. «Дили қоранинг қилмиши қирриқлик бўлгандан кейин ундан фақат кулфат кутиш мумкин, холос», дея фикр юритарди аксарият.

Дарҳақиқат, Бойматов заводдаги ҳукм сурган бесарамжонликдан юрак олдириб қўйган эди. Истеъфога чиқишини талаб қилувчиларни кўргани кўзи йўқ. Цехлардаги парокандаликлар, иш ташлашлар, дўқ-пўписали ёзишмалар учун кимдан ўч олишини билмай қонига ташна бўлиб юрарди. Шу боисдан вилоят катталарига расмий мурожаат қилиб, «иш бузгунчилар»дан заводни ҳам, завод раҳбариятини ҳам ҳимояга олишларини сўрагани сўраган бўлди. Мана, уч кундирки иш ташловчилар маданият саройига йиғилиб, қандайдир фалокат бошлашга тил бириктиришмоқда. Бунинг олдини олинмаса, ўзи ҳам, катталар ҳам панд еб қолишлари ҳеч гапмас.

Шундай мазмунда телефон қилишлардан чарчамади. Мана ниҳоят ниқоблиларни юборишди. Улар келиб, маданият саройини ўраб олишган маҳал Бойматов муродига етгандай кўнгли тинчиди. Шу оқшом бетартибликларнинг олдининг олиншига, директорни истеъфога чиқишини талаб қилувчиларнинг таноби тортилиб қўйилишига астойдил ишонган эди. Бироқ, кимнинг хабар бериши билан шунчалик тез милиция отрядининг етиб келиши ва у омманинг ёнини олишлиги мумкинлигини кутмаган эди ҳеч. Хуллас, аҳволи қайта танг бўлиб, икки оёғи бир этикка тикилиб

қолгандай ҳис қилди ўзини. Энди заводга ўт тушиб, кули кўкка совурилайтгандай ваҳмага тушди у.

Эртасига яна кўплар ишга чиқмади. Чиққанлар эса завод ҳовлисига йиғилиб, норозилиklarини ичларида сақлолмай, баралла эълон қила бошладилар.

Бойматов кабинетига қамалиб олиб, бутун ҳодисани кузатиб турар, яна бир кор-хол бошланишидан чўчиб, юрагини чангалларди.

— Ақлингизни йиғинг! — дея тартибга чақиришга аҳд қилди. Ҳовли ўртасидаги устунга осиглиқ радио карнайидан унинг бўғиқ, кишининг вашига тегадиган ёқимсиз овози янгради, — бекордан бекорга жувон-марг бўлиб кетасизлар худди. Унда бола-чақанларни ким боқади? Сенларни едириб-ичирган, кийдирган заводга хоинлик қиляпсизларми? Завод бўлмаса аҳволинг танг ҳаммангнинг, уйингдаги зумрашларинг бир тишлам нонсиз қолади. Ҳа, бошимга ит куни тушмасин, десанглар, беҳуда тўполон кўтаришларни тўхта-тиб, ишга тушинглар!

Кимдир қаҳқаҳ уриб кулди.

— Бизсиз ўзингнинг кунинг ўтмай қолишидан чўчияпсанми? Кўп бўкираверма, ўмгакингдан дарча очилиб қолмасин тагин!

Бошқаси илиб кетди уни:

— Қадримиз кўп билинади сенга ҳали. Ишчи ишламаса, сенларнинг ҳолинг нима кечишини энди тасаввур қиляяпсан шекилли? Биз туфайли киссанг қаппайиб, терингга сизмай кетгандинг. Бизга эмас, заводни сигирдай соғиб ичадиган сенинг ҳолингга вой бўлмаса нима эмиш? Ҳасратингни энангга қил энди!

Ўрта ёшдаги ишчи кўшиб кўйди:

— Заводга ўт қўйиб, кулини кўкка совурмаганимизга жон де!

Бойматов буни жуда хавфли огоҳлантиришдай қабул қилди. Ҳақиқатдан ҳам ўт қўйиб юборишса-я...

Шу фикр хаёлига келиши билан тили айланмай қолди. Унинг нафаси ичига тушганини сезганлар яна кулишди.

— Алақачонлар думини тугушимиз керак эди. Шунча вақт ўз ҳолига қўйиб бердик. Ақлини йиғиб олармикин, деб кутдик. Оқибатда боши берк кўчага киритиб қўйди бизларни.

— Ҳайдаш керак уни заводдан! У билан на завод ва на ишчининг бири икки бўлади. Мирихлос Мирпўло-

тович ишчининг ғамини ерди доим. У келсагина ҳам-маси ўрнига тушади яна, мен шундай деб ўйлайман.

— Ҳа, унинг келишини астойдил талаб қилаверамиз!

Бироқ, уларнинг айтганлари бўлмади. Завод директори ҳам ўрнида қолди, кечаги ниқобли безориларга қарши ҳеч қандай чора-тадбир ҳам кўрилмади. Милиция капитани дафтарига ёзганлари ҳам қоғозда қолиб кетди чамаси. Гўё ҳеч қандай воқеа содир бўлмагандай...

Аммо ўша воқеа яшин тезлигида бутун вилоятга тарқалди. Кўплар ғалаён кўтарганларни ёқлаб, қойил бўлганликларини яширмасдилар. Газеталарда ҳам барча воқеа бўяб-сўяб эълон қилинди. Гўё бир гуруҳ безорилар заводга ҳужум қилиб, талай ускуналар, пахта тозалаш машиналарини ишдан чиқаришибди, ишчиларни йўлдан уриб, иш ташлашга мажбур қилишибди. Шунинг учун завод бир неча кун тўхтаб қолибди. Маҳсулот ишлаб чиқарилишнинг белига тепилибди. Бундан ғазаби қайнаган меҳнат аҳли билан безорилар ўртасида қаттиқ тўқнашув юз берибди. Бироқ, ўз вақтида ишчиларга ёрдамга келган милиция отрядининг уздабурро ҳаракати туфайли тўқнашув хотима топибди. Безорилар эса қўлга тушибди... Аммо безориларнинг кимлиги ва кимлар томонидан юборилганлиги тўғрисида лом-мим дейилмасди. Ана шу чақирилмаган «меҳмонлар»нинг таёқларидан жароҳат топиб, касалхонага тушишлар ҳақида ҳам бир офиз гап йўқ. Уларни ҳимояга олганларнинг кўли яна балан келган чамаси. Қайтага ҳаммасига бирдан бир айбдор Мирихлос экан, деб унинг изига тушдилар. Бироқ, қидириб келганлар уни уйдан ҳам топишолмайди. Чунки худди шундай бўлишини билгандай Мирих лос ўша оқшомнинг эртасигаёқ Тошкентга, ундан тўппатўғри Москвага учиб кетган эди.

ЙИГИРМА УЧИНЧИ БОБ

Ихтиёр кечалари камдан кам ухлайдиган бўлиб қолган. Деярли ҳар кеч ичиб келади. Туни билан ўзидан ўзи ғулдирайди, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, чаён чаққандай ўридан сакраб туриб кетади. Қалбида тугён ураётган ҳисни ҳеч қандай нарса билан тенг-лаштириб бўлмайди. Хаёлида Маъсума. Гоҳ унинг қўлидан тутиб, чақиндек кўзларига тикилар, гоҳ бағ-

рига босарди. Буларнинг ҳаммаси хаёл эканлигини билгач, юраги ўртайди, бўғзига пичоқ қадалгандай бўлаверади.

Дунёдаги ҳамма нарсани забт этиш мумкин, ҳар қандай жумбоқни ечиб, энг мураккаб вазиятни ҳам ўзгартириш мумкин, лекин тошга айланган юракни қўлга олиб бўлмас экан. Ўзининг шунча саъи-ҳаракати, отасининг мавқеи-ю, тили узунлиги ҳам иш бермаётир. Ана шуниси алам қилади.

Унинг ёши йигирма тўртдан йигирма бешга ўтган бўлса ҳам теварагини қуршаб турган мавжудликнинг қонун-қоидаларидан беҳабар, кўп нарсаларни идрок этолмасди ҳали. Китоб ўқиш, бирон нимага қизиқиш, ўрганишларга хуши йўқ. Оиласининг эркаси-ю серкаси: нима истаса изми ўзида. Ўйнаб-кулиш, ўзига ўхшаш шўх ва эркатой тенгқурлари билан айш-ишратни ўрнига қўйишгагина суяги йўқ эди.

Ўқишни у чала-ярим қилган. Аранг саккизинчи синфга ўтганда мендан машҳури жаҳон арбоб чиқармиди, деб, мактабни бутунлай ташлаб кетган. Чўнтак тўла пул, истаганча сарфлар, ҳеч кимдан, ҳатто айримлар номини эшитганда юраги зирқирайдиган отасидан ҳам ҳайиқмас, уйда ҳам, кўчада ҳам кўнгли хушлаганча тарала-бедодлик қилар, ҳукмини ўтказишга уринарди. Ана-шундай одам кутилмаганда муҳаббат дардига йўлиқиб қолди. Биров билан очилиб гаплашмайди, бировнинг маслаҳату насиҳатини тингламайди. Қаёқлардадир ёлғиз тентирай-тентирай маст-аласт ярим кечада қайтади.

— Ўша тасқарани деб, ич-этини еб, адоий тамом бўлди, болам бечора. Айрилиб қолмасам гўргайди. Бирон иложини қилайлик, — дея эрига мўлтирайди онаси — тарғилнинг серкаси бўлгандан кўра, юртнинг эгаси бўл, деган машойиҳлар, минг қатла шукрки, қўлингиз узун. Катта-кичикка сўзингиз ўтади. Бировга бир нарса десангиз сўзингизни ерда қолдирмайди. Шу чоққача нимагаки қўл урган бўлсангиз бари ҳамирдан қил суғиргандай битиб кетган. Ҳеч қоқилганингиз йўқ. Худо хоҳласа, бу ёғига ҳам панд емаймиз. Келинг, шу ишни ҳам тинчитиб, боламизнинг жонига аро кирайлик.

Бундай дейиш айтишга осон эди. Маъсуманинг бошида азаси бўлмаганда ҳам иложи топиларди. Бунинг устига анави кирдикорларга Ихтиёрнинг ўзи аралашган. Бошқа одам бўлганда шу ишлар учун алақачонлар дунёга келганига минг пушаймон ерди.

ҳатто бутун оиланинг ҳам боши маломатдан чиқмай не аллозларга тушарди. Дарҳақиқат, ота «юртнинг эгаси»дан бири бўлганлиги учун ҳаммаси ими-жимиди битиб, қайта сувга ирғитилган балиқ сингари ўғил жазолардан қутилиб қолди. Энди яна хотини қисталангига олиб, буёғини тинчителиш вазифасини зиммасига юкламоқда. Кўнмаслиги мумкин. Лекин бол ширин, болдан бола ширин экан. Юриш-туриши, одоб-ахлоқидан қатъий назар худо берган ёлғизи. Шундан бўлак бошқа фарзанди бўлганда ҳам бунчалик қалтираб-қақшамасди. Худди атайин қасди-бастига олгандай она бир гал яна шундай янги гап топиб қисталангига қолди:

— Ўғлингизга ўша қизни олиб бермасак, ўзини ё дорга осармиш ёки заҳар ичармиш. Бунисининг уйдасидан чиқолмаса, анҳор-панҳордан топармишимиз ўлигини. «Уйдан тобутим чиқишининг тарадудини кўриб кўйинглар», деб юрагимни ёрди...

— Ҳе, баттар бўлмайдими менга деса, — бақириб юборди Рўзи Музаффарович, — айт, поезднинг тагига ташласин ўзини, баданига бензин кўйиб, ёниб кетсин! Фарзандсиз ўтсам ўта қолай. Қачонгача ўша зумрашанг туфайли қалтираб юраман? Мунча ўша Маъсумага ёпишиб олмаса?

— Вой, буни кўнгила иши дейдилар. Ўзингиз менинг кўйимда ёниб, нечча бор жизганакка айланиб, нечча бор ҳушингиздан кетганларингиз эсингиздан чиқдими? Ўғлингиз сизга тортиди. Оҳ уради, ўй суради, кечалари тиконга юмалагандай тўлғонади.

Дарвоқе, ота буларнинг ҳаммасидан хабардор. Ўғлинг ранги-рўйини кўриб, эзилади. Қанча насиҳатлар қилиб кўрди, фикридан чалғитишга уриңди — бўлмади. Нодонга сўзлаган эсиз сўзим, ўликка йиғлаган эсиз кўзим, дегандай қўл силтади. Хуноби ошди тоза. Талай-талай ҳаётий муаммоларни жимжилоғининг учи билан ҳал қилиб юрган одам шу ишга келганда ожизланиб қолганидан нолиди. Ҳасратини эшиттувчи йўқ. Фақат Иван Исаевич эшитди уни. Одатича тadbиркорлик кўрсатди.

Бу вазифа Сурайёнинг зиммасига юкланди. Сурайё ҳам Зеби сатангнинг қобилиятига ишониб ваъда беришга берди-ю, пировард панд еб қолди. Буни эшитган Ихтиёр аламини ичкиликдан ола бошлади.

Ҳикоямиз давом этаётган маҳал тўрт нафар тенгкури билан майхонанинг папирос тутини буриқсаб кет-

ган бир бурчида биқиниб ўтирарди у. Стол устида чала ейилган овқатлар, нон ушоқлари, санчқи, қошиқлар... Қадаҳларга ароқ қуйилган. Ҳаммалари ширакайф. Овозларини баралла қўйиб гап талашишарди. Бири қайси қизни қачондан бери бошини айлантириб юргани, бошқаси унинг сўзини давом эттириб, енгил-так аёллар билан ишрат қилишини мақтар, устма-уст қадаҳ уриштирарди. Олисроқда ўтирганлар уларга жирканч назар ташлашар, аммо бирорталари тартибга чақириб қўйишга ҳад қилишолмасди.

Ихтиёр эса онасидан дакки еб, аразлаган боладай тумтайиб олган, ҳеч қайсисининг ҳикоясини эшитмас, фақат ўз фикри оғушига фарқ. Ён томондан тушаётган чироқ шуъласи гоҳ кенгайиб, гоҳ торайган бурун катаklarини, чехрасидаги жирканч, шу билан бирга тушқун ва ғарибона аломатларни ёрқин намоиш қиларди.

Улфатлар гўлтилатиб қадаҳларни бир кўтаришда бўшатишди.

— Ҳой, галварс, — тенгқурларидан бири қўполлик билан Ихтиёрнинг елкасидан туртди, — очилиброқ ўтирсанг-чи, бу жойга аза тутгани келганмисан, ишрат қилганими? Турқи-тароватингдан уч кун жалада қолган аммамнинг бузоғи нима-ю, сен нима — фарқинг йўқ.

Ихтиёр бошини кўтариб, атрофига аланг-жалаанг боқди. Кейин яна мўлтайди.

— Рост-да, — иккинчи ҳамроҳининг тили қичиди, — нимага йиғилдик бу ерга, вақт чоғликками?.. Ўзингни қўлга ол, бола, ўзим ақлингни киритиб қўяман худди, — сўнг косагуллик қилувчига мурожаат этди: — ҳой, шоввоз, манави шўрпешонага тўлдириб қуй! Ўтиришимизга нур кирсин-да!

— Ол! — деди косагуллик қилувчи ҳозиргина бўшаган қадаҳни лабидан ошгунча тўлдириб, — шуни ичмасанг бошингдан қўяман.

— Ичдим-ку ҳозир. Кўнглим кўтармасаям қистайверасанларми? Дилим беҳузур...

— Беҳузурмас, безовта, дегин. Ўша ён бермас ғунажининг сабаб... Ол, шунисиниям шимирсанг безовталигинг ғубордай кўтарилади танангдан.

Ихтиёр унинг сўзини қайтармай қадаҳни бўшатди-да, бурнини жийириб туриб, қўлининг орқаси билан оғзини артди.

— Баракалло, азамат, — елкасига қоқди косагуллик қилувчи, — йигитни иши бундоқ бўпти. Яна қуйсам, отасанми?

Ихтиёр бошини сарак-сарак қилди.

— Қаддингни кўтар мундоқ. Ўша битта ипирисқинг... топилмас матомас-ку? Бир дарахтни силкитсанг юзтаси ёғилади.

— Унақа ёғиладигани ўзингга сийлов. Менга юзтаси керакмас!

— Тўғри айтасан, биттасини эплотмайдиган одам юзтасини бошингга урасанми? Башарти ўрнингда бўлганимда алақачон ишини бир ёқлик қилиб, қўлга ўргатиб олардим.

— Қанақасига ўргатардинг, қани, айт-чи!

— Айтсам, айтавераман... Йўлини топиб, панароқ жойга тортиб... хуморимдан чиқардим, вассалом. Кейин эгасига ўрганган кўшпак сингари орқамдан пилдираб қоларди. Ҳа, шундай қилсанг ютасан, оғайни. Ё хез-пезмисан?

— Оғзингга қараб гапир, ўзинг хезсан. Тагин шу гапингни қайтарсанг, чалпак бўласан худди!

— Ман-а? — мазаҳнамо кулди косагуллик қилувчи, — сиздан чалпак бўларканманми? Битта чумқунинг жонидай жонингиз бору чалпак қилишга қурбингиз етарканми?

Ихтиёр ирғиб турди. Шартта чангал солиб, косагуллик қилувчининг бўғзидан олди.

— Бас қилинлар! — Уларни ажратишга ошиқди шерикларидан бири, — битта ҳазилга чиқолмай житлашингни қара-я!

Ихтиёр косагуллик қилувчини қўйиб юборди.

— Манга бошқа қуйманлар! — деди кейин.

— Қуяман! — бўш келмасди косагуллик қилувчи, — ичмасанг жагингни очиб, оғзингга ағдараман.

— Соат неччи?

— Тўққиздан ошди.

Ихтиёр индамайгина туриб кўчага йўл олди.

— Тўхта, ҳой, — деди косагуллик қилувчи, — бирга борамиз. Каптарчангнинг этагини тополмай пайпаслаб қолмаслигинг учун чироқ ушлаб тураман.

— Чироқбонинг ман бўлайин! — қўшилди бошқаси.

Шериклар бир тўда зағчадай чағиллаб кулишди...

Бу пайт Маъсума Санобар исми дугонасининг уйида ўтирарди.

Келинчакникидай безатиглик хона бурчидаги каравотчада уч ёшга тўлиб-тўлмаган қизча пишиллаб ухларди. Уни уйғотиб юборишдан чўчиб, икки дугона деярли пичирлашиб сўзлашардилар. Санобар чирок яқинига ўтириб олиб қизчасига жун пайпоқча тўқир, узун-узун бармоқлари ингичка темир илақларни чаққонлик билан ҳаракатта солар экан, унга тушган нур дамба-дам учқун сачратиб, чақнаётганга ўхшарди.

Маъсума диванга чиқиб, озиб қолган қўллари билан тиззаларини кучоқлаганча, бошини қуйи солган, кўриниши хомуш, сочлари паришон, киприклари намгир кўринарди.

— Ҳадеб ичингни кемиришингдан фойда йўқ, — деди чаққон ҳаракатдаги бармоқларидан нигоҳ узмай Санобар, — ўзингни ўйла. Соғлигинга қара. Ёзроққа бориб, бир ёққа дам олишга кет. Ишхонангда йўлланма беришмаса, мен тўғрилаб бераман. Мени айтганди дерсан, ёзилиб, жуда бошқача бўлиб қайтасан у ердан.

Маъсума индамай ўтира-ўтира анчадан кейингина сўз қотди:

— Одам ўзидан қочиб қаёққаям бора оларди.

— Энди... бир ой, ярим ой назаридан нари бўлсанг, анави изингни ҳидлаб юрганнинг ҳам ҳафсаласи совиб, сени тинч қўярмикин, дейман-да.

У «изингни ҳидлаб юрган» деб Ихтиёрни назарда тутарди. Маъсума бунга тушунди. Шунинг учун бошини хиёл кўтариб жиддий жавоб қилди:

— Турқинг қурғурри кўргани кўзим қолмабди. Қачон кўчага чиқсам, бир бурчакда пойлаб тургани турган, қаёққа борсам, орқамдан қолмай қадамимни санайди. Кўзига кўзим тушса, юрагим шиф этади-ю, қалт-қалт титрайдиган бўлиб қолибман.

Шундай деди-ю, ўрнидан сакраб турди. Катта ойна олдига бориб паришон сочларини тартибга солди.

— Ўлгидай совуқ, — қўшиб қўйди шу туришда, — нуқул бўри қараш қилади.

— Унақага номига хотин керак, — донолик қилди дугонаси. Сўнг орқадан келиб, Маъсумани елкасидан кучоқлади.

Улар ойна орқали бир-бирларига қараб турардилар.

— Ўламан олоҳ, сени севаман, дейди. Сени олмасам, ўзимни нобуд қиламан, дейди.

Санобар уни маҳкамроқ кучоқлади.

— Ишонма! Эркакларнинг ҳаммаси шунақа. Оҳ-воҳ деб, севги изҳор қилишга уста. Ишлари битиб,

кўнгиллари ўрнига тушгандан кейин бояги-боягидай нам тортиб қолишади-да, муҳаббат изҳор қилганларини унутишади.

Санобар Маъсумани бағридан бўшатди. Маъсума сочларини тараб, турмаклади.

— Гапингга қўшилмасам кечир, — деди у, — ҳамма эркакни бир қолипга солиб бўлмайди. Муродилла бошқача эди. Келажагим порлоқ, орзулариям. Ихтиёр-дакаларнинг қанақасига келажаги бўлсин. Бирдами бирда қамалиб кетади.

— Муродилланинг бошига етган шулигига аниқ ишонасанми?

— Ёш болаям биледи буни. Ҳамма далил манаман деб кўриниб турибди-ку? Аनावи терговчи секин шивирлаб нима деганини биласанми? «Қотил бемалол ялло қилиб юрибди. Аммо ушлаб, жиноятга тортиб, жазо беришга ожизмиз. Онангни қози ҳақорат қилса, дардингни кимга айтасан, хилидан бўляпти». Э, гапирсам, гап кўп, жонгинам. Қанақа замон бўлаётганига ҳайронман.

— Кўп куйинаверма. Бугун шунақа, эртага бошқача бўлиши мумкин. Дунёда ҳамма нарса ўзгаради. Ҳеч нарса ўз ҳолича қолиб кетмайди. Шунинг учун айтадилар-да, ойнинг ўн беши қоронғу бўлса, ўн беши ёруғ, деб. Муродиллага ўхшаганини топасан ҳали. Бахтинг очилиб, битта туғиб олганидан кейин ҳаммаси тушга ўхшаб қолади.

— Бу мумкин эмас, йўқ! — бақриб юборди Маъсума, орқасига ўгирилиб, — мен Муродилланинг руҳига хиёнат қилолмайман. Ҳеч қанақаси билан турмуш қурмайман энди!

Санобар кулди.

— Кимдандир эшитгандим: аёллар учун муҳаббат қўйиб, эрга тегиш зарарли, деб, энг муҳими одам бир-бирига ўрганиши, кўникиши керак.

— Гапни ўринлатдинг жуда... Умрида муҳаббат нималигини билмай, номига эр қилган одамга бунақа дейиш осон, — Маъсума орзидан беихтиёр чиқиб кетган шу гапи учун лабини тишлади. Санобарнинг боши ҳам бўлди. Чехраси мунглашиб, қаримсиқ тус олди. Маъсума қилиб қўйган айбидан хижолат тортиб, унинг ёнига чўқди-да, юзларидан ўпа бошлади, — кечир, жонгинам, кечир... Мен тентакман, ақлини еган... Нима деяётганимни билмай қоламан шунақа. Бошимда нималар бўлаётганини ўзим билмайман...

Санобар яна уни бағрига олди. Узоқ вақт шу вазиятда индамайгина ўтириб қолдилар.

— Ҳечқиси йўқ, — деди кейин Санобар, унинг кўксига юзини яшириб, пиқ-пиқ йиғлаётган Маъсумани юпатишга уринди.

Санобар ўгай она қўлида ўсиб улғайди. Балоғатга етганда ундан изи сўраб ўтирмай она ўз жиянига унаштирди. Тўй ўтди. Ушанда «нимага хўп, дединг, уни севмайсан-ку!», деб сўрашганда, у «шу онам мени едирди, ичирди, кийинтирди, айтганига йўқ, десам, бошим маломатдан чиқмаслиги аниқ. Ҳайдаб юборса, аёл бошим билан қайси эшикка кириб, паноҳ сўрайман. Майли, пешонамдагини кўрарман», дея жавоб берган эди у. Бироқ, хато қилганига кейин тушунди, афсусланди. Шунинг учун Маъсуманинг сўнги сўзлари унга таънадай қаттиқ ботган эди.

— Ҳечқиси йўқ, — дея тақрорлади Санобар, — гапингда жон бор: муҳаббатсиз турмуш-турмуш бўлармиди. Ундан кўра дунёдан тоқ ўтган маъқул. Тенгинг топилади. Тоқ қолмайсан. Ақиллисан, чиройлисан.

— Чиройимга ош қуйиб ичармиди биров. Хоҳламайман севишни. Муродилладакасини тополмайман. Энди эр қилмай ўтаман...

— Кулгили гапларинг.

— Кулма, шунга аҳд қилдим. Баъзида уни тирик кўраман. Гаплашиб қоламан. Фулдир-фулдиришни эшитиб онам югуриб олдимга кирадилар. Муродилла шу заҳоти кўз олдимдан йўқолади. Ҳайрон бўларли. Уялиб кетаман, нафасим ичимга тушади. Тушимдаям кўп кўраман уни. «Мен билан юр», деб нуқул қўлимдан тортгани-тортган. Баъзида қанот қоқиб кўқда учиб юрган бўламиз. Булутлар устида сузамиз. Мени эркалайди. Қаҳқаҳ уриб куламиз... Уйғониб кетаману анчагача хомуш бўлиб юраман. Баъзида ўзимни бир бало қилиб қўйгим келади. Сабзи тўғраш пайтимда, нон кесиш, картошка тозалашга ўтирсам қўлимдаги пичоққа меҳр билан қарайман. Худди бирдан-бир халоскоримдай... Ошхонада шиша тўла сиркани қўлимга олиб, узоқ-узоқ тикиламан унга. Кейин аранг ўрнига қўяман.

— Жинни бўлсан! — жеркиб ташлади дугонаси, — ўз жонига қасд қилганни худоям ёқтирмасмиш, шуни унитма, тентак!

— Онам ҳам шунақа дейдилар.

Улар бир-бирларининг пинжларига кириб, анча маҳалгача кучоқлашиб ўтиришди.

— Кетай, — ўрнидан турди ниҳоят Маъсума, — ойим ҳавотир оладиган бўп қолганлар. Йўлимга чиқиб, кўзлари тўрт доим.

— Тўхта, бемаҳалда юрма. Эрим келсин, кузатиб кўяди.

Маъсума кўнмади.

Осмон мовий. Серюлдуз. Янги ой ўроғи олис балад товлар устидан мўралайди. Сарсари кезган шабада янги барг ёзган дов-дарахтларнинг шохларини силқийди. Ана шу шохлар ортидан уйларнинг деразалари орқали кўча юзига бесаноқ олтин тангалар сочилди. Тунда пана-пана жойларда писиб ётган мушукчаларнинг кўзлари сингари ялтирашади. Маъсума ана шу ялтир тангаларни депсиб, асфальт йўлда балад пошнади туфлисидан тарақ-туруқ овоз таратиб борар экан, қаршидан эсан салқин шабада кўксига урилади. У нимчасининг тугмаларини қадаб олди.

Орқадан кимнингдир шитир-шитир шошиб келаётгандаги саси эшитила бошлади. Маъсума қадамини тезлатди. Ўттиз-қирқ қадам юриши билан осмондан тушдими, ердан чиқдими, ишқилиб, кутилмаганда лоп этиб қаршисида Ихтиёр пайдо бўлди. Маъсума чўчиб тушди. Беихтиёр ортига чекинди. Йигитнинг оғзидан ароқ хиди анқир, кўзлари ёнар, беҳаёлларча жилмаярди.

— Битта ўптир, — деди унга яқинроқ келиб. Йигитнинг сурбетона илтимоси қизга ҳақоратдай туйилди.

— Турқинг курсин! — деди қиз, ғазабдан титраб, уни четлаб ўтмоқчи бўлди.

Ихтиёр чаққон унинг олдига ўтди.

— Бир ўпмай қўйиб юбормайман, — унинг елкаси томон икки қўлини чўзди Ихтиёр, — мунча фироқ қилаверасан, бари бир меники бўласан!

— Йўлимни тўсма!

Қиз қаёққа юрса, Ихтиёр ўша томондан тўсиб чиқарди.

— Ҳозир дод соламан, одамларни йиғаман!

— Менга деса, қиёмат кўтармайсанми... Кўрқадиган жойим йўқ. Ҳозир кўзимга қон тўлган пайт. Ё айтганимга кўнасан ё...

— Ё, нима?

— Кел, ади-бади айтишиб ўтирмай, очиқ-ёруғ бир битимга кеп олайлик. Барибир мендан бошқасига тегишинга йўл қўймайман.

— Ё бўлмасам, бошимга Муродилланинг кунини соласан, шунақами?

— Менинг йўлимга гов бўлганнинг қисмати битта.
Маъсуманинг қони қайнади.

— Хоин!

— Майли, билганингча ҳақоратлайвер. Ким туфайли қўлимни қонга ботирганимни тан оламан. Айтганим бўлмаса, яна тўкишдан тоймайман. Ундан кўра, бўладиганига ўтайлик. Уйингга бориб, онангни йўлга сол. Совчиларимни қуруқ қайтаравермасин ҳадеб. Расм-русм билан ишни битирайлик. Биронтасига шунчалик меҳр қўймагандим. Ишон, жинни бўп қоладигандайман. Қайсарлик қилсанг, ўзингдан кўр. Бир кунмас-бир кун мана шунақа йўлингни тўсиб чиқаману «шир» этказиб қорнингдан дарча очаман-қўяман.

— Қўлингдан келганини қил. Ўлимимга рози бўлсам бўламанки, ниятингга етишингга ён бермайман. Хомтама бўлма!

— Совунимга кир ювмагансан-да, манжалақи...

У курақда турмайдиган сўзлар билан ҳақорат қила бошлади. Маъсума чидаб туrolмади. Нима қилаётганини ўзи сезмаган ҳолда унинг юзига тарсаки тортиб юборди. Ихтиёр вазиятни бузмай кишининг шабини қўзғайдиган ёқимсиз оҳангда хиринглади.

— Ҳали шунақа тилда муомила қилишни биламан, дегин? Бўлажак эржонингиз билан-а? Унда худди шу тилда жавоб олинг.

Шундай деди-ю қизнинг у юзи, бу юзига қаттиқ шапаталиб урди. Кейин йўл берди.

Унинг бу хилдаги «илгифоти»ни панароқ жойдан кузатиб турган шериклари қўлашмади. Югуриб келишиб, сўка бошлашди.

— Аҳмоқ, лаңдавур! Бўл, орқасидан югур. Қўлдан чиқарма уни. Муродингга шу кеча етмасанг номардсан!

Ихтиёр уларга қўл силтаб, чаққон юриб кетди.

— Майли, бугунча номард бўлай, — деди у, гуддираб йўлида давом этар экан. — Эртага оёғимнинг гардига тенг қилмасам Ихтиёр номимни бошқа қўяман!

Тушовидан қутилган қулун сингари қочиб бораётган Маъсумани эшик олдида кутиб турган Комилабону кўриб, ранги қув ўчди.

— Намунча ёв қувлагандай ўпкангни қўлтигламасанг, болажоним? Биров кўрқитдимми? Бемаҳалда тентираганининг ҳоли шунақа-да. Минг карра айтаман, ҳой, онангни нигорон қилмагин, деб... Қулоғингга илай демайсан.

Маъсума жавоб бергудай алпозда эмасди. У югурганча келиб, онасининг бағрига отилди-да, елкасига бош қўйиб, хўнг-хўнг йиғлайверди.

ЙИГИРМА ТЎРТИНЧИ БОБ

Олти ойдирки Мафтуна касалхонада. Ўрнидан туриб юрадиган бўлиб қолган. Аммо ташқарига чиқаришмайди. Рухсат йўқ. Хонанинг у учидан-бир учига танда қўйиб ўтказди кунини. Кечалари алоғ-чалоғ тушлар кўради. Туннинг ярмисини бедор ўтказди, кўзларининг оқу қароси қизалоқлари билан хаёлан суҳбат қуради. Кунлар санайди. Дамба-дам адашиб кетаётгандай қайта такрорлайди санашни. Тумбочка устидаги хотира дафтарининг навбатдаги саҳифаси ярим бўлган. Давом эттирай деса, тафсилотлар шундай кўпки, мени ёз, дея қалашиб келавериб, миясини чарчатади, гарангситиб қўяди. Қайси бир саҳифада апрел билан июнни чалкаштириб юборибди. Шундан бери эҳтиёткорликка берилган. Санасини тўғри қўймоқ-дами-йўқми — шубҳага тушиб, ўйланиб қолади. Аҳён-аҳёнда кириб-чиқиб кетадиган ҳамшира-назоратчидан бугун қандай кунлигини сўраб, аниқлаб олади.

Унга телевизор кўриш у ёқда турсин, радио эшитиш ҳам ман қилинган. Терговчиларнинг илтимосини қондириб, ўша ёлғон-яшиқни ёзиб бергандан бери фақат китоб ўқишга рухсат бор. Лекин ниманики сўрамасин, кутубхонада йўқ экан, деган жавоб олади. Айниқса, ҳуқуқшуносликка хос китоб анқонинг уруғи. Газеталарни ҳам истаганча ололмайсан, уч-тўрт кун кечиктирилиб «Труд», баъзида «Известия»ни келтириб берадилар. Шунга қарамай у чанқоқлик билан бирон сатрни қолдирмай ўқиб чиқади. Қайта-қайта ўқийди айрим лавҳаларни.

Унинг олдига биргина даволовчи врачу дори-дармон бериб, укол қилиб чиқиб кетадиган, ўлғудай тунд ва гунг ҳамшира-назоратчидан бўлак ҳеч зот қўйилмайди. Фақат Артём Ашотовичгина кейинги пайтларда истаган маҳали келадиган, бўзчининг моксидайд қатнайдиган бўлиб қолган. Мафтуна билан яхши муомила қилар, худди ўз ҳамкасбидай тергов оламида нима янгилик, нима қизикроқ ҳодиса содир бўлса, очиқ-ёруғ гапириб бераверарди. Ҳар келганида тергов бўлимининг бошлиғи, Бош прокурорлик номига бирон нима ёздириб олар, аввалги тўлдирилган сўроқномала-

рининг у ер-бу ерини қайта тузатиб, ўзгартириб, тахрир қилиб келар, Мафтунага имзо чектириб оларди. Мафтуна ҳам бўлар иш бўлди, деб унинг айтганини қилаверади. Баъзида ўзи айтиб туриб ёздирганларига ҳам такрор тузатиш зарурлигини уқтириб қоларди Тигирян. Бугун олиб кетганини эртасига «мана бу ерини бўрттиришга тўғри келади, буниси дуруст-ку, лекин масаланинг бир томонига камроқ тўхталибмиз, батафсилроқ ёзишга тўғри келади», деб қолади, ёки фалон шахснинг фалон иллатини кўпроқ далиллар билан бойитиш зарурлиги устида ҳиралик қилиб туриб олади.

Мафтунанинг тутган хотира дафтарида аввалги тергов жараёни ҳам ўз аксини топар, терговчининг қачон қандай савол бергандаги қиёфа-ҳолати, жавоб олганда асаби қай даражага бориши, шаъма, ишораларигача эслаб қолганини батафсил туширарди. Бу ернинг афзал томони шунда эдики, ёзув-чизувга ихтиёр берилган, ҳатто истаганча қоғоз билан таъминланар эди. Мафтуна даволовчи врач билан алоқа боғлаб, ташқаридаги муҳим гаплардан, оламдаги воқеалардан батафсилроқ хабар топиб турадиган бўлди. У Бутуниттифоқ, Бош прокурорлиги, Олий Кенгашига ариза ёзиб, худди шу врач орқали юборишга улгирди. Бундан терговчилар беҳабар қолишди.

Шу йўсинда қанча-қанча қоғозларни қоралашга тўғри келарди. Бу қоғозлар терговчиларнинг буйруқлари асосида ёзув-чизув учун айниқса кўп сарфланарди. Мафтуна уларнинг инжиқликларини кўтарар, дўқпўписаларига ўрганиб қолган эди. Мафтуна учун бу вақтинчалик ҳол, судгача етиб олишга бирдан-бир чора, холос. Кейин нима қилишни ўзи билади. Шу мақсад билан у маърур эди. Фақат биргина мавҳумлик аҳён-аҳён ташвишини кўзгаб кўярди. У ҳам бўлса, нима учун унинг «самимийлиги»га дарровгина ишониб, шунчалик осонликча тизгинни бўш қўйиб беришдийкин? Наҳотки, ёпиғлиқ қозон ёпиғлигича қолаверади, деб ўйлашса? Наҳотки, Мафтунанинг бир кунмас-бир кун «сотиб қўйиши»дан ҳайиқмасалар? Нималарига таянишади, омадларигами ёки маҳбусларни гўл, дақма санашамоқдами? Навбатдаги найрангларикикин ё? Мафтунанинг саъи-ҳаракатлари бекор кетмасмикин? Бекор кетса, фақат битта йўл қолади — ўлим! Бошқа чора йўқ. Чунки «икки ярим миллион тақсим ўн икки» бўйича ёзиб берган рўйхатидагилар

эртага оқланиб чиқишгач Мафтуна учун бош кўтариб юриш қийин.

Шу фикр миясини банд қилган. Вужудини муздек тер босиб кетади.

У бутунлай тузалиб кетмаган эди ҳали. Иссиғи қайталар, ўқтин-ўқтин йўталар, нафаси қисилар эди. Шунга қарамай бир ерда қўними йўқ, у бурчақдан-бу бурчақка танда кўяди, панжарадор кичкина дераза орқали бир парча осмонга узоқ-узоқ тикилганча соатлаб туриб қолади. Қушларнинг қаршидаги том бўғоти-га тизилиб чувурлаши, том орқасида чайқалган дарахтларнинг шувури, шамолнинг гувуллашига қулоқ солади. Фикрида эса бир мақсад: қандай бўлмасин ўйлаб қўйган режасини амалга ошириш. Шунинг учун барча оғирчиликни бўйинга олган, чидашга бел боғлаган. Терговчилар хор қилсалар ҳам, ер билан тенг қилсалар ҳам, ҳатто боши узра қилич ўйнатиб турсалар ҳам ягона тилак йўлидан қайтмаслик. Қатъий туриб, олишмоқ, курашмоқ учун нимаики таклиф қилсалар, ба-рига кўнади, ортга қайтиш йўқ.

Бир куни унга яхшироқ кийинишни буюрдилар. Ўриндиқларига қирмизи ранг жид қопланган яп-янги қора «Волга» машинасига ўтқазиб, шаҳар айлантirdилар. Мафтуна серқатнов катта кўчадан кўз узмай вивир-вивир у ёқдан бу ёққа югурган машиналар, қўлатиллашиб шошаётган ёш-яланглар, бир-бирини қуваллашиб мактабидан қайтаётган болаларга, кўлида тўр халта билан бозор-ўчарга йўл олган хотин-халажга худди танишини кўриб қоладигандай талпиниб тикилар эди. Қатор-қатор биноларнинг очиқ эшиклар-ри, ичи гавжум магазинлар, елпигичдай елпиниб ўтаётган ялтир-юлтир ветриналарга мўралаб, кўрганларини эслаб қолишга уринади. Унинг диққатини бўлиш учун-ми, машинанинг радиосини варанглатиб қўйдилар. «Оқ қуш кўли» балетидан замзама янгради. Кишини бир зумда ўзига мафтун қилувчи дилбар куй уни элитди-қўйди, нозик қалбни ўртади. Кўзларига ёш қалқди.

Хоҳласа, Тошкент тўлқинига қўйиб беришлари мумкин эмиш. Йўқ, унда ўзини йўқотиб қўйиши мумкин. Бундай илтифотларни кўтаролмайди ҳали. Аста-аста ўргатиши керак ўзини.

Машина бош прокурорлик биноси олдида тўхтади. Мафтунанинг юраги шиддатли уриб кетди. Ҳеч қимдан ҳеч нарса сўрамай узундан узун йўлак бўйлаб, етакчи

ходим ортидан юриб борди. Миясида фақат бир мазмундаги жумлалар қайта-қайта такрорланарди: «Наҳотки, ёзганларим манзилга етиб келган бўлса? Наҳотки омад кулиб боқаётгани рост? Наҳотки, наҳотки...» дерди нуқул.

Олов ранг поёндоз тўшалган зиналар орқали қайси бир қаватга кўтарилиб, каттагина кабинет олдида пайдо бўлишлари билан юрак уриши баттар кучайди. Бош прокурор ўринбосари олдига кирганда эса боши гир айланиб кетди. Унинг тирсагидан тутиб, юмшоқ ўриндиққа ўтқазиб қўйдилар.

Малла сочлари силлиқ таралган, сарғиш қош, қўй кўз, тўла юз, юмалоқ гавдали киши ниҳоятда ширин тил эди. Икки-уч сўз билан Мафтунадаги саросималикка барҳам берди-қўйди.

— Таърифингизни кўп эшитдик, — деди у мулойим жилмайиб, — танишганимдан хурсандман, — сифондан чизиллатиб сув қуйиб узатди, — қани, марҳамат, муздай сув кишининг чарчоғини олади, ҳам танга роҳат. Ҳарқалай, боболаримиз шундай дейишади.

Мафтуна стаканни кўрибоқ йўтали тута бошлади.

— Томоғим оғринқираб турибди, — деди у, стаканни икки қўли орасига олиб, — сал илтиброқ ичаман.

Мафтуна ҳаяжонга берилиб, кабинетда яна бир киши — терговчилар гуруҳи бошлиғи Черноглазов борлигини сезмаган экан. У орқадаги узун столдан қоғоз жилдини олиб, бош прокурор ўринбосарининг ёнгинасига келди. Жилд ичидан бир даста қоғоз олдида, столга ёйиб қўйди. Сўнг Мафтунанинг ёзма кўрсатмалари тергов ишига яхши ёрдам қилаётгани, катта жиноятчилар гуруҳини қўлга туширишда қўл келаётгани тўғрисида ахборот берди. Мафтунани умумий манфаат учун қайғурадиган ҳақиқий жафокашлиқда мақтаб, терговчилар гуруҳи ундан миннатдор эканлигини ҳам қўшиб қўйди. Гўё Мафтунага ён босиб, унинг тақдири учун жон куйдирарди.

Мафтуна унинг овозидаги ипақдай мулойимликни кўриб, бунчалик ўзгариб қолганлигидан ҳайрон бўлди. «Ҳақиқий артистнинг ўзгинаси-я!», деб ўйлади кейин ичида аламли кулиб.

— Маъзур тутинг, — аёлнинг аҳволига астойдил ачинаётгандай сўз қотди бош прокурор ўринбосари, — беморлигингизни била-кўра туриб безовта қилибмиз. Не иложки, вақт бизларни шошилтириб қўйган. Бунинг устига масала жиддий. Гап шундаки, сиз илтифот кўрса-

тиб, бизга ёрдам тариқа ёзма баён қилган кўрсатмангиз бўйича сўроқда «қаҳрамон»ларингизнинг ҳаммаси ҳам айбини тан олаётгани йўқ. Шу жиҳатдан ишни судга ошириш муддатини ҳам чўзилишига сабаб бўлишмоқда. Натижада сизнинг тезроқ озодликка чиқишингизга ҳала етаётир. Ҳаммасидан хабарим бор. Сизни узоқ ушлаб туриш билан ҳийла қийнаб қўйдик. Лекин бизга ҳам энгил тутманг. Қийналган битта сиз эмас, бизлар ҳам тоза чарчадик. Не иложки, ишни ярим-ёрти ҳолича қолдириб кетишга ҳаққимиз йўқ. Охирига етказишимиз фарз. Шунинг учун яна сабр қилинг. Сабр таги олтин, деб бежиз айтишмаган боболар. Келинг, модомики, бизга астойдил кўмак беришга киришибсизми, биргалашиб муқаддима — охир қилайлик-да, бира тўла қутилайлик шу ташвишдан.

Мафтуна миқ этмай ўтириб уни тинглади. Кейин ичида кулди. «Ҳа, осон эмас, — деди бош прокурор ўринбосарининг қўй кўзларига биринчи бор тик боқиб, — ҳақиқатни эгиш мумкин, синдириб бўлмайди. Зўрлик билан инсонни истаган кепатага сола оласиз, аммо мағлуб қилолмайсиз ҳеч қачон. Чунки у инсон! «Боболар шундай дейишади», дея беихтиёр унинг иборасини такрорлаб қўйди ичида.

— Хўш, мен яна нима иш қилишим керак? — сўради ўзини дадил тутиб.

«Бировларнинг устидан уйдирма ёздиришга ёздиришди. Энди худди ўшалар билан юзлаштириб, ёзганларимни оғзаки тасдиқлашим керакмикин?» дея таҳмин қилди у.

«Ҳа, шундай», дегандай бош ирғаб қўйди бош прокурор ўринбосари унинг нима ҳақда ўйлаётганини юзидан фаҳмлаб.

— Сиз билан юзлаштирилганларнинг иши энгил кўчганидан хабарим бор, — деди жилмайишда давом этиб, — айрим баланд охурдан сув ичиб юрганларнинг бўйин эгиши учун ҳам сизнинг кўмагингиз зарурга ўхшайди...

Мафтуна ер тагидан қараб Черноглазовнинг қаттиқ безовталанаётганини кузата бошлади. У Мафтунанинг терс бирон сўз айтиб юборишидан чўчирди шекилли. Уни тинчитиб қўйиш учун Мафтуна дангал «мушук ва сичқон ўйини»га барҳам бериш таклифига ўтақолгандай деди:

— Ким билан юзлаштирмоқчисизлар? Мен тайёрман.

Худди шуни кутиб тургандай эшик очилиб, икки киши пайдо бўлди. Уларнинг бири милиция капитани кийимидаги ходим бўлиб, иккинчиси... Мафтуна қайси кўзи билан кўрсинки, қаршисида қиёфаси бутунлай ўзгариб кетган Тўра Фуломович турарди. Сочи олдирилган, яйдоқ боши-ю бурни қолган, ҳолос. Қадди ҳам хиёл эгик, илгариндай тик боқолмасди кишига. У ҳам айбини бўйнига олмаган. Тўғриси, ундан нима исташаётганини тушуниб етмаётганидан аламзада эди ҳамон.

Мафтуна билан Тўра Фуломович бир-бирларига бақрайганча қолдилар. Буни кўрган бош прокурор ўринбосари Мафтунага бўлишгандай Тўра Фуломовичга писанда қилди:

— Аёл кишига ҳурмат юзасидан биринчи салом бермаслик одобдан эмас!

— Узр... — бир қадам олдинга юрди собиқ саркотиб, — паришонхотирлик курсин. Дабдурустан кўриб, танимабман. Салом, Мафтуна Солиҳовна, сизни худди шу жойда учратиб қоламан деб ўйламагандим.

— Мен ҳам, Тўра Фуломович, ассалому алайкум! — Мафтуна бармоқларининг учи билан тер югурган пешонасини артди.

Шундан кейин расмий усулдаги тергов бошланиб кетди. Бош прокурор ўринбосари савол берди. Юзлаштириш пайтида олиб бориладиган бир қолиндаги сўроқ:

— Гражданка Мирпўлатовага нисбатан қандай домангирлигингиз бор?

— Мутлақо, ҳеч қандай!

— У кишининг сизга нисбатан-чи?

— Бунисидан хабарим йўқ. Умуман орамизда ҳеч қачон баланд-паст гап-сўз ўтганини эслолмайман. Ҳар қайсимиз хизмат бурчимизни виждонан адо этганимизнигина биламан, ҳолос. Мафтуна Солиҳовна алоҳида эҳтиромга сазовор аёл эди. Мен у кишини ҳурмат қилардим. Ҳозир ҳам ҳурмат қиламан. У ўта қатъиятли аёл.

— Гражданка Мирпўлатованинг сизга нисбатан юрагида заррача кеки, хусумати йўқлигига астойдил аминмисиз?

— Шубҳасиз!

— Ҳозиргина унинг қатъиятлилигини эътироф этдингиз. Демак, у ҳеч қачон бировга хиёнат қилмайди, ёлғон гапирмайди. Бир сўзли, ҳақгўй!

— Мутлақо тўғри! Лекин нима учун шундай одам ҳибсга олиниб, шунча вақт ушлаб турилганига туши-
нолмайман.

— Унда нима учун вазифасидан олинишига йўл қўйдингиз?

— Бу борада мен бўшанглик қилдим. Чунки... Айнан сафардалигимдан фойдаланиб, унинг тақдири менсиз ҳал қилишган. Кейин маълум ташкилотларга қўнғироқ қилдим. Қалава шунчалик усталик билан чувалиб кетган эканки, учини топиб олишнинг ҳеч иложи бўлмади. Мафтуна Солиҳовна ҳалол фаолияти билан кимларгадир ҳалал берган. Сабаби шу, холос. Мен шундай деб ўйлайман.

— Фикрингизга аниқлик киритинг, «кимларгадир» деб кимни назарда тутаяпсиз? Мабодо ўринбосарингиз Талмачевни эмасми?

— Фақат унигина эмас, ундан каттароқ лавозимдагиларни ҳам... Вилоятдан ташқаридаги юқорироқ ташкилотларнинг фармон-фармойишлари сабаб бўлганлиги тўғрисида ёзма тушунтириш баёнатимда батафсил тўхталганман. Тахминимча менинг ҳибсга олинишим ҳам, Мафтуна Солиҳовнанинг қамоққа тушиши ҳам оддиндан, ҳа, анча оддиндан пухта ўйлаб қилинган тарадуд мевасидир.

— Бу ҳақда сўраётганимиз йўқ сиздан.

Тўра Фуломович борган сари қизишиб, эҳтиросга тўлиб гапира бошлади.

— ...Масаланинг туб моҳиятига фаросатим етгандан сўнг кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ноҳақликлар ҳақида маълум идораларга ёзма равишда мурожаат қилдим. Бундай ярамас содирликларнинг олдини олиш зарурлигини сўрадим. Бироқ, фойдасиз. Қабиҳлик ҳамма ерда баробар идиз отиб қолган экан. Аксинча, қаршингизда сўроқ бериб турмасдим ҳозир.

— Берилган бевосига саволга тўғри жавоб қилинг.

— Сизлар одамнинг ақли бовар қилмайдиган гуноҳларни бўйнимга қўяпсиз. Тўғри жавоб учун ҳар сафар қийноққа соласиз. Инкор қилган баттар жазосини олади...

— Сиз пихини ёрган одам экансиз, гражданин Фуломов! — орага суқилди Черноглазов, унинг сўзини бўлиб, — кўрсатмаларингиз бари ёлгон. Яхшиси кимлигингизни айтингу жиноятингизни енгиллатинг.

— Ҳеч қанақа жиноят қилмаганман. Башарти гумонингиз бўлса, далиланг.

— Гумонсиз ҳаммаси кўришиб турган жойда далилнинг нима кераги бор? Ўзингизни кўй оғзидан чўп олмаган қилиб кўрсатасизу... Собиқ ҳамкасабангиздан ибрат олсангиз бўларди. Сиздан кўра ҳамиятлироқ экан. Сизга ўхшаш шахсларнинг асли афти-ангорини очиб ташлаш учун терговга сидқидил ёрдам бермоқда. Кимдан қанча пора олганингизгача маълум қилди. Сурбетлигингиз шунчаликка борганки, икки гўдакнинг онаси ҳалол тер тўкиб топганига ҳам таъмагирлик билдиришдан ор қилмагансиз. На ориятни биласиз, на диёнатни, на эркаклик гурури бор сизда!

— Гражданин терговчи, бунақа ҳақоратларингизни қабул қилолмасам, кечиринг. Мен...

— Ҳақорат эмас, ҳақиқат бу! — унинг сўзини кесди бош прокурор ўринбосари, — сизни бу ерга маддоҳлик қилишингиз учун чақирмагандик. Жафнингизга андек тоб беринг. Кўп гап эшакка юк. Боболар шундай дейишади. Асосий масалага келинг.

Бош прокурор ўринбосари ўрнидан туриб, унга яқин борди. Хиёл энгашди. Башарасини Фуломовнинг қоқ юзига тақади, — ҳозиргина ўз тилингиз билан айтдингизки, Мафтуна Солиҳовна алоҳида эҳтиромга сазовор, ҳақгўй, деб. Бунақа тоифа одам ҳақиқатни кишининг юзига айтади, шундаймасми?

— Мутлақо шундай.

— Унда гражданка Мирпўлатованинг ҳар сўзига ишонмоқ керак, шундайми?

Фуломов Мафтунага қаради. Аёл қип-қизариб, нигоҳини четга бурди. Фуломов дилида ғашлик кўзғалгандай дардли фикрга толиб, қошини чимирди. Хиёл бўшашган оҳангда аввалги иборасини такрорлади:

— Мутлақо шундай!

— Жуда яхши. Гражданка Мирпўлатовага берган ҳаққоний баҳойингиз эътиборга олинади. — У қўл чўзган эди, Черноглазов шу заҳотиёқ қандайдир ҳужжат узатди, — мана унинг кўрсатмалари — танишинг.

Тўра Фуломовичнинг қоши ўртаси куюқроқ чимирди. Қоғозга узатган қўли хиёл қалтиради.

Мафтунанинг чап биқинида оғриқ турди. Шунанги қаттиқ оғридики, додлаб юборишига сал қолди. Қулоғи шанғиллади. Худди ўтирган ерига чўкиб бораётгандай ҳис қилди ўзини.

— Қизиқ, — деди Фуломов биринчи саҳифанинг охиригача ўқиб улгурмай. Юзи қаримсиқ тус олди, — буниси антиқа...

Мафтуна унинг қўлидан қоғозни юлиб олиб, «ҳам-маси ёлгон, бекорчи гап, мени мажбур қилишган», дея бакиргиси келди. Бироқ, на оғзини очолди, на қўлини қимирлатди. Сехрланган вужуди тошдай қотди. Наф-силамбирга шундай бўлгани маъқул. Чунки ишни бузиб қўйиб, тузган режалари инқирозга учраши мумкин, сўнг бир умрга ўзини койиб юради.

Фуломов учинчи саҳифага ўтгандан кейин нигоҳини қоғоздан олиб, Мафтунага тикилди. Бечора аёлнинг баданидан совуқ тер чиқиб кетди. Биқинидаги оғриқ ўнг томонига ўтди. Санчиб-санчиб оғриди. Ичидан инграб юборганини сезмай қолди. Бош прокурорлик ходимларининг диққатлари Фуломовгагина қадалгани учун унга эътибор беришмади.

Вақт ниҳоятда секинлик билан ўтаётганга ўхшарди. Ниҳоят Фуломов кўрсатманинг охиригача ўқиб туширди. Мунозара бошланди. Қулоғи чип битиб қолган Мафтуна ҳеч нимани фаҳмламасди. Анчадан кейин эшитди. Бу маҳал Фуломов уни болаҳонадор қилиб сўкаётган экан. Терга пишиб, ичидан ёниб, қўлларини пахса-пахса қила-қила сўкарди. Бош прокурор ходимлари унинг ўзбекчалаб нима деяётганига тушинолмай боши қотарди. Тушиниб қолгандан кейин эса қандайдир моддаларни пеш қилиб, огоҳлантира бошлашди. Тўра Фуломович парвойи фалак, лаби лабига тегмай бўралашда давом этарди. Мафтуна собиқ раҳбарини таниёлмай қолди. Бунчалик чапани тақлид ийлашни қаёқдан ўрганган экан — ҳайрон. Ўзи эса бир оғиз сўз қотишга ҳад қилолмасди. «Майли, мириқиб-мириқиб, истаганча ҳақорат қилиб олсин, ҳақи бор». Мафтунанинг шунга мажбур бўлганига кейин тушинади. Судгача етиб олсин...

Тўра Фуломовични ниқтай-ниқтай, қўлтиғидан тутиб, зўрға олиб чиқиб кетишди.

Худди шундай тамошо-ўйин эртасига ҳам такрорланди, индинига ҳам. Мафтуна «тасдиқлаб» берган рўйхатдаги бошқа қатор шахслар билан ҳам худди шундай бўлди. Фақат вилоятдагина эмас, аксарияти Республикада номи чиққан айрим жамоат арбоблари, фирқа ишида суяги қотган обрў-эътиборли кишилар, юқори ташкилотларнинг баъзи раҳбарлари бўлиб, Мафтуна улар билан фақат салом-алик қилиш орқалигина таниш эди, холос. Қизиги шундаки, юзлаштирилганларнинг талай қисми «Икки ярим миллион тақсим ўн икки» бўйича тузилган рўйхатнинг тўғрилигини ис-

ботлашар, ҳеч иккиланмай «айблари»ни бўйинларига олақолардилар. Мафтуна билан кўпдан бери меҳроқибатлиликлари, биргалашиб гўё ими-жимидаги ишларни амалга оширганликларини ҳам қўшиб-чатиб, уялмай-нетмай тўкиб солардилар. Мафтуна таажжубдан ёқа ушлар, лавлагиси чиқиб, қони жумбишга келарди нуқул. Бир кўнгли «гапингизнинг бари ёлғонку, намунча ўзингизни ўзингиз нажасга булғаб, шаънингизни ерга уришга шошмасанглар, мен-ку шунга мажбур бўлдим, сизлар ахир эркаксизлар-ку, эркаклик ғурурингиз қани?» дегиси келар, бироқ оқибатини ўйлаб, тилини тишларди яна.

Нафсиламбирини айтганда уларга ҳам енгил тутиш инсофдан бўлмас. Мафтуна билан учраштиришга олиб келинганга қадар камгина «тарбиявий ишлар» олиб борилмаган бўлиши мумкин-да, ахир! Дарвоқе, Мафтунанинг бошдан кечирганлари уларники олдида ҳалво экан. Буни кейинчалик билди у. Хожатхонасигача ичида бўлган тор, исқирт хонада йигирма беш, ўттиз кишилашиб истиқомат қилишар, ҳаво етишмаслиги туфайли қиш кунлари ҳам эшик, деразалар ёпилмай, бири зотилжам касалига мубтало, бири тумов, бири ўпкаси шишгудай ўкириб йўталган, балғам тушурган, ишқилиб, оғилхонадан баттар ивирсиқ жойда ётиб-туришар экан шўрликлар. Бунинг устига ҳар бирларининг айбларини бўйинларига қўйиш мақсадида кўз кўриб-қулоқ эшитмаган қийноқлар, хилма-хил жазо усулларини эшитганнинг ақли тескари бўлиб кетади.

Мафтуна бу гаплардан хабар топгандан кейин бир неча кунгача ўзига келолмади. Маҳбусларнинг прокурор ходимлари олдида игна учида тургандай қиёфада кўзлари аланг-жалаңг, шошиб, тугилиб, гап-сўзлари оғизларидан тушиб кетишигача Мафтунанинг нигоҳи олдидан кетмади. Бунинг учун фақат ўзини айбдор санарди у, аламига чидолмай этларини юмдаларди. Оғзидан беихтиёр «авф этинг, азизларим, авф этинг, — деган сўзлар чиқиб кетар, — олдингизда гуноҳқорман, гуноҳқорман, гуноҳқорман», — дея такрорлай-такрорлай бақириб ғойибона узр сўрарди улардан. Айниқса, Тўра Ғуломовичнинг қиёфасини эслаган маҳал чидаб туролмай қафти билан юзини яширганча йиғлаб юборарди. Унинг сўкишлари қулоғи остида ҳамон такрорланаётгандай тўйилаверарди. У биронта айбни бўйнига олмай дадил ва ғойибона тутарди ўзини. Мафтунанинг наздида бундай тоифадагилар суд олдида ҳам мижғов-

ланиб ўтирмайди. Ҳатто боши жоди орасига қўйилганда ҳам тўғри сўзлашдан қайтмайди. Ёлгонга ён босиб, тирик қолгандан кўра, ҳақиқат йўлида қурбон бўлишни афзал санайди. Фақат Абдумутал Соибов билан Нодир Полвоновларнинг тутган йўлини тушуниб бўлмасди ҳеч. Бўйинларига нимаики қўйишса, инкор этишмайди. Доим тош келса кемириб, сув келса симириб юрган забардаст одамларнинг латтадай бўшашиб қолганлари билан келишиб бўлмасди асло.

Ана шуларни ўйлаб, ўз ёнига ўзи қовирилар, ўртанарди.

Шунинг устига шошинч Тигирян чақириб қолди уни.

— Журналистлар суҳбатингни олмоқчи, — дея ҳовлиқди. Кайфи эса ниҳоятда бузуқ эди унинг. — Зудлик билан айтар фикрингни қоғозга тушир. Бизлар кўриб чиқишимиз керак. Ундан сўнг ўша ёзганларинг асосида, яъни бизлар кўриб, тузатиш киритган матндан четга чиқмай гапириб берасан. Терговнинг пухта олиб борилаётгани тўғрисида бўрттириброқ баён қил. Порахўрлик иллати очофат қуртдай ўзбеклар танасига ёпишиб олиб, аста-секин кемираётганини, порахўрлик асорати Марказқўмгача етиб борганлигини ҳам яшириб ўтирма, хўпми?

Мафтуна мушкул аҳволда қолди. Икки қўли икки ёнига шалвираб тушди. Сайёда домига илинган беозор оху қолини бошдан кечирди.

Тун бўйи қоғоз устидан бош кўтармади. Аммо бирон жумла ёза олмади.

— Тишим оғриб, минг азоб билан тонг оттирдим, — баҳона қилди эртасига, — бунинг устига уйдан хат олгандим. Онамнинг аҳволи оғирлашиб қолти. Эртага менинг номим шарҳланган савол-жавобни газетада ўқиганлар мен бу ёқда қолиб, уйимга ўдагайлаб келишаверса, онам бечоранинг беш кун олдин ажали етмайди, дейсизми? Шунини ўйлаб, бир жумла ҳам ёзолмадим. Кечиринг...

Артём Ашотович еб қўйгудай назар билан тикилди. Аммо танбеҳ бермади. Зарда билан бош ирғаб, кетишга рухсат берган бўлди.

Тигирян бошқа маҳбусларга ҳам буйруқ қилиб, нималар тўғрисида гапириб, нималарни гапирмасликни тайинлаган эди. Орадан бир ойча ўтар-ўтмас «Аргументы и факты» ҳафталигини олиб келиб, Мафтунанинг олдига ташлади.

— Ўқи! — деди томдан тараша тушгандай зарда билан, — бошқалар ўзларини қандай ҳимоя қилаётганликлари билан танишиб қўй! Суд буларнинг тавба-тазарруларини инобатга олиб, гуноҳларини енгиллатиши аниқ.

У хуноби ошиб, сигарета тутатишга киришди.

Газетада Мафтунага номлари таниш бир гуруҳ маҳбуслар олиб борилаётган терговни мақтаб, ўзларининг жиноятларини бўйинларига олганликлари ёритилган эди.

Аслида эса ҳақиқий фирибгарлар сўнгги дамларда дарз кета бошлаган мавқеларини асраб қолиш мақсадида ана шундай йўллар билан жамоатчилик фикрини чалғитишга ўтган эдилар.

Мафтунанинг даволовчи врачлари ўзгартирилди.

Мафтунани Бутир турмасининг нимқоронғу, қингир-қийшиқ, гадоё топмас йўлакларидан олиб ўтиб, тош зиналар орқали ертўлага туширилди. Эни бир ярим, узунлиги икки қадам келадиган, пастак шифтли хона аввалги ётган бир кишилик камерадан гарди ўзгача. Касалхонадаги гоҳ-гоҳ супирилиб-сидирилиб туриладиган маскандан кейин бу ер ниҳоятда исқирт бўлиб кўринадиган кўзга. У ёқда аҳён-аҳёнда врач, ҳамшира кириб-чиқиб турарди, бу ернинг ҳилхонадан фарқи йўқ. Яққай-ёлғиз «ҳамсуҳбати» хотира дафтари эди. Унга кундалик аҳволини кунда ёзиб, бироз фикри чалғийди, овунади.

Девор орқасидан шивирлаган, йиғлаганга ўхшаш сас-садолар, гумурлаб эшитилган оёқ товушлари, ғашингни келтиргудай тарзда эшик очилиб-ёпилгандаги ғийқ-ғийқ, тарақ-туруқлар жонингга тегади.

Артём Ашотович ҳам анчагина ўзгариб қолди. Аввалгидай муомиласи қўпол, салдан-салга силтаб ташлайди. Ҳақорат қилади. Бош прокурорликка шикоят хати ёзавергани учун қасос олаётганга ўхшарди. Қоғоз беришни эса чеклаб қўйди. Нимайики ёзмасин, ҳар жумла, ҳар саҳифанинг суратини олиб, чиқиб кетишади. Тигирянининг назоратидан ўтказилиб, «дело»га тиркаб қўйишади.

Самарасиз ўйлар жонига тегиб, бетайин кайфиятларга фарқ кунларининг бирида Мафтунага эри келганлиги хабарини етказиб, учрашишга руҳсат берилди. Бунини Тигирянининг ўзи тантана билан эълон қилди. Шу тариқа у олийжаноблигини намойиш этаётганга ўхшарди. Аслида ҳам шундай эди.

Мафтуна хурсанд бўлиш ўрнига дили ғашликка тўлди. Бир нафас бошини ушлаганча ўтириб қолди. Ҳеч нарсани эсламасликка, ўйламасликка уринмасин, эри билан боғлиқ анави воқеалар мияни бетиним эговларди, гижимларди. Хиёнат қилган билан учрашган маҳал қандай муносабатда бўлиш, ўзини қандай тутиши кераклигини билмай эзиларди. Ахир унинг қилмиши худога ҳам, баъдасига ҳам маъқул келмайдиган ўта пастлик, ўта жирканч эмасми? Хуллас, ранж-алам бўғиб келарди уни. Эрига енгил бўлмаганлиги, мажбурият остида шу йўлга юрганлигига ақли етиб турса ҳам тан олгиси келмасди. Нуқул енгилтакликда айбларди уни. Алишер Навоийнинг «Вафо расмини қилмаган ёр зиёсиз шамга ўхшайдир», деган мисрасини эслади. Икки тиззасига икки мушти билан ура бошлади.

— Барибир... барибир... — деди овоз чиқариб, — кечирмайман, кечирмайман, ҳеч қачон кечирмайман!

Зарб еган икки тизза кўзи қаттиқ оғриди. Ана шу оғриқ таъсирида кўзлари катта-катта очилди, мияси тиниқлашди.

— Йўқ, бунақа таъна-тазарруларга чек қўймоқ керак, — деган хулосага келди кейин, — ўзим не аҳволдаману эримга кек сақлашим бор бўлсин... Шайтонга изн бермай, очик юз билан кутиб оламан уни!»

Ўрнидан турди. Ойна қаршисида бирмунча муддат фоз туриб, ранги-рўйига зеҳн солди. Сочларини таратди. Бор-йўғи учтагина тўғнағич қолган экан, бирини ёстиғи остидан, иккитасини тумбочка ғаладонидан топди. Тугунча шакал турмакланган сочининг уч жойидан мустаҳкамлади.

...Учрашув хонаси ўзи ётган ғурбатхонадан кейин ниҳоятда саришта, озодалиги билан шохона даргоҳ бўлиб кўриңди кўзига. Қаршисида Мирихлос пайдо бўлиши билан қайғули чеҳраси ҳам ёришиб кетди. Икковлари унсиз бир-бирларига тикилдилар. Аслида эса ички нидо билан сўз бошлаган эди иккови:

— «Хузурингга кечирим сўраб келдим, — дабдурустан илтижо билан мурожаат қилди эри, — гуноҳларимни унута олармикинсан?»

Унинг жовдираган кўзларидан шу маънони ўқиб олган Мафтунанинг юрагида тўпланиб қолган гинакудуратлар ўзидан-ўзи ариди.

— «Кечирмай... унутмай иложим қанча?» — деди у.

— «Сенга хиёнат қилганман-ку?»

— «Сизни шунга мажбур этишган. Ё тахминимда янглиш борми?»

— «Йўқ, янглишмадинг. Айнан шундай!»

— «Унда сиз ҳам шу куннинг мен каби маҳбуслари қатори гуноҳсиз гуноҳкорсиз».

— «Миннатдорман, азизам!»

Мирихлос шу сўзларни овоз чиқариб айтолмагани учун ачинди.

Мафтуна унга томон талпинди.

— Омонмисан, жоним? — деди Мирихлос энтикиб, кўксига қўйилган азиз бошни силаганча.

Унинг бағрига шўнғиб кетган Мафтуна ҳозир ай-тилган ҳар бир сўз ортиқча туйиладигандай гинг деёлмасди. Қалби бетўхтов типирчилар, нимадир томо-ғига тикилиб, овоз чиқаришга қўймасди. «Индамага-ним, ранжишларимни юзига солиб, таъна қилмаганим яхши бўлди», деган ҳулосага келди дафъатан.

Икковлон қўлларини қўйиб юбормай хонанинг бир бурчидоғи диванга келиб ўтирдилар.

Мирихлоснинг юзларида ғамгинлик акс этди.

— Ўзгарибсан... бир оз.

— Қариб қолибманми?

— Жуда озибсан, бечорагинам!

— Сиз ҳам озибсиз. — Мафтуна эрининг кўзлари-дан кўзини олмай қўлларини пайпаслади.

— Шифохонада кўп ётдим.

— Хабарим бор. Хатингизда ёзган эдингиз. Илгар-роқ Маъсуманинг хатидан ҳам билувдим. Бечора қиз-нинг бошига ёмон кулфат тушди-да. Хабар топган куним тоза йиғладим. Эсимга тушса, ҳали-ҳали ўзим-ни туюлмамай қоламан.

— Ҳаммадан кўпдан-кўп салом!

— Онамнинг соғлиқлари қалай? Болалар-чи? Оҳ, азизим, қанақа кунларга қолдик-а? Сизни... Сизларни кўролмай бу дунёдан кўз юмаманми, деб юрагимни ҳовучлайман нукул... Анавинда бир ўлимдан қолдим...

— Ҳаммаси туш сингари ўтиб кетади. Энг муҳими сени омон кўрганим.

— Ўтиши чўзилди жуда.

— Бешафқат кунлар кузги гулдирак мисол. Бояги-боягидай ҳаво ёришиши билан барчамиз бир ерга йиғилиб, яна бирга яшаймиз, кўрасан. Унгача сабринг-га дош бер.

— Дош бериш бундан ортиқ бўлмас. Одамлар нима дейишяпти? Менинг тўғримда ёмон фикр тарқалгандир тоза?

Мирихлос унинг бошини кўксига қаттиқроқ босди.

— Халқнинг идрок этиш қобилияти олдида ҳеч қандай сир сирлигича қолиб кетмайди. Доноликнинг чеки йўқ. Ҳар қанақа яхшилигу ёмонликни яшин тезлигида сезиб оладилар. Беҳуда қораланган, қамалганларни озод этилишини талаб қилиб, намойиш ўтказиш тараддудидамиз. Тошқин сувдай бир кўтарилмалик. Кўпчилик бир бўлса, ҳар қанақа ровни кўпориб ташлайди. Мен ҳам бўш келаётганим йўқ. Тузиб қўйган режаларим бор. Майли, бу ҳақда кейин. Ҳозирча сендан эшитай, ўзингдан гапир.

— Нима дердим, ҳаммаси кўриб турганингиздай. Фақат бир илож қилиб қороз етказинглар менга. Ёзишим керак кўп жойларга. Бош прокурор билан учрашмагунимча тинчимайман. Тезроқ суд қилишларини сўрайман. Судда ҳаммасини тўкиб солишим керак. Бирдан-бир аҳдим шу. Шунини сезиб, атайин ишни чўзишяпти чоғи.

— Бош прокурор ўзгарганидан хабаринг борми?

— Бор. Шунинг учун зудлик билан қайта ёзишга киришишим керак.

Учрашув муддати тугаганини айтганларидан кейин Мафтуна йиғлаб юборди.

— Одамнинг ўмири бир чақа экан булар учун. Бошингда кулфат тушгандагина умр қадрига етаркансан. Эркинликдаги энг офир кун ҳам жаннатга тенг кўринар экан кишига.

— Озор чеккан энг олий мансаб эгаси ҳам қирда сурув сурган чўпоннинг кунини ҳавас қилади.

Эри билан учрашган дамдан бошлаб Мафтунанинг руҳи бутунлай кўтарилиб кетди. Кўзларида эртанги кунга қатъий ишонч белгилари порлади. Ёш болага ҳам ширинлик ҳақида гапирсанг оғзининг суви келиб, лабини ялар экан.

ЙИГИМА БЕШИНЧИ БОБ

Қуёшли кунлар бошланди. Ҳовлидаги дарахтлар мева тугди. Кундан кун яшнаётган табиатнинг муаттар ҳиди димоқни маст қилгудай. Қушлар сайрар, ариқ бўйларидаги майса-гиёҳлар эринибгина тебранади. Лекин Маъсуманинг назарида бор мавжудот ҳаракат-

сиз, қотиб қолгандай, кунлар эса жуда секин, дақиқалар ҳаддан зиёд имиллаб ўтаётгандай. Туннинг эса поёни йўқ гўё. У дераза олдидан кетмай тиззаларини кучоқлаб ўтиргани ўтирган. Ҳеч нарса эшитмайди, ҳеч нарсага қизиқмайди. Фақат ниманидир кутади, сабр-сиз кутади. Лекин нималигини билмайди.

Онаси унинг ҳамма нарсага лоқайдлигидан хавотирда. Қачон ётиб, қачон туришигача кўз-қулоқ. Ўрнига ётгандан кейин ҳам қандай нафас олаётгани, қайси томонга қандай ағдарилаётгандаги шарпасигача эътибордан қочирмайди.

Қайинсинглининг шахсий ҳаётида ажиб бир ҳолат юз бераётганини почча ҳам сезар, лекин қандай яқинлашиб, унинг кўнглини билиш йўлини тополмасди. Комилабону ўз хавотирлигини унга шипшитди. Маслаҳат сўради.

— Бунақада юрак ўйноқи бўп қолишим ҳеч гапмас. Ўзингиз ётигиминан насиҳат қилинг. Ичимдагини топ хилида юраверса, ёрилиб ўламан худди. Ҳар кимнинг дарди ўзига етиб ортади ҳозир. Мафтунани гами камалик қилгандай бунинг қош-қовоғига тикилавериб адойи тамом бўлаяпман. Уни инсофга чақиринг, айланай, бағри-дили очилиброқ юрсин олдимда.

Мирихлос қайнонасининг айтганини қилди. Бироқ ҳеч нарсанинг уддасидан чиқолмади. Маъсума узун киприкларини солинтириб, ерга боққанча тингладида, индамади. Бундан Комилабонунинг баттар фигони фалакка чиқди.

— Бўлди, бас! — деди ғайри-ихтиёрий равишда бақириб, — эрга бериб тинчийман энди. Анави совчилар келса, фотиҳага қўл очганим бўлсин, Ихтиёрми-сихтиёрми, бандитми-сандитми, қизим маъқул келган бўлса — олақолсин. Ҳайвонмас-ку, одам-ку, ахир, ўргатиб олар ўзига. Инсон нималарга кўникмайди бу дунёда. Ҳа, шунақа қиламан. Бу аҳволда яшашга манда мадори-мажол қолмади. Қўлимни ювиб, қўлтиғимга урдим, тамом!..

Худди шуни пойлаб тургандай Зеби сатанг билан Сурайё кириб келди тагин. Бу сафарги дастурхон каттагина, тўрхалталарда эса яна нималардир.

— Бугун розилик бермасангиз, мана шу жойдан жилмайман, — деб чорпояга чиқиб, талтайиб ўтириб олди Зеби сатанг. — Қани, келинг, олдимга Сурайёхон, дастурхонни очинг. Ҳар бандани шунақа кунларга етказсин.

Сурайё унинг айтганини қилиб, кўтариб кирган дастурхонини хонтахта устига дўқиллатиб қўйганча оча бошлади. Комилабонунинг ҳай-ҳайлашига ҳам парво қилмади.

— Тўхтанг! — Силтаброқ муомалада унинг қўлига ёпишди Комилабону, ҳозиргина ачиқ устида «анави совчилар келса, фотиҳага қўл очганим бўлсин», деб турган одам шошма-шошарликка чек қўйиш пайига ўтди. — Мунча золим бўлмасанглар? Ниятингиз қизимни бахтсиз қилишми? Билмай қилинган ишнинг охири вой бўлади-я. Эртага турмуши бўлмай бошига ёмон савдо тушса, уволига ким қолади? Ўнгламаган турмушининг азобини ким тортади, сизмас, менмас-ку, ахир? Йўқ, мени ҳақимда нима ўйласангиз ихтиёрингиз, лекин мен бояқишгинамнинг розилигисиз фотиҳа беролмайман. Келиб-келиб тўримдан гўрим яқин қолганда чала-чулпа иш тутиб, гуноҳга ботишни истама-сам, узр, айланайлар.

— Ҳой, опоқи, тўримдан гўрим яқин, деганингиз нимаси? Минг йил яшаб, шу ёруғ дунёнинг гаштини сурунг, илоҳим. Эвара-чевараларингизнинг ҳузурини кўринг. Иннайкейин, ҳадеб қизимнинг розилигисиз-позилигисиз, деб иззатингизни пастга ураверманг, тасаддуқ. Шу оиланинг қоши-кўзисиз. Бари сизнинг раъйингизга қарайди. Қизингиз ҳам сизнинг измингиздалигини билганимиздан аввал сиздан изн сўрамай келин бўлмишга мурожаат қилишни эп кўрмадик, опоқижон.

Сурайё ҳам муддатни қўлдан бой бермай уни қувватлаб кетди:

— Қиз берсангиз унча-мунча оилага бермайсиз, опоқи. Қўй кўрмаган бўлсаям қий кўрган одамлар. Қўли узун, тили ўткир. Ҳаммаёфингизни бут қилиб, мушкулингизни осонлатишга қодир. Юртнинг катта-катталариям бу оила бошлиғининг измисиз бир қадам нари-бери босолмайди. Тўйниям тўймисан-тўйдаё ўтказамиз. Келин-куёвнинг турмушиям ман-ман деганларнинг оғзи ланг очиладиган, ҳаваси келса арзийдиган бўлади, бизни айтди дерсиз, опоқи... Таваккал қилингу хўп десангиз, бас, кейин Маъсумахонни кўндириш биздан.

— Вой, Сурайёбону, — унинг сўнги луқмасига қўшилди Зеби сатанг, — таваккалсиз битадиган ишга таваккални суқиб нима қиласиз? Она рози — худо рози, дейдилар. Биргина омин, дейиш мингта тавак-

калдан баланд туради. Қўлингизни очинг, опоқи, елкангизда ўтирган паришталар ҳам анчадан бери фотиҳага ҳозир туришибди. Худонинг ердаги малойикаларининг раъйини қайтарманг.

Комилабону бош чайқади.

— Қисталангига олманг кўп. Муродиллани унутганича йўқ ҳали. Озиб-тўзиб эти устихонига ёпишиб кетди болам бояқишнинг. Унинг аввалги гулдай чиройи қайда дейсиз.

— Ноумид бўлманг, қизингизни чиройи бинойидай, — бозора солиб, бировнинг молини кўз-кўз қилишга киришган даллолдай мақтовига пайров берди Зеби сатанг, — суқсур юзи гулман дейди, юлдуз кўзи ейман, дейди. Қизингизнинг чиройига шак келтирманг, опоқи. Шу бўладиган муқаддас тўй ҳурмати қасам ичганим бўлсинки, никоҳ ўқилган кундан бошлаб бир хуснига ўн хусн қўшила бошламаса мен кафил. Ҳа, сувдан тиниқ чиқиб, кўпларнинг кўзини куйдирганларга Зеби сатанг тип-тирик гувоҳ. Менга ишонаверинг, опоқи, худо хоҳласа, бари жой-жойига тушиб, худога минг шукр қилган кунингиз сатангингизга бошдан-оёқ бир сидра сарупо қилиб бермасангиз нимамиш. Омин, денг, опоқижон, қўлингизни очинг...

— Худодан бўлиб, Мафтуна опам эсон-омон кириб келсалар яна бир сарупо, — орага суқилди Сурайё, Комилабонуни ийитиш пайида, — қарабсизки, тўй-тўйга уланиб кетади.

— Унда битта сизга, менгамас, ҳаммага совға улашадилар-ку. Эркак зотига чопон, шойи қийиқ, чуст дўппи-ю, аёлларга бир кийимликдан атлас улашмасалар ҳисобмас, ростми, опоқи?

— Илоҳо ўша кунларга етказсин.

Гап-гапга уланиб, яна нон синдирилмади. Фотиҳага қўл очилмади. Зеби сатанг Мафтунанинг қисматига ачиниш изҳор қилиш билан Комилабонунинг юрагига йўл топиш учун қайтадан чора қидирди.

— Мевали дарахтга тош тегади, деб шунга айтадилар-да. Бировга ҳеч ёмонлик қилмаган аёл эди қизингиз. Ҳамманинг оғзидан тушмасди мақтови. Элнинг ғамини еган элниг киприги остида доим. Ишқилиб, эсон-омон қутилиб келсину... Локигин анави сафар келганимизда айтганимдай бирон лавозимли, ҳар қандай юқори идораларга гапи ўтадиган аралашмаса, турмадан ҳали-бери бўшаб чиқмас-ов. Ҳа, деган туяга мадор, дей-

дилар. Куёв бўлмишнинг отасига ўхшаш юрт сўраб турувчининг ана шу «ха»си жуда-жуда зарур ҳозир. Эшитишимча, унинг мақсадиям шу. Ўртада қуда-андалик йўлга қўйилса, мурод-мақсадингизга етасиз, опоқи. Нимага десангиз, уларнинг қаддини қамишдай тик қилиб турган, эътиборини юксакка қўтарган нарса — номус, ор. Шунақа бўлгач қариндош-уруғнинг шаънидаги доғни биринчи гада йўқ қилишга киришмаса еганиям-ичганиям ичига тушармиди. Истасангиз, истамасангиз ўзлари астойдил бел боғлаб, мушкулингизни осон қилишга киришишади. Бунга ман кафил.

— Сазаларини ерда қолдириб, тўнларини терс кийишиб олишларига йўл қўйилмагани маъқул, — огоҳлантирган бўлди Сурайё, — кейин худо билади қизингиз турмада қанча озор чекиб ётаркину қачон қутилиб чиқаркин. Ана шуни ўйлаб, жонимиз ҳалак, опоқи.

— Ҳа, яхшилик ҳам худодан, ёмонлик ҳам, дейдилар. Тақдирда бори шу бўлса, қандоқ қилайлик.

Комилабону яна кўз ёшига эрк берди.

— Қўйинг, кўп куйинманг, опоқи, — юпатмоқчи бўлиб Зеби сатанг билганидан қолмади, — тўй-томоша ўтаверсин, қуда-анда кўплашиб, ишга обдон киришилса, бу кунлар ҳам унут бўлиб кетади. Мафтуна опани қучофингизда кўриб, тинчиб коласиз. Биз ҳам бўзчининг мокисидай олдингизга югуравериб, сизни безорижон қилаверишдан қутиламиз.

Комилабонунинг овози ҳамон қалтирарди.

— Ох, худо, ўзинг кечир. Ҳар бир нарса санинг ироданга боғлиқ, — енгининг учи билан кўзларини артди у, сўнг совчиларга илтижо қилди, — айланайлар, шу гал ҳам сабр қилайлик. Яна танамга ўйлаб, қизим билан бақамти гаплашиб, розилигини сўрай... Дабдрустан хўп, деворишим билан бир кор-холга этак тутмайин. Эшитган қулоққаям яхшимас. Одамлар нима дейди? Кеча куёв бўлғувчини ўлдирганга бутун қизини берибди, деган гапдан ёмони йўқ.

Зеби сатанг илиб кетди:

— Аввалам бор кимни-ким ўлдиргани худодан бошқага аёнмас. Иккинчидан, ўзингиздан қолари йўқки, қилдан қийиқ ахтарадиганлар дунёда сон мингта. Ифвойи бад тарқатадиганлар оёғингиз тагидан ўтлаб чиқади.

— Ифвойи баднинг уйи куйсин, — қўшилди Сурайё. Зеби сатанг давом этди:

— Илоё палончини пистончи ундай қипти, бундай қипти, деб шум гап тарқатган хасадгўйнинг кўзи ситилиб тушсин. Икки ёшнинг орасига низо солишга ҳад қилган нияти бузуқиларнинг уйдан ўлиги чиқсин-ну лаҳатга тушсин!

— Қўйинг, Зебихон, бировга ўлим тилаб нима қиласиз. Ҳар бир банданинг умрини берсин, илоҳим.

— Тўғри айтасиз, опоқи, — Сурайё Зеби сатанга қараб кўзини қисиб қўйди, — бировга ўлим тилагандан кўра ҳар ким ўзига умр тилагани яхши, ёшларга саодатли турмуш. Ихтиёржонга келганда... У бировга озор берадиганларданмас. Унинг қанақалигини билган билади, билмаган тўқиб-чатийверади. Ҳар кимнинг ўнта дўсти бўлса, худди шунча душманиям бор-да, ахир. Отасининг катга жойда ишлашани кўролмайдиганлар камми дейсиз. Бутун фисқу-фасодни ана шу нақалар тарқатади...

Совчиларнинг бири олиб, бири қўйишидан Комилабонунинг боши айланиб, мияси чарчади. Кўзи тинди. Олдида ҳеч ким бўлмаганда ҳозироқ ёстикқа бош қўйиб, тин олган бўларди. Афсус, иложи йўқ.

У ўзига келган маҳал ҳамон Зеби сатанг жағи тинмай-валдирарди:

— Унақа оила икки дунёда топилмайди, опоқи. Оила боши топармон-тутармонлигини бутун эл-халқ билади. Тўйлигини алақачонлар тахт қилиб қўйган. Шу важдан тўй харажати бўйича сизга ҳеч оғирлик туширишмайди. Бўладиган ишнинг бўлгани маъқул. Ҳадеб галга солаверишнинг ёғи чиқмайди, опоқи. Хўп, денгу қўлингиззи очинг, тасаддуқ. Хайрли ишга омин демаганга жаннат эшиги бекилиб қолармиш. Қани, илоҳо омин, Маъсумахон борган жойида қовушгани билан тиниб-тинчиб, ували-жували бўлиб яшасин, фарзанд доғини кўрмасин. Нуқул ҳовлисида дехқон бозор очилиб, қий-чув, ғовур-ғувур, чақалоқнинг кулгиси-ю идиш-товоқлар кунда синиб, жаранг-журинг, тақур-туқур, дид-дид, вит-вит... ишқилиб, қуш тинсин-ну буларнинг хонадонида катта-кичикнинг вивир-вивири, қаҳқаҳаси тинмасин, оллоҳу акбар!

Орқадан келган Сурайё кампирнинг қўлини зўр бериб фотиҳага очдириб, юзига сурттирди. Шошиб-пишиб каттагина патир синдирилди. Зеби сатанг узундан-узок дуо ўқиб, қайта юзига қўл тортди.

Уларнинг авраш-жавраши орқасида гангиб, нима бўлаётганига фаҳми етмай қолган Комилабону хийла

муддатдан сўнг атрофига қараса — ҳеч ким йўқ. Олдида очиқ дастурхону ушатишга патир бурдалари.

Ўрнида қимир этмай анчагина ўтириб қолди у. Кейин ҳовли айланди. Борган жойида узоқ-узоқ туриб қолар, нима иш қилишини билмай гарангсир, қалавланар, ниманики олса, сирғалиб кўлидан тушиб кетар эди.

Дарс тайёрлаётган Шамсия билан Зиёданинг олдига кирди. Ҳозиргина чорпояда ўтирган аёллар қачон туриб кетишганини улардан сўради. Қизалоқлар бувиларнинг паришонхотирлигидан ажабланиб, бир-бирларига қарадилар. Кейин бир соатча бурун чопқилашиб ҳовлидан чиқиб кетганларини айтдилар. Комилабону индамайгина айвонга чиқиб ўтириб олди. Бирпасдан кейин қизалоқлар унинг бўғилиб йиғлаётгандаги товушини эшитиб, ҳайрон бўлдилар.

Маъсума ишга кетганлиги учун бўлиб ўтган воқеадан хабарсиз қолди. Мирихлос Москвага бориб, хотинини кўриб қайтгандан бери, деярли ҳафталаб қорасини кўрсатмайди. Заводдан келгиси йўқ.

Ўша кунги тўс-тўполондан сўнг ишчиларнинг аксарияти ишга тушди. Мирихлосни қўлга олиш тўғрисида буйруқ бўлди-ю кўпчиликда яна норозилик туғилишидан чўчиб, эртасигаёқ бекор қилинди. Мирихлос эса Москвадалик пайтида маълум ташкилотларга кириб, вилоятдаги вазиятдан бохабар қилди. Марказий газеталар таҳририятларида бўлиб, мухбирлар билан қилган суҳбатлари айрим рўзномаларда чоп этилди. Пойтахт аҳли ўртасида ҳамдардлик уйғотилишига, ҳатто чет эл матбуотининг ҳам андак шов-шувига сабаб бўлди. Бу ўз навбатида Мирихлоснинг обрў-эътиборини оширди. Шунинг учун қайтгандан сўнг уни яна бошқача ҳурмат билан кутиб олдилар. Самолётдан тушган заҳоти оёғини ерга тегиздирмай заводга олиб келишди.

Ишчилар уюр кўйдайд тўпланиб қолсалар албатта эрта-индинга нима қилиш, қандай тадбирларни амалга ошириш тўғрисида режа тузардилар. Ташқарига чиқсалар, қайтиб цехларга киргилари йўқ. Аҳён-аҳён аҳволни ўзгартиришга чақирувчи варақалар қўлга тушади. Яна олағовур, яна тўполон.

Бундай безовталиклар вилоятдаги бошқа ишлаб чиқариш корхоналарида ҳам ҳукм сураётганлиги ҳақида миш-мишлар тарқалар, маҳаллий газеталар саҳифаларида эълон қилиниб қолинарди. Мирихлосга ўхшаш қони кўпириб турган зиёлилар оммага бош-қошчилик

қилишар, йўл-йўриқ кўрсатишарди, меҳнат аҳлини бирлашиб астойдил кураш бошлашга чорларди. Ҳар бир ҳаракатнинг ўзига хос мақсади, иш юритиш режаси бўлганидай улар бошлаётган фаолиятнинг ҳам мужассам дастури бўлиши керак. Мирихлос айнан худди шундай дастур тузиш, уни фаоллар муҳокама-сига қўйиб, қайта-қайта фикрини олиш, таҳрир устига таҳрир қилиш билан куни ўтарди. Ана шунинг учун ҳам совчилар келиб, Комилабонунинг бошини гангитиб кетганларидан бу сафар ҳам хабарсиз қолди. Билгандан кейин эса жиғи-бийрони чиқиб, кампирни бўшанглиқда айблади.

Комилабонуга шундоқ ҳам енгил тутиб бўлмасди. Нима фалокат босиб, қизидан бемаслаҳат қилиб қўйган ишидан минг пушаймон ер, зардоб қусарди нуқул.

— Оҳ, парвардигори олам, — дерди қайғу-изтиробда эзилиб, — фотиҳага очган қўлим узилиб тушса бўлмасмиди? Тилимни кесиб, соқов-махов қилиб қўйганингдаям иш бунчаликка бормасди-ку? Нима учун томоғимдан гиппа бўғиб қўя қолмадинг-а? Ҳали замон қизим келса нима дейман унга?

Маъсума кирган! маҳал эса беғубор осмонда юлдузлар чарақларди. Сарин шабада кезар, ариқ бўйла-ридаги янгигина гунча очган атир гулларнинг ҳиди уфурарди. Маъсума ҳовлига кириши билан нимадир содир бўлганини сизди. Аммо индамади. Ҳарқалай, онасининг мункайиброқ юриши-ю фаромуш кўрини-ши бежиз эмас. Нуқра янглиғ элас-элас жилваланган унинг намгир мижжаларига боқди.

— Нимага ғамгинсиз, она? — деди ниҳоят сабри чидамай.

— Нимага ғамгин бўлмай, болагинам, — Комилабону чимчиловининг учи билан қовоқлари атрофини артди, — ишингдан чиққач тезроқ келсанг бўлмайдимми уйингга? Бемаҳалга қолмагин деб юз айтаман, минг айтаман — қулоғингга кирмас экан-да. Яна Санобар-никига боргансан, хуфтонгача вақирлашиб ўтиришларинг бор бўлсин-ей...

Маъсума ҳамон йиғиштириб улгирилмаган дастур-хонга кўзи тушди.

— Биров келдими?

— Келишди. Анави жаққушлар келиб, миямни қоқиб, қўлимга беришди.

Маъсуманинг қошлари чимирилди.

— Зеби сатангми?

Комилабонунинг хўралиги келди.

— Болам, болагинам, — деди у қизини бағрига тортиб, — мен сендан бесўроқ бир иш қилиб қўйдим. Илондай авраб олишдим, бир нима едиришдим, ақли-хушим қочиб, қанақасига фотиҳа қилиб қўйганимни билмайман. Э-воҳ, бу қилмишим учун рўзи машҳарда жавоб бераман ҳали...

Маъсуманинг назарида дунё остун-устун бўлиб кетди. Довулга учраган кема янглиғ оёқ ости чайқалди. Кўзларида йилт-йилт ёш билан самога боқди. Юлдузлар ҳам бир-бири билан қоришиб, гирдоб сингари гир айланарди. Кўқдан узилиб тушиб, Маъсуманинг қоқ боши узра етай деганда яна қайтиб кетар, олис-олис қоронғулик қаъридан мўралаб масхаранамо кўз қисшарди. У ер-бу ерда тасодифан пайдо бўлган булут уюмлари дам лабларини чўччайтириб, дам тиржайиб боқаётган махлуқларни эслатарди.

— Менга қолса, ўз ўлимимга рози бўлсам бўлардимки, ўша нусханг қурғур бедаво билан турмуш қуришингга асти рози бўлмасдим. Қанақасига фотиҳага қўл очганимни билмайман.

— Кўп койинманг, она — ўзини дадил тутиб Комилабонуни юпатишга тутинди қизи, — фотиҳа ҳали ЗАГС эмас. Бўйнимдан боглаб тортгандаям мақсадларига эришолмайди. ЗАГСсиз никоҳ инobatга ўтмайди ҳозир. Бунақа қонун йўқ.

— Шунақа дейсану мусулмон бандаси учун ўртада нон ушатилиб, ўқилган фотиҳанинг ҳам қонун каби ҳукми бор-да, болагинам! Шунинг рўқач қилиб тинчимга қўярмикин анавилар?

— Бўш келсангиз соддалигингиздан фойдаланиб қўлларидан келганини қилишади. Бўш келмасангиз ҳеч ким ҳеч кимни мажбурламайди.

Комилабону юпанди. Ўйга толди. Анчадан кейин ўйига келганини тўкиб сола бошлади:

— Онайизор болам-болам, деб боласининг бахтини тилаб, умри ўтади. Эртаин-кеч бахтингни тилайман, айланай. Муродилланинг умри қисқа экан, иложинг қанча. Ўлганлар қайтиб келмаган шу чоққача. Ҳадеб, уни хаёлида ич-этингни еяверишинг билан тирилиб келмайди. Шунинг учун танангга бир ўйлаб кўр. Бу оламда яхшилик ҳам ёмонлик ҳам эсдан чиқади. Муродиллани деб юраверсанг — умринг ўтади. Тағин ўзинг биласан-ку, локигин нафсиламбирини айтганда, тоқ ўтганнинг хосияти йўқ, Зора-мора битта-яримтаси

билан қовушиб, овуниб кетсанг... Шунақа фикр ақлимга келади нуқул. Бир жиҳатини ўйлаганда Ихтиёр сенга қаттиқ кўнгил қўйганмиш, ё ўшанга уйланаман, ё бу дунёдан тоқ ўтаман, деб хархаша қилармиш. Кўнгил кўнгилдан сув ичади, дейдилар. Мабодо кўзингни чирт юмиб, ўшанга хўп десанг, кўникиб кетармикинсан, дейман. Агар янглишаётган бўлсам, мияси айниган онангни койима, болам, шунчаки маслаҳат тариқа сирасини айтаётганим. Тагли-тугли оиланинг арзандаси эмиш. Отаси катталардан. Қўли ҳар ёққа етармиш. Боз устига ўртада қариндош-уруғлик тувилса, тақа-тақ берк дарвозалар бизга очилиб, елкамизга офтоб тегармикин, опангниям анави ёқдан тезроқ қутқариб келишга йўл очилармикин... Ишқилиб, минг ўйга борганимни сандан яширмай айтаётганим, болажоним!

— Мен Ихтиёрдақа билан бахтли бўлмайман! — Онасининг бағридан ўзини тортди Маъсума, — унга тегиб, бахтли бўлганимдан кўра, бахтсиз қолганим яхши.

— Яхши ният қил, болам, сени бахтсиз кунингни кўрган кўзим ўйилиб тушейн. Шунча тортган жабр-жафоларим каммиди ё? Мафтунанинг ғамида адои тамом бўлаётганим етмасмиди. Уҳ тортиш, хўрсинишларингни эшитиб, оҳ чекишларингни сезсам, ичим шув этиб тўкилиб тушади. Илоё бахтинг очилиб, ўзингдан тинчий қол, омадингни берсин, дейман.

Маъсума ўрнидан туриб кетди.

— Худо хайрингизни берсин, — деб юборди вужуди қақшаб, — кўйинг, бас қилинг, онажон. Худо қарғаган одамда қанақа бахт, қанақа омад бўлиши мумкин?

Она ҳам уни силтаб ташлади:

— Тавба қилиб гапир! Мен сингари ёшини яшаб, ошини ошаб бўлганингча йўқ ҳали. Минг қатла шукр қил, ҳаммаси олдинда. Ўтган ўтди кетди, қолгандан гапир, деганларидай, сирасини айтсам...

Онасининг сўзлари хотимага етмай Маъсума алла-нечук қиёфада бир чимирилди-ю уй ичиға йўл олди. Бир нафасдан кейин хонасида чироқ ёнди. Яна ўчди.

— Қозондаги овқатни иситиб е, — деди ўтирган жойида Комилабону овозини баландроқ кўйиб.

Маъсумадан жавоб бўлмади. Комилабону унинг ошхонага чиқишини кутди. Чарчаган бўлса, диванга чўзилиб, дам олгиси келди, шекилли, деб ўйлади. Тўсатдан юраги бесарамжон ура бошлади. Борлиғи-

ни ваҳима қуршади. Қизиқ, ҳеч қачон бунақа бўлмас-ди-ку?

Ўрнидан турди. Кавушини оёғига илган эди ҳамки, ичкаридан ғайритабиий қичқириқ эшитилди. Шамсиянинг овози. Худди бир нима чақиб олгандай. Кўп ўтмай Зиёда бақриб юборди.

Комилабону ҳаллослаганча ичкарига югурди. Равон остонасига етганда таққа тўхтаб, тахта бўлиб қолди. Уни қаршилаб чиққан қизалоқларнинг рангларида ранг йўқ, безгак тутаётгандек қалт-қалт титрашарди. Тиллари эса гап келмасди.

— Нима бўлди?

— О-о-пам!.. — дея ичкарини кўрсатди Шамсия.

Комилабону Маъсуманинг хонасига етар чоғда оёғи чапишиб кетди. Хона ичи қоп-қоронғу бўлгани учун кўзига бирон шарпа илинавермади. Фақат аянчли овоздаги инграш эшитиларди, холос. Эсига чироқ ёқиш келмасди. Кўзи қоронғуликка ўргангандан кейин ўртада тўнкадай тўнкайиб, гужанак бўлиб ётган қизини кўрганда чинқириб юборди. Файри-табиий товушдан қизалоқлар баттар чўчиди. Улардан бири чироқ мурватини бураб қўйди. Уй ичи ёришиб кетди.

Маъсума икки қўллаб қорнини қаттиқ чангаллаганча оғзидан кўпик оқизиб ётар, сочлари паришон, бошини кўтариб гурс-гурс ерга урар, дам у ёни, дам бу ёнига ағанарди. Гиламнинг бир патнус ўрнича жойи жиққа ҳўл, ундан сал нарида эса сирка шишаси юмалаб ётар, эшиқдан кирган одамнинг димоғига дафъатан карахт қилгудай сирка ҳиди уфирарди.

— Вой, менгина ўлиб қола-қолайи-ин, — деб юборди ҳамма нарсага тушуниб етган она, қизининг устига ўзини ташлаб, — нималар қилиб қўйдинг-а, болагинам?

Жон ҳолатда унинг бошини кўтариб, бағрига босди. Овози борича дод солди.

Маъсуманинг башарасига нўхатдай-нўхатдай қипқизил нимадир тошиб улгурди. Кўзлари ола-кула, лаблари пўрсилдоқ боғлади. Оғзининг бир бурчидан ҳамон кўпик аралаш суюқлик қайнаб чиқар, бўйни, кўкракларидан сирғалиб тушиб, гилам устини ҳўл қиларди. Боши бетўхтов силкинар, икки қўли тўлғониб, гилам устидан ниманидир пайпаслаб қидираётганган ўхшарди.

Комилабону олов бўлиб ёнаётган танани бағридан узмай телба янглиғ чайқалар, юракни ларзага солиб,

додлашда давом этарди. Уни эшитган кўни-кўшни борки, югуришиб чиқишди. Равон, йўлак, уй ичини тўлдиришди. Биров «Тез ёрдам»га хабар қилди. Бироқ, у етиб келишга улгурмади. Маъсуманинг ўлим пардаси ёпишган кўзлари хира торта-торта охири сўнди.

Комилабону уввос кўтарди.

— Бояқишгинам, мендан олдин нечук шошмансанг, — дея марҳуманинг пешонасига ёпишган сочларини тартибга солди, юзларини силади. Шунинг устига кириб келган Мирихлос ўзини йўқотиб қўйди. Беихтиёр Маъсуманинг оёқ томонига тиз чўкиб, йиғлаб юборди. Қизалоқлар ҳам ўпкаларини босолмай чийиллашарди...

Ўз жонига қасд қилиш қанчалик хосиятсиз саналмасин дафн маросимига одам ёғилиб келди. Комилабонунинг фиғонидан, йиғилган хотин-халаж чуввосидан юрак-бағринг эзилади.

— Ўн гулидан бир гули очилмай хазон бўлган болажоним, — дерди Комилабону, — ёруф дунёга келиб, нима кўрдинг-а... Сен қолиб, мен ўла қолсам бўлмасмиди, айланайин-е...

Келин бўлиб, келинчақдай ясаниб, эгнига илиб улгурмаган кийим-кечаклару келинчақлик уйини безайдиган палаклар ёпилган тобут елкадан-елкага олинди. Ёш-яланг, қари-қартанг, қариндош-уруф, маҳаллакўй бўлиб, кўчага ҳам сизмай кетишди. Ҳеч ким тобутни машинага қўйиш ҳақида ўйламасди. Қабристонгача марҳумани елкадан қўймай боришди-да, Муродилланинг ёнига дафн қилишди.

Мирихлос ҳол сўраб, фотиҳага келган-кетганларни кутиш, кузатишлар, марака-саракалар билан бўлиб, заводдан андак узилиб қолди. Сабр косалари тўлиб турган ишчилар қайта норозиликлар эълон қилиб, Мирихлосга ҳам хабар бермай қўзғолаётганликларини Маъсуманинг қирқига келганлардан эшитди. Иш ташлаш, митинглар уюштиришдан ташқари цехларнинг ойналари, эшикларини бузишлар, пахта тозалаш машиналарини ишдан чиқаришлар содир бўлаётган эмиш.

— Мирихлос ака, юринг, тез, — дея ўтакани ёргудай бақириб, ҳовлиқиб кирди ишчилардан бири, — яна фалокат бошланадиганга ўхшайди. Ҳамманинг газаб ўти авжида. Вилоят кўмитаси томон босиб борамиз, деб сурон кўтаришмоқда. Ўтган сафар ишчилар билан анави безорилар ўртасида тўқнашув бўлган

бўлса, бу сафар маъмурият яна кимларнидир ишга солади худди. Худо кўрсатмасин, шунга йўл қўйилса, охири нима билан тугашини бандаси билмайди.

Айнан шундай гап бўлаётган пайтнинг ўзида кўчага чиққан тумонат одам шаҳар маркази томон йўл олган эди. Дуч келган юк машинасими, автобусми — олдини тўсиб, тўхтатиб ола-тасир эгаллаб олишар, қий-чув кўтаришар... Йўл-йўлакай қимирлаган жон борки, ўз тўлқинларига илаштириб кетардилар.

Мирихлос шундай бўлишини биларди. Ўзи ҳам вилоят раҳбариятига қарши ғалаён кўтаришни ўйлаб юрарди. Аммо ошиқмасди. Пухта режа тузиб, раҳбарият олдига қўйиладиган талабларни муҳокамадан ўтказиб, имзо чектириб олган бўлса-да, Катта бинога етказиб улгурмаган эди ҳали. Талабномани шахсан Иван Исаевичнинг қўлига топшириш мўлжали бор эди. Бироқ, Маъсуманинг бевақт ўлими туфайли бунга улгуролмай қолди. Ҳозир бостириб келаётганларнинг қўлида эса бундай ҳужжат йўқ. Демак, мақсад аниқ эмас. Мақсадсиз фаолиятдан эса фойда чиқмайди. Бундан ташқари ҳар бир саъй-ҳаракатнинг ўзига хос тартиб-қоидаси бўлиши керак. Лов этиб ёниш билан нима учун ёнаётганининг фарқига борилмаса, оқибатда кукунгагина айланиб қолиш мумкин. Аввалгидай беҳуда ур-йиқит, қон тўкишлар содир бўлади, холос.

Шунинг учун Мирихлос апил-тапил кийиниб кўчага чиқди. Оламонни шахдидан қайтармоққа ошиқди. Бироқ, уммонга қарши урилган томчининг қўлидан нима ҳам келарди...

ЙИГИРМА ОЛТИНЧИ Б О Б

Эридан келган хатни ўқиб бўлган Мафтуна сапчиб туриб кетди. Эшикка ёпишди. Жон ҳолатда муштлай бошлади.

— Касофатлар, жаллодлар! — у шундай қаттиқ бақирдики, томоғи вишпа бўғилиб, овози чиқмай қолди.

Икки қўллаб муштлай-муштлай ҳолдан тойгач, шундоққина остона олдига мукка тушди. Эшикнинг тарақлашини эшитган икки назоратчи орқама-орқа югуришиб кирган чор тўнкадай юмалаган танага қоқилиб тушай дейишди. Икки томондан кўтариб, каравотига ётқизишди. Сув беришди, сув сепишди. Шундан кейин-

гина тарақ-туруғу унинг ҳушдан кетиш сабабини билдилар. Ёстиқ олдида оғзи очилган конверт билан бир парча қоғоз ётарди. Мирихлос салом-алиқдан сўнг, Маъсуманинг нобуд бўлганлигини хотинидан яшира олмаганлигини ёзган эди.

Мафтуна синглисини ҳаддан зиёд яхши кўрарди. Гўдаклигидан ер-кўкка ишонмай кўтариб, ардоқлаб катта қилган, кейинги йиллар ҳам тарбиясини бутунлай қўлига олиб қўйган эди. Яқин-йироқлар ҳазиллашиб, буни Комилабону туққан эмас, асли онаси Мафтунахон, деб қўйишарди. Маъсума балоғатга етиб, бир чиройига ўн чирой қўшилиб, самбитдай қад тиклар экан, Мафтуна уни ҳар кўрганда ичидан қувонар, гўдақдай яйраб кетар эди. Мана энди ана шу қувончидан ҳам махрум этибдилар.

У шундай деб ўйлар эди: Синглим ўзини-ўзи нобуд қилган эмас, уни ўлдиришган. Жуда борса, шунга мажбур қилишган. Балки устимиздан ёзмачилик қилаверсанг мана шунақа уқубат орттириб оласан, бизлар нималарга қодирлигимизни билиб қўй, деб Мафтунани қайта огоҳлантириб қўйишмоқчидир. Бундай жоҳилликларга қандай зарба бериш мумкин, қандай чидайди бунга?

Юзига сув сепилган Мафтуна бир сесканди-ю лекин кўзини очмади. Доктор чақирди. Томир уришини текширди у, юрагига қулоқ солди. Қовоқларни очиб, кўз қорачиғини кўрди, укол қилди.

— Ўтиб кетади, — деди у ва чемодончасини кўтариб, тезда чиқиб кетди.

Мафтуна бир неча кунгача ўзини билмай ётди. Кечалари алғов-далғов тушлар кўрди. Бир сафарги тушида суд уни ўлимга ҳукм қилган эмиш. Икки қўлини орқасига боғлаб отиққа олиб кетилаётган маҳал Маъсума келиб, унинг этагига ёпишар эмиш, дод солиб йиғлармиш. Комилабону икки неварасини икки ёнида етаклаб Мафтунанинг ортидан югурар эмиш, аммо етолмай қоқилар, йиқилар ва яна туриб, сочларини ёйганча, юзларини юмдалаб, фивон кўтарармиш. Буларнинг ҳаммасини баланд тепалиқдан кузатиб турган Мирихлос эса илжайрмиш. Бу илжайиш оиласининг мусибатидан севингани учун эмас, ақли озиб қолганлиги, содир бўлаётган воқеанинг тагига етолмаётганлигидан эмиш...

Мафтуна отиладиган жойда тумонат одам. Бари қўл силтаб бақирар эмишу ғала-ғовур ичида нима деяёт-

ганларига тушуниб бўлмас эмиш. Кейин билса, қилич кўтариб, оломонни ёриб Мафтуна томон келаётган Артём Ашотовични олқишлаётган эмишлар. Аллақаяқдан Иван Исаевичнинг қаҳқаҳаси эшитилиб қолармиш. Унинг қаҳқаҳаси кўкни ҳаракатга келтириб чайқатармиш, шу заҳоти харсанг тошлар ёмғирдай ёғилиб бошларни ёрармиш, бировнинг кўкси яра, елкаси қийшайган, юзи қонталаш, қочаман деб бири-бирини туртиб, суриб йиқитган, ур-сур билан ҳаммаёқ даҳшатга келармиш. Йиғи-сиғи, дод-фарёд... Уларнинг ичидан онайизорининг телба янглиғ бақириши алоҳида ажралиб турармишу қалбларни тирнармиш...

Мафтуна вужудини қайноқ тер босиб, уйғонди. Лорсиллаб-оғриётган бошини ушлаганча бир қадам кўйган эди ҳамки, пешонаси деворга тегди. Қайтиб ўрнига ўтирди. Кўз ёшига эрк берди. У Маъсуманинг азасига қатнашаолмаганидан алам чекиб йиғларди...

Онасининг не аҳволга тушаётганини кўз олдига келтирди. Қизининг маъшум ўлими қон йиғлатиб, бир дардига ўн дард кўшилиб, нола чекаётгандир тоза. «Ҳаммаси мен туфайли, — деб ёқа йиртарди у, — оила аъзоларим тортаётган андуҳлар менинг касофатим касридан. Намунча ношуд, нотовон бўлмасам? Намунча бахтим қора бўлмасам...»

Бир неча кунгача сўроққа чақирмадилар, эсламадилар ҳатто. Ҳарқалай, шундай туйилди. Сабабини билолмай қимир этмай ётгани-ётган. Кўзи очиқ, юрак бир меъёрда уриб турар, мия жуда сустлик билан тафаккурга келарди. Бирдан шошиб ёстиғи остига қўл тикди. Хайрият, хотира дафтарига ҳеч ким тегмабди. Ҳеч ким кўрмаган, ҳатто сезмаган чоғи. Унинг бирдан-бир овунчи шу дафтар бўлиб қолган кўпдан. Худди тирик жондай. Бутун ҳасратини тўкиб солади унга. Андак енгил тортади. Ҳозир ҳам дафтарни қўлга олдию, бирор жумла ёзолмаслигини сезиб, шунчаки варақлаб қўя қолди.

...Шу кунларда нари бориб, бери келиб турибман. Ишқилиб, бутунлай ётиб қолмайин, деб хавотирдаман. Чунки режалаб қўйган ниятларим кўп. Адолатсизликнинг хони-монига ўт қўйишим керак. Шунга астойдил киришганман. Мақсадимга етмоқ учун уларнинг ўзлари ёрдам беради. Кундан-кун ишончларига кириб

боряпман. Ҳарқалай, менга шундай туйилади. Балки менинг муғомбирлик қилаётганим алақачон аён бўлгандир. Балки муддатдан фойдаланиб қолишмоқчидир улар. Нима бўлса ҳам бўш келмаслигим керак. Орқага қайтиш йўқ, тамом-вассалом!

...Бош прокурорликка ёзган хатимни сезиб қолишган. Ўқишгандир ҳам. Лекин сир бой беришмаётир. Ҳатто қуйидаги мазмунда ёзилган жавобни ҳам ўзлари қўлимга етказишди: «Бош прокурорнинг шахсан буйруғига биноан, — дейилган эди жавобда, — маҳбус Мирпўлатованинг ёзма кўрсатмалари унинг «шахсий дело»сига тиркаб қўйилди, исбот-далиллари судда инобатга олинади». Қанақа исбот-далилларим ҳақида гап кетаётганига тушунолмадим. Чунки сўнги хатим фақат бир неча жумладангина иборат бўлиб, бош прокурордан мени ҳузурига таклиф қилиб, кўрсатмаларимни ўз оғзимдан эшитишини сўраган эдим, холос Шу мазмундаги юқорига ёзганимни эса Артем Ашотовичнинг қўлида кўриб қолдим. У қорозни бурнимнинг тагида силкитиб, дағдага қилди:

— Ҳадеб раҳбар ташкилотларнинг вақтини олиб, миясини қотиргандан кўра, айтгани қилиб турсанг ишинг юришади, бўлмасам йўқ, — дея маслаҳат берди. Бари бир ёзишдан тўхтамадим. Охири бош прокурор ўринбосари қабулига олиб бордилар. Ҳеч наф чиқмади ундан ҳам. Уни-бунни сўраб аҳволимга ачинган бўлдида, бирон тайинли хулосага келганини билдирмади. Қайтага ёш болага хўрозқанд ваъда қилгандай, алдаб-сулдаб, чиқариб юборди. Шундан кейин буларнинг ҳаммаси бир дўр экан, деган хулосага келдим. Кейинги ёзганларим ҳам тегишли манзилга етиб бормаётгани учун зарда қилиб терговчилар олдига масалани кўндаланг қўйдим:

— Аҳвол шу тарзда давом этаверса, «икки ярим миллион тақсим ўн икки» тўғрисида ёзганларимдан воз кечаман. Мени шунга мажбур қилишди, деган фикрни ташқарига тарқатаман, — дедим, — сўроқномаларингиз қанақа тўлғазилишидан қатъий назар уларга бошқа имзо чекмайман!

Артем Ашотович туюқди.

— Бўйнингта сиртмоқ илинишини истаб қолган бўлсанг — билганингни қил, — деди, — сени ҳимоя қиладиганларнинг ҳаммаси турмада. Ўзинг ҳам улар олдига бир чивин тенгисан ҳозир. Ёзма кўрсатмаларинг эса бир чақага арзимаydi. Ҳаммаси менинг

қўлимда. Мен тирик эканман, ёзаётганингнинг бирон-таси эгасига етиб бормади. Шуни қулоғингга қўрошимдай қуйиб ол!

Ҳа, улардан яхшилик кутиб бўлмайди. Гап уктириш, нажот тилаш эса гадойдан садақа сўраш билан баробар. Шунинг учун нафасим ичимда.

Улар кундан кунга ҳаддидан ошади. Яқинда қўлимга газета тутқазишди. Унда республика марказқўмининг саркотиби ҳам ҳибсга олинганлиги ёзилган.

— Ана, нима дегандим санга, — деб тантана қилди Артем Ашотович, — қўлимиздан нималар келишини яна бир карра билиб қўй!

Уларнинг мақсади аён, дунё олдида юртимизни ёмонотликқа чиқариш, туҳмат ёрдириш йўли билан шармисор қилишдир. Бундай қабихлик нимага керак бўлганига ҳайронсан. Кимнинг ҳақиға кўз олайтирган, кимнинг тинч ҳаётига ҳасад, ғайрлигу монеликни раво кўрган эди хокисор халқ, соҳиби саховат Ватан?!

...Уйқудан уйғонишим билан ваҳм босади мени. Бугунги кун қандай ўтаркин? Яна қандай нохушликлар кутмоқдайкин, қачон тутаркин бу мудҳиш жараён, охири бормикин унинг? Бўлса, қачон?

Шундай саволлар жуводиздай ўйдилайди миямни. Булар етмагандай унинг устидан ёзиб бериш, бунинг устидан ёзиб бериш, юзлаштирилишлар ҳам жонжонимга тегиб кетган.

Биргина Тигирянининг ўзи сўнги ой ичи йигирма бир марта сўроқ қилди, Черноглазов ўн икки марта. Етгита мен билган, бешта мен танимаган шахс билан юзлаштиришди. Менинг кўмагим билан барининг бўйнига ёлғон айблар қўйиб, тузоққа туширишди. «Икки ярим миллион тақсим ўн икки» усули асосидаги кўрсатмам тўрт марта ўзгартиришлар билан қайта ёзилди. Эвазига жиноятим бир мунча енгиллаштирилганини таъкидладилар. Яъни: «Мирпўлатова ҳеч кимдан ҳеч қачон пора таъма қилмаган, аммо унга ўзлари берганлар». «Мирпўлатова ҳар бир муаммони ҳал қилишда таъмагирик қилмасди, аммо пора олишга мажбур бўларди...» Қанақанги мантиқсиз иборалар-а! Наҳотки шу ҳужжатлар асосида суд қилинсам, наҳотки, суддагилар менга эмас, ана шундай бемаъни қоғозларга ишониншса, деб юрагим орқамга тортиб кетади.

... Сўнги бир юзлаштирилишдан сўнг, Артем Ашотович янгилик айтиб қолди. Унга бошқа иш бериб, мени тергов қилишни янги одамга топшириш мўлжалланаётган эмиш. Натижада, тергов ҳаддан зиёд чўзилиб кетиши мумкин эмиш. Шунинг учун мен бош прокурорликка ариза ёзиб, терговни фақат Артем Ашотович олиб боришлигини талаб қилишим зарур эмиш. Бордию таклифимни рад этсалар шу кунгача амалга оширилган тадбирларимиз чиппакка чиқар эмиш.

Хуллас, у айтиб турди, мен ёздим. Имзо чекиб, қўлига узатдим.

— Йўқ, — деди у, — мен орқали эмас, турма маъмурияти орқали юборилгани маъқул.

Айтганини қилдим. Шу куни Черноглазов Соибов билан юзлаштирув ўтказгандан сўнг терговни фақат Артем Ашотович давом эттиришини оғзаки талаб қилдим. Черноглазов кулиб қўйди.

...Тергов жараёнини ҳам кундалигини кунда ёзиб бормоқдаман. Судда асосма-асос, омилма-омил тахлаб ташлашим учун жуда-жуда асқотади...

Бугун ҳисоблаб чиқдим, судсиз, ҳукмсиз турмада ётганимга уч юз етмиш етти кун бўлибди. Шу муддат ичида кўп муаммоларнинг тагига етдим. Эркинликда юриб, ҳамма нарса кун чиқиши-ю кун ботишидай маълум деганларим бекор экан. Кимга ишонар эканмизу кимларнинг чирмандасига рақс тушаверар эканмиз. Ҳаётгий қонун, қоидалар бузилиб, сувни лойлатган, бари масалаларни чалкаштириб юрганларни худо даражасига кўтариб, сажда қилаверар эканмиз. Худди ана шу илоҳий саналган шахслар томонидан ҳуқуқимиз топталаётганини сезмас эканмиз. Ҳақиқий кўғирчоқ эканмиз аслида. Ўша ишонган тоғ, астойдил эътиқод қўйганларимиз, барча виждон аҳлининг муқаддас паноҳ ҳомийлари саналганлар истаган одамларини бармоқлари учига ўрнатиб олиб, истаган алпозга солишларига кўникиб кетган эканмиз.

...Қўлимга қалам оламану ўзини қонун ҳимоячилари қилиб кўрсатиб, қилмишлари нуқул қонунбузарликдан иборат шахсларнинг қайси «хислат»ларидан бошлаб, қайси «фазилат»лари билан тугатишни билмай қоламан. Бирдан «Правда» газетасининг яқингинадаги сониди чоп этилган қатағон йиллар воқеалари эсимга келади. «Кечагидай кўз олдимида, — деб таъриф

бошлайди муаллиф, — ҳамманинг қўлида газета, ҳамманинг оғзида кеча кимни ҳибсга олинганлиги, бугун кимни тутиб кетганликлари ҳақидаги гаплар. «Инқилоб душманлари»нинг янги-янги ташкилотлари, хилма-хил «марказлар» фош қилинар, уларнинг ташкилотчилари эса қўлга тушган кунларидан кўп ўтмай терговда айбларини бўйинларига олганликлари ва қилмишларига яраша жазога ҳукм қилинганликлари таърифланарди. Шунини эслашману ҳозир ҳам шундай-ку, дейман. Терговчилар ўз «бобокалон устозларининг» тажрибасини қўлламаяптиларми? Фақат улардан фарқлари шуки, у пайтлар «халқ душмани» деган ёрлиқни бировнинг бўйнига осибган бўлса, ҳозир «порахўрлар», «ҳазина таловчилар» иборасини ишлатиш билан ёрлиқ ilmoқдалар, холос. У пайтлар ҳеч қандай асоссиз жиноятчига чиқариб, судсиз, ҳукмсиз турмаларга тикқан бўлсалар, ҳозир ҳам шундай. Жазолаш усуллари ҳам айнан ўша!

...Бош прокурор номига яна хат ёздим. Турма назоратчиларидан бирининг ҳимматига ишониб, ташқарига чиқардим. Таваккалда. Бу билан бошимни жоди орасига қўяётганимга ишонаман. Хатим етиб борсаку борди, бормаса, Артем Ашотовичнинг қўлидан соғ чиқолмаслигимни ҳам биламан. Бироқ, ётиб қолгунча отиб қол, деганлар. Қандай бўлмасин тезроқ суд бошланишини истайман. Муттаҳамларнинг кирдикорларини очиб ташлаш билан навбатдаги ҳибсга олинувчиларни қутқариб қоларман, деган умиддаман. Бунинг учун далилларим етарли...

...Артем Ашотович ўзича тайёрлаб, менга имзо чеккани берган сўроқноманинг ҳар банди билан танишсанг сочинг тикка бўлиб кетади. Бир неча фамилиялардан иборат қандайдир мафия аъзолари тўғрисида кўрсатма берган эмишман. Худди ана шулар мени ўз вақтида тўғри йўлдан адаштиришибди. Вилоят қўмитасининг котибаси сифатида уларни қўллаб турганим эвазига пора олганман, бунга уларнинг ўзлари мажбур қилишган эмиш. «Лекин мен давлат манфаатига қарши хилоф иш қилганим йўқ, уларнинг зўри билангина пора олдим», дебман. Артем Ашотович шу жумлаларни такрор ўқиб бериб, «кўрдингми, сен учун қанчалик қайишсаётганимни? — дея қараб қўяди, — суд бу гапларингни албатта инобатга олади».

Тавба, пора олибману давлат манфаатига қарши хилоф иш қилмабман. У гўё менинг учун қайишиб, ёнимни олармишу ўтакетган ифвогарга чиқариб қўйгани билан иши йўқ.

Нима қилай, бунисига ҳам чидашга мажбурман.

...Туни билан мижжа қоқмадим.

Ҳозир юртимизда айна пишиқчилик. Бу ерда совуқ тушиб қолган. Ҳар кеча ёмғир ёғади. Дарахтлар шамолда чайқалиб, шовур уради. Момақалди роқ тарақлатиб жом чалади, гумбурлатиб, замбарак отади. Ертўланинг панжарадор тўйнуқ янглиғ деразаси зириллайди. Барини эшитиб ётаман. Жунжикаман. Ўйга толаман. Эркинликда ўтказган кунларимнинг ҳар дақиқаси бутун тафсилоти билан кўз олдимга келади. Ўша кунларни қумсайман...

Қишлоқдаги клублар фаолияти, маданий-маърифий ишлар кўп вақтимни олиб қўйишидан нолирдим доим. Энди ўша кунларни соғинаман. Қаерга бормайин, қайси корхона, ҳовлига кирмайин, очиқ чехра билан кутиб олишарди. Тўрга ўтқазишарди. Қуюқ дастурхон, бир пиёла чой. Олам-олам янгиликлар...

Гавжум гузарлар, маҳаллалар, далалар... Айниқса, қуёш уйқудан бош кўтараётган ёки ботаётган маҳал бошқача файз касб этади атроф. Яйлов томон йўл олган ёки елинларини аранг кўтариб, эринчоқлик билан одимлаб қайтаётган сигирлар, чўпонларнинг «хай-хай, қурей-қурей»и, дарвозаларнинг қаттиқ-қуруқ очилиб-ёпилиши, бола-бақраларнинг сурони, хотинхалаж шовқини кўкка ўрлайди. Лахта-лахта булутлар баянд-баянд теракларнинг учларига тегай-тегай деб сузиб юради. Кейин бирдан ёв қувлагандай ҳар ёққа тўзиб қолади. Ярқ этиб қуёш чиқади. Қирлар ортидан улкан дастурхон чети янглиғ нақшинкор хошиядек шафақ кўзга ташланади. Буруқсоқ тутун, доғланган ёғ хиди урилади димофингизга.

Ҳозир қоронғу кулба ичида димиқиб, юрагинг қонга тўлиб ўтирганинда ўша манзаралар айниқса фаройиб ва бетакрордай кўринади кўзингга. Чақноқ кўзлар, яшноқ чехраларга, айниқса, қабулимга келганларнинг юзларига тикилиб, уларнинг ташвишлари, дунё-дунё муаммолари, фикрлаш, дунёқарашлари билан ошно бўлишлар... Биров боласини эътиборлироқ билим даргоҳига жойлаш, уздабурро мутахассис қилиб ётказиш боисидан, биров хўжалиги, корхонасининг

маданий-маиший жиҳатдан бойитиш важидан, яна бошқаси сиҳат-саломатлигини тиклаш учун давола-нишга ёрдам сўраб келади. Кимдир илмий даражасини ошириши керак, монографиясини нашр эттиришга муҳтож. Кимдир аспирантурага кириб ўқишга ҳавас-манд. Қайси бир арбобнинг музейини тиклаш, кутуб-хона, маданият саройи, мактаб биноси таъмирини ўйлаш, ўқитувчилар, олимлар, санъат ходимлари... Ос-тона босиб кирган ҳар бирининг дардини диққат билан тинглашинг, маслаҳат бериб, жонига аро кири-шинг, ишқилиб, барини мамнун қилиб кузатишинг керак. Аксинча, -иши битмай, кўнгли тўлмай чиқиб кетгани умрбод сендан нолиб юради... Умуман инсон билан мулоқотда бўлмоқнинг ўзгача файзи-фазилати бор. Ҳамма ҳам бунинг қадрига етавермайди. Тўғриси, ўзим ҳам ўша кунларнинг қадрига энди етмоқдаман...

Бир нарсага тушинмайман ҳеч. Шунча кишиларга ёрдам қилиб, оддий фуқаронинг юришмаган ишларини юриштирганим учун нимага пора олмадим, ошиб-тошиб кетмадим? Нима учун ҳамма қолиб, шаҳар ижрокоми ёки ёғ заводининг директори менга пора бериши керак? Нима зарурати туғилган экан? Ахир улар хизмат юзасидан менга эмас, шахсан Талмачев-нинг ўзига тобе эдилар-ку? Нима сабабдан порани у эмас, мен олишим керак? Қандай тесқари дунё эканки, уйимни тингув қилишган маҳал шахсий ҳужжатларим ичидаги талай-талай кишилардан келган, менга мин-натдорлик билдириб ёзилан хатлар инobatта олинмай-ди-ю таги-туги йўқ, атайин уюштирилган хатлар деярли ҳар терговда рўқоч қилинади нуқул?..

... Сўнги пайтларда газеталарнинг кундалиги кунда менга бериладиган бўлди. Бундай инъоми эҳсоннинг сабабига тушунмайман. Ҳарақалай, ҳар бирини бош-дан-охир ўқиб чиқаман. Баъзи мақолалар муаллифла-рига ҳайрон қолиб ёқа ушлайман. Дунёда ёлгон гаплар шунча кўпми, деб, ўзимга-ўзим савол бераман. Жавоб тополмайман ҳеч.

Черноглазов, Тигирянлар шайқаси (уларни шундай деб атагим келади) нима деса, оқизмай-томизмай ҳаммасини ёзиб беришган. Янги ҳибсга олинган рес-публика раҳбарлари бойликларини қаерга яширганла-ригача айтган эмишлар. Ишонмайман. Чунки менинг тўғримда ҳам деярли худди шундай туҳмат қилишган эди. Бир қолипдаги усул. Шу усул қўл келганидан

бери улар батгар ҳадиларидан ошишмоқда. Сизни алдаб, фойдаланиш учун тоғ-тоғ ваъдалар беришади. Ишлари битиб олгандан кейин эса янги-янги шартлар қўйишаверади. Айтганимизни қилсанг, озод бўласан, бола чақангнинг олдига борасан, фирқага тикланасан, ҳаммаси бояги-боягидай бўлиб кетади... Бундай ваъдаларнинг қанча-қанчасини эшитганман. Айтганларини қилдим. Аммо эшаклари лойдан ўтиб олгандан кейин ваъдалари ҳавога учади. «Икки ярим миллион тақсим ўн икки»га тузилган рўйхатни неча бор ўзгартирдим. «Сўроқнома» фақат уларнинг хоҳиши асосида тайёрланади. Имзо чекиб бераман, Оқибати — ўша-ўша!

Дарвоқе, бош прокурорга ёзган арз-шикоятларимдан бирига жавоб олдим. Фақат бош прокурор ўрнига Черноглазов имзо чекибди. СССР Олий Кенгаши фавқулодда содир бўлган айрим сабабларга кўра менинг яна етти ой ушланиб туришимга қарор қилган эмиш. Демак, тақдирим, қамоқ муддатим чўзилиш ва камайтирилиши олий Кенгаш ихтиёрида экан. Бундан буён унинг номига ариза ёзганим бўлсин.

Шундай қилдим. Жавоб келмади. Орадан уч ой ўтказиб, яна ёздим. Ниҳоят яна Черноглазов имзоси билан шу мазмунда хат келди:

«Олий Кенгаш фармониға мувофиқ маҳбус М. С. Мирпўлатованинг муддати тўрт ойға чўзилганини маълум қиламиз».

Тавба, деб ҳайрон бўламан: Нима учун Олий Кенгаш Раёсати раисининг ёки бош прокурорнинг эмас, тергов бўлими бошлигининг имзоси билан жавоб олишим керак? Бундай қилишга ким ҳуқуқ берди унга? Ё мени ҳеч балога тушунмайдиган, лақма, деб ўйлашадими?

Навбатдаги яна бир жавоб қуйидагича ёзилган эди:

«Маҳбус Мирпўлатованинг тергов муддати қонунға мувофиқ узайтирилди».

Ана сизга яна бир жумбоқ. Қанақа қонунға мувофиқ? Қанчага узайтирилди? Бу фақат ушбуни ёзганларгагина маълум бўлса керак. Наҳотки, калтабинликлари билан бошқаларни лаққа туширишнинг иложи йўқлигини билмасалар? Наҳотки, эрта-индин қалбакиликлари очилиб, жиноятга қўл ураётганлари маълум бўлиб қолишини кўз олдига келтиришмаса? Ахир шундай бўлади-ку? Бунга астойдил ишонаман. Кундалигини кунда ёзиб бораётган хотира дафтарим гувоҳлик беради ҳаммасига. Адвокатнинг қўлига топшириб

улгурайин... Юрагим сезиб турибди. Ўша кунларга етишим аниқ, Шунгача ёзаман. Курашаман. Ҳақиқат галаба қилмагунча тинмайман!..

ЙИГИРМА ЕТИНЧИ Б О Б

Ўрмонга ўт илашса шохдан-шохга, дарахтдан дарахтга ўтиб, ҳаммаёқни яшин тезлигида қуршаб олгандай вилоятдаги норозиликлар ҳам ниҳоятда жадаллик билан тарқаб, олис-олис ҳудудларгача бориб етмоқда эди. Пахта заводидаги иш ташлашга мойиллик, бот-бот кўтарилаётган галаёнлар таъсирида кўп меҳнат жамоаларда ҳам нотинчлик содир бўларди. Қандайдир янги тартиблар, хуфийаки ишлар, ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг қаёққадир ғойиб бўлишидай ҳодисаларни сезган борки, меҳнатдан совирди. Маҳсулотнинг чўғи камайган сари банка ҳам меҳнат ҳақи учун маблағ тўлашни вақти-вақти билан тўхтаб қўйиши натижасида маошсиз қолмоқда эдилар.

— Мирқуриқлик жонга тегди, — дейишарди ишчилар, — бундан кимга фойда-ю, кимга зиён...

— Ишчининг шароити билан қизиқадиған қолмади бизда. Маошга келганда эса икки қўлимиз бир тепам!

Вазиятнинг мураккаблашиб бораётганидан нолишар, устига устак турли йиғинлар ўтказишлар авж оларди. Пахта заводининг аввал айрим цехларида, кейин-кейин эса бутун заводда буткул иш тўхтаб қолди.

— Мирихлос Мирпўлатов бошлиқ шикоятлар ёзиб, юқори ташкилотларга юборганимиздан бир чақалик фойда чиқмади, — дея хуноб бўлишарди яна майдонга йиғилишиб, — Мирихлос Мирпўлатов Москвага бориб, ҳеч нарсанинг урдасидан чиқолмай келди. Бўлди, бас, Москвасигаям, фирқа раҳбариятига ҳам ишонмаймиз энди. Фақат ўз кучимиз, ўз ҳаракатимизга ишонамиз. Сувнинг бошидан лойқалиги тўғри экан.

— Қуруқ ҳасрат-надомат қилиб юраверишдан фойда йўқ. Хуқуқимизни асойдил талаб қилишдан тўхтамайлик. Катта бинога борайлик, мақсадларимизни кўндаланг кўяйлик!

— Катта бинога!

— Ўша ёққа!

Оломоннинг шаҳар сари йўл олганини эшитган Мирихлос бирон нохушлик содир бўлишидан чўчиб, уларни қаршилаб чиқди. Лекин оломон қулоқ солади-

ган вазиятда эмас эди. Мирихлос учун эса тўпга қўшилишидан бошқа илож қолмади. Катта бино раҳбарияти эса оломон оқимини унча писанд қилмай шунчаки бир-иккита «иш бузуқи»нинг гапига учиб келишаётгандирда, яхшилаб дўқ-пўписа қилинса, сичқоннинг ини минг танга бўлиб, қочиб қолишади, деб ўйлашди. Шунга қарамай эҳтиёти шарт деб милиция отрядини чақиришди. Лекин бир соат ўтди, икки соат ўтди ҳамки, улардан дарак бўлмади. Шахсан Иван Исаевичнинг ўзи телефонга ёпишди. Фирқа котибининг буйруғини бажармасликнинг оқибати нима бўлишлигини уқдирди, дўқ урди.

Ола-ғовур билан майдонга тўпланаётганларнинг айримлари эса тўппа-тўғри мрамар зиналардан кўтарилиб, бино ичига йўл олаётган эдилар. Бироқ, эшиклар берк, уни очиш учун ҳеч кимни яқин йўлатмадилар. Одамлар таққа тўхтаб, бир-бирларига қарашди.

— Тарқалинглар! — деган овоз янгради ичкаридан.

Одамлар пинагини бузмади. Бун кўрган Иван Исаевичнинг жони ҳалқумига келди. Телефон орқали яна вилоят милиция бошқармасига бақира бошлади:

— Ўлганмисан ҳамманг ё тирикмисан? Тез етиб келиб, бир-иккитасининг жазосини бериб, тавбасига таянтир тез!

Телефондан жавоб ўрнига қандайдир қитир-қитир, кейин шивир-шивир садолар эшитилди. Иван Исаевич яна бақирди:

— Бошлигингни чақир, Полковникни!

— Мен полковник Ботирали Мусаев бўламан, ўртоқ вилоят фирқа қўмитаси саркотиби, халқ майдонга бостириб келаётганидан хабаримиз бор. Лекин улар ўз ҳуқуқларини талаб қилиб келишмоқда, бизлар эса уларнинг жазосини берадиган жаллод эмас, халқ ҳимоячиларимиз!

— Фирқани ким ҳимоя қилади унда? Эсинг жойидами ҳаммангнинг! Ё «бунт» кўтармоқчимисанлар? Менга қара, Мусаев, ҳозирдан эътиборан ўзингни вазифангдан озод, деб ҳисобла! Ўрнингни бўшат тез, трубкани эса ўринбосарингга бер!.. Бунтарлар!

Ташқаридаги шовқин-сурон дақиқа сайин кучайиб борар, бино эшикларининг тарақ-туруғигача ваҳимали эшитиларди. Ҳозироқ ҳаммаёқ чилпарчин бўлиб, даҳшат айнан унинг бошига бостириб келаётгандай. Иван Исаевич милиция бошлиғи ўринбосаридан ҳам тайинли жавоб ололмади чоғи, баттар тутоқди:

— Сенларнинг ҳаммангни қамайман, турмада чирйди умринг! Раҳбариятга итоат этмаганларнинг бутун уруғ-аймоғини қуритаман!..

— Тарқалинглр! — деган овоз такрорланди яна.

Майдондагиларнинг биронтаси ўрнидан жилмади. Чўчимади ҳам. Шовқин-сурон яна кучайиб, Катта бино деразаларигача зириллаб кетди. Майдон узра саноқсиз бошлар тебранар, қўллар муттасил силкинар, аммо ким нима деяётганини тушуниб бўлмасди.

Мирихлос, ишқилиб, кечаги завод олдидаги содирлик такрорламасинда, дея жонини ҳовучларди.

Оломон ичидан кимдир:

— Бўш келманглр, — деб бақирди, — юринглр, бостириб кираверамиз!

Оломон бир қадам олдинга силжиши билан ногоҳон тапур-тупур садолар эшитилиб, бир зумда ўн олти нафар юзига ниқоб таққанлар ёғилиб келишди-ю, уларнинг олдини тўсишди. Улардан бирининг автомат ўқталганини кўрган кимдир шанвиллаб сўради:

— Отмоқчимисанлар!? Ўтган галги қийратганларингнинг хумориси тутдими яна?!

— Ундан чўчиманглр, биз кўпчиликмиз!— деди бошқаси.

Майдон денгиздай чайқалди, кучли тўлқин қирғоқ сари отилгани каби оломон ниқоблилар томон ёпирилдилар. Ўртада икки қадамгина масофали йўлак ҳосил бўлган маҳал Мирихлос отилиб чиқди-да, ўртага тушиб, икки қулочини ёйганча кўксини қалқон қилиб, уларнинг йўлини тўсди.

— Биродарлар, — деди у овозининг борича бақириб, — бу ерга нима учун келганларингизни унутдингизми? Мақсадингиз ёқалашини эмас эди-ку? Ичқарига бостириб киришдан фойда йўқ. Бари бир бино ичига ҳамма сирмайди. Шунинг учун бир-иккита вакил сайлаб киритган маъкул. Келинглр, шу йўл билан мақсадимизни етказайлик!

— Йўқ! — деган овоз янгради майдонда, — ҳаммамиз кирамиз, бизлар юраксиз эмаслигимизни билиб қўйишсин!

— Ҳа, кириб, ўтакасани ёрайлик уларнинг, — қаҳқаҳ уриб кулди ўрта ёшлардаги дехқонча кийинган озфингина киши, — ҳаммамиз кирамиз, ҳеч қаһақа вакил-пакилдан иш чиқмайди.

— Ҳарқанақа вакилингни авраб-савраб, қўйинини пуч ёнроққа тўлазиб чиқармаса нима эмиш. Ўта пихини ёрганлар-ку буларинг!

— Унда саркотибнинг ўзини бу ёққа чиқишга мажбур қилайлик. Ҳаммамизни ташвишга солаётган оғир аҳволга барҳам беришини талаб қиламиз!

— Э, сенинг оғир аҳволингга жони куярмиди, ўзининг мансаби-ю, жигилдонини ўйлашади фақат.

— Майли, чиқсин бу ёққа, башарасини кўрсатсин, доғули. Қўлим қичиб турибди, бир адабини бериб қўйишга шайман.

Мирихлос эътироз билдирди унга:

— Бунақа безорилик қилганга алоҳида модда бор. Улар қонунни билмайдиган анойилардан эмаслигини унутмаслигимиз керак. Ахир биз ҳечкимга қарши ҳужум қилмоқчимасмиз-ку? Бировнинг жонига қасд қилиш бизнинг режамизда йўқ!

— Хўш, унда нима мақсадда келдик, ади-бади айтишишгами?

— Фақат тинчлик йўли билан орани очиқ қилайлик, ёзган талабномаларимиз узоқ ушланиб қолмоқда. Бунақа ўзбошимчаликларга чек қўйилсин. Вилоятимизнинг шаънини ерга уришдай бемаъни ишлар, ҳалол одамларимизнинг устига маломат ёғдиришлар, бировнинг мошдай айбини лўмбоздай қилиб, уни жавобгарликка тортаверишлар, хизматдан бўшатиб, унинг ўрнига ўз одамларини қўяверишлар тўхтатилсин. Қамоқдагилар бўшатилинсин! Шуни талаб қилайлик. Майли, сизнинг талабингизга мувофиқ бу ёққа чиқиб, жавоб беришини мен ҳам қўллайман. Мақсадини айтсин. Мақсади ўттизинчи қатағон йилларини қайтармоқчимизми ё?

— Тўғри, чиқсин бу ёққа, ниятини айтсин!

— Биз, — давом этди Мирихлос, қайта кўтарилган ғовур-ғувурни босиб, — вилоят қўмитаси, ҳукуматимиз оддига ҳам ҳеч қанақа сиёсий талаблар қўймоқчимасмиз. Улар билан ўзаро зиддиятга ҳам бормаймиз. Фақат иқтисодий аҳволимизни яхшилаш, қама-қамаларни тўхтатиш, тинч-осойишта турмушимизга раҳна солмасликларини талаб қиламиз, холос. Ахир кимга ҳалал бераётгандик, кимнинг арпасини хом ўраётган эдикки, бошимизга шунча ғурбатлар ёғдиришса?

— Ҳа, гапиравер, азамат, тўғри айтасан, иннайкейин заводда ишлаб чиқарган маҳсулотларимиз қаёққа кетяпти, шуни ҳам тушунтириб беришсин!

— Меҳнат ҳақимиз кўпайиш ўрнига кундан кун, ойдан ой камайиб бораётганининг сабабларини ҳам айтсин. Вақтида маош бериш бўйича тартиблар йўқолди. Бундан ким наф кўрмоқда-ю, заҳматини ким чекмоқда?

— Нима учун ҳузурини улар кўради-ю, жабрини оддий фуқаро тортавериши керак?

— Бугун қилмишлари қабоҳатдан бошқа нарса эмас! Қабоҳатнинг бошида турган раҳбариятни биз тан олмаймиз. Бундай раҳбарият истеъфога чиқсин!

— Тўғри, истеъфога чиқсин!

Мирихлос боядан бери ушлаб турган найча шака ўроғлиқ қоғозни боши узра кўтарди.

— Худди ана шу хил талаблар мана бу қоғозга ёзилган, — дея тушунтирди у, — сизларнинг номингиздан элик чоғли ишчилар имзо чеккан бунга. Ижозатингиз билан буни ичкарига кириб, шахсан Талмачёвнинг қўлига топширмоқчиман. Шунинг учун мени ўзингиздан вакил қилиб сайланглар, десам тўғри бўладими? Шу таклифимга қандай қарайсизлар?

— Ер-кўк ларзага келгудай шовқин кўтарилди. Саноқсиз кўллар ҳавода тўлғанди.

— Маъқуллаймиз, кир олдига! Ёзганларинг билан танишиб, қанақа хулоса чиқарганини дангал айтсин!

Бироқ, ичкарига кириш учун икки қадам кўйган Мирихлос эшик олдига етмай таққа тўхтатилди. Уч-тўрт нафар ниқобли уни суриб, икки-уч зина пастга тушириб юборди. Бир неча ёш-яланг олдинга ташла-ниб, Мирихлосга ёрдамга чопишди.

— Бу қанақа зўровонлик, талабларимизни бошлиққа етказишга ҳам йўл қўйишмайдими?

Яна бир гуруҳ одам ҳам зиналардан кўтарилиб, ниқоб кийганларнинг сафини ёриб ўтишга эришди. Лекин шу заҳотиёқ бошларига кетма-кет тушган резина таёқлар зарбидан орқага чекиндилар. Ичкаридан отилиб чиққан бир неча фуқароча кийинганлар ҳам тўғри келганни резина таёқ билан савалай бошладилар. Кимдир шундоққина оёқ остига кулади, оёқ остида депсалди. Дод солиб бақирришлардан оломон ларзага келди. Болахонадор қилиб сўка бошлашди ҳар тарафдан. Худди шу маҳал етиб келган милиция отряди оломон ичига отилиб кириб, уларни иккига бўлиб юборди. Ниқоб кийганлар уч қадамча ортга чекинишди. Оломон билан улар ўртасида чаққон саф тортган милиция отряди узун жонли девор хосил

қилди. Уларга раҳбарлик қилаётган милиция капитанининг мигафон орқали оломонга мурожаат қилгандаги жарангдор овози бутун майдон узра янграб, барчанинг қулоғини динг қилди. Барчани баробар тартибга чақирди у. Бехуда эҳтиросга берилиб, тўс-тўпалон кўтаришдан, ўзаро олишишлардан ҳеч қандай натижага эришиб бўлмаслигини уқдирди. Ҳар қандай масалани тинч йўл билан ҳал қилганга нима етсин... Майдондагиларнинг аксарияти милиция отряди билан ниқоблилар ўртасида ҳозир тўқнашув содир бўлади деб ўйлаган эди. Йўқ, ўйлари амалга ошмади. Афтидан иккала томон ҳам ўртага низо чиқишига йўл қўйиш билан кейин ҳеч тузатиб бўлмайдиган вазият туғилиши ва хатто ўт чиқиб кетиши мумкинлигидан чўчирдилар чоғи.

Хуллас, шу куни оломоннинг омади юришмади. Иван Исаевич билан юзма-юз келишга эришолмадилар. Қонуний талаблар битилган ва имзо чекилган ҳужжат эгасига етиб бормай Мирихлоснинг қўлида қолиб кетди. Аммо одамларнинг раҳбариятга қарши нафрати сўниши ўрнига қайтага қалбларида ғазаб жунбишга кирган ҳолда аранг тарқадилар. Орадан кўп ўтмай майдон бўшаб қолди. Бироқ, бу бугунча эди. Эртасига Катта бино қаршисидаги серқатнов кўча ёқалаб ўсган қатор дарахт шохлари, бинонинг ён-вер деворлар, сим ёғочларга «Талмачёв истефога чиқишини талаб қиламиз!», «Қамоқдагиларга озодлик!», «Йўқолсин ниқоб кийганлар!» деган лавҳалар осиб ташланган. Тонг отаротмас эса яна одамлар тўда-тўда бўлиб келишаверди. Тушга яқин кечагига қараганда икки баробар одам йиғилди майдонга. Уларнинг қўлида ҳам «Бизнинг талабимиз қатъий, бажарилмагунча тинчимаймиз» деганга ўхшаш шиорлар. Биров «Талмачёв бу ёққа чиқсин!» деса, бошқалар хор бўлиб, «Талмачёв кўр-қоқ! Талмачёв кўр-қоқ!» дея бетиним бақирриш билан унинг нафсониятига тегишга ҳаракат қилишарди.

Катта бино тамондан ҳеч қандай акс-садо эшитилмагач ҳар ер, ҳар ердан тилларига эрк бериб, уни ҳақоратлашларга ўтишишгани қулоққа чалина бошлади.

Майдоннинг кечаги қиёфатидан бугунгисининг яна бир фарқи шунда эдики, юзига ниқоб тутиб, алвасти башарага кириб олганларнинг негадир қоралари кўринмасди. Ё саркотиб уларни чақиртиришга буйруқ бериб улгурмаган ёки ҳали замон бало-қазодай ҳаллослашиб келиб қолишади, деб ўйлашарди кўпчилик.

— Талмачёвнинг ўзи ҳам йўқмикин ё ўғри мушукдай писиб ўтирганмикин ўрнида, — дея тоқати тоқ бўлганлардан бири қизиқсинди.

— Келганини ўз кўзим билан кўрганман, машинасидан тушиб, орқа эшиқдан кириб кетган, — деди иккинчи яна бири.

— Нимага бўлмаса, бизларни илҳақ қилмай тумшугини кўрсатай демайди?

— Жон ширин-да, чиқолмайди. Мушт еб қолишидан кўрқади.

— Чиқса ичагини салла қилиб қўярдим...

— Йўқ, бизлар безорилик қилмаслигимиз керак. Чиқиб, талабларимизни қондиришга ваъда берса бас, кейин тарқаб кетамиз.

— Ол-а, тоза раҳмдил чиқиб қолдинг-ку, сенга ваъда берадиган анойиларданмас у. Нияти эгри одамнинг дили ҳам эгри бўлади, дили эгрининг тилига холис гап келмайди ҳеч қачон! У менимча кечаги кўппақларининг келишини кутаётганга ўхшайди. Ниқоблиларни айтаман. Ҳа, бизларни ўшаларга талатмаса нима эмиш.

— Милицияларимиз ҳам кўринмайди-ку бугун?

— Уларга ҳам буйруқ бериб, казармасидан чиқмайдиган қилиб қўйгандир-да.

У гапини тугатар-тугатмас кўча томонда физиллаб келиб, тўхтаган қатор-қатор машиналарнинг сўрони эшитилиб қолди. Машинадан таппа-таппа сакраб тушган бесаноқ солдатлар оломонни ёриб ўтиб, Катта бино сардараси олдида зич девор тортдилар. Ҳар бирининг қўлида автомат.

— Ана, нима дегандим сизга, ичкарида жимиб ўтиришидан шуларнинг келишини кутаётгандир, деганим рост чиқдими?

Ёш-ёш, ҳали қурол тутишни ҳам эвини қилиш машқини ўрганиб-ўрганмаган ўспирин солдатлар қаршиларидаги мажорони аланг-жаланг кузатиб, нима қилишларини билмай туришарди.

Оломоннинг энг олдинда турганлардан бири ваҳма ичида ёнидагига савол берди:

— Автоматлари ўқланганмикин-а?

— Ўқланмаса, тақиб келишармиди, ҳаммаси бир бўлиб, битта тарилатса бас, ҳаммамиз асфаласофлинга учамизу кетамиз.

— Нимага бақрайиб туришибди бўлмасам?

— Буйруқ кутишмоқда. Буйруқни командирлари беради. Хув анави пагонлигини кўрдингми, юқоридаги деразадан кўзини узмай турибди. Ўша ёқдан имо-ишора қилинса, тамом, аяб ўтирмай бизларни қонга белашдан тоймайди баччагарлар!

— Йўғ-е, шунчаки дўқ-пўписа учун тақиб келишган автоматни — дея тахмин қилади учинчи одам уларнинг гапига аралашиб.

— Дўқ-пўписа-я, тариллатганда кўрасан пўписасини!

— Маъмуриятимизнинг ғамхўрлигига қаранглар-а, — дейди яна бошқаси, мазахнамо кулиб, — мендай одам фермамнинг томини ёпишга одам тополмайману бу жойда шунча текинхўрни серрайтириб қўйишди-я. Менга берса, ҳаммасига молхонамни тозалатардим.

Иккинчи, учинчи гуруҳлар ўртасида ҳам худди шунга ўхшаш гап-сўзлар қизирди. Фақат фавора олдида бежирим кийинган зиёли тоифа қандайдир вазифадор билан Мирихлос ўртасидаги қизғин тортишувнинг мазмунига тушуниб бўлмасди. Мирихлос эҳтиросга берилиб, куйиб-пишиб нималарнидир уқдирар, тингловчи эса энсаси қотиб, эшитгиси келмасди уни. Охири бўлмайди. Мирихлос қўл силтаб кетиб қолди. Сўнг югурганча оломоннинг олдига ўтиб олдида, бир зум ҳам тўхтамай Катта бино эшиги тамон отилди. Икки-уч солдат унинг йўлини таққа тўсди. Буни кўрган пастдагилар ҳавотирга тушишди-да, бир нечталари унга ёрдамга югуришди. Мирихлос шартта улар тамон бурилиб, шаштиларидан қайтаришга ошиқди:

— Ақлингизни йиғинг, қаёққа келяпсизлар, нима қилмоқчисизлар, тўхтанглар!

Бундай ҳаяжонланишга берилишлар билан ўртада ёмон ҳодиса содир бўлиб қолишлигидан чўчирди у. Дарвоқе, шундай бўлди ҳам. Унга ёрдамга югурганларни кўрган бошқалар тўлқиндай тўлғаниб, чопқиллаганларича икки-уч зина юқорига кўтарилдилар. Буни ўзича тушунган уч юдуз погонли зобит ҳовлиқиб солдатларига команда берди. Саф тортган солдатлар ҳаракатга келиб, шақур-шуқур билан автоматларини отишга шайладилар.

— Қаранглар, бизни ўққа тутишмоқчи! — Ваҳима билан қичқирди кимдир.

Бутун майдон дарёдай чайқалди.

— Ҳой, ҳаромилар, — дея ўшқирди олдинроқда турган кексароқ киши, — қуролсизга қурол ўқтала-санларми, отанг тенгиларга-я!?

— Жонингдан умидинг бўлса, қочиб қол! — деган огоҳлантириш ҳам янгради дафъатан.

Шундан кейин ҳам ҳеч ким ўрнидан қимир этмай-ди. Айни маҳал ер-кўкни гумбурлатиб, замбарак отилгандай бўлди. Солдатлар кўкка қаратиб баббаробар ўқ уздилар. Яқингинадан аёл кишининг даҳшат билан дод солгани-ю, ёш боланинг чинқирганидан юраклар ёрилгудай бўлди. Кимдир:

— Қочинглар! — дея даҳшат ичида нидо солди.

Шундан кейингина ур-йиқит билан ҳар ким ҳар ёққа тумтарақайлаб қоча бошлади. Кенг майдон эса бир неча дақиқа ичида бутунлай бўшаб қолди.

Одамлар бир неча кунгача юрак олдириб, майдонга яқинлашмадилар. Кейин бу ўзларига наша қилди. Ахир солдатлар бевосита уларга эмас, кўкка қаратиб отдилар-ку? Шунчаки қўрқитиш учун. Наҳотки шунга оёқларини қўлга олиб, тумтарақайламасалар? Ўғил, неваралари тенги солдатлар олдида қулгига қолиб юришса-я!

Маъмурият ташаббуси билан марказий кўчаларда комендант соатлари жорий этилиб, шомдан кейин ҳар ким ҳам тумшуғини кўрсатишга ҳад қилавермас, фақат автомат тутиб олган ҳарбий кийимдагиларнигина ҳар қадамда учратиш мумкин бўлиб қолди. Аммо ҳовлиларда ҳаёт аввалгидай давом этар, радиодан янграган диарабо қўшиқлар, куйлар, бола-бақраларнинг қий-чуви аримасди. Шунга қарамай аксариятнинг қаҳр-ғазаби кундан-кунга қайнаб-тошарди. Янги кураш сари отланиш ҳақида ўйлаб юрганларнинг сони соат сайин кўпаярди. Гўё дарё аста мавжланиб оқарди-ю, асли оқим тагида жўшқинлик ҳокими мулоқ эди.

ЙИГИРМА САККИЗИНЧИ Б О Б

Астойдил қоққанга эшик очилади, деганлари ҳақ экан. Мафтунанинг ёзганларидан бири охири эгасига бориб етди шекилли.

Ўша кеча қор ёғди. Эрталабки изғирин бадан-баданни қақшатгудай. Шунинг учун унга иссиқроқ кийинишни буюрдилар. Мафтуна ташқарига чиққан маҳал эшик олдида турган «УАЗик» машинасига так-

лиф этилди. Машина қор босиб, чайқала-чайқала дарвозадан чиқди-да, кўчадан-кўчага бурилиб, узоқ юрди. Ниҳоят Мафтунага таниш — кўп қаватли бино олдида тўхтади. Лекин уни бу сафар ўтган галги кабинетга эмас, ундан кенгроқ, чароғон, катта-катта кўзли деразалари кўчага қараган, бурчак-бурчагини қадимий юнон арбоблари ҳайкаллари эгаллаган, шинликда беқиёс хонага олиб кирдилар. Шаффоф мисол девор панеллари, ойнадай ялтироқ паркетларида акеинг намоён. Кираверишдан то бош прокурорнинг ёнроқ ёғочидан қилинган салобатли столига қадар узундан-узоқ оловранг поёндоз ястанган бўлиб, кўзингни олади. Столнинг чап томонини ердан шифтга етгудай ойнаванд нақшинкор ёғоч филофли соат эгаллаган. Соатнинг лаганчадай тиллоранг капгири солмоқ билан бир маромда тебранади. Ўнг томонда эса Лениннинг қайси бир йиғин минбаридан сўзлаётгандаги ярим белигача акс эттирувчи ҳайкали. Ҳайкал пойидан бошланган стол эса ҳар бир раҳбар ходим кабинетига бўлганидек, икки ёнига бир хилда чиройли стуллар терилиб, узунасига хонанинг деярли ярмини эгаллаган.

Мафтунани бошлаб кирувчи ходим салобатли стол яқинидаги юмшоқ ўриндиққа таклиф қилди. Сўнг узун столнинг қоқ ўртасидаги кумуш лагандан биллур стакан олиб, кумуш қалпоқли сифондан «чир-чир» сув куйди-да, стаканни ликопчага кўйиб, тавозе билан Мафтунага узатди. Шундагина Мафтуна чанқаб, орзи қуриб қолганини сезди. У стаканни лабига олиб бориб улгурмаган эди ҳамки, асосий эшик қолиб, соат турган жойдаги чоғроқ эшиқдан бош прокурор чиқиб келди. Унинг орқасидан фуқороча кийинган яна икки киши. Мафтунани бошлаб кирган эса шу заҳотиёқ ғойиб бўлди.

Сочлари кумушдай оппоқ, олтин ранг гардишли кўзойнак таққан, оқиш юз, кенгина гавдали, ўрта бўй бош прокурор қаршидаги ўриндиқдан жой олиши билан кўз ойнаги ортидан кўкиш кўзларини маъносиз тикканча кирувчилар ҳурмати учун ўрнидан туриб қолган Мафтунага ходим нимадир деди. Мафтуна эшитмади. Унинг қулоғи чип битиб қолган эди. Нега бунақа бўлаётганига ҳайрон. Ахир шу кун, шу дақиқани ҳафталаб, ойлаб кутган эди-ку? Гаплари йиғилиб қолган эди. Ҳатто ҳозиргина шу ерга кириб келганда ҳам на ғулудан, на кутқудан шарпа сезган эди ўзида. Сўзларим ирмоқдай оқиб, булоқдай қайнаб келиб,

тингловчини донг қотириб кўяман, деб ўйлаган эди. Бунинг ўрнига тили лол, қулоғи қаф.

Бош прокурор ҳамон гапирарди, орқа томондан жой олганлардан бири унинг оғзидан чиққанларини «шитир-шитир» ёзарди.

Бош прокурор гапирарди. Унинг ҳам қарашада ҳайрат. Пешонасида реза тер. Бўйин томирлари бўртгандай туйилди. Мафтуна эса ҳамон тик турар, бир нарса дейишга, қимир этишга ҳам журъати етмасди гўё. Ниҳоят қаршисида ўтирганлардан бири ўрнидан туриб яқинлашди-да, иссиқ кафти билан авайлаб, унинг елкасидан босди. Э, ҳа, ўтириш керак экан.

Ўтирди. Заиф кўзларида мунг. Қулоғи ҳамон эшитмаётганлиги учун жаҳли чиқиб, йиғлаб юборишдан ўзини аранг тийиб турарди. Кутилмаганда қоп-қора девордай зулматни ҳис этди. Фақатгина ғира-шира осмон парчаси кўринарди кўзига. Ана шу парча ичра нурсиз юлдузлар элас-элас живирлаётгани сезилади. Юлдузлар орасида эса қандайдир таниш шарпа кўринди. Шиддат билан яқинлашди. Онаси экан. Унинг кўзлари ёшли, икки қўлини чўзиб, илтижо билан нимадир дейди. Бироқ, лаблари қимирлайди-ю овози чиқмайди. Мафтунанинг вужуди титраб кетди. Она эса қоронғулик ичига сингиб, ғойиб бўлди... Унинг ўрнига Фотима милиция югуриб келди-да, Мафтунага қараб, ака-ука Аляхмедовлар ва Турди бақалоқ ҳақидаги ҳикоясини такрорлади. «Ў-ў, ўша пайтлар қанчалик изтироб чекканимни кўрсанг эди. Прокурорлик қолмади, турмаси-ю НКВДси қолмади ман бормаган...»

Мафтуна кўзини чирт юмиб олди, қайтиб очса, Фотима милиция йўқ. Иван Исаевич тиржайиб турибди. Шу тиржайганча Ортиқбоевга мурожаат қилади: «Гражданка Мирпўлатовага қанча бергандинг?», «Бир юз беш минг сўм, — дейди қоронғулик ичидан башараси ғира-шира ёришиб кўринган Ортиқбоев, — Назаргузарга борганида оғзи очиқ қолдирган сумкасига солиб қўйганман». Иван Исаевич яна савол беради. Бу сафар овози Артём Ашотовичникига айнан ўхшаб кетади: «Бу жараён идорада амалга оширилдими ё уйдаими?» «Идорада». «Пул солаётганингни Мирпўлатованинг ўзи кўрганмиди?» «Ҳа!» «Сумкасини атайи очиб қўйиб, ўзи ёнгинасида турганмиди?». «Йўқ, олисроқдан кўзининг қирини ташлаб турган эди...».

— Ёлғон! — бақириб юборди Мафтуна. Лекин овозини бош прокурор эшитдими-йўқми — сезмади.

Ҳарқалай, у суҳбатдошига савол назари билан қараб турарди. Балки бирон савол бергандир. Аммо эшитмагани учун нима деб жавоб беришини билмасди Мафтуна.

Ҳижолатдан боши ҳам бўлиб, юзини кафтлари билан яшириб олди. Яна кўз олди қоронғулашди. Бирдан қир-адирли ўша ёшлиги ўтган қишлоқ, мис лаган сингари ой қалқиган илиқ оқшом, кумуш нурга ғарқ водий, сурмаранг булоқ бўйлари, подадан қайтаётган қўй-қўзилар кўриниш беради. Иссиқ нон ҳиди урилади димоғига. Олисдан мунгли куй, болаларнинг ҳазин нидоси, «Бизни халос эт!» деган илтижо эшитилади дафъатан. «Ҳалос эт, — деган таниш-билиш, аймоғлар товуши аралаш-қуралаш теваракни ларзага солади, — халос, халос!..»

Мафтуна чўчиб тушади. Кўзини очади. Бош прокурор ўрнида йўқ. У билан бирга кирганлардан бири Мафтунанинг қўлтиғидан тутиб, ўрнидан туришга кўмак бермоқчи.

— Мазангиз қочди шекилли? — деди у ниҳоятда мулоиймлиқ билан, — даволаниб, соғайганингиздан кейин бош прокурор ҳузурларига таклиф қилиб, арзингизни тинглашга ваъда бердилар.

Мафтуна ниҳоятда эзилиб ўрнидан турди.

Эртасига доктор келиб, Мафтунани обдон текширди. Минг турли саволлар берди. Мафтунани безовта қилаётган бирон хасталиқ асоратини тополмагач индамайгина чиқиб кетди.

Мафтуна, ҳолинг шу экан, бош прокурор билан учрашишга интилиб нима қилардинг, деб ўзини-ўзи койир, ич-этгани еб қўйиш даражасига етарди. Бундан бу ёқ қисмати не кечишини билмасди.

Бош прокурор олдидан қайтган куни Артем Ашотович тавбамга таянтира керак, деб ўйлаган эди. Ундай бўлмади. Қайтага вазминлик билан қандай қилиб уни турмадан олиб кетилганини билгиси келди. Бирон ҳужжат кўрсатган-кўрсатмаганликлари билан қизиқди. Мафтуна бош прокурорни кўриши билан қай вазиятга тушганини айтиб бергач, у йўл-йўлакай бирор жойга кирганликлари, дори-мори беришмадими ёки укол қилдиришмадимикин, деган гумонларга борганини яширмай суриштирди.

— Йўқ, мен тушган машина ҳеч қаерда тўхтамади, — деди Мафтуна, — укол қилишмади, дори-пори ҳам ичиришмади.

Тигирян уни юпатган бўлди.

— Эртадан терговни олиб боришни Ласгин деганга топширишмоқчи, — деди кейин, — менга бошқа вазифа юклатишмоқчи. Сенинг ишингни бир ёғлиқ қилиб бермагунимча сўроқни ўзим давом эттираман, деб оёқ тираб турибман. Сен ҳам ўтган сафарги битимимизда тур. Тигирядан бўлак ҳеч кимса тергов қилишини истамайман, деган мазмунда бошқатдан эътироз ёзиб бер!

— Менга қоғоз беринглар, — деди Мафтуна. — Ўлчаб берган қоғозларингиз сизнинг топширигингиз бўйича ёзишгагина аранг етаётир. Икки ҳафтадан бери уйга хат юборолганим йўқ.

Шу куннинг эртасига унга бир даста қоғоз олиб кириб беришди.

Мафтуна бош прокурор номига қайта нома ёзишга ўтирди.

«Хурматли бош прокурор», — деб бошлади жумла-ни, кейин устидан ўчирди, — «Мухтарам бош прокурор», — деб тузатди уни. «Ҳа, шуниси маъқул», деб ўйлади ичида ва давом эттирди: — «Сизга ёзган мактубларимнинг ўнинчиси бўлса керак бу. Бироқ, бирортасига на жавоб олишга муяссар бўлдим, на ҳузурингизга кириб, бошимга тушган мусибатларни рўй-рост сўзлаб беришга. Дарвоқе, бахт кулиб боқ-қандай бўлди-ю, сўнгги ёзганларимдан бири қўлингизга етиб борди шекилли — учрашдик. Олий ҳимматингиздан бошим кўкка етди. Ниҳоят тонгим отди, деб ишонган эдим. Аммо сизни кўрдиму салобатингиз босдим, ўзимни йўқотдим-қўйдим. Тилим лол бўлди, қулоғим қар. Хижолатдан ер ёрилмади-ю кириб кетмадим. Шундан бери гуссага ботаман, ўксик нола чекаман нукул. Бир кўнглим Сизни кўпни кўрган, мендек ўнлаб жабрдўдалар қўлига нажот фонуси тутқазган чароғдон, олийҳиммат инсон ўша кунги аҳволотимга тушунгансиз деб таскин топаман. Тоғдай умид билан кирдим мисқолдай мададсиз чиқдим олдингиздан. Шу боисдан ушбунга ёзмоқдаман. Танқис вақтингизнинг бир неча дақиқасини бахш этиш билан ушбунга ўқиб чиқишингизга умидворман.

Мухтарам, бош прокурор, мана, етти юз элик кундирки, ҳеч қандай судсиз, ҳукмсиз товуқ катак тенги бир кишилиқ турма хонасида озор чекаман. Етти юз элик кундирки, йўл қўйган хатоларим, шундай жазога лойиқ гуноҳларимни ўйлаб, ўйимга етолмай миямни эғовлаганим эғовлаган. Нима учун,

нима сабабдан ёш жоним хазон резгиси мисол мавҳум бўшлик қўйнида чирпирак, умрим бетайинлик сахросида саргардон? Балки қайта қуриш ғоясига астойдил ишонганим, турмушни янгилашга ҳисса қўшмоқ бўлиб, енг шимариб ишга киришганим, бу борада ўзимни ўтга ҳам, сувга ҳам уришдан тоймаганимдир? Балки виждоним буюрган йўлдан қайтмай ҳақиқий порахўрлик, пихини ёрган муттаҳамлар, фуқаро манфаатини депсиб, ўз манфаатинигина кўзловчи, ноҳақни ҳақ, ҳақни ноҳаққа йўйиб, инсон яратган бойликни талон-тарож, гуддай масканларни отхона қилаётганларга қарши жонжаҳдим билан жангга киришганимдир?

Балки менинг жиноятим ўз аҳдимда қатъий туриб, ўйна қаллобларнинг йўлидан юрмаганим, элим манфаатини кўз қорачиғи қатори кўрганлигимдир. Яна ким билади, балки почта қутим ўзаро ифволарга эмас, меҳнат аҳлининг миннатдорлик хатлари билан тўлиб-тошгани, қолаверса, мўътабар жумҳуриятимни бошқалардан кўра ортиқроқ севганим, жондан ортиқ эъзозлаганимдадир?!

Башарти шулар ҳаммаси жиноят саналса, мен энг олий жазога лойиқман. Ҳукмингизни чиқараверинг. Аслида менинг олий судим — виждон судидир. Фақат шу судгина истаса ер, истаса осмон қилишга қодир, деб ўйлардим. Аммо зўравонлик олдида виждон суди ҳам ҳеч вақо бўлмай қолди. Тухмат, ифво, фитна уюштиришлар билан инсон ҳуқуқини поймол қилиш, бошга энг оғир фожиалар ёғдириш орқали иродани букиш мумкин экан. Аммо фақат букиш холос, бутунлай синдириб, енгиб олишнинг иложини қилолмадилар. Қалин, ясси деворли, гўристондай хувиллаган қамоқхоналар ҳам, инсон шаънини балчиққа булғаб, камситишлар, ҳақоратлашлар билан ҳеч кимса қинғир мақсадига эришолмайди. Мен буни етти юз эллик кун мобайнида синовдан ўтказдим. Барча раво кўрилган уқубатларни тоқат-матонат билан имконим борича енгиб, имонимга содиқ қолиш учун курашдим. Курашдан мақсад — сиздай ҳуқуқ посбонларининг мадад, ижобати билан қандай бўлмасин тезроқ Олий суд минбарига етиб боришу жамиятимиз танасига шиллик қурт янғлиғ ёпишиб олиб, кемириш, тараққиёт фидирагини эса ортга буриш, эл қонини кана сингари сўриб, симириш ниятидаги қаллобларнинг ҳақиқий башараларини очиб ташлаш эди. Лекин бу йўлда бир қадар ортга чекинишга, кескин бурилиш қилиб, бадгумон нотекис-

ликлардан юришга ҳам тўғри келди. Вазият шу даражага етдики, мавжуд ҳуқуқ-қонунларни оёқ остига олиб, депсилаб ўтиб, ҳатто СССР бош прокурорлиги номини пеш қилиб ўзларининг устомон режаларини амалга оширмоқчи бўлганларнинг ишончига кириш учун гуноҳсизларни гуноҳкор, ҳалол одамларни ноҳалолга чиқаришга мажбур бўлдим. Бу — энг яқин кишиларим, юртимнинг кўрки, халқимнинг бахт-саодати йўлида жонини тиккан кишиларни рўй-рост сотдим деган сўздир. Ишончим комилки, бундай улуш фақат менинггина эмас, менга ўхшаш қанча-қанча ситамдийдалар қисматида бор ҳозир. Улар умрларининг энг яхши дамларини юртдошлари, севганлари, бола-чақалари дийдоридан олисда — қамоқхоналарда ўтказишмоқда. Улар худди мен сингари суд минбарига етиб бориб, арз-додларини айтиш соатини сабрсиз кутиб кунни-кунга, ойни-ойга, йилни-йилга улаб ётишибди.

Муҳтарам, Бош прокурор, ўтинаман сиздан, мени бошқатдан қабул қилинг, сизни ишонтириб айтаманки, ўзимни ўтган сафаргидай йўқотиб қўймайман, ёш бола сингари довдираб қолмайман. Ушбу қоғозга сиғмаган ва сиғиши ҳам мумкин бўлмаган галати воқеа, ҳодисаларни айтиб беришни жуда-жуда иштайман. Мабодо, қабул қила олмасангиз, менга адвокат ёллашимга ижозат берилишини сўрайман, токим суд олдида юрагимда йиғилиб қолган барча гапларни тафсилоти билан тўкиб солиш имконига эга бўлайин. Яна шуни ҳам қилиб қўйингки, ҳозирги кунда терговчилар томонидан бўйнимга қўйилаётган биронта гуноҳни ҳеч қачон тан олмайман. Борди-ю, гуноҳим бўлса, Черноглазов, Тигрян сингарилар олдида эмас, фақат ўз халқим олдида гуноҳқорман. Халқим мени суд қилсин!

Камоли эҳтиром билан, гуноҳсиз махбус Мирпўлатова».

Мафтуна бир нафас тин олди. Ёзганларини ўқиб чиқди. Ҳарқалай, елкасидан оғир юк қулагандай бўлди. Мактубни тўрт буклаб ёстиғи остига яширди. Кутилмаганда ўзи тўкиган қўшиғини эслади. Димоғида қуйлай бошлади:

Бузилар кўҳна тегирмон,
Ўзгарар замон.
Муҳаббат чароғи фақат
Сўнмас ҳеч қачон...

Уни терговга чақирдилар.

Тергов олиб бориладиган хонада икки киши — Бош прокурор кабинетига кўрган ходимлар ўтирарди.

— Геннадий Дмитриевич Ласкин, — дея шахсий гувоҳномасини кўрсатди улардан бири, — Сергей Иванович Воронин, — дея ҳамроҳини таништирди. — «Ласкин», демак бу Тигирян айтган янги терговчи, — бугундан бошлаб терговни биз олиб борамиз, — давом этди у, — сиз Тигирядан бўлак ҳеч кимга розилик бермаслигингизни ёзган экансиз, лекин айрим сабабларга кўра Бош прокурор талабингизни инobatта олмади.

Мафтуна «Ўзбеклар иши» деган бемаъни «ёрликлар», Артем Ашотович билан Черноглазов «Икки ярим миллион тақсим ўн икки» усулини тавсия қилгани тўғрисида гапириб берди. Тигиряннинг шафқатсиз кирдикорлари, ўзбошимча сўроқномалари-ю неча марта алақандай ҳужжатлар тўлғазиб имзо чеқдириб олганига қолдирмади.

Геннадий Дмитриевич бошини куйироқ эгганча уни лом-мим демай эшитди, Воронин эса пешма-пеш ёзарди. Бош прокурор ёнида Мафтунага юмшоқ ва мулойим бўлиб туйилган бу икки терговчи бутунлай бошқача кўринарди бугун. Чеҳраларидаги ўша ёқимтой аломатлар йўқолиб, қовоқ-тумшуқлари осилган. Фақат уларнинг фойдасига шуни айтиш керакки, хонани тутатиб сигарета чекишмасди, дўқ-пўписа қилишмасди, аҳён-аҳёнда яккам-дуккам савол бериб қўйишларини айтмасангиз, кўпроқ тинглашарди. Шуниси маъқул тушди Мафтунага. У Бош прокурор номига ёзган мактубини топшириб деди:

— Башарти зарур топилса, бу ердаги кечмиш-кечирмишларимни батафсил ёзиб юрган хотира дафтаримни ҳам беришим мумкин.

Ласкин бош чайқади.

— Ҳозирча ўзаро суҳбатимиз ва қўлимиздаги бор ҳужжатлар етарли, — деди у лўнда қилиб.

Шундан кейин сўроқномага қўл қўйдириб олиб, Мафтунага ижозат беришди.

Мафтуна хонасига қандайдир хушбахтлик билан қайтди. Лекин орадан икки кун ўтгач, яна нотинчлик бошланди. Яна зориқишлар, интизорлик билан кутишлар, кунлар, ҳафта санашлар давом этди. Икки янги терговчи сувга тушган тошдай дом-дараксиз. «Энг муҳими, мактубим Бош прокурорга етиб бордим»

кин, — деб ўйларди у, — етиб бормаган бўлса, яна ёзаман, бирон йўлини топиб етказаман. Мабодо, у билан учрашишнинг иложи қолмаса, очлик эълон қиламан, тамом, жонимдан тўйиб кетдим!»

Лекин Бош прокурорликка қайта ёзишга ҳам, очлик эълон қилишга ҳам тўғри келмади. Кунларнинг бирида ёлғиз Ворониннинг ўзи сўроқ қилиб қолди. Мафтунанинг мактуби Бош прокурорнинг қўлига топширилибди. Ўзлари эса шахсан Бош прокурор топшириғи билан Мафтунага боғлиқ ҳужжатлар, аввалги терговда тузилган сўроқномалар билан батафсил танишиб чиқишибди.

Бу бўйи пастак, жингалак соч, ўттиз беш ёшлардаги ходимнинг ҳаракатларидан беғамлик, ўзини тутиш жиҳатдан эса қандайдир ғурур барқ уриб турарди. У гоҳ қовоғини уйиб, кўзларини сузар, лабининг бир бурчида жилмаяр, гоҳ бошини фоз кўтариб, савол устига саволларни тахлаб ташларди. Тинглаётганда эса алақандай ғайри-табиий қиёфага кирардики, одатда ўз мавқеи, қобилиятига ҳаддан зиёд ишонган одамларгина шундай қиёфа касб этишга мойиллар.

Мафтуна учун терговчиларнинг саволларига жавоб беравериб, ёд бўлиб кетган гапларни қайта такрорлашга тўғри келди. Воронин ўзи билан олиб келган ҳужжатлар, газета саҳифаларидан айрим парчаларни ўқиб берар, уларнинг тўғри-нотўғрилигини тасдиқлаиб оларди. Тигирян, Черноглазов билан бўлгандаги ёзма савол-жавоблардан далиллар келтирар, ҳар бир жумла, ҳар бир луқмани ўрганиб, ҳақиқатнинг тағига етишга уринарди.

Материаллар билан батафсил танишиш натижасида масаланинг туб моҳиятига тушуниб етаётганлари кўриниб турарди.

— Пора берганман, деб даво қилганлар билан қайта юзлаштириб кўришга тўғри келади, — деди бир куни юзма-юз ўтиришар экан.

— Яқиндаги бир газетада улар даволаридан қайтишганини ёзишган эди-ку?

— Тўғри, лекин ҳаммаси ҳам ўша ёзилганларини тан олишаётгани йўқ.

— Масалан, ким?

— Масалан... Назаргузар туманининг собиқ сарко-тиби «мен ҳеч кимга ҳеч қачон гапимдан тонганлигимни изҳор қилмаганман», деб газетани қораламоқда.

— Мардон Ортиқбоевми?

— Ортиқбоев. Шаҳар ижрокўмининг собиқ раиси Нодир Полвонов ҳам!

— Соғлиғи жойдамикин?

— Тахминингиз ўринсиз. Сихатлари жойида. Врачлар кафиллик беришган.

— Сиз уларнинг ўз ихтиёри билан тонишаётганига ишонасизми?

Воронин сукут қилди. Мафтуна унинг оғзини пойлади.

— Русларда бир матал бор: Хатда ёзилганни болта билан чолиб бўлмайди, — деди у анчадан кейин, — шунга кўра ёзма даъвога ёзма жавоб қилиб қутулишдан бошқа чора йўқ. Ёзма жавоб учун эса пухта далилу исботлар зарур. Андак сабр-тоқат тилайман сизга. Кўриб турганингиздек, битта сизни эмас, бутун бошли газета таҳририятини ёлғончига чиқармоқда. Шунинг учун Гурингтепа тумани фирқа саркотиби, шойи тўқиш корхонаси бошлиғи, вилоят радиоси бошлиқларини юзлаштириш билан ким ҳақ, ким ноҳақлиги тўғрисида ёзма маълумот олиш мўлжалимиз бор.

Мафтунага бу тадбир қанчалик маъқул тушишига қарамай тасалли беролмади. Чунки улар ҳам пайти келганда Тигирянларга ўхшашларнинг таъқиби билан анавилар сингари ёзиб берганларидан тонишлари мумкин.

Воронин унинг ўйида нималар кечаётганини кўриб тургандай:

— Тан олмасликлари мумкин эмас, — деди.

Мафтуна Ворониннинг фикрига эътироз билдиргиси келса ҳам индамади.

Ўртада юзлаштириш уюштирилди. Дарҳақиқат Ворониннинг айтгани бўлди. Юқорида номлари зикр этилганларнинг ҳар бири Мафтунага совға-салом ҳам, пора ҳам бермаганликларини ёзма равишда изҳор этишди.

Шундан кейин Воронин ҳам, Ласкин ҳам яна сувга тушган тошдек бедарак кетдилар. Сўроқ қилишлар бутунлай тўхтаб қолди. Мафтунадаги бадгумонлик ҳисси оғир жароҳат сингари вужудини оғритди. Ох, бу кутишлар... Ёруғ дунё фақат кутишдангина иборатми, деб ўйлайсиз. Дарвоқе, шунга ўхшайди...

Мафтуна азиятли диққинафасликни унутсам зора, дегандай хотира дафттарини варақлашга берилди. У ербу ердан чўқилаб, ўқиган бўлди. Миясига ҳеч нарса кирмади. Бирон сатр ёзолмади ҳам. Хаёл дарёси

бесаноқ жылғалар оқимиға тўлиб-тошар, тўлқин усти-га тўлқин уриб оқарди. Ниҳоят суд залини жарангла-тиб сўзлаётгандаги тасаввурга берилди. «Хурматли суд ҳайъати! — деб бошлади нутқини. Кейин бирма-бир улкан элат, бутун бир авлоднинг юзини ерга қаратиш, азалий собитқадам миллатнинг шанини бул-ғаш, қабрига гишт ташиш билан лаззат топувчилар-нинг мақсадларини очиб ташлайверди. — Уларнинг ички дунёси кўмирхонадан фарқи йўқ, аммо юзлари кулиб туради доим. Улар бугундан кўра минг бора одилроқ, бугундан кўра минг бора порлоқ кунларни яқинлаштириш тарафдори-ю, аслида ниятлари инсон умрини хазонга тенг қилиш. Касб-корлари ўта ёвузли-гу юзлари эзгулик ниқобида. Олий суд чиндан ҳам ҳақиқатпарвар экан, уларнинг асли ангорларидан во-қиф бўлсин аввал ва шундай ҳукм чиқарсинки, улар талаб қилаётган ҳокимлик разолати барҳам топсин умрбод, адолат барқ урсин, аввалгидай беғубор тонг отсин ҳар кун, қуёш чарақлаб турсин абад!..»

У ниҳоятда ҳовлиқарди. Юраги қинидан чиқиб кетгудай бўларди-ю, миясига қўйилиб келаётган сўзларини қоғозга тушириб қўйишнинг урдасидан чиқолмасди. Халқ бошига солинаётган мусибатлар, аянчли ҳодисаларни суд ҳаками кўз олдида жон-лантириб бериш учун ишлатиладиган теша тегмас иборалар, жумлалар қалашиб келаётгани натижа-сида тўлқин урган ҳаяжони бир сўз ёзишга имкон бермасди.

Кечга яқин уни Ласкин йўқлаётганлигини етказиш-ди. Мафтуна у кутаётган хонага кирди-ю, бош проку-рорлик ходимининг авзойини кўрибоқ тарвузи қўли-дан тушди. Кўрсатилган жойга бўшашибгина ўтирди.

— Сизга мактуб бор. Собиқ иккинчи саркотибин-гиздан.

— Абдумутал Соибовданми? — шошиб сўради Мафтуна ва бир парча қоғозни қўлига олди.

«Қизим Мафтунахон, — дейилган эди хатда, — ушбу қўлингга теккан маҳал мен бу дунёда бўлмасман балки. Балки ачинарсан менга, балки нафратланарсан. Мен икковини ҳам истамасдим. Чунки унисига ҳам, бунисига ҳам арзимаيمان. Нега десанг, жон ширинлик қилди. Жонни асраш пайида сени ҳам, бошқаларнинг ҳам қамалишига сабаб бўлдим. Буни ҳеч ким ҳеч қачон кечиролмайди. Бундан буён бош кўтариб юришга ҳаққим йўқ.

Мен қўрқоқлик қилдим. Айтган шартларига кўнишга мажбур бўлдим. Аммо улар ваъдаларида туришмади. Алдашди. Алдандим. Энди бу дунёлигим йўқ. Шунга қарор қилдим. Кечир, қизгинам! Мени кечиринг, азизлар! Яхшини ёмондан, покни нопоқдан ажратишда хушёр бўлингиз. Алвидо!»

— Нима бўлди? — сўради Мафтуна қоғоз ушлаган қўллари қалтираб.

Терговчи миқ этмади. Қимтилган қалин лабларида аламли ўкинч шарпаси акс этаётгандек туйилди. Мафтунанинг аъзойи бадани қалтиради. Кўнгли беҳузур бўлиб борарди. Терговчи айни ширин туш кўраётган маҳал биров уйғотиб юборгандек жаҳли чиқиб деди:

— Ўзига-ўзи ҳукм чиқариб, ўзи ижро этибди.

— Отдими, осибдими ўзини?

— Етти еридан пичоқ урибди. Афтидан чимчилоқ тенги паккидан бир иш чиқавермагач бўйин томирини кесишга мажбур бўлган. Текширув шуни аниқлади.

Мафтунага ер остун-устун бўлиб кетаётгандек туйилди.

— Пакки қаёқдан тушади қўлига?

— Ташқаридан ёпилган нон ичига солиб киргизганлар. Ўзининг илтижосига кўра ҳомийлик кўрсатишган чоғи.

— Қандай ёвузлик! — дея пичирлади Мафтуна кўзларини чирт юмиб. Кейин бўшашган овозда қўшиб қўйди: — ким билади, балки мардликдир...

Терговчи эътироз билдирди:

— Жонига қасд қилишни мардлик демайдилар. Ўта номардлик, қўрқоқлик. Қолаверса, бардошсизлик!

— Қўрқоқликниям, номардликниям ер ютсин!

Мафтуна Ласкиннинг гапига қўшилмаганини изҳор қилолмади. У марҳумнинг етим қолган болаларини ўйлаб, ачинди.

Ана шу кундан роппа-роса бир ой ўтгач Мафтунага адвокат ёллашга рухсат берилди.

ЙИГИРМА ТЎҚҚИЗИНЧИ Б О Б

Комендант соати жорий этилиши кўпчиликнинг жигига тега бошлади. Бирор кун ўтмас эдики, оқшомдан сўнг шаҳар кезган солдатлар билан ёш-ялаңг ўртасида бирон тўқнашув содир бўлмаса.

Дала-дашт қор тагида сокин мудрар, девор-тош, дарахт шохлари оппоқ, йўғон тортган солқи симлар

бош узра аста чайқалади. Машиналар юравериб, асфальтдай текисланган кўча юзи оёғинг остида фикрламай гурсиллайди. Ховлилардан югуришиб чиққан аёллар у ер-бу ерда йиғилганлар тўпига қоришиб кетади, баббаробар қий-чув кўтаришади. Ўзанидан ошиб-тошиб бораётган тошқин дарё мисол. Сиқилишиб, тиқилишиб, юргани йўл тополмай гирдобдай бир ерда гир айланишади. Кимнингдир даъвати билан қаёққадир оқа бошлашади. Маҳалла масчитига яқин жойда юзларини юмдалаб дод солаётган озғингина бир аёлни қуршаб қолишади.

— Домангиринг қози бўлса, дардингни кимга айтасан, мусулмонлар? Худо уриб кўйди-ку мани. Куни кеча отасини дом-дараксиз йўқотгандим, бутун анави ниқоблилар келиб, боласини олиб кетишди. Ёлғиз бошимни қаёққа ураман энди?

— Ёмонларнинг уйи куйсин! — Унга ён босди тўпланганлардан бири.

— Димоғига қурт тушмай ўлсин ўша қаматадиганларнинг!

— Илойим худонинг ғазабига учрасин ўша келгиндилар, дам унга, дам бунга ёпишиб қийратмаган куни йўқ. Мениям уйимни остин-устин қилиб кетувди анавида. Нимага десам, бир қочоқни қидиряпмиз, дейди. Вой, қидирсанг, тахмонимни титасанми, эзилгурлар, дейман.

— Ҳой, хотинлар, унақа қилди, бунақа қилди, деб жағимизга тоб бермай жаврагадан кўра эрларимизни қамоқдан қутқаришнинг йўлини қилайлик. Битта саллот билан ёқалашган бўлса, ёқалашибди-да, ўлдирмабди-ку?

— Рост-а, ўғирлик қиптими, бирон жойга ўт кўйибдими?

— Аслида ўт кўйсанг савобга қолардингку-я. Хой, хотинлар тўхтат беҳуда вайсашни! Бўлди, бас, жон ҳиқилдоққа келди. Ўша ҳаммани бирма-бир қамаётган идорасига ўт кўямиз!

— Тўхтанглар, — дея уларнинг нигоҳини ўзига тортди дўриллаган қандайдир овоз. Ҳамманинг диққати бўлиниб, унга қулоқ тутишди. Ола-чипор гуппили, оқ аралашган калта сочлари устидан дурра боғлаб, чорси рўмолини бўйнигача танғиган кенг гавдали, буғдой ранг жувон тўдани ёриб кирди. Барча баробар четланиб унга йўл берди. — Идорага ўт кўйиш нима-си? Давом этди у, — масчитга кираверишдаги юқори-

роқ жойга чиқиб олиб, — бургага аччиқ қилиб, кўрпа куйдиришдай гап бу. Шунақа қилсак, эртага ҳаммамиз баробар қамаламиз.

— Ҳаммани қамолмайди.

— Ахир тушунинглар, қош қўяман, деб кўз чиқариш ярамайди.

— Ҳа, нима қипти, — жувонга эътироз билдирди бошқаси, — хўжайинларингни ҳимоя қиласанми? Амалингнидан айрилиб қоламан, деб кўрқасанда-а? Яқинда ўзинг чумоли инига дон ташигандай тўғри келганни қамокқа ташиб юргандинг. Қанча-қанчаларнинг ёстигини қурутгансан. Бутун формангни ечиб келиб, бизга ақл ўргатмоқчи бўляпсанми? Йўлимизни тўсма!

— Ҳой, нима деб валдираяпсан? — Унинг сўзини бўлди ёши улуғроқ аёл. — Фотимахон турма хизматидан кетган. Ҳаммага жони ачийдиган аёл у. Ночорга доим ёрдамини аямайди. Бунинг устига ҳамма йўл-йўриқни биладиган, Ундан фойдаланишимиз керак. Қани, гапининг охиригача эшитайлик. Гапиравер, Фотимаой, қулоғимиз санда.

Фотима милиция ҳар қандай шошма-шошарлик оқибати яхшиликка олиб бормаслигини тушунтирди.

— Бир неча кундирки эркаклар Катта бино олдига тўпланиб, талаб устига талаб қўйдилар. Аммо ҳеч нарсанинг урдасидан чиқишолмади. Келинлар, ўша ёққа бориб, эркаклар қўйган талабларни бизлар ҳам қўйиб кўрайлик. Қулоқлари том битиб эркакларнинг гапини эшитишмаганлар биз аёлларни эшитса зора. Аёлларга таёқ кўтариб, ўққа тутишга ҳад қилишолмайди. Арз-додларимизни тингловчи бирон вазифадорни рўбарў қилишса, айтадиганимизни айтиб қоламиз. Эркакларимиз урдасидан чиқолмаган ишни бизлар охирига етказамиз!..

— Ўша алдам-қалдамчилардан бирон ёруғлик чиқишига ишонасанми?

— Алдайдиган бўлишса, ўзларидан кўришсин, ўт қўядиган жойимизга ўт қўйишдан тоймаймиз кейин.

— Тўғри айтасан, Фотимахон, — дарёдай чайқалиб турганлардан бири ён босди унга, — бошла бизларни! Ўша мансабдорларингга кимлигимизни кўрсатиб қўяйлик!

— Ҳа, хотинларнинг қўлидан нималар келишини билиб қўйишсин!

— Кетдик! — қўлини боз кўтариб олдинни кўрсатди (на бири, — ниманики урдасидан чиқсак, фақат

ўзимиз учун эмас, эртанги кунлар учун, болаларимизнинг тинчи, ҳаловати учун...

Бир неча дақиқадан сўнг маҳалла-кўча бўшаб қолди. Энди аёллар шаҳарнинг марказий кўчаларидан бирини тўлдириб, уввос кўтаришиб, шахдам одимланганларича борардилар. Уларга эргашган эрмак талаб болаларни шунча ҳайдашса ҳам кетишмас, ортда қолишни иштасмасди. Олдиндан урилган совуқ шамол аёлларнинг суронига қоришиб, ғувиллар, юз-қулоқларни ялаб ўтарди. Дарахтларнинг кумушранг шохлари ҳам аста силкинар, уларни олқишларди гўё. Йўл-йўлакай очиқ эшиклардан чиққанлар улкан дарёни тўлдирган яккам-дуккам жилғалардай оқиб келиб, уларга кўшиладилар. Бошлардаги қора, нимранг тивит, шаффоф сингари оқ момик рўмоллар тиниқ қиш табиати кўйнида ўзгача манзара касб этгандай. Баланг паст, нозик, тўладан келган, салобатли қадди-қоматлар, чўзинчоқ, кулча юз, буғдойранг, оқиш, нуроний, ажиндор ва хуш чехраларнинг ғамгин, ўйчан, синчков, зийрак, дадил, ёлқинли кўзлари фақат олдинга — олис-олисларга боққанча шамол кувган булутдай кўчиб борарди. Бироқ, вилоят фирқа қўмитаси биносига етай деганларида қаёқдандир пайдо бўлган усти ёпиқ юк машина оддиларини тўсиб чиқди-ю, оқим таққа тўхтади. Орқадагилар бунинг сабабини билолмай безовталаниб, бир-бирларига қарадилар. Ола-чипор гуппили Фотима йўл беришларини сўраб бир қадам олға юриши билан машинадан таппа-таппа ерга сакраган ўн чоғли ниқоб бандалари катта кўчага кўндаланг терилиб олишди.

— Қайтинглар, уй-уйларингга тарқалинглар! — дея буйруқ қилди қора кўз-ойнаклиги олдинроққа чиқиб, — бола-чақангнинг ғамини есанг-чи бориб.

— Бола-чақамизнинг ғами сенга тушмай кўяқолсин, ундан кўра «улфатларингни» ол йўлдан!

Қоракўзойнак дўриллаган овоз қаёқдан келаётганига тушунолмаётган орқа-олдига қаради. Ҳайрон бўлди. Аёллар кулиб юборишди. Ҳеч нарсага тушунолмаган ниқоблилар бошлиғи яна аланглади атрофга.

— Вой, башараси қурсин алвастига ўхшамай, буларинг ким ўзи? — сўради Фотимага яқинроқ турган аёл.

Фотима тушунтирди:

— Анави келгинди «десантчилар»нинг малайлари. Шаҳар коммунал хўжалик биносини эгаллаб олишган. Ўша жойга ин қуриб, ўргамчақдай тўғри келганни

домларига тортиб, қонини сўришгани сўришган булар. Бино ҳовлисида кимга қандай ҳужум қилиш машқини ўтказишади ҳар кун.

Ана шундан кейин қоракўзойнак эркакча гапирётган айнан қаршисида турган Фотима эканлигига фаҳми етиб, ўнғайсиз ҳолга тушди. Худди шу вазиятини билдириб қўймаслик учун тез дўқ уришга ўтди:

— Сен бошлаб келаяпсанми буларни? Яхшиликча ортга қайтар барини, аксинча пушаймон еб қоласан қилмишингдан!

— Қанақасига пушаймон ейман, обориб, ертўлангга қамайсанми? Хомтама бўлма, мен сендақа пўписавозларнинг кўпини кўрганман. Кел, дағдагангни бориб, ўша ҳомийларингга қилгин-да, бизга ҳозир йўл бўшат. Хотинларнинг ёмон жазаваси тутиб турибди, бир ёпишса, ҳаммангни бурдалаб ташлайди.

Қоракўзойнак яна нимадир деб ўшқирди. Фотима ҳам бўш келмай эркакчасига сўкиш билан жавоб қайтарди. Бироқ, аёллар тўпи ғала-ғовур кўтариб, уларнинг гап-сўзларини эшитдирмай қўйишди.

— Ҳой, хотинлар, — деди ҳалиги Фотимага яқин турган аёл, — Фотима милициямизни дўппослатиб қўямизми ё ҳимояга оламизми уни? Манави таёқ тутган рўдафолар калтаклашмоқчи-ку, нимага қараб турибмиз?

— Қўли калталиқ қилади! — дея шовқин солишди аёллар.

Шу заҳотиёқ қийқириқ, ҳайқириқлар теваракни ларзага солди. Ниқоблилар ҳар тарафдан қуршаб келиб, уларни тарқатмоққа киришдилар. Фотима нимадир деб бақирди.

— Қўлга олинглар уни! — буйруқ берди қоракўзойнак, Фотимани шерикларига кўрсатиб.

Икки забардаст ниқобли келиб, Фотиманинг икки қўлтиғидан олди-да, оёғини ерга тегиздирмай кўз очиб юмгунча муддат ичида уни машинага улоқтиришди. Фотимани қутқаришга даъват қилганини ҳам шундай қилишди.

Қуршовда қолган аёллар жон-жаҳдлари билан ҳар битта таъқибчига икки-учта бўлиб ёпишишди. Ниқобларини юзларидан йиртиб олиб, башараларини юмдалай бошлашди. Қўлларидан таёқларини тортиб олиб, ўзларини савалай кетишди. Қоракўзойнакнинг эсхонаси чиқиб кетди чоғи. Чекинишга команда бер-

ди. Аёллар ҳужумидан аранг жонини асраб қолиш пайида бўлган таъқибчилар чекина-чекина, кейин чаққонлик билан машина ичига ўзларини урдилар. Машина ўрнидан силжиди. Шаштидан қайтмаган аёллар уларнинг орқасидан қор ота-ота анча жойгача қувлаб бордилар.

— Бу ёғи неча пулдан тушди? — дея тўдага мурожаат қилди улардан бири, — Фотима милицияни қутқариб қололмадик-ку? Уни олиб кетишди.

Аёллар гарангсиб бир-бирларига қарашди. Калтагина сариқ палто кийган миққидайгинаси эса олдинга отилиб чиқиб, деди:

— Хўш, нима бўпти, Фотимасиз ишимиз битмайди-ми? Ишқаллик чиқариб қўйиб, бу ерда серрайишиб тургандан кўра тўппа-тўғри Катта бинога борамиз. Мақсаддан қайтиш йўқ!

— Тўхта! — деди «буёғи неч пулдан тушди», деб савол бергани, — аввал Фотима милицияни қутқарайлик. Уни Катта бинога эмас, анави башаранг қурғурлар ўз қароргоҳларига олиб кетишди шекил, ўшаққа борайлик, комунал хўжалик биносига!

— Бўпти, ўша ёққа бошла бизни.

— Қароргоҳига ўт тушсин!

— Ҳа, ўт тушсин илоҳим. Ҳой, хотинлар, ҳой, овсин, анави яқин-яқин уйларга кириб, бир шиша — бир шишадан лампа мойи олиб чиқинглар, ўт қўямиз ўша қароргоҳига!

Бу вақт атрофга оқшом қўниб, бурчак-бурчаклардан ним қоронғулик қуршаб келаётганга ўхшарди. У ер — бу ерда чироқлар ёнди. Нимқоронғулик чекинди. «Десантчилар»нинг ёлланма ҳамтавоқлари жойлашган бино деразаларида ҳам чироқ. Хотинлар тўдаси худди ана шу дераза қаршисида таққа тўхтади. Хотинларнинг шовқин-суронини эшитган ҳалиги ниқобли гурӯҳлар ёнига яна ўн чандони қўшилиб чиқиб, икки қаватли фиштин бино бўйлаб тизилдилар. Иккала даҳшатли куч бир-бирининг қудратини синаётгандай тикилишиб қолишди. Аёллар қуролсиз, аммо кўзларида нафрат ифодаси. Бу — қуролдан ҳам даҳшатлироқ кўринарди. Ниқоблиларнинг кўлларида эса резина таёқ, аммо қарашларида қўрқув акси бор. Наҳотки асло даф қилиб бўлмас ҳодисага йўл қўйилса ҳозир, дея ўйлаётгандай эди ҳар иккала тамон. Қоракўзойнак жанжал, тўполонсиз тўдани тезроқ ҳайдаб юбориш билан қутилиш ниятида. Шунинг учун мигафон орқали

насиҳат қилди, ўшқирди, дўқ-пўписа билан қўрқитмоқчи бўлди. Тутиб келганларини қўйиб юборишга ваъда берди.

— Йўқ, ҳозироқ қўйиб юборасанлар, — дея талаб қилишди аёллар, — бўлмаса, бир қадам ҳам жилмай-миз бу ердан!

Қоракўзойнак бу қилмишлари ўз бошларига офат бўлиб ёғилиши мумкинлигини айтиб, огоҳлантирди. Ҳеч ким писанда қилмади унинг гапини. Анавинда солдатлар кўкка қараб ўқ узишганда тумтарақайлаб қочган эрларидан кулиб, «шу юрак билан бош кўтариб юрибсизларми ҳали?» дея писанда қилишган эди. Энди ўзлари ҳақида ҳам «тиррақи бузоқнинг югургани самонхонагача экан-да», деган миш-миш тарқалишини ишашмасди асло.

Ана шу қатъиятлики сезган қоракўзойнак ўз сафдошларига буйруқ қилди. Саф тортганлар резина таёқларини кўксиларига кўндаланг қўйганча шаҳдам юриб, аёллар тўдасини ортга сура бошладилар.

— Хотинлар, бўш келма! — деган хитоб янгради орқадан. Тўда кучли тўфонга айланиб олдинга сурилди. Саноқсиз қўллар ҳавода тўлғанди. Барча баробар аюханнос кўтариб, таъқибчиларга қарши ёпирилдилар. Яна уларнинг қўлларидаги таёқларини юлқиб олиш билан ўзларини савалай кетишди. Ниқобли гуруҳ эса ноилож чекинишга мажбур бўлди...

Бу маҳал Мирихлос бетоб бўлиб ётган қайнонасининг ёнида ўтирарди. У яқинда Марказқўмдан хат олган, хатда унинг шикоятини текшириш комиссияси тузилганлиги, тез кунлар ичи жавоб ёзишларини баён қилардилар. Мирихлос қайнонасига шулар тўғрисида гапириб бермоқда эди.

У завод директорлигига қайта тайинланганлигига ҳам бир ярим ойдан ошди. Бойматов даврида йўл қўйилган камчиликлар, жиддий нуқсонлар туфайли ишчилар оғир аҳволни бошдан кечираётганликлари, маҳсулот ишлаб чиқаришдаги ярим-ёртиликлар энди барҳам топиши керак эди. Издан чиққан вазиятни тузатиш, тартиб-интизомни йўлга қўйиш ҳақида жиддий бош қотиришни тақозо қиларди ҳаёт. Шу сабабдан Мирихлос учун бир неча кунлаб заводда қолиб кетишга тўғри келар, ҳар бир дақиқаси олтинга тенг бўлишига қарамай қайнонасига қарашга мажбур бўлар, бу билан долзарб режаларига ҳалал етаётганидан ачинар.

биноқ ўзидан беморга қарайдиган бошқа ҳеч ким йўқ эди ҳозир. Мирихлос беморнинг барча инжиқликларини кўтарар, вақти-вақти билан доктор чақиртирар, дори ичирар, кўнгли қандай овқат тиласа, югуриб-елиб пишириб берар, едирар эди. Назида қайнонасининг аҳволи кундан-кунга оғирлашиб, кўзига ёш бола тенги кичкина тортиб кетаётганга ўхшайверарди. Шунинг учун юракдан ачинарди унга.

Ҳа, қанчалар ситам чекмади у. Аиниқса, кенжа қизининг фожиаси адои тамом қилиб, кўрпа-ёстиққа обдан чўзилтириб қўйди. У мўлтираб куёвига боқади, қизимнинг дийдорини кўролмаи ўлиб кетавераманми, деган савол бор кўзларида. Мирихлос унга таскин беради. Мудҳиш фикрларга чалғимаслигининг олдини олиб, у ёқдан-бу ёқдан гапирди. Ташқарида совуқ, изгирин. Қош қорайиб келмоқда. Нимагадир ҳалигача қизчалари мактабдан қайтганича йўқ. Уларнинг келишига тайёрланаётган овқат газ-печкада қайнайди. Оловини пастлатиб қўйиш керак шекилли.

Мирихлос ўрнидан турган эди ҳамки, ташқарида тапур-тупур югуришиб келаётган Шамсия билан Зиёдининг қадам товушлари эшитилди.

— Онамдан хат, онамдан хат! — деб киришди ҳовлиқиб, — почтачи ҳозир берди.

Мирихлос хатни шошиб очди. Овоз чиқариб ўқиди. Ҳаммаларини ҳаяжон қуршаб, тингладилар.

Мафтуна дуойи саломдан сўнг адвокат ёллашга муваффақ бўлганини ёзарди. Суд албатта ўз юртида, ўз халқининг кўз олдида ўтишини жуда-жуда истарди. Шунга талаб қиларди доим. Лекин бунинг иложи йўққа ўхшайди. Аксари гувоҳлар айнан Москвада эканлиги важдан суд пойтахтда ўтказилиши мақсадга мувофиқ деб топилибди.

«... Кўнишга мажбурман, — дея давом этарди у, — оҳим худога етиб, катталарнинг инсофга келганларидан бошим осмонда ҳозир. Суд ҳайъати қандай саволлар беради-ю мен қандай жавоб қилишларимни тасаввур қиламан нуқул. Суд сўнгида сўзлайдиган нутқимгача тайёрлаб қўйдим. Ҳарқалай, ёруғликка чиқадиганга ўхшайман. Галабамга ишонаман. Оҳ, ҳозир қандай ҳолатдалигимни билсангиз эди: олис сафар сари парвозга чоғланган лочин сингари ҳис қилмоқдаман ўзимни.

Мирихлос ака, ўша куни суд залида шахсан сиз бўлишингизни истардим. Далда бўлиб турасиз. Иложи

бормикин? Ҳаракат қилиб кўринг, илтимос. Йўқ, ўти-
ниб сўрайман сиздан...»

Мирихлос хат мазмунидан хотинининг руҳан тетик-
лиги, ниятига етишлигига астойдил ишонаётганлигини
билиб, мамнун бўлди. Чунки ишонч кишига бошқача
куч-қувват бахш этади, янада янги-янги мақсадлар сари
чорлайди. Ишонч орқали яқин ва ёрқин уфқларни кўриб
турасан. Шунинг учун курашди Мафтуна, шунинг учун
курашади. Мирихлос унинг судида албатта бўлиши, хо-
тинининг нутқини тинглаши керак.

Шуни ўйлаб қолди у, шунинг тасаввурига берилиб,
лаблари жилмайди. Комилабонунинг кўзларига ёш
қалқди. Қизалоқлар севинчлари ичларига сизмай сак-
рашар, хонадан хонага югуришиб, яйрашарди.

Бирдан телефон қаттиқ жириглаб, ширин хаёл-
лари бўлинди. Қандайдир фалокатдан дарак беради-
ган қўнғироқ. Мирихлос гўшакни қулоғига тутди. Би-
ров шунақанги шанғиллардики, сўзларига тушуниб
бўлмасди.

— Алло, алло! — дерди Мирихлос нуқул, — ошиқ-
май, мембранга гапиринг, нима деяпсиз? Ким бу?..

— Шаҳар комунал хўжалиги... комунал хўжалиги,
деяпман... — дегандаги овоз қулоғини ёргудай бўлиб
такрорланарди ҳадеб. — Ўша бинога ўт кетди...

Гапираётган аёл киши бўлиб, бир қатор номларни
таҳлаб ташлади:

— Пайпоқ артели ёнидаги бор-ку... Ҳалиги... Жи-
яқдўзлик дейларди илгари. Шунинг ёнидаги кўча...

— Қанақа бино? Қанақа кўча? Тушунмаяпман ҳеч...

— Гумбазли мачитиям бор. Ўша маҳаллани аёллар...

— Хўп, хўп, мен нима қилишим керак?

Гапирувчи бир нафас сукутга толди.

— Ўша маҳаллақўм айтдилар, сизга хабар бери-
шимни тайинладилар.

Мембрандаги шовқин шунчалик кучли бўлишига
қарамай Мирихлос кўп нарсаларнинг фаҳмига етиб,
юрагига гул-гула ёпишди. «Ёмон аҳвол содир бўлганга
ўхшайди», деб ўйлади ичида.

— Яна кимларга хабар қилдингиз?

— Милицияга... Пайпоқ артелидагиларгаям, учра-
ган эркакларгаям хабар қилиб юрибман. Маҳаллақўм
шундай деб тайинладилар.

Мирихлос гўшакни қўйиб, ҳозироқ бориб фалокат-
нинг олдини оладиган одамдай чаққон кийинди-да,
кўча томон ўқдай отилди.

Афсуски, фалокат бошланиб бўлган экан. Икки қаватли фишгин бино аланга ичида. Чилпарчин йўлаклар бўйлаб бурала-бурала тўлғанаётган олов ойналари синган деразалар орқали гувуллаганча ташқарига отилар, буготлар чети бўйлаб илоңдай ўрмаларди. Ҳавода кутурган куюн сингари тўзғиб юрган буруқсоқ қора тутундан осмон юзи кўринмайди. Тамоғига аччиқ тутун тикилиб, қаттиқ йўтали тутган енгсиз қора чарм камзуллар, ичкаридан югуришиб чиқаётган яна кимлардир кўзга ташланади. Ҳаммаёқда қашпайган қоғоз жилдлари, куйинди ҳиди анқиган дарпардалар, чала ярим куйган гиламлар, деразалар орқали палапартиш кўчага ирғитилган гилам паёндоз уюмлари...

У ёққа югур, бу ёққа чоп-чопдан ит эгасини танимади. Кимдир ҳовлиққанча ичкаридан отилиб чиқиб, ертўлада газ қувур ёрилгани ва кучли портлаш содир бўлганидан хабар беради. Худди ўша ердан гувуллаб чиқаётган олов тиллари бино деворларини ялаб, томгача кўтарилади. Унинг ёруғида дераза орқали кийимларига ўт илашганига қарамай қоғоз боғламларига тирбанд жавонлар, стол-стулларнинг жизфанаги чиқаётгани, ҳангу-манг бўлганларнинг ўзларини дам у ёнга-дам бу ёнга югурганлари, оловдан юз-кўзларини пана қилаётганлар баралла кўриниб қолади. Ташқарида турганлар эса айнан ўша жон асрашга йўл тополмай гарангсиганларни дераза орқали кўчага отилишларини сўраб, бақришар, уларнинг эса қулоғига гап кирадиган эмас.

Айни маҳал чор тарафдан кўча-кўйни бошига кўтариб, шовқин-сурон билан етиб келган ўт ўчириш командаларининг ходимлари ҳам оловга бас келолмас, йўгон-йўгон ичаклар орқали отилаётган бетўхтов сув ҳужуми эса ёнғин кучини кесолмасди. Ўқтин-ўқтин қарсиллаш, гурсиллаш, нола чеккандегинга ўхшаш садолар, мунгли инграшлар, чувиллаш, чарс-чурслардан қулоқ батангга келади, гап-гапга қовушмайди. Теварақда эркаклару бола-бақралар. Аёлларнинг эса қораси кўринмайди. Қилғиликни қилиб қўйиб, афтидан тумтарақайлаб қочишгану олис-яқин пана-пана жойдан қилмишларининг оқибатини кузатишарди чоғи.

Мирихлос ҳам ҳалослаб етиб келишга келди-ю эс-ҳушини йўқотганча донг қотиб қолди. Милиция ходимлари чуруллатиб ҳуштак чалади, томошабинларни тарқатишга минг уринишмасин қўлларидан кел-

майди. Оёқ ости билч-билч сув, дарахт шохларидаги қорлар обдон эриб, қип яланғочланиб, қоп-қора куйинди косов тусини олган.

Ёнғинни эса ҳали бери бартараф қилишнинг иложи йўқдай.

ЎТГИЗИНЧИ Б О Б

Эрталаб на эшиги, на деразаси қолган илма-тешик, куйинди ҳиди анқиган кунгирадор, қоп-қора чордеворгина қаққайиб турарди. Газета саҳифаларида ҳам худди шу қиёфанинг айнан сурати босилиб чиқди. Бинонинг ертўласидан жизғанаги чиққан икки жасад топилди. Инсонлик турқи-таровати қолмаган бу жасадлар кимга тегишлилигини аниқлаш учун махсус комиссия тузилди. Айримлар ёнғин чиқмасдан олдинроқ ҳибсга олинган Фотима милиция билан яна бир аёлни қамаганлари ва ўша ерда ажали етганлигини тахмин қилдилар. Тахминлари текширувдан сўнг тўғри чиқди. Буниси элнинг ғазабини баттар кўзғади. Қайта кўтарилиш хавфи туғилиб қолди. Маъмурият бунинг олдини олишга киришди. Ҳар хил дўқ-пўписалар билан чўчитишга уринишди. Ёнғин чиқаришда фаолик кўрсатганларни эса тутиб келиб, сўроқ қила бошланди. Биронта аёл айбини бўйнига олмади, биринчи бўлиб ўт қўйганининг ҳам номини айтмади. Сўроқ-суриштиришлардан натижа чиқавермагач яна қама-қамага ружу қўйилди.

Ғазабланган аҳоли Катта бино тамон оқа бошлашди. Мирихлос ҳам шу ерда. Майдонни тўлдираётган одамлар энди «Аёлларга озодлик!», «Кучинг хотинларга етдими?» деган хитоблар билан бақириварди. Негадир бу сафар солдатларнинг қораси кўринмайди. Милиция ходимлари эса бегуноҳдан бегуноҳ бошлиқлари ўз вазифасидан озод қилингани учун норозилик билдириб, фирқа саркотибига итоат этишдан бош тортганлар. Улар халқ томонда. Фақат халқнинг хоҳиши билан иш юритишга аҳд қилишган. Оломонга кўшилиб, ёнғинда ҳалок бўлган ҳамкасблари бўлмиш Фотима ва унинг шериги жасадини қатъий талаб қилишади нуқул. Қайта тўпалон авжига чиқиб, янада жиддийроқ ҳодиса юз бериб қолишидан ҳайиққан раҳбарлик талабларни қондиришга мажбур бўлди.

Ёнғин чиққан оқшомнинг учинчи куни мотам маросимини айнан Катта бино майдонида ўтказишга

қарор қилганликларини айтдилар. Буни эшитган борки гурра-гурра бўлиб келаверишди. Машина, автобуслар тўлиб милиция ходимлари яқинлашаётганликларини дераза орқали кузатиб турган Иван Исаевичнинг жиғибийрони чиқиб, ўзини ҳар ён урди, шердай ўқирди. Шу билан бирга қўрқув босди уни.

Икки марҳуманинг жасади солинган тобутлар майдоннинг қоқ ўртасидаги фаввора супасига қўйилди. Милиция раҳбарияти мотам маросими бошланишидан олдин ҳалойиқни асойишталикка, икки марҳуманинг руҳи ҳурмати маросим ўтганга қадар ортиқча эҳтиросларга берилмай, маъмуриятнинг жиғига тегмай туришликка чақирди.

Қўлларига қизил ҳошия боғлаган кишилар, инсон ҳуқуқи ҳимоячилари навбатма-навбат икки тобут қошида қоравулликда турдилар. Оркестрдан таралаётган мунгли куйдан барча ғамгин сукутга толиб, саноқсиз бошлар қуйи эгилган. Қора кийиниб, тўн устидан белбоғ боғлашиб, икки тамондан саф тортганларнинг кўзларида ҳалқа-ҳалқа ёш.

Ниҳоят милиция зобитининг ишораси билан мусиқа садолари тинди. Маросимга бағишланган митинг очик деб эълон қилиниб, биринчи бўлиб Мирихлос, кейин шаҳид кетганларнинг таниш-билишлари, турли лавозимдаги милиция зобитлари сўзга чиқдилар. Ҳар бирлари марҳумаларнинг ўзларигагина хос фазилатлари, беқиёс жасоратлари устида алоҳида тўхталиб, эрк, адолат йўлида қурбон бўлганликларини таърифладилар. Уларнинг маъшум ўлимига сабаб бўлганлар халқнинг нафратига қолганликлари, қонун йўли билан албатта жазо олишлари муқаррарлиги, жуда бўлмаганда худонинг қаҳрига учрашларини таъкидладилар. Шунингдек, бундан буён шундай бемаврид ўлимларга йўл қўймаслик учун халқни доим ҳушёр туришга чақирдилар.

Совуқдан жунжиккан, ер депсиниб, типирчиланган оломоннинг оёғи остидаги қор бетинимғижирлайди. Аёллар, бола-бақралар совуқ ялаб, карахтлашган юз, қулоқларини ишқалашар, оғизларидан паға-паға ҳовур таратиб, ўқтин-ўқтин йўталишар, тамоқ қиришарди. Катта кўчадан ўтиб бораётган қатор-қатор машиналаргача фазони титратиб, чўзиб-чўзиб сигнал беришар, вокзал тамондан эса тепловоз қичқиргани эшитиларди. Қайси бир завод узоқ гудок чалди.

Ана шундай сурон ичида тобутларни бош узра кўтариб, қабристон тамон одимладилар. Оломоннинг

аксарияти майдонда қолди. Улар Катта бино тамон қўл силтаб, «Қотиллар жазолансин!», «Йўқолсин «десантчилар!» деб кетма-кет бақришда давом этардилар. Баданни тошдай қотиргудай совуқ ҳукмини ўтказаетганига қарамай биронта одам майдонни тарк этишни ўйлашмас, саркотиб билан юзма-юз гаплашишни талаб қилишдан тўхташмасди. «Иван Исаевич, қорангни кўрсат бизга!» деган жўр овозларнинг шовқини тинмайди. «Иван Исаевич, ниқоб бандаларинг билан бирга гумдон бўл!» — деган хитоблар ҳам янграрди баъзан. Иван Исаевичдан эса дарак йўқ. У шу ердами ёки кўрмай ҳам, куймай ҳам буларни, деб қочиб қолганими — ҳеч ким билмайди. Шунга қарамай бирма-бир хитоб қилишдан тинай дейишмайди ҳеч:

— Қачонгача ўз эркимизга ўзимиз эга бўлмай ўтамыз? — дерди ўртага чиққанлардан бири.

— Нима учун бизларни рўшноликдан маҳрум қилишмоқчисизлар? Айбимиз нима? — дея бири қўйиб, бири сўз оларди кетма-кет. — Бошлиқ бўладиган бўлсанг, кўпчиликнинг истак-хоҳишига қараб иш юрит!

— Тўғри, бизларга ён боссин, у ўз билганича устимиздан ҳокимлик қилавермасин! Битсин якка ҳокимлик!

— Ҳукуматманми, ҳамма чалган чилдирмамга ўйнай-веради, деса керак-да. Йўқ, хўжайиннинг айтганига йўрғалайверадиган замонлар ўтиб кетган!

— Ҳайронман, нима учун миллий расм-русумимизни билмайдиган, тилимиз, дилимиздан беҳабар, аллақадан келган кимсани бошимизга раҳбар қилиб қўйишади-я, қаёқда бор мунақа удум?

— Қуш тилини қуш билади, ўзимиздан бўлсин ҳукумат, — дея аввалги гапирганни қувватлади бошқаси. — Шу талабни кескинроқ қўяйлик. Умуман бўш келмаслигимиз керак, тўғрими, биродарлар?

— Обкўм-мабкўми билан гумдон бўлсин гўрсўхта.

— Тўғри, қаёқдан келган бўлса, ўша ёққа бориб, тошини териб юравермайдими?

— Шу обкўмидан ҳам тўйганман тоза. Нуқул бош офриғи. Раҳнамолигидан кўра юрак сиқилди, фидибидиси кўп. Юрт бошига бало ёғдирмаган йили йўқ. Яна денг обкўмига нуқул Иван Исаевичга ўхшаганлар ўтириб олиб, юртга ҳокимлик қилгани-қилган.

— Шу гапларни унинг юзига айтамыз, чиқсин бу ёққа!

Аммо Иван Исаевич ҳамон қорасини кўрсатмасди. Афтидан оломоннинг газабноклигини кўриб, ростдан ҳам бошқа эшиқдан «қуённинг суратини солиб қолган» кўринади.

Қабристонга кетганлар дафн маросимини ўтказиб, қайтиб келишди. Мирихлос йиғилганларга мурожаат қилди яна:

— Биродарлар, бугунча тарқалайлик. Беҳуда бақириб-чақириб, совуққа қолиб турганимиздан ҳеч иш чиқмайди. Бугун-эрта комиссия келади Тошкентдан. Барини текширишади, адолат қарор топади албатта. Бизнинг талабларимиз амалга ошади. Ҳозир қарасам, мушт билан иш битирмоқчисизлар, яна тўполон, яна тўқнашув... Йўқ, охири вой бўлади бунақа қилишнинг. Шунинг учун бугунча сабр қилайлик. Эртага ҳам кун бор-ку, ахир...

Баъзилар уни қўллашди. Баъзилар сўзини бўлишди:

— Келадиган комиссия-памийсиянгаям ишонмайман, ҳаммасининг тили бир.

— Тўғри, ваъдани катта қилиб, қўйнимизни пуч ёнроққа тўлдириб кетаётган бунақа комиссияларнинг кўпини кўрдик. Ҳолва деган билан оғиз чучимади. Бизга анави муттаҳамни чақириб беринг, чиқсин, айтадиганимни башарасига айтайин. Кундан-кунга кун баттар қилиб, қисматимизга кулфат солаверадими? У туфайли одамларимиз бекордан-бекор ўлиб кетаверадими?!

— Чиқсин! Чиқсин!..

Катта бино ичидан биров кўриниш бериши ўрнига деразаларнинг чироқлари ўчди. Ҳаводан заҳардай нимадир ёғар, майдон ҳам сийраклашиб борарди.

— Ўтган сафарги шарманда бўлганимиз етар, ўлсам-ўламанки бир қадам силжимаيمان бу ердан, — деди ёшгина йигит.

Унинг ёнига тенгқурлари қўшилди.

Кетишдан бош тортганлар қаёқдандир калга-култа тўсин, тахта, шох-шабба топиб келиб, ўртага гулхан ёқишди. Майдон ёришиб кетди...

Вилоятда содир бўлган мазкур воқеалар ҳақида чет эл радиоси ваҳима кўтарди. Москвали мухбирлар келиб, аҳоли вакиллари, вилоят раҳбариятининг суҳбатларини магнит тасмасига ёзиб олишди. Ёнғин туфайли қамалган аёлларга озодлик берилди. Аммо кор-

хоналардаги иш ташлашлар давом этарди. Уларга бош-қошлик қилаётганлар ҳамон ҳибсга олинарди. Ҳамма меҳнат шароитининг ёмонлигидан, раҳбарликка ношуд одамлар қўйилганидан, уларнинг тажрибасизлиги, палапартишликларга йўл қўйишлари натижасида аксари омма озор чекаётганлигидан нолирдилар. Вилоятда ҳар хил зўравонликлар, якка ҳокимлик туфайли буйруқвозликлар авж олаётгани, натижада оддий фуқоронинг ҳақ-ҳуқуқи депсилаётганлиги билан асло келишиб бўлмаслигини исбот қилишарди. Фақат Талмачёвнинг ўзигина эмас, у бошлиқ фирқа кўмита ҳайъати ўзгармагунча аҳвол тузалмаслигини таъкидлар эдилар.

Ниҳоят вазият ўзгара бошлади. Катта бино ичига кетма-кет биров киради, биров чиқади. Юзларида қандайдир ташвиш шарпаси. Қора машиналар ҳам серқатнов бўлиб қолган. Шундан уч кун ўтиши билан ҳаммаси аён бўлди: Тошкентдан махсус комиссия келиб, халқ талабига биноан текширув бошланганлиги тўғрисидаги хабар офиздан офизга кўчди. Оломон тантана қиларди. Аммо машиналар физ-физ келиб-кегиб кетгани, ундан тушган ва Катта бинодан чиқиб, қаёққадир бўзчининг моқисидай қатнаб қолганлари билан бирон янгиликдан дарак берилмаётганлари учун жунбушга келарди яна.

— Фирқасига қирон келсин. Шу фирқа деб эл-юрт ёруғлик кўрмай ўтди.

— Фирқангдан алақачонлар кўлимни ювиб, кўлтигимга уриб қўйганман!

— Етмиш йилдан бери қонимни сўрди роса. Қарғишим урсин уни!

Бу гаплар атайин ўша келиб-кетаётганларга эшитдириб айтиларди.

— Комиссия аъзоларида инсоф бўлса, эзилган фуқорога ён боссин!..

Шундан кейин баробарига «Кетсин Талмачев, кетсин Талмачев!» деган хитоб такрорланаверди. Бир соатдан ортиқ вақт кўл силтаб, жағлари толгунча бақаришди.

Ниҳоят елкасига қора пальто илиб, бошига қундуз телпак кийган кўзойнакли, бўйнини момикдан тўқилган шарф билан танғиб олган киши сардара саҳнида пайдо бўлди. Милиция капитанининг кўлидан мигафонни тортиб олди:

— Биродарлар! — ҳаммани сукутга толдириб, оғзи-га маҳтал қилиб олгач давом этди, — азизлар, марказдан комиссия келган. Сиз билан мулоқот қилиб олишни менга топширди. Ишончим комилки, айтганимга кўнасишлар. Комиссия пухта текширув ўтказиб, ҳақиқатнинг тагига етмай қўймайди. Ноҳақлик ўз жазосини олади. Сизларнинг ёзма талабларингизни ўрганиб, натижасини албатта ўзингизга ёзма равишда етказди, сиз тавсия қилган вакилларингиз билан алоҳида-алоҳида мулоқотда бўлинади. Шунинг учун тайёр талаб-таклифларингиз бўлса, бизга беришингиз, вакилларни ҳозирнинг ўзида танлаб-тайинлашингиз мумкин.

Сўзловчи оломондан жавоб кутиб, жим қолди. Ҳеч кимдан лом-мим чиқмади. У гапимга тушунишмади шекилли, деб ўйлаб, айтганларини бошдан такрорлади.

Оломон ўртасида ғала-говур ўрмалади.

— Биздан яна қанақа талаб керак? — деди ўрта ёшлардаги эркак, бир қадам олдинга чиқиб, — ҳаммаси маълум-ку? Ёзиб берганмиз. Мирихлос Мирпўлатов сизларга етказган. Вакилга келганда, уни сайлаш шартми? Ким хоҳласа, кириб, суҳбатлашиб чиқаверсин-да!

Оломон сурон кўтариб унинг таклифини маъқулади.

— Хўп, — кўна қолди, сардара саҳнида турган, — бу илтимосларингизни комиссия ҳайъатида маълум қиламан. Энди корхонларингга бориб, ишга тушаверинглар. Бу ерда тўпланиб туришдан фойда йўқ. Ахир биласиз, корхона маҳсулот ишлаб чиқармаса ўзларингга зиён. Иш ташлаш эса эскиликнинг сарқити. Ҳа, шундай қилинг, қадрдонларим. Комиссия учун вакилларингиз рўйхатини тузиб қолдирсанглар, ўзимиз навбатма-навбат чақириб, мунозара ўтказаверамиз, келишдикми?

— Йўқ, келишмадик, — лўнда жавоб қилди ҳалиги гап қотган эркак, — талабларимиз бир ёқлик бўлмагунча ҳеч ёққа жилмаймиз. Шунча алданганимиз етар! Суҳбатга кирадиганлар бўлса, марҳамат, кириб чиқаверсин.

Сўзловчига бу таклиф унча ботмади шекилли, норози назарини узмай тураверди. Нима деб инсофга чақирिशга уринмасин, халқдан тегишли жавобини олаверди. Охири мигафонни капитаннинг қўлига қайтариб, ичкарига йўлланди. Аммо бошқа қорасини кўрсатмади.

Одамлар унинг тўғрисида ҳар хил аскиялар тўқиб, қаҳқаҳ ура бошладилар. Ҳарқалай, эрта-индин қандайдир ўзгаришлар бўлишини сезиб турганлари учун димоғлари ҳуш, диллари қуёшли баҳор табиатидай. Аммо ҳаводан баҳор ҳиди анқимасди ҳали. Кун дам кўриниб, дам тунд осмон қаърига сингиб, ҳавода изғиринли шамол изғиб қоларди. Одамларнинг димоғидан буғ таралар, дарахт шохларидан ахён-ахён сиким-сиким қор кўчиб, тап-туп ерга тушарди. Оёқ остидаги қор эса эриб, сувга айланган, айрим жойларда жигар ранг тус билч-билч атала товонларга ёпишади, тиззагача сачрайди. Шу тариқа яна бир кун ўтди. Яна гурра-гурра келганлар майдонни бошларига кўтариб, комиссия ҳайъатини адолатга чорловчи талаблар билан нидо солишди.

Тушга яқин кечаги одам ўрнига бошқаси пайдо бўлди-да, комиссия ҳайъати билан суҳбат қилишга хоҳиш билдирганларнинг рўйхатини сўради. Бу таклиф зудлик билан бажарилди. Бироқ, рўйхатга ёзилганлар икки юздан ошиб кетди. Шунинг учун гуруҳ-гуруҳларга бўлиб, қабул қилинадиган бўлинди. Мириҳлос биринчи гуруҳга ёзилганига қарамай иккинчи кун қабул қилинди.

Сурункасига уч кун давом этди ўзаро мунозара. Марказдан келганлар айрим ташкилотлар, маъмурий идораларга ҳам бориб келишди. Ҳафтанинг охирига етилгандагина бир тўхтамга келишди шекилли, тўпланган далиллар асосида масала вилоят фирқа бюросида кўрилар эмиш, деган гап тарақалди.

Оломон яна безовталаниб қолди. Бюро аъзолари кимлар ўзи? Истеъфога чиқишларини талаб қилинган кишилар-ку? Шунинг учун мазкур бюродан бирон баён чиқишига ким кафиллик бера олади?

— Бюрога бизнинг вакилларимиз қатнашсин! — дея оёқ тираб олишди кўпчилик, — эл манфаати учун жони ачийдиганлар фақат бизнинг ичимизда. Ўшалардан вакил сайлайлик!

Бу озмунча тортишувга сабаб бўлмади. Маъмурийят томон турли ваз-карсон пеш қилиб, бунинг иложи йўқлигини уқтиришар, оломон эса ўз билганидан қолмасди. Вакиллар сайлашга келганда яна баҳслар қизғин тус олди. Ҳар ким ўзи таниган, ўзи ишонган одамини тавсия қила-қила, рўйхат элик кишига бориб қолди. Уни камайтиришга тушишди. Аввал тенг ярми, сўнг ўн кишига қисқарди. Пиро-

вард беш кишидан иборат вакил бюрога қатнашадиган бўлди. Мирихлос ҳам ана шу беш киши сафига илиниб қолди.

ЎТТИЗ БИРИНЧИ Б О Б

Бутун шанба. Кун ёришиб кетган. Дарахт шохларидан қор тўкилиб, ола-була тус олган. Бўғотларда осилган сумалаклар кўз ёши тўқади. Баланд чинор шохларида ғужғон ўйнаган зағчаларнинг чағиллашлари тинмайди. Катта бино майдонида ҳам одамлар чумолидай ғивир-ғивир. Ҳамманинг нигоҳи Катта бино сардарасида.

Кеча тушда бошланган бюро ҳали тамом бўлмаган. Оқшомга яқин халқ сайлаган вакилларнинг иккитаси у ердаги беҳуда тортишувдан юраги сиқилиб, қайтиб чиқди.

— Гапинг инобатга ўтмагандан кейин қийин экан, ҳар ким билганича тўқийди, халқнинг талабига қайишадигани йўқ, — дейди бири.

Иккинчиси ҳам жиғибийрон:

— Тузилган комиссияларига мен ишонмайман, биронта тайинли гапи йўқ. Нуқул алмисоқдан қолган қонунларни рўкач қилишади. Ҳаммаси бир гўр.

Бу хабар шамолдай елиб, майдон узра тарқалди.

— Иймонсизлар! — деди биров, бўйнидаги томирлари бўртиб.

— Лаънатилар! — деди бошқаси, ҳафсаласи қайтиб, қўл силтаганча даврадан чиқиб кетар экан.

Оломон жумбушга келди. Ичкарига ёпирилиб киришга чоғланди. Бино ичидан чиқиб келган кимдир оммани тартибга чақирмоққа тиришиб, тоза вайсади.

— Катталар сизсиз ҳам ҳар қанақа масала бўлса, ўзлари ҳал қилишади, — деди, — уларнинг ишига тумшуқларингни тикишни ким кўйибди? Ундан кўра ишларингта борсаларинг-чи. Завод тўхтаган, корхоналар сизларсиз ҳувуллаб қолган бўлса, оқибатига ачинмайсизларми?

— Завод билан корхоналаримизнинг ташвишини қилмай кўя қол. Сенга офирлиги тушмасин. Ундан кўра нима учун ишимизга ош-қатиқ бўлаётганингни айт, кимсан ўзинг?

— Иш ташлаш давом этаверади. Талабларимиз бир ёқлик бўлмагунча аҳвол шу. Кириб, ҳомийларингта

етказ шуни! Тушдан кейин оломон сайлаган учинчи вакил ҳам ичкаридан чиқиб келди.

— Даҳанаки жанг кетаётир у ерда, — деди у, — фуқоро тарафини олаётганлар бўш келмаяпти.

— Талабларимиз-чи? Бу тўғрида ҳам гап бўлдимиз?

— Бўлганда қандоқ. Кўпнинг рамини емаган бошлиқлар истеъфога чиқсин, дейилди. Шундан кейин бўлди тўполон, бўлди қиёмат. Мирихлос Мирпўлото-вичга балли, денглар, катта-кичикни юз хотир қилмай пўстагини қоқаяпти.

— Эл фарзанди элга қайишади-да.

— Илоҳо умри узун, мартабаси улуг бўлаверсин, кўпни ўйлаган кўпнинг дуосини олади.

Бир кекса фотиҳага қўл очди:

— У дунёи бу дунё камлик кўрмасин, азамат, илоҳо омин, Аллоҳу акбар!

Бошқалар ҳам унга қўшилиб, қўлларини юзларига суртдилар.

Қишининг куни бир тутам. Ҳадемай оқшом тушди-қолди. Изғирин кучайди. Шунда ҳам майдон бўшагани йўқ. Қуюқ ҳовур ҳавода тўзғиб юради. Яқин-яқин ҳовлилардан чой дамлаб чиқилди, иссиқ чой қуйилган пиёллар қўлдан қўлга ўтди.

Қаердадир соат саккизга занг урди. Чироқлар ёнди. Одамлар биринчи бор келганларидан бери илк бора майдонда шунчалик ёрқинлик порлади. Ҳа, доим зимзиёлик ҳукмрон эди бу ерда. Барчанинг диққина-фас дилларига ҳам андак нур қуйилгандек бўлди ниҳоят.

...Соат ўн бирга яқин Катта бинодан чиққанлар машиналарига ўтириб жўнаб қолишди. Сардара саҳнида бир гуруҳ нотанишлар билан бирга Мирихлос пайдо бўлди. Бирдан гур қарсак тутди атрофни. Мирихлос оломонни тинчитиш учун қўлини кўтарди. Барча унинг оғзига маҳтал.

— Биродарлар! — деди у, кўтаринки руҳ билан мигафон орқали, — биз ютдик!

Ана шу икки сўздан иборат хабар эълон қилиниши билан майдонда замбарак отилгандай бўлди. Олқишли садолар атрофни ларзага келтирди.

— Биродарлар, — дея такрорлади Мирихлос, — биз галаба қилдик! Ҳозиргина ўз ишини тугатган фирқа бюроси талабларимизни кўриб чиқиб, деярли ҳаммасини амалга оширадиган бўлди!

Яна олқиш садолари, гурс-гурс ер тепинишлар, қарсақ уришлар авжга чиқди.

— Илоҳим айтганинг келсин!

— Тилингга шакар!

— Талмачев нима бўлди, амалдан кетадиганми?

Мирихлос саволни эшитмадими ё эшитса ҳам аҳамият бермадими, бошлаган сўзини давом эттираверди:

— Вилоятни нотинчлантирганлар, эл мулкини талон-тарож қилганлар, ўртага низолар солиб, биримизни биримизга гиж-гижлантирганлар, шаҳарда комендант соати жорий этганларгача жазосиз қолмайдиган бўлди. Иш ташлашга мажбур бўлганлар, раҳбариятга норозилик эълон қилиб, ишга чиқмаганлар Катта бино олдида ўтказган кунлари учун ҳам маош тўлансин, деган қарор қабул қилинди. Бемаъни пала-партиш чиқарилган қарорлар эса бекор, деб топилиши бир овоздан маъқулланди.

— Талмачев-чи?

— Вилоят фирқа саркотиби Иван Исаевич Талмачев...

У сўзини охирига етказмади. Оломон унинг сўзлаш оҳангидан катта ўзгаришнинг шарпасини сезгандай айюҳаннос кўтарди. Кучли шамол таъқибига дош беролмаган қуюқ ўрмон беланчак янглиғ тебранди, денгиз шовур уриб чайқалди гўё. Кишиларнинг юрак қаъридан отилиб чиққан хитобларнинг айримларинигина англаб олиш мумкин бўлди:

— Жиноятга тортиш керак эди баччафарни!

— Қамаш керак эди!

— Элга жабр қилганнинг жойи жаҳаннам!

— Биродарлар! — шовқинни аранг тинчитди Мирихлос, — фуқоронинг тинчини бузган, тинч, бежавотир турмушини издан чиқарган, азалий меҳмондўст, қўли очиқ, меҳри дарё халқни менсимай ўзини осмон санаган, калондимоғ, хиёнаткор ўз тумшугидан илинди. Уни истеъфога чиқишга мажбур қилишдан ташқари юртимизни бутунлай тарк этишини қатъий талаб қилинди. Кўпга тош отганнинг тоши ўз бошини ёрди. Ўзини арши аълога қўйиб, ўзгаларга чоҳ қазиган, нон-тузимизни еб, тузлигимизга тупурганнинг жазоси шу! Ундайлар биз учун етти ёт, ҳеч қачон қони қўшилмайди бизлар билан. Шоиримиз айтгандай:

На ишчи, на деҳқон, на зиёлисан,

Сен бизга ўзгасан, қаторинг бўлак.

Эл бошига ёрқан қор сенга ёрмас,
Уйинг бўлак, томинг, деворинг бўлак.
Бизнинг эҳтиёждан не парвойинг бор,
Дўконинг бўлақдир, бозоринг бўлак,
Ҳар кас охиратда ҳоки туробдир,
Ушанда ҳам сенинг мозоринг бўлак.¹

... Мирихлос уйига қайтса, кўпдан ана кетдим, мана кетдим, деб ётган қайинонаси оёқда турибди. Сафарга тараддув кўриб қўйибди. Тез Москвага олиб борасан, қизимни кўриб келаман, деб қисталанг қилди. Мирихлос ҳозир вақти зиқ, Москвага борадиган аҳволда эмаслигини айтди-ю, баалога қолди.

— Мен сизни куёвмас, ўғлим дегандим. Қариган онангизга жонингиз ачимайдими ҳеч. Қайси юз билан раъйимни қайтаришга ҳад қилаяпсиз, болагинам? Кўзим очилганида қизимни кўриб келмасам, эртага нима бўлишимни фақат яратган билади. Раҳм-шафқат қилинг менга, айланай сиздан...

— Совуқ тоб ташлаб, кўклам келсин, кунлар илисин, кейин бориш қочмас, — деб кўрди. Бўлмади.

— Бо, айланай сиздан, кўклам келгунча борманми-йўқманми. Мабодо обориш сизга малол келса, ўзим кетавераман!

Мирихлос даволовчи докторга маслаҳат солди. Доктор «узоқ йўлни кўтаролмайди кампир, толиқиб қолади, олиб боришга олиб борасизу, қайтиб келишнинг иложи бўладими-йўқми, айтолмайман», дея мужмал жавоб қилди.

Комилабону билганидан қолмади.

— Болажонимни кўрмай ўлиб-негиб қолсам уволимга қоласиз.

— Унда шифохонага ётқизай, бироз даволаниб, кучга кириб олинг, йўлда толиқиб қоласиз, докторнинг маслаҳати шу.

— Шифохонада ётадиган бўлсам, болажонимни қачон кўраман, деб кун санаб ўтадим умрим. Мақсадингиз мени беш кун олдин ўлдиришми ё?

Кампирнинг писандаси ўтиб тушди. Ростдан ҳам умрига завол бўлсам, кейин армон қилиб юрмайин, деб самолёт билетининг ташвишига киришди. Бироқ,

¹ Э. Воҳидов мисралари.

улгурмади. Комилабонунинг дарди қайталаб, яна ётиб қолди. Кўярда-қўймай шифохонага жойлаштиришга мажбур бўлинди.

Шу ётганча кўкламни кутиб олди у.

Уятчанг қизлардай бошини қуйи эгиб, куни-кеча мудраётган бута, ниҳоллар қад ёйди. Ариқ бўйларидан ялпиз ҳиди уфурар, сувлар тўлиб-тошиб ҳайқирар, бўғотларда мусичалар кукулар, қалдирғочлар ин қурарди шифтларга. Дарахт шохларидан шабнам томади, кўкда булутлар ҳарир сузади. Одамлар ҳам кечаги бесарамжон кунларни ортда қолдириб, тоза ҳаводан эркин нафас олиш билан мамнун. Аста-секин юз очаётган баҳор қалбларга нурдай қуйилган. Қўшиқ айтгиси келади кишининг. Мирихлоснинг ҳам заводдаги ишлари юришиб, бош қашлашга вақти қолмаган. Шунинг устига қайнонаси шифохонадан олиб кет, деб қисталанг қилгани-қилган.

— Ўлигим шифохона ўликхонасига тушгандан кўра, уйимдан чиққани яхши, — деб туриб олди.

Айни пайтда Мафтунанинг суди бўлиши ҳақидаги хабар газетада босилди. Оғиздан-оғизга кўчди. Икки оёғи бир этикка тиқилиб қолган Мирихлос қайнонасини уйга келтириб қўйишга улгирди-да, ўзи Москвага жўнади.

Комилабону равонли айвонда ётганча ёнига радиони қўйиб, мижжа қоқмайди. Унингча қизининг суд жараёнини радио орқали беришлари керак. У ҳолсиз, дармонсизлигига қарамай чойдан бошқа туз татимайди оғзига. Невараларининг ялиниш-ёлбаришлари ҳам кор қилмайди.

— Ҳой, радиёлли қулоғини ким бураб қўйди? — деб инжиқлиги тутади кампирнинг, — неварам тушма-гурларей, қилма, деганни қилишади-я.

Қўшнилари кулишади. «Қайси судни радиога беришгандики, ҳамма қолиб, Мафтунабонуникини эшиттиришарди», дейишади. Аммо кампир айтганидан қолмайди.

— Албатта эшиттиришади, мени айтди, дейсиз-ку...

Ўлим ҳақ, унинг ҳукмидан ҳеч банда қочиб қутилолмайди. Комилабонунинг наздида қизини кўриб, дийдорига тўйиб олиш илинжида вақти-соати етмай турибди.

— Э, худоё-худовандо, — дея тангрига илтижо қилади, — омонатингни олмай туриб, болажонимни кўриб қолишимни бандайи ожизангга насиб эт...

Не ажабки, кутганинда бўлмаса раво, кутмасингда топасан даво, деганларича бор экан. Бўлмаса, тунлари ҳам мижжа қоқмай радио эшитишни канда қилмайдиган одам келиб-келиб, орзуси ушаладиган пайти пинакка кетадими. Унинг уйқуси бузилмасин, деб неваралари мактабга бориш олдидан радиони ўчириб қўйишди. Қўшнилари югуришиб чиққан маҳал кампир донг қотиб, ором оларди.

— Вой, опоқижон, авлиёмисиз дейман, айганингиздай бўлди, радиода беришяпти, — дея уйғотишди уни, — вой, биз чиқмасак, вафлатда қолиб, армон қилиб юарқансиз-а.

Комилабону кўзини очар-очмас шошиб ёнига аланглади.

— Вой, неварам тушмагурлар, радиёлли қаёққа гумдон қилиша қолди-я? Садағанг кетайлар, шундоққина болаларнинг хонасига қаранг, наздимда ўша ёққа олиб кириб қўйишган радиёлли. У бошини кўтариб, ўрнидан турмоқчи бўлган эди, ҳоли келмади. Қайта ёстикқа бош қўйиб, қўлрадиони олиб чиққан аёлни шошилтирди: — Вой, қулоғини буранг тез. Болажонимнинг товушини эшитар кун бор экан, хайрият... Шу кунларга етгунча бағрим эзилиб кетди.

Ҳақиқатдан ҳам суд залидан уюштирилган репортажни эфирга ёярди мухбир. Суд минбаридан туриб, нақ беш соат гапириш билан суд ҳайъатини оғзига қаратиб қўйган Мафтунанинг таърифлари келтирарди. Унинг сўзларида шу кунларнинг исёнкор руҳи, ёлқинли қалбларнинг эзгулик ўрнига дўзах азобини элга инъоми-эҳсон қилганларнинг кирдикорларига қарши нафрат ўти аксини топар, уфқдан бош кўтарган тонги куёш сингари муқаддас ҳақиқат зулмат қаъридан отилиб чиқиб, адолат уруғини сочарди оламга...

Мухбирнинг ана шундай таърифларидан сўнг, суд залида магнит тасмасига ёзиб олинган Мафтунанинг сўзларидан бир шингил ҳавола қилинар эди:

«Мухтарам Одил суд!» — дея Мафтунанинг овози жаранглади.

Комилабону бир сесканди.

— Хайрият, — дея кўзларига ёш олди яна.

«...Мен сизга ҳикоя қилиб берганларим фақат ўзим билганларим, — дея давом этарди Мафтуна, — кўрган-

ларим, бошимдан ўтказганларим... Инсоннинг бир тутам умрини бежавруд хазонга тенг қилган шумликларнинг дебчаси, холос. Қолганларини бошқа дилафгорлардан эшитасиз ҳали. Ҳозир қаршингизда ҳақиқий жинояткор сифатида ўша шумликларнинг мутасаддилари туриши керак эди, афсус ноҳақликларнинг устиворлиги туфайли улар ўрнида мен турибман. Менки, ҳеч қачон ҳеч кимга қитдай ёмонликни раво кўрмаган, бировнинг ҳақиқа кўз олайтирмаган, охир-оқибатда салкам саккиз юз кеча-кундузини бир кишилиқ қоронғу, ругубатли хонада азоб чекиб ўтказган зўраки жинояткор турибман. Зўракилиги шундаки, бор тафсилотни руй-рост баён қилганимдай ўша инсон даҳсизлигини поймол этишга астойдил аҳд-паймон қилган бир тўда муртадлар, ҳа, ҳа, мен янглишаётганим йўқ, ҳар бир сўзим учун жавобгарман, худди ўша муртадлар юзлаб бегуноҳларнинг номини булғаш билан бутун бир жумҳурият шаънига доғ солиб, жаҳон аҳли олдида мавқеини ерга урмоқ ниятида курашдилар. Лекин ҳеч қачон ана шу ниятларига етолмасликларини билмасдилар. Чунки ўзларига ниҳоятда ишониб кетгандилар. Билмайдиларки, оининг ўн беши қоронғу бўлса, ўн беши ёруғдир. Ёруғлик зулматни парчалаб ташлаши муқаррардир. Уларнинг кирдикорлари ошкор бўлиб, ўзлари абадул-абад иснодга қолишлари ҳақиқатдир. Ана шу ҳақиқатнинг боқийлигини исботлаш учун қаршингизда улар эмас, мен сўзлаб турибман. Салкам саккиз юз сутка кутдим бу кунни. Салкам саккиз юз кун хилма-хил найранглар ишлатиб мени қўлга олмақчи бўлдилар. Мен чекиндим, аммо енгилмадим. Иродамни букмоқ учун уриндилар, қўлларидан келмади. Чунки мана шу минбарга етиб келиш ишончи билан яшадим доим. Ортингда норинг бўлса, юкинг ерда қолмайди, дейдилар. Менинг суянган тоғим — азиз халқим, адолатпарвар миллатим бор эди ортимда. Унинг борлиги белимга қувват, аҳдимга қатъият баҳш этди. Мабодо, бугун муҳтарам Олий суд ҳайъати гуноҳсизлигимни тан олмаса, ишончим комилки, мўътабар халқим тан олади. Олий суд ҳайъати оқлолмаса мабодо, халқим мени оқлайди. Чунки ҳеч бир она ўз фарзандини бағридан юдириб, оловга ташлатиб, қараб турмас. Бу ҳам ҳақиқатдир. Ана шу муқаддас ҳақиқат мавжудлиги боис эларо разолат уруғи сочиб, ўртага раҳна солиб, адоват тарқатишлардан ҳузур-ҳаловат топувчи ғаламисларнинг кунни битди бугун, мен эсам ғолибман!..»

Репортаж охирига етиб улгурмай ташқарида ҳовлиқиб келаётган кимсанинг оёқ товушлари эшитилди. Маърузачининг ҳар бир сўзини эслаб қолишга астойдил берилгандай чурқ этмай радио тинглаётганларнинг хаёли бўлинди.

— Бону, Бону, табрик қиламан, бону, — дея Исай Владимирович кириб келмоқда эди.

Аёллар ўринларидан қўзғолишди. Исай Владимирович ҳижолат тортиб, остона босиб кирган жойида тўхтаб қолди.

— Узр, — деди у кейин, — хурсандлигимни ичимга сиғдиrolмай чопқиллаб кириб келаверибман, худо ҳақи кечиринг, қизларим!

— Хуш келибсиз, — дейишди аёллар.

Аммо чиқиб кетишга улгуришмади. Чол Комилабонуга яқинлашди-ю, бўшашибгина унинг оддига ўтирди. Бир қўли билан унинг билагини ушлаб, иккинчи қўли билан радиони ўчирди. Аёллар ҳам бир нарсани сезгандай етган жойларида таққа тўхтадилар.

Комилабонунинг хира тортган кўзлари очиқ, чуқур қайғуга ботган юзларида эса бирон белги қимир этмас, гўё хаёл дарёсига чўмиб ётарди. Аслида жони узилган эди унинг.

Исай Владимирович енгини суриб, соатига қаради. Сертомир узун бармоқларини Комилабонунинг юзига қўйди. Марҳумнинг кўзлари юмилди.

Қизалоқлар уйни бошларига кўтариб додлаб юборишди. Ичкари хонада тинмай телефон жирингларди...

Тонг билан супириб-сидирилган дарвоза олди одамларга тўла бошлади. Ичкарида хотин-халажнинг йиғисигиси. Эгниларига тўн кийиб, белларига белбоғ боғлаган маҳалла-кўй, ёш-яланглар куйманишиб юришибди. Дарвозанинг икки ёнига қўйилган узун ҳаррақларга кўрпачалар солинган. Қари-қартанглар тизилишиб ўтиришибди. Улар ўртасида ўзаро шу мазмунда калта-култа гап-сўзлар борарди:

— Мафтунага хабар етказибдими?

— Бугун эр-хотин келишармиш. Телегром беришган. Яқин-ўртадаги рейс билан келиб, тушишса керак.

— Мафтунанинг озод қилингани ростми?

— Оқланибди.

— Жаноза қачон ўқилмоқчи?

— Тушгача етиб келишса, жанозани пешин намозидан кейинга қолдирмаймиз.

ларим, бошимдан ўтказганларим.. Инсоннинг бир тутам умрини бежавруд хазонга тенг қилган шумликларнинг дебочаси, холос. Қолганларини бошқа дилафгорлардан эшитасиз ҳали. Ҳозир қаршингизда ҳақиқий жинояткор сифатида ўша шумликларнинг мутасаддилари туриши керак эди, афсус ноҳақликларнинг устиворлиги туфайли улар ўрнида мен турибман. Менки, ҳеч қачон ҳеч кимга қитдай ёмонликни раво кўрмаган, бировнинг ҳақиға кўз олайтирмаган, охир-оқибатда салкам саккиз юз кеча-кундузини бир кишилик қоронғу, ругубатли хонада азоб чекиб ўтказган зўраки жинояткор турибман. Зўракилиги шундаки, бор тафсилотни рўй-рост баён қилганимдай ўша инсон даҳлсизлигини поймол этишга астойдил аҳд-паймон қилган бир тўда муртадлар, ҳа, ҳа, мен янглишаётганим йўқ, ҳар бир сўзим учун жавобгарман, худди ўша муртадлар юзлаб бегуноҳларнинг номини булғаш билан бутун бир жумҳурият шаънига доғ солиб, жаҳон аҳли олдида мавқеини ерга урмоқ ниятида курашдилар. Лекин ҳеч қачон ана шу ниятларига етолмасликларини билмасдилар. Чунки ўзларига ниҳоятда ишониб кетгандилар. Билмайдиларки, ойнинг ўн беши қоронғу бўлса, ўн беши ёруғдир. Ёруғлик зулматни парчалаб ташлаши муқаррардир. Уларнинг кирдикорлари ошкор бўлиб, ўзлари абадул-абад иснодга қолишлари ҳақиқатдир. Ана шу ҳақиқатнинг боқийлигини исботлаш учун қаршингизда улар эмас, мен сўзлаб турибман. Салкам саккиз юз сутка кутдим бу кунни. Салкам саккиз юз кун хилма-хил найранглар ишлатиб мени қўлга олмақчи бўлдилар. Мен чекиндим, аммо енгилмадим. Иродамни букмоқ учун уриндилар, қўлларидан келмади. Чунки мана шу минбарга етиб келиш ишончи билан яшадим доим. Ортингда норинг бўлса, юкинг ерда қолмайди, дейдилар. Менинг суянган тоғим — азиз халқим, адолатпарвар миллатим бор эди ортимда. Унинг борлиги белимга қувват, аҳдимга қатъият баҳш этди. Мабодо, бутун муҳтарам Олий суд ҳайъати гуноҳсизлигимни тан олмаса, ишончим комилки, мўътабар халқим тан олади. Олий суд ҳайъати оқлолмаса мабодо, халқим мени оқлайди. Чунки ҳеч бир она ўз фарзандини бағридан юдириб, оловга ташлатиб, қараб турмас. Бу ҳам ҳақиқатдир. Ана шу муқаддас ҳақиқат мавжудлиги боис эларо разолат уруғи сочиб, ўртага раҳна солиб, адоват тарқатишлардан ҳузур-ҳаловат топувчи ғаламисларнинг куни битди бугун, мен эсам ғолибман!..»

Репортаж охирига етиб улгурмай ташқарида ҳовлиқиб келаётган кимсанинг оёқ товушлари эшитилди. Маърузачининг ҳар бир сўзини эслаб қолишга астойдил берилгандай чурқ этмай радио тинглаётганларнинг хаёли бўлинди.

— Бону, Бону, табрик қиламан, бону, — дея Исай Владимирович кириб келмоқда эди.

Аёллар ўринларидан кўзғолишди. Исай Владимирович ҳижолат тортиб, остона босиб кирган жойида тўхтаб қолди.

— Узр, — деди у кейин, — хурсандлигимни ичимга сиғдиролмай чопқиллаб кириб келаверибман, худо ҳақи кечиринг, қизларим!

— Хуш келибсиз, — дейишди аёллар.

Аммо чиқиб кетишга улгуришмади. Чол Комилабонуга яқинлашди-ю, бўшашибгина унинг олдига ўтирди. Бир қўли билан унинг билагини ушлаб, иккинчи қўли билан радиони ўчирди. Аёллар ҳам бир нарсани сезгандай етган жойларида таққа тўхтадилар.

Комилабонунинг хира тортган кўзлари очик, чуқур қайғуга ботган юзларида эса бирон белги қимир этмас, гўё хаёл дарёсига чўмиб ётарди. Аслида жони узилган эди унинг.

Исай Владимирович енгини суриб, соатига қаради. Сертомир узун бармоқларини Комилабонунинг юзига қўйди. Марҳумнинг кўзлари юмилди.

Қизалоқлар уйни бошларига кўтариб додлаб юборишди. Ичкари хонада тинмай телефон жирингларди...

Тонг билан супириб-сидирилган дарвоза олди одамларга тўла бошлади. Ичкарида хотин-халажнинг йиғисифиси. Эгниларига тўн кийиб, белларига белбоғ боғланган маҳалла-қўй, ёш-яланглар куйманишиб юришибди. Дарвозанинг икки ёнига қўйилган узун ҳаррақларга кўрпачалар солинган. Қари-қартанглар тизилишиб ўтиришибди. Улар ўртасида ўзаро шу мазмунда калта-култа гап-сўзлар борарди:

— Мафтунага хабар етказилибдими?

— Бугун эр-хотин келишармиш. Телегром беришган. Яқин-ўртадаги рейс билан келиб, тушишса керак.

— Мафтунанинг озод қилингани ростми?

— Оқланибди.

— Жаноза қачон ўқилмоқчи?

— Тушгача етиб келишса, жанозани пешин намозидан кейинга қолдирмаймиз.

Иккинчи бир гуруҳ шу кунгача бўлиб ўтган воқеаларни эслашар экан суҳбат Мафтунанинг жасорати ҳақидаги гапларга уланиб кетди:

— Манман деган эркакнинг ишини қилди аёл бояқиш.

— Азамат аёл экан-да ўзиям.

— Кеча порахўрликда айбланса, чиппачин ишониб юрибмиз-а. Бугун жумбоқ ечилиб, ҳаммаси ойдин бўлганда «азамат аёл экан», дейишдан бошқа мақтов сўзини тополмаймиз, тавба!

— Э, бўтам, нимасига таажжубланасан? Дунё ўзи шунақа чапараста тузилган-ку азалдан...

Кўча бошида яна бир тўда одамларнинг қораси кўринди.

Осмон чети ёришиб, лола ранг тус олди...

Қуёш ўз йўлида собит...

1991—1995